Հայկական գիտահետազոտական հանգույց
Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonComercial 3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) **license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format
Adapt — remix, transform, and build upon the material

[illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] 1928

[illegible] 1400 [illegible]

Մելքոնեան
Յայրապետ Աղայ Ներսեսեան

Հայրապետ Աղա Մելքոնեան
Հոկտեմբերի 1861

Նոյեմբերի 8 1861

Հոկտեմբեր

[illegible]
[illegible]

323

ՀՄՏՈՒԹԻՒՆ
ՄԱՆԿԱՆՑ

Ի ՊԷՏՍ ԱԶՆՈՒԱԶԱՐՄ ՄԱՆԿԱՆ
ՏԻՐԱՆԱՅ ԱԼԻՔՍԱՆԵԱՆ

Ի Հ. ՄԻՆԱՍԱՅ Վ. ԲԺՇԿԵԱՆ
Ի ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՈՒԽՏԷՆ

ԵՐՐՈՐԴ ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

16393

Ի ՎԵՆԵՏԻԿ
Ի ՏՊԱՐԱՆԻ ՍՐԲՈՅՆ ՂԱԶԱՐՈՒ
1851

393

Инв. № 1667/55

ЧИТАЛИЩЕ
„КРАСИРАЦ“

3020

ԳԱՏՕԿԵՆ
ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ

·H· MELI

1 323

ՀՄՏՈՒԹԻՒՆ

ՄԱՆԿԱՆՑ

ՄԱՍՆ Ա

Ա. ՀԱՄԱՐ

ԳԻՐ

Երկաթագիր.

Ա. Բ. Գ. Դ. Ե. Զ. Է. Ը. Թ. Ժ.
Ի. Լ. Խ. Ծ. Կ. Հ. Ձ. Ղ. Ճ. Մ.
Յ. Ն. Շ. Ո. Չ. Պ. Ջ. Ռ. Ս. Վ.
Տ. Ր. Ց. Ւ. Փ. Ք. (Օ. Ֆ)։

Բոլորգիր.

ա. բ. գ. դ. ե. զ. է. ը. թ. ժ. ի.
լ. խ. ծ. կ. հ. ձ. ղ. ճ. մ. յ. ն.
շ. ո. չ. պ. ջ. ռ. ս. վ. տ. ր. ց.
ւ. փ. ք. (և. օ. ֆ)։

Նօտրգիր.

ա. բ. գ. դ. ե. զ. է. ը. թ. ժ.
ի. լ. խ. ծ. կ. հ. ձ. ղ. ճ. մ. յ.
ն. շ. ո. չ. պ. ջ. ռ. ս. վ. տ. ր. ց.
ւ. փ. ք. (և. օ. ֆ)։

MELIKIAN

ՎԱՆԿ

Մէկ ‖ տը ‖ ղայ ‖ մը ‖ պար ‖ ծե ‖ նա ‖ լով ‖ կը ‖ սէր ‖ թէ ‖ ես ‖ շատ ‖ գի ‖ տուն ‖ մարդ ‖ տե ‖ սեր ‖ եմ ‖ գի ‖ տուն ‖ եմ ‖ ։ Փի ‖ լի ‖ սո ‖ փայ ‖ մը ‖ լը ‖ սե ‖ լով ‖ ը ‖ սաց ‖ թէ ‖ ես ‖ ալ ‖ շատ ‖ հա ‖ րուստ ‖ մարդ ‖ տե ‖ սեր ‖ եմ ‖ բայց ‖ հա ‖ րուստ ‖ չեմ ‖ ե ‖ ղած ‖ ։

ԲԱՌ

Կա-պի-կը ‖ իր ‖ մէկ ‖ ձա-գին ‖ վը-րայ ‖ կը-խեն-դե-նար ‖ գի-շեր ‖ ցո-րեկ ‖ սի-րե-լով ‖ կը-պագ-նէր ‖ ու ‖ գըր-կին ‖ մէջ ‖ կը-սըխ-մէր ‖ ։ Այս ‖ ան-կարգ ‖ սէ-րը ‖ մեծ ‖ վը-նաս ‖ տը-ւաւ ‖ ձա-գին ‖ զի ‖ օր ‖ մը ‖ սի-րե-լով ‖ գըր-կեց ‖ ձա-գը ‖ ան-չափ ‖ սըխ-մեց ‖ որ ‖ ձա-գին ‖ շուն-չը ‖ հա-տաւ ‖ մե-ռաւ ‖ ։

ԲԱՆ

Սոկ-րա-տէս փի-լի-սո-փան իր շա-տա-խօս աշ-կեր-տէն կըր-կին վարձք ու-զեց ‖․ մէյ-մը լը-ռել սոր-վե-լու հա-մար ‖․ մէյ-մալ խօ-սիլ սոր-վե-լու հա-մար ‖ ։

Ի՞նչ խորհուրդ ունին։

1. Որովհետև ամէն բանէն առաջ պէտք է գիր գիտնալ. յետոյ վանկերը զատելով բառերն որոշել և շիտակ կարդալ բանը։ Ասով կըրնայ հասկցուիլ թէ գիրը ճանչնալով վանկը կորոշուի, վանկով բառը կմ̃ խօսքը կիմացուի, բառով ալ բանը կամ խօսակցութ̃իը յայտնի կըլլայ։ Ահա այս խորհրդով նախ գրերը դրի. ետքը վանկերը գծով որոշեցի. յետոյ բառերն ալ զատեցի. վերջը՝ բանը կմ̃ խօսքին միտքը յայտնի եղաւ. ինչպէս յետոյ ա՛լ աղէկ պիտի հասկնաս (3)։

Որդ՝ հարկ է որ նախ գրոց և գրագրութ̃ե հմուտ ըլլաս մինչև բանաստեղծութ̃ի. յետոյ օրէնքներուն և բարոյական խրատներուն՝ առջի մասին մէջ։

Երկրորդ մասին մէջ պիտի կըրթութ̃ի սորվիս. որպէս զի կատարելութ̃ե հասնիս երջանկութ̃ե (151)։

Երրորդ մասին մէջ աշխարհիս ազգերուն պատմութ̃իները կարդալով սորվածներդ լաւ հասկնաս ու կրթուիս.

Իսկ չորրորդ մասին մէջ եւրոպայի խելացի ազգերուն, և նոր աշխարքի վայրենիներուն բարքը հասկընալով կատարեալ ըլլաս (419)։

Ի՞նչ է գրագրութիւն։

2․ Գրագրութի՟ը գրին և կարդալուն զօրութի՟ն ու արուեստը հասկըցնելով տեղեակ կընէ քերականական հմտութեանց, որով կրնաս գիտնալ և որոշել կարդացածդ ու լսածդ։

Անոր համար առջի համարիդ մէջ գրագրութիւնը սորվեցնել ուզեցի, որպէս զի լաւ հասկընաս թէ գիրը ի՞նչ է և ի՞նչ զօրութի՟ ունի․ ի՞նչպէս կը կապուին իրարու հետ, և ի՞նչ կերպով հնարուած են։ Արդ՝ վերը տեսար թէ հայոց գիրը երեսունըվեց է․ եօթը ձայնաւոր են․ Ա՛․ Ե՛․ Է՛․ Ը՛․ Ի՛․ Ո՛․ Ւ՛։

Անոր համար ՛ատոնք ձայնաւոր կըսուին՝ զի առանց լեզուդ կամ պռկունքդ շարժելու իրենցմէ ձայն կը հանեն․ իսկ մէկալ գրերը առանց ատոնց ձայն չեն կրնար հանել։

Թէպէտ Հ․ Յ․ գրերը տեղ տեղ

բարակ ձայն մը կը հանեն. զոր օրինակ՝ այւ. ո՛ւկ. եւն, բայց ինքիրներնուն չեն կրնար հանել առանց քովի ձայնաւորի. ուստի և ձայնաւոր ալ չեն կրնար սեպուիլ: Դարձեալ՝ ինչպէս վերը տեսար՝ ամէն վանկ ձայնաւոր գրով կը շինուի. և այս պատճառաւ բաժնած գրի, որ հեշտ կարդաս ու դիւրին զանազանես բաղաձայն գրերն որ ձայն չունին, և ձայնաւոր գրերով կը կապուին ու վանկ կըլլան (3):

Իսկ և. օ. ֆ գրերը անոր համար գծի մէջ դնելով ուրիշ ձևով գրեցի, որովհետև եւը կիսատ էչէ և միւնէ ձևացած ըլլալով՝ ինքնիրեն գիր չի սեպուիր, որ ետքի ատենները հնարեցին. անոր համար երկաթագրին կարգն ալ չի գրի, և չի ալ գործածուիր:

Այս օին տեղը մեր նախնիք երբեմն ով և երբեմն աւ կը գրէին, ինչպէս ձեռագիրներուն մէջ կերեւնայ: Իսկ թէ ինչպէս կը կարդային, մենծ խնդիր է քերթողաց մէջ. ազգային սովորութիւնը ó ձայնը բաներ ինչուան մեզի հասուցեր է:

Ուստի օ գիրն ալ դիւրուն համար ետքէն մնացած է ուրիշ ազգերէն՝ վեց հարիւր տարի առաջ. ինչպէս Փ գիրը, որ օտար ազգերուն բառը գրելու համար հնարուած է. զի անոր տեղն առաջ փ դնելով Փռէնկ ըսելու տեղը, փռանկ կըսէին. վասն զի մեր լեզուին մէջ Փ գրով բառ չի կայ։

Ինչպէս կը կազմուին բառերը։

3. Վերը տեսար թէ ձայնաւոր գրերը բաղաձայններուն քով գալով ձայն հանեցին, ու վանկ ձեւանալով վերի պատմութիւնները կապեցին (1)։ Հա քեզ աւելի պարզ օրինակ մը. աղ, աս, բան, գիր, գիծ, դա, էն, չէն, ինչ, լաւ, ծեծ, կար, ոնք, պէս, ուոր։ Ասոնք ամէնքը վանկ են, որ մէկ հնչմունքով բերնէն կելլեն։ Սակայն թէ որ ասոնք բան մը նշանակելու ըլլան, ան ատենը կըսուին բառ կամ խօսք։

Այս ամէն մէկ բառը պէտք է միշտ նշանակութիւն մը ունենալ. ինչպէս են բան, գիր, գիծ, եւն։ Բայց նշանակութիւն չունեցող վանկերն ալ իրար քով գալով բառ կը ձեւանան. զոր օրինակ աս-ոնք, աղ-ուոր, կար-դա։

Ահա ասոնք ալ բառ եղան, որ բան կը նշանակեն։

4․ Թէ որ այս բառերը վերը դրած մէկալ վանկերուն հետ միատեղ շարես կարգով՝ բան կամ խօսակցութ՟ն մը կը ձեւանայ այսպէս․ Ասոնք աղուոր գիր են՝ գէշ չեն, լաւ կարդա՛ տէ՛ս ի՛նչ մեծ բան են։

Տեսար որ բաղաձայնը ձայնաւորին քով գալով վանկ կապեցիր․ վանկն ալ իրարու քով գալով բառ եղաւ․ բառերն ալ կարգաւ որ շարեցիր խօսք եղաւ։

Ուրեմն գիրը վանկ կը շինէ, վանկը բառ, և բառն ալ բան կ՟մ խօսք կը շինէ, ինչպէս որ վերը տեսար։

Սակայն խօսքը երկու կերպ է․ մէկը կըսուի արձակ, ինչպէս հոս դրի․ մէկալն ալ կըսուի ոտանաւոր, որ չափով և ոտքով կերթայ․ զոր օրինակ վերի արձակ խօսքը թէ որ չափի տակ դնես՝ կըլլայ ասանկ ոտանաւոր խօսք մը․

Ասոնք գէշ չեն՝ աղուոր գիր են,
լա՛ւ կարդա, տէ՛ս ի՛նչ մեծ բան են։

Արդ՝ թէ որ այս խօսքիս կարգը փոխես՝ կըլլայ արձակ բան․ թէ որ իրարմէ զատես՝ ամէն մէկը մէյմէկ բառ կըլլան․ Թէ որ բառերն ալ կիսես՝ վանկ կըլլան․ Եթէ վանկերն ալ քակես՝ կը մնան գիր․ զորօրինակ ա, ս, տ, ն, ք, կ, է, ծ, ևն։

Աս ալ պէտք է գիտնալ որ ասոնք գիծ չեն, հապա տառ են, որ ձայն հանելով բան կը ձևացնեն, կամ իրար քով գալով խօսք մը կիմացնեն․ ուստի գրին ձևը կրնայ փոխուիլ ինչպես ուզես․ բայց տառին հնչմունքը չի փոխուիր ամէն ազգի մէջ միակերպ է։

Ի՞նչ զարմանալի է, ի՞նչպէս կըլլայ։

5․ Խօսքը ի՞նչ կերպ գիր կըլլայ՝ երկրորդ համարիդ մէջ կիմացնեմ երբոր լեզուագրութիւնը դաս տամ։ Բայց որչափ հարկաւոր և զարմանալի գտուած ըլլալը՝ բան մը պատմեմ որ լաւ հասկընաս։

Երբոր վերի աշխարքի մարդիկ վարի աշխարք գնացին․ հոն տեղի մարդիկ որ ամերիկացի կըսուին՝ երբոր գիր կարդալ կը տեսնէին, զարմանային կը մնային թէ ինչո՞վ խօսքը դառնայ գիր կըլլայ, կամ թէ գիրը լեզու չունի ինչպէս կը խօսի։

Օր մը իրենց մեծին գիրք մը տըւին, առաւ ականջին տարաւ որ խօսելու ձայնը լսէ։ Ոմանք ալ բան կը հարցընէին գրին որ իրենց պատասխան տայ։ Վասն զի կը կարծէին թէ մարդու պէս լեզու ունի, կամ աներեւոյթ հոգի մը կայ վրան, որ կը հասկընայ ու կը խօսի (445)։

Ինչպէս հնարեցին։

6. Գիրը այսչափ հարկաւոր ըլլալով՝ կրնանք ըսել թէ Ադամայ ատենէն հնարած ըլլայ. վասն զի իմաստուն մարդիկ ան ատեննալ չէր պակսեր. թող որ հարկաւորութիւնը ամենուն մէկ իմաստութեան վարպետ մընէ որ, էն տգէտին ալ հրաշքներ ընել կուտայ։

Բայց ջրհեղեղէն ետեւ առջի գիրը կորսուելով կամ ամենուն չիհասնելով, եգիպտացիք առաւել բարակ գտնութեան ու նախ նշանագիր հնարեցին. որ ամէն բանին մէյմէկ նշան գրելով կը կարդային։

Ուստի արեգակը իր ձեւովը այսպէս կը գրէին ☉. լուսինը այսպ՟ ☽, աստղերը այսպէս *։ Նաեւ երկինքը՝ երկիրը՝ տունը՝ և ուրիշ բաները մէյմէկ նշաններով կը գրէին։ Այս նշաններէն մինչև հիմա կը գտուին հին գրքերուն մէջ և տնկած քարերուն վրա· ինչպէս տետէլն դաշէն վրան ալ կան, որ հին ատենը եգիպտոս գրեր են, և ետքէն Ստամպօլ բերեր են հռոմի ատենը։

Ահա գրին սկիզբը ասանկ եղաւ, որոնց վրա նայելով քիչ քիչ գիր ալ հնարեցին։ Վերջը փիւնիկեցիք ալ ասոնց նայելով, և ուրիշ ազգերն ալ տեսնելով հնարեցին իրենց գիրը անկատար կերպով։ Յետոյ հետզհետէ կատարելագործեցին։

Ո՞վ կատարելագործեց։

7. Հին բաներուն վրա խօսողները կըսեն թէ քաղդէացոց գիրը հայր Աբրահամ գտաւ։ Հրէաներուն գիրը Մովսէս հնարեց։

Իսկ յունաց գիրը Կադմոս թագաւորը ափրիկէէն բերաւ յունաստան իրեք հազար տարի առաջ, որ ան ատենը տասնըվեց էր, ետքը Աղէքսանդր թագաւորին ատենը աւելցնելով կատարելագործեցին։

Անկէ ետև Նիկոստրատոս յունաց գրէն հանեց լատինացւոց գիրը·

իսկ Հայոց գրին համար Վարդան պատմիչ կըսէ թէ հին կուապաշտութ՟ե ատենը հնարեր էին քսանուերկու գիր· բայց անկատար ըլլալուն համար ձգեր էին, ու հոռմի և ասորի գիր կը գործածէին մինչև ս՟բ Մեսրոպին ատենը։

Իսկ ս՟բ Մեսրոպ ք՟ի 406 թուականին շատ աշխատելով՝ ա՟յ օգնութ՟բ գտաւ հնարեց կամ լրացուց վերի գրած երսունըվեց գիրը՝ խիստ գեղեցիկ և կատարեալ· անանկ որ քիչ ազգի մէջ կայ ասանկ կատարեալ այբուբեն մը։

Մեր գիրը ի՞նչ ձեւով էր։

8. Ս՟բ Մեսրոպին գտածը երկաթագիր էր, որ կամ երկըթով կը գրէին, և կամ երկըթի սեւով. ուստի հին ձեռագիրները երկաթագիր գրուած են։

Այս գիրը քիչ մը դժուար գրուելուն համար ետքը տանձգլուխ ըրին ու բոլորգիրը հնարեցին եօթը հարիւր տարի առաջ· որ աւելի դիւրին գրուելուն համար գործածական եղաւ։ Յետոյ երկու հարիւր տարի ալ անցնելէն ետև նոտրգիրը կէ՟նոտարի գիրը հնարեցին. և հիմա բոլորգիրն եղաւ տպագիր, որով գիրք կը տպենք. և նոտրգիրն եղաւ գործածական ձեռաց գիր։

Ի՞ՆՉՊԷՍ ԿԸ ԳՐՈՒԻ։

9. Մեր գիրը և եւրոպացւոցը նաև շատ ազգերունը ձախ դիէն աջը կերթայ. իսկ արապներուն և հրէիցը աջէն ձախը կը գրուի, որ աւելի յարմար կերևնայ կըսեն։ Բայց Չինիմաչիններուն գիրը վերէն 'ի վար կերթայ։

Սակայն վարի աշխարք շատ տեղ գրի տեղ չուան կը գործածեն՝ վրան կերպ կերպ կապեր ընելով, որ ԳՈՒԻՊՕ կը կոչեն. և ետքը նոյն կապերը իրար քով բերելով կը կարդան ու իրենց համրանքն ալ անով կը վճարեն (444)։

Հնդստան ալ կայ ասանկ գիր, որ մարդու չեն սորվեցներ. իրենց տղոցն ալ մինչև որ աղէկ մը չափահաս չըլլան՝ չեն սորվեցներ (194)։ Չինիմաչիններուն բուն գիրը նշանագիր է. որ ամէն բանին ձևը գրելով ութսուն հազար նշանագիր եղած է։

Ասկէ 'ի զատ երկու հարիւր տասնըչորս գիր ալ ունին, որ տեղ տեղ կը գործածեն։ Ուստի անոնց մէջ կարդալ գիտցողը շատ մեծ գիտուն կը սեպուի (207)։

Ի՞նչպէս գտան տպագրութիւնը։

10. Ք՟նի 1440 թուականին նեմցէստան ոսկերիչ մը անունը Յովհաննէս փոստոս՝ փայտի վրայ փորեց գրերը ամէն մէկ երեսին համար, ու անանկ տպեց նախ Կիկերոնին գիրքը։ Որուն նայելով ուրիշներն ալ ետեւէն եղան, ու ամէն մէկ գիրը կապարէ թափեցին և հետզհետէ կատարելագործեցին. անանկ որ քիչ ատենին մէջ հազարաւոր թղթեր կը տպուի, որ հազար հոգի չեն կրնար գրել։ Ահա այս գիւտս ալ շատ հարկաւոր և պիտանի եղաւ ուսումնականներուն։

Իսկ 1567 ին սկսաւ Հայոց տըպագրութիւնը։

Ի՞նչպէս կը կարդան կոյրերը։

11. Կոյրերուն համար անանկ գիրք կը տպեն որ գրերը վեր մնալով մատով կորոշեն, ու անանկ լաւ կրթու-

թէ կ'ընեն մատերնին միայն դպցընելով որ մեզի պէս կը կարդան։

Իսկ անլեզու համրերուն և խուլերուն համար ալ հնարեցին որ պռռկունքնին և լեզունին շարժելով ձայն մը հանեն. և այս ձայներս գրի վրայ կապելով իրենց սորվեցուցին գրել կարդալ և ուսում սորվիլ. անանկ որ ինչ գրես իրենց հարցընես մէկէն պատասխան կուտան գրով։ Նէմցէի թագաւորին գրագիրները բոլոր ասանկ համր են։

Ինչպէս գրելու է ծածուկ։

12. Հին ատենը երկու շիտակ գաւազան միաչափ իրարու կը շինէին. երբոր մէկը ծածուկ բան մը ուզէր գրել՝ երկայն թուղթ մը կը փաթթէր գաւազանին վրայ՝ անանկ կը գրէր։ Երբ այս թուղթը մէկալին կերթար, ան ալ իր գաւազանին փաթթելով կը կարդար։ Սակայն հիմա թուանշանով կը գրեն. զոր օրինակ թէ որ 12 թիւը գնես այբի տեղ և 20 թիւը զատի տեղ ու գրես 12-20 կըլլայ ազ։

Բայց ինչ որ գրես ջանա որ արագ վարժեցընես գրել քանի որ ջիղերդ կակուղ են ։ Հին ատենը արագ գրելու համար զանազան նշաններ հնարեցին որ քիչ ատենին մէջ ուրիշին բերնէն ելածը մէկէն կը գրէին ։

Ի՞նչ է հեռագրութիւն ։

13. Եւրոպացիք միշտ գրի վրա նոր նոր գիւտեր կը հնարեն ։ Պատերազմի համար հեռագրութիւնը հնարեցին, որ զանազան նշաններ կը դնեն բարձր տեղեր իրարմէ հեռու, և հետզհետէ իրարու գրած նշանը դիտելով քիչ ատենին մէջ լուրը հեռաւոր տեղեր կը հասցնեն ։

Նաև գործիք մը հնարեցին ուղղագրութեան համար, որուն մէջ թուղթը դի՛ր առանց վրան նայելու գրէ՛, ուղիղ և շիտակ կը գրուի ։ Թող գեղեցկագրութիւնը, որ մէկ գրչով զարմանալի գծերով գեղեցիկ գրեր և ճիֆրաներ կը գրեն ։

Այսչափ հիմա բաւական է գրի վրա ․ ասոնք աղէկ սորվելէդ ետև ջանա գրաբառ ալ սորվիս, որ Ճեմարանին առջի մասը կարդաս՝ որ աւելի հմտութիւն ունենաս ։

16393

ՅՈՎԱՆ
[illegible]

ЧИТАЛИЩЕ
„КРАСИРАЦ"

Պատմութիւն ։

Հնտստան պարոնին մէկը լեռնցի գերի մը ունէր, որ ամենևին գիր կարդալ չէր տեսած ։ Օր մը տէրը իր բարեկամին տունը ասոր հետ ընծայ կը ղրկէ, հետն ալ գիր կու տայ ։ Ծառան ճամբան կը գողնայ ընծան ու մինակ թուղթը կը տանի ։

Երբոր թուղթը կը կարդան, կուզեն իրմէն բաները ։ Իսկ գերին կուրանայ թէ բան չի կայ . դուք ուսկից գիտէք որ ասանկ բան կայ . ես մինակ էի, ձեզի ո՞վ պատմեց ։ Անոնք ալ ըսին թէ ահա թղթին մէջ գրած է . ծառան զարմանալով կըսէր թէ գիրը սուտ կը խօսի, անանկ բան չի կայ . կարելի է որ ծուռ տեսեր է ։

Ուրիշ անգամ ալ որ տարաւ, նախ թուղթը քարի մը տակ պահեց, որ տեսնելով իմաց չի տայ . և թըղթէն ծածուկ գողցաւ . ետքը տարաւ թուղթը տուաւ ։ Բայց թուղթը կարդալով նորէն գողութիւնը իմացուեցաւ ։ Իսկ ծառան կաղաչէր անոնց որ սուտ է՝ մի հաւատաք գրին . զի թուղթը բան մը չի տեսաւ ։ Սակայն խիստ շատ զարմացաւ և խելքը չէր հասնէր թէ ինչ զօրու՟ի ունի գիրը, և ինչպէս կը խօսի թուղթը։

Ահա՛ դուն այսօր մանուկ աննման,
Եկար մօտեցար պարտէզին դըրան ·
Նայէ՛ որչափ ներսն ազնիւ ծաղիկ կան
Որ պիտի խելքիդ զարդարանք ըլլան :
Եթէ նոյն ջանքով ամէն օր հոս գաս,
Կը թևաւորիս, շուտ ներս կը մտնաս:
Մեղուի նըման՝ անուշիկ կըլլաս,
Գիտութե՟ ծաղկով սիրուն կերևնաս :

Բ. ՀԱՄԱՐ

Ի՞նչ է լեզուն։

14. Արարիչը Ադամ Եւա ստեղծելէն ետև՝ կարողութ՟ի մը տուաւ իրենց որ մտքերնէն անցած բանը լեզուով իրարու յայտնեն. որպէս զի մարդու խելքը հասկըցուի։

Ահա լեզուն է այս ամէն բան կատարողը, և մարդուս խորհուրդը յայտնող՝ որ աննշան բանը խօսք կըլլայ, և խօսքն ալ գրի հետ կապելով նիւթական բան մը կը ձևանայ։

Իբր զի՝ երբոր մտքէդ անցած բանը կուզես զուրցել, լեզուդ պըռկունքներովդ կը շարժես, խռչակիդ (պօղպաղիդ) մէջի օդը՝ լեզուովդ դրսի օդին դպչելով ձայն կելլէ. և այն ձայնը, լեզուդ՝ մտքիդ բանին հետ կապելով կիմացնէ ։

Ահա այսպէս խորհուրդդ բերնէդ ելլելով խօսք կըլլայ ։ Թէ որ նոյն ձայնը գրի վրայ կապես՝ խորհուրդդ դառնայ գիր կըլլայ ։ Օր օրինակ թէ որ մտքէդ անցնի թէ օ մը գրեմ, լեզուդ շարժելով միտքդ խօսք կըլլայ, ու կիմանամ թէ օ կուզես գրել. թէ որ գրչով ալ գրես խորհուրդդ՝ գիր կըլլայ ։

Ուստի առաջ մտքիդ մէջ մինակ դուն գիտէիր, խօսելովդ ուրիշին ականջը լսեց. և գրելովդ ալ ուրիշին աչքը տեսաւ՝ կարդաց ։

Ինչպէ՞ս կըլլայ ։

15. Լեզուն զանազան ջիղեր և կապեր ունի. անանկ որ մարդուն ուզած ատենը կը շարժին ։ Ուստի երբոր կուզենք բան մը խօսիլ՝ այն կապերը կը շարժենք. որ երկըննալով և կարճելով պուկունքին ջիղերուն հետ միատեղ խօսք կը կապեն, և մտքին խորհուրդը կը յայտնեն ։

Ահա այս պատճառաւ լեզուն սըրտին գործիքը կըսուի · վասն զի սրտէն անցած բաները կիմացնէ · և այս միջոցով ամէն ազգին խօսակցութ՟իը լեզու կըսուի · Հայու խօսք, Փռէնկի խօսք ըսելու տեղը, Հայու լեզու, Փռէնկի լեզու կըսենք · ինչու որ լեզուով կը խօսինք ։

Ադամ ի՞նչպէս կը խօսէր ։

16. Այս բանին վրա շատ մարդիկ շատ բան զուրցեցին, բայց չի կրցան բան մը հաստատել ։ Այսչափ յայտնի է թէ ա՟ծ ամենաբարին երբոր Ադամ ընկերական ստեղծեց՝ ուրիշ կենդանիներէն զատելու համար խելք միտք և խօսելու կարողութ՟ի տուաւ, որ ընկերու՟ի ընեն և իրարու աղորդեն իրենց սիրտը ։ Սակայն Ադամին ու Եւային խօսակցութ՟իը մեզի պէս քիչ քիչ կատարեալ չեղաւ, հապա մէկէն կատարեալ ստեղծուեցան · և ա՟յ ձեռքով ստեղծուելնուն համար՝ շատ իմաստուն ճարտասան և գեղեցիկ էին, ինչպէս կըսեն վարդապետները ։

Հին հայ̃ց նոյն լեզուն ։

17. Հին վարդապետներէն ըսող եղաւ, թէ որովհետև ա̃ծաշունչը նախ եբրայեցւոց լեզուովը գրեց Մովսէս մարգարէն, պէտք է որ Ադամայ խօսած լեզուն ըլլայ ։ Բայց այս բանը հաստատ չէ. վասն զի ա̃ծաշունչը հրէաներուն համար գրուեցաւ. պէտք էր անոնց լեզուովը գրել՝ որպէս զի հասկնան, չէ թէ Ադամայ լեզուովը. մանաւանդ որ անոնց լեզուն քանի մը լեզուէ խառնած ըլլալով՝ ինչպէս կըլլայ առջի լեզուն ։

Շիտակը խօսելով՝ հին լեզուներուն մէջ փնտռելու ըլլանք՝ հայոց լեզուէն յարմարը չի կայ. և ամէն ազգէն աւելի մենք կրնանք պնդել, թէ մեր լեզուն է առջինը ։

Որովհետև դրախտը հայաստան էր, տապանը Արարատ լեռան վրա նստաւ. Նոյ նահապետ ալ հոն ելաւ և հոն շինեց առջի քաղաքը Նախիջեւան անունով. և անկէ տեղ մը չի գնաց, որդիքներով և թոռներով հոն մնաց ։

Նաև լեզուները Պաղտատ խառնուեցան. ուրեմն հայաստան եղողներուն լեզուն չի խառնուեցաւ, նոյն առջի լեզուն մնաց։

Անոր համար Հայու ազգը ամէն ազգէն հին կը սեպուի, և ամէնէն աւելի կրնայ հաստատել իր լեզուին հնութիւնը․ որ է գրաբառ լեզունիս։

Ի՞նչպէս շատցան լեզուները։

18․ Ադամ ստեղծուելէն ետև հազար եօթը հարիւր յիսուն տարի անցաւ, մարդիկ ա՟յ ճամբայէն դուրս ելան ու պատուիրանները չի պահեցին, ա՟ծ ալ բարկանալով ջրհեղեղ տուաւ․ անանկ որ քառասուն օր գիշեր ցորեկ գետի պէս անձրև կուգար․ և ջուրը ելաւ մինչև լեռները կոխեց։

Ան ատենը ամէն մեղաւոր մարդիկ ջրով կորան․ միայն Նոյ նահապետ իր զաւկըներով և հարսներով ութ հոգի ազատեցան տապանին մէջ։ Ջուրը քաշուելէն ետև նորէն մարդիկ աճեցան Հայաստանին մէջ․ այնչափ որ տեղը քիչ եկաւ իրենց, շատ մարդիկ միաբանեցան ելան դէպ 'ի Պաղտատ գնացին, Սենեար դաշտին մէջ բնակեցան։

Հոն ուզեցին մէկ մեծ աշտարակ մը շինել, որուն ծայրը մինչև երկինքը հասնի · որպէս զի կարենան ջրհեղեղէն ազատիլ, թէ որ նորէն ըլլալու ըլլայ, և մեծ յիշատակ մը ձգեն ետքի եկողներուն (191)։

Այս բանս ա՟յ դէմ ըլլալով, աշտարակը շինելու ատենը անանկ յանկարծ բան մը եղաւ՝ որ մէկը մէկալին խօսքը չի հասկընալով իրար անցան ։ Ու ասանկ շփոթելով անկատար ձգեցին նոյն գործքը, մէյմէկ դի քաշուեցան, ու զանազան տեղեր քաղաք շինեցին բազմացան, և մէյմէկ ազգ եղան զանազան լեզուներով (157)։

Անոր համար այն տեղը կոչուեցաւ Բաբելոն · որ կը թարգմանուի խառնակումն ։

Քանի՞ լեզու բաժնուեցան։

19 · Կըսեն թէ եօթանասուներկու նահապետութիւն էին · ամէն մէկը մէյմէկ ազգ ըլլալով՝ այնչափ ալ մայր լեզու ունեցան ։

Բայց յետոյ իրարմէ առնելով և իրարու խառնուելով շատ լեզուներ առաջեկան · ինչպէս եւրոպացւոց շատ լեզուները լատինէն ելած են · լատինն ալ հռոմի լեզուէն ։

Ինչպէս է Չինէրուն լեզուն։

20. Այս ազգին ամէն բանը արտառոց ըլլալով՝ լեզունին ալ զարմանալի է. անոնց լեզուին բառերը միավանկ են, բայց կերպ կերպ ձայն հանելով նշանակութիւնը կը փոխուի։

Մէկ բառը կամաց զուրցես, ուրիշ բան կը նշանակէ, բարձր զուրցես կամ ծանր՝ ուրիշ նշանակութիւն կունենայ. անանկ որ երբոր կը խօսին որը ցած որը բարձր, կարծես թէ բան կերգեն։

Ամերիկացւոցը ի՞նչպէս է։

21. Ամերիկացւոց լեզուն ամէն ազգէն կոշտ և անկարգ է. որովհետև վայրենի ըլլալով ոչ գիր ունէին և ոչ ուսում։ Աստի ինչպէս որ գազանի կեանք ունէին, անանկ ալ լեզունին էր. որ երբ կիրք մը և ներքին ուրախութիւնը կուզէին յայտնել, գազանի ձայներ կը հանէին, և շան պէս կը հաչէին (425)։

Տես թէ մէկ ազգ մը ուսում և կրթութիւն որ չունենայ, գազանի բաներ կընէ. և որչափ աւելի կրթուի, այնչափ ազնիւ և բարակ կըլլայ։ Ինչ պէս մէկալ մասերուն մէջ ազգերուն պատմութիւն որ կարդաս, աղէկ կը հասկընաս։

Ո՞ր լեզուն է գործածական։

22. Այն ազգերուն լեզուն աւելի կը գործածուի, որ թագաւորութիւն ունին և շատ վաճառականութիւն. ինչպէս հին ատենը մեր թագաւորութիւն որ զօրաւոր էր ու շատ ազգերու կը տիրէր, օտար ազգերն ալ հայերէն կը խօսէին (171)։

Սակայն գործածական լեզու անոր կըսենք, որ շատ գրքեր այն լեզուով շինած կան, և ամէնքը կարդան և կը խօսին։ Ինչպէս արապներուն մէջ շատ գրքեր շինուելուն համար՝ մայր լեզու ըսուեցաւ։

Յետոյ յունաց փիլիսոփաներն ելան գրքեր շինեցին. ետքը լատինին լեզուով շատ գրքեր շինուեցան. անոր համար մայր լեզու ըսուեցան, և գործածական եղան. անանկ որ շատ ազգեր կը սորվին։

Բայց հիմա եւրոպացւոց ամէն ազգի գիտունները իրենց լեզուով գիրք շինելուն համար, կրնամ ըսել թէ ամենուն լեզուն ալ գործածական է։

Մանաւանդ իտալացիներուն, ֆրանսըզներուն, նէմցէներուն և ինկլիզներուն․ որ ամէն օր նոր նոր գրքեր կը հանեն, և ուրիշ ազգերն ալ կը թարգմանեն։

Ո՞ր լեզուն պէտք է նախ սորվիլ։

23․ Ամէն ազգ պարտական է որ նախ իր մայրական լեզուն աղէկ սորվի․ իրեն լեզուին կարդալ գրելը լաւ կատարէ, ու գրաբառն ալ սորվելով ազգին տեղեկութիւնը գիտնայ։ Յետոյ պէտք է ուրիշ լեզուներ ալ սորվի որչափ որ հարկաւոր կըլլայ։

Ուստի ամէն ազգի մէջ խիստ մեծ ամօթ է որ իր լեզուն կը ձգէ՝ ուրիշներուն լեզուն կը սորվի․ և իր ազգը մէկ դի կը թողու՝ ուրիշ ազգաց պատմութեանը տեղեակ կըլլայ։

Ահա ամենէն աւելի մեր ազգին մէջ կայ այս պակասութիւնը․ ջանա՛ որ մէկն ալ դուն չըլլաս։ Պէտք է որ մանկութենէ լաւ հասկընաս հայոց լեզուն և գրագրութիւնը։ Յետոյ ջանա՛ քերականութեան կանոններն ալ միտք առնես, և ուսումնասէր ըլլալով գրաբառն ալ սորվիս․ որպէս զի երբոր մեր նախնեաց գեղեցիկ շարագրութիւններն ու պատմութիւնները և աշխարագրութիւնները կարդաս, հմուտ ըլլաս և զմայլիս ուսումնասէր մանկանց նման։ Անկէ ետև սորվէ ուրիշ լեզուները։

Այս կարգով, նոյն զարմանալի հմտութիւնները անանկ կանուշնան քեզ, որ կարծես թէ մէկ պարտէզի մը մէջ մտեր ես, որ զանազան ծաղիկներով լեցուն է. և անոր հոտերուն և գեղեցիկ գոյներուն վրայ անանկ կըզմայլիս, որ չգիտես թէ որ մէկը փրցընես. մինչև ամենևին չես ուզեր անկէ դուրս ելլել։

Պատմութիւն։

Կրեսոս թագաւորին տղան շատ գեղեցիկ էր. բայց լեզուն կապուած ըլլալով չէր կրնար խօսիլ։ Օր մը թշնամիները եկան կոխեցին ու բռնեցին թագաւորը պիտի մեռցընէին։ Տղան տեսաւ որ սուրը վերցուցեր են հօրը պիտի զարնեն, աղաղակեց որ հայրը ազատէ։ Ուստի այնչափ բնութը ուժ տուաւ, որ լեզուին կապը քակուեցաւ, ու համր տղան լեզու ելաւ կանչեց որ իմ հայրս է՝ մի մեռցընէք։

Ան ատենը ամէնքը զարմանալով տղուն հայրասիրութեանը վրայ ազատեցին Կրեսոս թագաւորը։ Անկէ ետև տղան համարձակ կը խօսէր։

Ո՛վ ազնիւ մանուկ քեզ այսօր բերի
Գոյնզգոյն ծաղկանց մէջը մոցուցի.
Տե՛ս ինչ գեղեցիկ գունով հոտով են,
Ժողվէ որչափ քեզ կըլլայ պիտանի։
Տեսար հեռուէն խիստ զուարճալի,
Այն դրախտին լեռներն անուշ ծաղկալի.
Գիտութեան ծաղկունքն հոն գտնես պիտի,
Որ իմաստութեամբ հոգիդ զարդարուի։

Գ. ՀԱՄԱՐ

Ի՞նչ է Քերականութիւն։

24. Քերականութիւն է շիտակ խօսելու և գրելու արուեստ։ Որովհետև խօսքը մարդուս յատկութիւն է, անոր համար այս ուսումն ալ մարդուս խիստ շատ հարկաւոր է. որպէս զի շիտակ խօսի և շիտակ գրէ։

Այսչափ հարկաւոր և գեղեցիկ ըլլալով պէտք է որ սիրով փարուիս այս ուսմանը վրայ. Ջանա որ լաւ սորվիս կանոնները, և աղէկ ուշադրութիւն ընես, որպէս զի անով գրաբառ լեզուրն բարիքն ստանաս, ու գիտութեան հետևիս ։

Սակայն այս համարով չես կրնար կատարեալ սորվիլ այս արուեստը․ միայն ինչպէս ըլլալը և ինչ մեծ զօրութիւն ունենալը հասկըցնեմ։

Ինչու կըսուի արուեստ ։

25․ Քերականութիւնը մարդուս լեզուին արուեստն է․ որ անանկ կարգով կը շարէ իրար քով բառերն, որ առանց սխալանաց շիտակ խօսիլ և շիտակ շարադրել կըսորվեցնէ ինչ լեզու որ ըլլայ ։

Անոր համար ամէն ազգի մէջ հին ատենէն 'ի վեր շինած կայ․ ինչպէս որ հին բանաստեղծներուն գրուածքներէն կերևնայ ։ Վասն զի ամէն ազգի ուսումնականները ջանացեր են իրենց մէջ հնարել ։

Նախ եգիպտացի գիտունները տեսան որ տղաքը աւելի դիւրին կը սխալին, և քանի կերթայ լեզունին կաւրի, ջանացին կանոններ դնել․ որպէս զի նոյն կանոններով խօսակցութիւնը շտկելով լեզուն չաւրի ։ Ահա այս կանոններէն քերականութիւնը ըսկսաւ ։ Նոյնպէս են ըրեր և ուրիշ ազգերն ալ ։

Բայց հետզհետէ որչափ որ ազգ ազգի հետ խառնուելով լեզուները փոխուեցան, այնչափ ալ քերականութ՟ե կանոնները աւելցնելով կատարելագործեցին ։ Իսկ ետքի ատենները ջանացին կերպ կերպ քերականութիւն հնարել, մանաւանդ Եւրոպացիք․ որպէս զի դիւրին կերպով տղաքը սորվին ու գիտութեան համ առնեն ։

Ս՛րբ [illegible] մերը ։

26 ․ Թարգմանչաց ատենը գիրը գտնուելէն ետքը (7), յունաց քերականութ՟իը հայերէն թարգմանեցին․ ու մեկնու՟իներ տալով երկնցուցին, որ անկատար էր ։

Անոր համար ետքի գիտունները շատ աշխատելով կատարելագործեցին ։ Ու Վենետիկի վանքէն հիմակուան ելած քերականու՟իը էն կատարեալն է մեր ազգին մէջ․ որով հայկական հարուստ լեզուին ձոխու՟իը կրնան սորվիլ ։

Ինչպէս պէտք սորվինք։

27. Առաջ ըսի թէ ամէն ազգ իրեն յատուկ լեզու և խօսակցութիւն ունի. ո՛րը մայրական լեզու է, ո՛րը խառնուած կամ իրարմէ ելած։ Որուն լեզուն աղքատ է քիչ բառ ունի, ինչպէս են քանի մը Փաւէնկլի լեզուները. որունը հարուստ է շատ բառ ունի, ինչպէս է հայունը, հոռմինը, արապինը, և այլն։

Արդ այս ազգերը իրենց լեզուին ամէն բառերը մէկ տեղ մը բերեր ու զատեր են, նայելով թէ քանի՛ տեսակ բառ կայ։ Ու ահա զատելով զատելով գտան որ ութը տեսակ բառ կայ. ու ամէն լեզու այս ութը ցեղ բառերէն կը բաղկանան։

Որօրինակ պարտէզէն վարդ մը կը կտրես ու կուզես հասկընալ թէ այս վարդը քանի՛ ցեղ բանով բաղկացած է. մէկիկ մէկիկ ամէն մէկ կտորը կը զատես։

Նախ վարդը կը փեթթես զատ կը դնես. երկրորդ՝ կոկոնները (խանչաները), երրորդ՝ տերեւները. չորրորդ՝ վարդին մէջտեղի դեղին ծաղիկը. հինգերորդ բարակ ճիւղերը. վեցերորդ երկան ձիւղերը. եօթներորդ՝ բողբոջները (Փիլիզները). ութերորդ՝ փուշերը մէկ դի կը զատես։

Յետոյ կը նայիս որ վարդ չի կայ, զի բոլոր վարդը ութը կտոր բաժնըւեցաւ։ Ասով կը հասկընաս թէ նոյն վարդը ութը ցեղ բանով շինուած էր։

Իսկ որ այս կտորները նորէն իրենց տեղը փակցընես, նայիս որ նորէն վարդ կըլլայ։ Այսպէս ալ մարդուս բոլոր խօսքերը զատես, ութը տեսակ բառ կըլլայ. թէ որ նորէն իրենց տեղը շարես՝ նոյն խօսքը կըլլայ։

Ահա՛ այսպիսի բան մըն է քերականութեան արուեստը. որ խօսքերը քակելով ամէն մէկ բառին վրայ կը խօսի, և իրենց յատկութիւնը կը բացատրէ։ Յետոյ իրարու քով բերելով նորէն խօսք կամ բան կը շինէ քերականական կանոնով, որ կըսուի շարադրութիւն։

Ի՞նչ կըսուին այս բառերը։

28. Առջինը **անուն** կըսուի, որ բանի մը անուն կուտանք, ինչպէս Վարդ, Բան, Մեղք, Օուլուլ։ Երկրորդը **դերանուն** կըսուի, որ անունին տեղը կը դրուի. ինչպէս, Ես, Դուն. զի մանուկ ըսելու տեղը դուն կըսեմ։

Երրորդը բայ կըսուի, որ ըլլալ մը և ընել մը կը յայտնէ. ինչպէս Ել, Սորվէ, Ստացիր: Չորրորդը ընդունելութիւն կըսուի. որ բային ու անունին մէջն է. ինչպէս Խօսող, խօսած: Հինգերորդը նախադրութիւն կըսուի, որ բառի մը վրայ դնելով աւելի բան կիմացնէ. ինչպէս Առանց: Վեցերորդը մակբայ կըսուի, որ բային վրայ դնելով գործողութեան կերպը կը հասկցնէ. ինչպէս Միշտ: Եօթներորդը շաղկապ կըսուի, որ բառերն ու խօսքերը իրար հետ կը կապէ, ինչպէս Ու: Ութերորդը միջարկութիւն կըսուի, որ սրտին կիրքը կը յայտնէ. ինչպէս Ո՛հ:

Այս ութը բառով կը ձևանան ամէն խօսքերնիս, և ասոնցմէ դուրս ուրիշ բառ չի կայ. անոր համար ասոնք կըսուին Մասունք Բանի. որովհետև բանին կտորվանքն են, և ասոնցմով բան կը շինուի:

Ուստի քերականութիւնը այս բառերը զատելէն ետև կը բերէ կանոնով իրար քով կը շարէ, որ բան կը ձևանայ. զոր օրինակ վերի բառերը թէ որ իրար քով շարես, ասանկ խօսք մը կը ձևանայ. Դուն մարդ ես խօսող, ո՛ր միշտ բան սորվէ՛ առանց ծուլութե՟, ու խելք ստացի՛ր ։

Առջի մասն ի՞նչ կը սորվեցնէ ։

29 ․ Քերականութե՟ առջի մասին մէջ պիտի սորվիս նախ հոլովները ․ որ կը յայտնէ թէ մէկ անուանը քանի կերպ կը փոխուի ․ զորօրինակ ուղղական հոլովով մարդ կըսենք, սեռականով մարդու, տրականով մարդու, հայցականով մարդը, բացառականով մարդէն, և գործիականով մարդով ։

Թէ յոգնակի ըսենք ․ մարդիկ մարդերուն, ևն ․ ինչպէս, մարդն եկաւ, կամ մարդիկ եկան ․ մարդու էր ․ մարդու տուաւ ․ մարդը կանչեց ․ մարդէն առաւ ․ մարդով շինեց ։ Ահա ասոնք են հոլով ։

Երկրորդ պիտի սորվիս լծորդութի՟նները ․ որ մէկ բայը կերպ կերպ կը փոխուի ․ զոր օրինակ կարդամ, կարդացի, պիտի կարդամ, կարդացին, կարդալով, ևն ։

Ասոնցմէ 'ի զատ պիտի սորվիս անոնց յատկուի՟ը, քննելով թէ ամէն մէկը ի՞նչ զօրութի՟ ունին ․ ածակա՞ն են թէ գոյական ․ մինա՞կ են թէ բազմաւորականն : Նաև քանի՞ տեսակ ունի՞ն . Ի՞նչպէս ածականը մակբայ կըլլայ, և՞ն :

ԵՐԿՐՈՐԴ ՄԱՍՆ Ի՞ՆՉ ԿԸ ՍՈՐՎԵՑՆԷ :

30 . Այս ութը բառերուն յատկութիւնը քննելէն ետև, երկրորդ մասին մէջ կը սորվեցնէ թէ նոյն բառերը ի՞նչ հոլովով և ի՞նչ կարգով պիտի իրարու հետ շարադրես որ բան և խօսք ըլլայ, աղէկ հասկցուի, և քերականութեան դէմ ծուռ չըլլայ :

Ահա վերի խառնիխուռն բառերը զատ որ կարդացիր խօսք չեղաւ, բայց երբոր կանոնով շարեցիր բան եղաւ (28) : Այս պատճառաւ քերականութիւնը կըսուի արուեստ շիտակ խօսելու :

Ի՞ՆՉ Է ԱՌՈԳԱՆՈՒԹԻՒՆ :

31 . Առոգանութիւն պիտի սորվիս որ շիտակ և հարթ կարդաս գրուածք մը : Ամէն մէկ բառը շեշտով զատես և յստակ արտաբերես ամբողջ :

Երբոր հարցական նշան կը տեսնես այսպէս (՞), ձայնդ բարձրացուր ու բարակցուր . իսկ երբոր կոչական (՛), լաւ մը զարկ նոյն բառին վրայ :

Երբոր ստորակէտ կըլլայ (,) քիչ մը կանգ առ, բայց մի կտրեր. երբ միջակէտ կըլլայ (.) աւելի կանգ առ. երբոր վերջակէտ կուգայ (։) բոլորովին կտրէ։

Ահա այսչափ քերականութիւնը հասկընալէն ետև պարտական ես որ ջանքով և սիրով սորվիս. որպէս զի անով կարենաս գրաբառ լեզուն հասկընալ գեղեցիկ շարադրութիւններ կարդալ և շինել. մինչև ըլլաս երևելի իմաստասէր, և ազգին մէջ գովելի պիտանի և փառաւոր։

Պատմութիւն։

Ռամիկ մարդ մը գնաց Արիստիպպոս փիլիսոփային հարցուց. թէ որ տղաս դպրատուն դնեմ, ու քերականութիւն սորվի նէ՝ ինչ շահ կընայ ըլլալ։

Պատասխան տուաւ. թէ որ ուրիշ օգուտ մը չըլլայ, ստուգիւ այս շահը կըլլայ, որ տղադ անպիտան քարի պէս ծանրութիւն չի տար աշխարքիս. այլ ուսումնական ըլլալովը բանի կուգայ, ու ազգին և քաղաքին օգուտ մը կընէ։ Որովհետև բան չգիտցող մարդը անպէտ քարի նման միշտ ծանքու̃ն է. իսկ սորված մարդը միշտ պիտանի է կրթուած ձիու պէս։

Դուն պարտական ես որ անանկ բան սորվեցնես որդւոյդ, և անանկ մեծու̃ի տաս՝ որ նաւակոծութե̃ ալ հանդիպի նէ՝ չի կորսուի նոյն մեծու̃իը, այլ միշտ իրեն հետ մնայ։

Քերականութե̃ մօտեցար դրան,
Հասկցար արուեստ քերականութե̃.
Ո՛ւշ դիր փափաքով որ առաջ երթաս,
Գեղեցիկ հասնիս դուռն ամէն ուսման։
Թէ լսած բանից աղէկ ուշ դնես,
Ամէն մէկ խօսքդ կանոնով շուրցես,
Քերականութի̃ միտքդ կըլլայ քեզ,
Գիտու̃ն արուեստ հոն տեղ կը գտնես։

Դ. ՀԱՄԱՐ

Ի՞նչ է Ճարտասանութիւն։

32. Ճարտասանու̃իը կը նշանակէ Ճարտար ասութի̃. որ է արուեստ բարւոք և գեղեցիկ խօսելու. և ասով կը զանազանի քերականութէ̃ն, որ է արուեստ շիտակ խօսելու։

Ասան զի Ճարտասանու̃իը անանկ կանոններ կուտայ, որ քերականական պարզ խօսք մը գեղեցիկ կը զարդարէ , և զանազան պատճառներով և օրինակներով կը ճոխացնէ ։ Անանկ որ երբ կը կարդաս մէկէն սիրտդ կը շարժի , ու ընել կուզես կամ նորէն լսել կուզես ,

Անոր համար այս ուսումը հին ատենը մեծ յարգ ունէր , և ամէն գիտութ՟էն ետքը կը սորվեցնէին ։

Նաև ամէն տէրութիւն կուզէր որ երևելի ճարտասաններ ունենայ . որպէս զի մեծ բան մը պէտք որ ըլլայ , եթէ ճարտասանը կամ ատենաբանը բան խօսի խորհրդականներուն . որ սրտերնին շարժելով շուտ մը կատարեն նոյն բանը ։ Թէ որ ընելու բան չէ ետ կենան ։

Ի՞նչ կանոն ունի ։

33 . Զօրաւոր և գեղեցիկ բան շինելու համար շատ կանոններ կան . որ նախ պատճառները պէտք է գտնել և կարգի դնել . յետոյ գեղեցիկ բառերով և զանազան ձևերով ճոխաբանել , կամ զարդարել խօսքերը . որպէս զի լսողին սիրտը շարժի ։

Որ օրինակ երբոր ճարտասանը կուզէ պատերազմ մը պատմել , անանկ նկարագրական ձևերով կը շինէ որ կարծես թէ աչքով կը տեսնես․ մինչև սիրտդ ցաւելով կը տրտմիս ։

Այս պատճառաւ ճարտասան մարդուն խօսքը մէկէն կը դպչի մարդուն, և ամէնքը կուզեն խօսքը լսել․ որ միշտ ձևաւոր պիտի ըլլայ ։

Որո՞նք են ձևերը ։

34․ Ճարտասանական ձևերը շատ են․ ոմանք կը գեղեցկացնեն խօսքը, ոմանք ազդու կընեն, ոմանք կը հարուստցնեն․ ոմանք ալ ուրիշ բան կիմացնեն․ զոր օրինակ կեղծաւոր ըսելու տեղը որմ բռեալ ըսաց Պօղոս առաքեալը քահանայապետին ։

Նարեկացին մեղաւոր հոգին խորտակած նաւով կը նկարագրէ ։ Եւ Յոհաննէս կաթուղիկոսը լուսաւոր ըսելու տեղը՝ կըսէ թէ լոյսն ծագեցերն ծերկնայր․ և այլ անբաւ ձևեր,

Ի՞նչ են հանդէսները ։

35․ Ճարտասանական հանդէս անոր կըսենք որ հանդէսի մէջ ձևաւոր ճառ մը կամ քարոզ մը կը խօսուի․ որ ընդհանրապէս իրեք կը բաժնուին․ կայրդական, բաղխոհական, և ատենական ։

Կայրդականը անանկ խօսակցուի

է որ մէկ բանը զանազան ձեւերով կը գովէ և կամ վար կը զարնէ . անանկ որ գոված ատենը կը սիրես . և վար զարկած ատենը կանարգես և կը գանիս :

Օ որ օրինակ երբոր աղուոր բառերով և ձեւերով գիտութիւնը կը գովէ, և տգիտութիւնը վար կը զարնէ, մէկէն սիրտդ կը բռնկի որ գիտութիւն սորվիս, ու տգիտութենէ հեռու փախչիս :

Խորհրդական ճառը առջիդ կըդնէ, թէ այս բանը վայելուչ՝ օգտակար՝ և հարկաւոր է . նաև դիւրին՝ զուարճալի և փառաւոր է, պէտք է որ ընես : Կամ թէ ասոնց հակառակն ըլլալով՝ պէտք չէ ընես :

Սակայն ճարտասանը անանկ ձեւով կը խօսի՝ որ մի և նոյն բանը երբեմն գովելով կը համոզէ քեզ որ կուզես ընել . և երբեմն հակառակ խօսելով կը համոզուիս որ չընես . զոր օրինակ աշխարհք ժուռ գալը որչափ աղէկ բան է, կամ որչափ վնասակար է, կրնայ համոզել քեզ երկուքն ալ ընելու :

Իսկ ատենական հանդէսն է անանկ ճառ, որ դատաստանի մէջ կամ մարդ դատապարտելու և արդարա

ЧИТАЛИЩЕ „КРАСИРАЦ“

ցընելու համար. որ աւելի վարպետութիւն կուզէ. որպէս զի անանկ շարժէ դատաւորին սիրտն որ կամ ազատէ անպարտը, և կամ դատապարտէ յանցաւորը։ Ահա՛ աստոնց վրայ կը պըտըտի Ճարտասանութեան արուեստը. և նոյն կանոններով կը շինուին քարոզը՝ խրատը՝ գերեզմանի ոտանաւորը, և հանելուքը. զոր օրինակ.

Անթև խօսնակ միշտ շարժական,
Աղուոր կերգէ բայց չէ կենդան,
Բունին մէջէն կիմացընէ,
Պէտք եղածը ամէն մարդկան։

Որ է ժամացոյց. ահա՛ հոս բառերը ուրիշ են, միտքը ուրիշ։

Շատ զարմանալի բաներ կան գիտնալու. ջանա՛ որ Ճարտասանութիւն կարդալու արժանի ըլլաս. ետքը բանաստեղծութիւն ալ սորվիս ու զուարճանաս։

Ի՞նչ է բանաստեղծութիւնը։

36. Բանաստեղծութիւնը քերթողութիւն կըսուի. իբր թէ մէկ խօսքը քերթելով և չեղած բաներէն հնարելով ըստեղծաբանութիւն կընէ. նաև ուրիշ բան խօսելով տարբեր բան կիմացնէ։

Ուստի բանաստեղծական արուեստը այս բանին վրայ կը կայանայ, որ պզտիկ բան մը ստեղծաբանելով անանկ գեղեցիկ կը մեծցընէ, որ լածիդ պէս կըզմայլիս:

Հին ուսումնականները տեսնելով թէ այսչափ զուարճալի է, ետեւէ եղան ծաղկեցուցին· որոնց մէկն էր Հոմերոս յոյն բանաստեղծ· որուն մինչև հիմա մարդ հաւասար չեղաւ:

Ի՞նչ զօրութիւն ունի:

37· Բանաստեղծութի՟ը այնչափ մեծ զօրութի՟ ունի՝ որ կռապաշտութեան ատենը կուռքերուն սուտ պատմութի՟ները չեղած բաներով կը խօսէին և բանաստեղծութեամբ ճշմարիտ կերեւցընէին:

Երբեմն կուռքերուն բերնէն մութ բաներ ստեղծելով այնպէս կը խօսէին· մինչև ռամիկ ժողովուրդին խելքը չի հասնելով կը սարսափէին, որուն կերպ կերպ մեկնութիւններ կուտային:

Քանի՞ է:

38· Այս ուսումը երկուս կը բաժնուի· մէկը կըսուի հագներգութ՟· որ է բանաստեղծական գովեստ մեծամեծ գործքերու երևելի մարդկանց. ինչպէս է Գարեգին ազնուական տղուն գործքը, որ Հաւատքի համար Թագաւորը պապանձեցուց (145).

Ասանկ գովեստ երբոր լսես սիրտդ կեփի թէ դուն ալ անանկ գովելի բաներ ընէիր. Ինչպէս Աղեքսանդր Թագաւորը երբոր կարդաց Հոմերոսին բանաստեղծութիւնը Աքիլլէս քաջին վրայ, երանի կուտար որ այնպիսի բանաստեղծական գովեստի արժանի եղած է.

Ո՞րն է Դէպքը.

39. Մէկալ մասը կըսուի դերասանական բանաստեղծութիւն. որ նոր բան մը ստեղծաբանելով կը ձևացնէ. նաև ատենօք եղած բանը ձևացնելով կը խաղայ դերասանը զրուցելով, կամ երգելով. որպէս զի տեսնողներուն սիրտը շարժի.

Ուստի հին ատենը ասով իրենց չածներուն ծնունդը մահը և սուտ հրաշքները կամ դիւցազանց գործքը կը նկարագրէին. հիմա միայն հին բաները և մեծամեծ մարդկանց գործքերը կըձևացնեն.

Անոր համար կռապաշտները բանաստեղծութիւնը իրենց ա՟ծաբանութեան հետ կը խառնէին. և ա՟ծաբան կըսուէին բանաստեղծները:

Ի՞նչ կապակցութիւն ունի:

40. Յայտնի է թէ բանաստեղծութիւնը և ճարտասանութիւնը քերականութեան կը վերաբերին, և մէկ անունով քերթողութիւն կըսուին. ու ամէնը միատեղ գրականութեան կը վերաբերին: Որովհետև այս արուեստները մարդկային խօսակցութեան ձևերը կը սորվեցնեն:

Որ օրինակ՝ քերականական ոճով կրնայ ըսուիլ, թէ ինչպէս որ լոյսը ծագելով խաւարը կը հալածէ, այսպէս գիտութիւնը մարդուս միտքը լուսաւորելով տգիտութիւնը կը հալածէ:

Այս խօսքս ճարտասանական ձևերով անանկ գեղեցիկ կը ձևանայ որ կը գանիս տգիտու՟է. ինչպէս Սարգիս կըսէ, թէ ո՛ր լոյս այնպէս կրնայ լուսաւորել մարդուս աչքը, ինչպէս գիտութիւն միտքը, ևն: Սակայն եթէ ուզես այս խօսքը բանաստեղծական ոճով խօսիլ, կը նկարագրես մէկ խաւար անդունդ մը, մէջի մարդիկ չգիտեն ուր երթան և ի՞նչ ընեն· նայիս անդիէն լոյս մը ծագեր է· լուսին մէջի եղօղները կը զուարճանան· մութը եղօղները կը ջանան լուսին մօտենան։

Բայց խաւարը կըսկըսի լալ և կը ջանայ որ լոյսը իրմէն հեռացնէ· որպէս զի չըլլայ թէ զինքը հալածէ։ Երբոր կը տեսնէ թէ չըլլար՝ կը ջանայ որ իր խաւար կապովը պզտի տղաքը կապէ, անանկ որ չի ձգեն զինքն ու լուսին երթան։ Եթէ լուսը զինքը հալածէ՝ նոյն տղաքն ալ հետը տանի, որ լոյս չի տեսնեն։

Ահա այսպէս կը ձևանայ տգիտութ՟ը· որ տղոցը միտքը կապելով խաւար կը պահէ։ Բայց թէ որ այս խօսքս ստանաւոր չինուի, շատ գեղեցիկ բանաստեղծու՟ի կըլլայ, և աւելի կը շարժէ սիրտը։

Արդ՝ ահա խօսակցու՟է վերաբերեալ բաները կարճ 'ի կարճոյ հասկըցուցի։ Ասկէ ետև պէտք է որ տեղեակ ըլլաս մարդուս վերաբերեալ բաներուն, պատմութեանց, օրէնքներուն, և օգտակար հմտութ՟եց· որպէս զի ոչ միայն լաւ խօսող, այլ և աղէկ ապրող և կատարեալ մարդ ըլլաս։

Պատմութիւն։

Ոլիք անունով ազնուական տղան՝ մանկութ՟էն այնչափ ճարտասան և ուսումնասէր էր որ ամենքը կը զարմանային վրան։ Ինը տարուան էր՝ օր մը մեծամեծներուն մէջ նստած շնորքով և աղւոր կը խօսէր, մինչ զի ամենքը կը զմայլէին անոր խելքին և խօսակցութեանը վրան։

Հոն նստող ազնուականներուն մէջէն մէկ տգէտ ծեր մը չի քաշելով ըսաւ տղուն՝ թէ երբոր տղայ մը մանկութ՟ե ատենը շատ խելք կունենայ՝ մեծութ՟ե ատենը յիմար և կոպիտ կըլլայ։

Ան ատենը խելացի տղան սանկ պատասխան տուաւ խոնարհ կերպով մը. Պարոն, թէ որ իրաւ է ըսածդ՝ պէտք է որ հրամանքդ ալ մանկու՟ե ատենդ շատ բարակամիտ և խելացի եղած ըլլաս։

Դուն մի զարմանար մանուկ շնորհալի,
Թէ ինչ բաներ կան որ ես չգիտէի.
Տե՛ս ասկէ ետև ինչ զարմանալի
Տեղեկութ՟ններ ըստանաս պիտի։

Պէտք է նախ գիտնաս մարդ եւ մտացի ,
Սորվէ տես մարդուս ինչ բաներ պիտի ·
Թէ ուսմամբ միտքդ գեղեցիկ ըլլայ ,
Բարի գործքերով պէտք է զարդարուի ։

Ե. ՀԱՄԱՐ

Ի՞նչ է պատմութիւնն ։

41. Պատմութիւնը անցած բաներն առաջ բերելով եւ կարգաւ պատմելով կրթութիւն կուտայ եւ կը զօրացընէ մարդն՝ որ աղէկին հետեւի իր նախնեացը նման ։ Նաեւ վախ կուտայ տղոց ուրիշին օրինակովն՝ որ գէշ ճամբայ չերթայ ու անխելք չի մնայ ։

Որովհետեւ կը տեսնէ որ անխելք մարդիկ աշխարքիս մէջ աղէկ բան մը չեն կրցած ընել · այլ միշտ անշահ բանի հետեւելով անանուն եւ խեղճ մնացեր են ։ Ինչպէս էր Արտաշիր թագաւորը Հայոց · երբոր վարքը կարդաս կը տեսնես, որ մանկութէն զինքը չի կրթելով եւ աղէկ բաներու ետեւէ չըլլալով՝ թագաւոր եղած ատենը մէկ աղէկ բան մը չընելէն ետեւ , մոլի կառավարութիւնը գէշ բաներ ըրաւ, ամենուն գանելի եղաւ. մինչև այնպիսի փառաւոր Թագաւորութիւնը արշակունեաց՝ կորսընցուց. ինքն ալ գերի եղաւ, ազգն ալ գերի ըրաւ Աճէմներուն, և անանկ կորաւ (172)։

Նա ընդ հակառակն Աշոտ Սմբատին որդին մանկութենէն քաջութեամբ և իմաստութեամբ երևելի ըլլալով այնչափ մեծ անուն ունեցաւ ամէն ազգաց մէջ, և այնչափ խոհեմութիւնը ազգին օգուտ ըրաւ կեանքը չի խնայելով, մինչև Թագաւոր կոչուեցաւ և Արտաշիրին կորսընցուցած տէրութիւնը գտաւ՝ ու նորէն Հայոց Թագաւորութիւնը կանգնեց, և բագրատունեաց առաջին Թագաւորն եղաւ (173)։

Նոյնպէս Ներսէս Շնորհալին մանկութեան ատենը այնչափ ուսումնասէր էր որ կարդալէն 'ի զատ ուրիշ բան չգիտէր. հազար անգամ ճաշունքը դարձուցեր բերնուց էր եղեր։

Այս պատճառաւ Շնորհալի անուն դրին իրեն մանկութեան ատենը։ Նա երբոր մեծցաւ կաթուղիկոս եղաւ՝ այնչափ ծաղկեցուց ազգն ու իմաստութեան անուն հանեց, որ հռոմի Թագաւորը և մեծամեծ մարդիկ կը փափաքելին զինքը տեսնել, և շնորհալի խօսքը լսել։

Ահա այս պատմութ̅ինները լսելով և կարդալով, բնութ̅իը կը զանի անկիրթ ադխտութ̅է, ու կրթութեան և ուսման ետևէն կըլլայ։

Խելք ունեցող տղան Արտաշիրին պատմութ̅իը լսելով ոչ միայն կըցաւի թէ մեր թագաւորութ̅իը կորսուելուն պատճառ է եղեր, այլ և կը վախնայ որ ինքն ալ անխելք և մոլի չըլլայ․ որպէս զի իր տանը կործանման պատճառ չըլլայ, ինչպէս շատերն եղած են։

Խոհեմ տղան Շնորհալիին և Աշոտ թագաւորին պատմութ̅իը լսելով՝ կը բռնկի որ անոնց հետևի, պարապ տեղը ժամանակ չի կորսընցընէ․ գիշեր ցորեկ ուսման հետ ըլլալով բան սորվի․ որպէս զի մեծութ̅ե ատենը աղէկ բաներ ընէ թէ իրեն, թէ իր տանը, և թէ ազգին։

Վասն զի պիտի գիտնայ թէ աղէկ ըլլալու և աղէկութ̅ի ընելու համար է ստեղծուած, չէ թէ գէշութ̅ե համար։ Անոր համար կըսէր մէկ փիլիսոփայ մը թէ՝ մարդս մեծ է, և մեծամեծ բաներու համար եղած է։

Քանի՞ կը բաժնուի։

42. Պատմութիւնը կը բաժնուի եկեղեցական, քաղաքական և ազգային։ Եկեղեցական պատմութիւնը հոգևոր բաներ կը պատմէ. և եկեղեցւոյ ժողովքները կը գրէ։

Ինչպէս Եւսեբիոս Հռոմ պատմիչը կը պատմէ Արիոսին հերետիկոսութիւնը և Նիկիոյ նը ժողովքին պատմութիւնը. որ 318 հայրապետ նզովեցին Արիոսը և հաւատամքը գրեցին. որոնց մէջն էր Արիստակէս հայրապետը Լուսաւորչայ որդին։

Իսկ քաղաքական պատմութիւնը՝ կը պատմէ զանազան քաղաքներու մէջ ինչ դիպուածներ եղած են. ինչ պատերազմներ, և ինչ մեծամեծ մարդիկ եկեր գացեր են։ Անհամար դիպուածներ պատմելով շատ խելք և կրթութիւն կուտայ մարդուս, տղոց միտքը բանալով. որպէս զի բարիներուն հետևին ու իրենք ալ մեծանուն ըլլան, և չար մարդկանց ճամբան չերթան։

Գրեթէ նոյն է ազգային պատմութիւն ալ՝ որ զանազան ազգաց վրայ կը պատմէ, թէ ինչպէս մեծցեր և ինչպէս պզտիկցեր են. ինչով պայծառացեր և ինչով խաւարեր են: Ի՛նչ մեծութե՟ և ինչ քաղաքներու տէր եղեր են. և ետքը ինչպէս գերի եղեր են:

Ո՜հ աս ալ շատ սիրտ կուտայ տղուն, որ աղէկ բանէն ետ չի կենայ. ո՛րչափ դժուար բան ըլլայ, իրեն կրթութիւն ընէ, և ամէն ազգաց պատմութե՟ տեղեակ ըլլալով՝ նախ զինքը լաւ կացութե՟ մէջ պահէ. և իր ազգին պատմուե՟ն ալ աղէկ տեղեակ ըլլայ. որ ընկերութե՟ մէջ ուրիշներուն ալ պատմէ, խրատէ, և սիրտ տայ:

Ի՞նչպէս հարդարուած է:

43. Նախ պէտք է Ա՟ծաշունչ պատմութեանը տեղեակ ըլլալ, ա՟ծային հրաշքները միշտ կարդալով հաւատքին զօրութի՟ը հասկընալ. վասն զի ա՟ծաշունչը ա՟ծային բաները կը պատմէ, որ ամէն տղայ պարտական է գիտնալու:

Այս պատճառաւ ա՟ծ հրամեց՝ որ հին կտակարանը մովսէս մարգարէն և այլք գրեցին հրէից լեզուով. ետքը հռոմերէն թարգմանեցին որ կարդան ։

Իսկ նոր կտակարանը առաքեալները գրեցին. և յետոյ ամէն ազգի լեզուով թարգմանեցին, նոյնպէս ա՟ծաշունչը մեր մէջն ալ թարգմանիչները թարգմանեցին հայերէն՝ շատ գեղեցիկ ։

Երկրորդ՝ պէտք է կարդալ ժողովքներուն պատմութիւնը. ի՞նչ հերետիկոսներ ելեր են, և ի՞նչ վիճաբանութիւններ եղած են ։

Յետոյ պէտք է աշխարհագրական և ազգային պատմութեանց տեղեակ ըլլալ. որպէս զի լաւ հմուտ ըլլալով խրատ առնէ իրեն, և ընկերաց մէջ բանիբուն երևնայ ։

Ահա այս պատճառին համար սուրբ գիրքը կը հրամէ որ ամէնքը տեղեակ ըլլան գրոց. և իմաստուն վարպետները կանոն դրած են, որ տղաքը գրավարժութիւն սորվելէն ետև խելացի պատմութիւններ ալ կարդան, որ բան սորվելով լաւ խրատուին ուրիշին վարքովը ։ Շատ աղէկ է ուրիշին վնասովը փորձ ըլլալ, քան թէ իր անձին ։

Այս մտքով մենք ալ գրագիտութէ տեղեկութիւնը տալէն ետև , պատմութ՟եց տեղեկութ՟իը հասկըցուցինք ։ Անկէ ետքը օրէնքներուն պատմութ՟իը գրինք , և ամէն խրատին ետևէն ալ կարճ կարճ քաղաքական պատմութիւններ գրեցինք · որպէս զի խոր տպաւորի սրտիդ մէջ բարի վարքը , ուսումնասիրութ՟իը , և աշխարքի հմտութ՟իը ։

Սակայն ազգային և եկեղեցական պատմութ՟իները պէտք է որ Աշխարհապատմութ՟է սորվիս · որ այս գրքիս երրորդ մասն է · յետոյ պիտի կարդաս ։

Ուստի նոյն աշխարհագրական պատմութ՟իները և գլխաւոր ազգաց տեղեկութ՟իները կարդալով սիրտդ պիտի վառի՝ որ նախ չար գործքէն հեռու փախչիս , բարի գործքերու և առաքինութ՟եց հետևիս ։

Երկրորդ՝ գիտութ՟ի խելք սորվիս , և տգիտութ՟է վախնաս ու կատարեալ ըլլաս · ինչպէս որ երևելի մարդիկ եղած են , իրենց ազգը և քաղաքը ծաղկեցուցեր են ։ Անանկ որ մինչև հիմա կը պարծին այնպիսի օգտակար և իմաստուն մարդկանց վրան ։

Արդ աշխատէ աղէկ միտք առնես նախ՝ հոգևոր պատմութիւնները. երկրորդ՝ բարոյական խրատներն որ աստուածպաշտութեան սէրը վառի սրտիդ մէջ. զի առանց ասոր ոչինչ ես. որչափ խելք և մեծութիւն ունենաս ամենևին օգուտ չունի։

Ամէն բանէն աւելի աւետարանական պատմութիւններն ու խրատները խոր գրէ՛ սրտիդ մէջ. և չըլլայ թէ ժամանակ անցընելու համար կարդաս, հապա հոգևոր և առաքինի ըլլալու համար։

Ահա ետքի պատմութիւններէն լաւ պիտի հասկընաս թէ մինչև որ մէկ մարդ մը աղէկ վարք չունենայ՝ ոչ գիտուն կրնայ ըլլալ և ոչ անուանի։ Միշտ այսպիսի բարեպաշտ մարդիկ աշխարք շիներ են, ինչպէս Աստուածաշնչին թագաւորաց պատմութիւնները յայտնի կընեն. որ աղէկ թագաւորները աշխարք շինեցին, և ախտաւոր թագաւորները կործանեցին։

Կոստանդիանոս և Թէոդոս թագաւորները եկեղեցին պայծառացուցին. և իրենց ազգը այնչափ փառաւորեցին։ Իսկ ասոնց որդիքը թոյլ վարքովնին վնաս տուին։

Տրդատ Թագաւոր բարեպաշտութե̄ ծաղկեցուց մեր ազգը · բայց եր որդին և թոռները աւրեցին ։ Վարդան և Վահան քաջ զօրապետները այնչափ սիրով՝ հաւատքը և ազգը փառաւորեցին · իսկ Վասակ ուրացողը ա̄ծային օրինաց դէմ ընելով բոլոր աշխարհք տակն ու վրայ ըրաւ ։

Ուրեմն ուշադրութե̄ կարդա այս բաները՝ օրէնքներն ու ազգային սովորութիւններն , որ մեծամեծաց վարքերը իմանալով ըլլաս խելացի , առաքինի , և կատարեալ իմաստուն անոնց նման ։

Պատմութիւն ։

Թուկիդիդէս աթենացին մանկութե̄ առեր՝ հօրը հետ գնաց Հերոդոտոսին գրած պատմութիւնը մտիկ ընելու , որ մեծամեծաց առջին կը կարդար ։

Այս տղան ուշադրութե̄ միտք դնելով պատմութե̄ը՝ այնչափ սիրտը բորբոքեցաւ , որ սկսաւ լալ · Այս բանը տեսնելով Հերոդոտոս ըսաց Թուկիդիդէսին հօրը , թէ երանի քեզ որ ասանկ բարի բանի նախանձող զաւակ ունիս ։ Թէ որ այս սըրտովը մեծնայ, շատ երևելի մարդ պիտի ըլլայ ։

Իրաւի Թուկիդիդէս մեծ մարդ եղաւ. վասն զի նոյն սէրը միշտ պահելով տղայական բաները մէկ դի ձգեց, ու տեղեկութե՟ց ետևէն եղաւ բան սորվեցաւ ։ Երբոր մեծցաւ գեղեցիկ պատմագիրք մը շինեց, ու երևելի պատմիչ եղաւ յունաց մէջ, Հերոդոտոսն ալ անցուց ։

Թէ խըրատ կուզես կատարելութ՟ն,
Ծնողաց, վարդապետիդ եղի՛ր միշտ հնազանդ.
Կարդա՛ պատմու՟ի, ուշ դիր անցածին,
Զի գրուած են որ քեզ խըրատ ըլլան ։
Թէ բարւոյն երթաս՝ բարիք քեզ կուգան,
Դուն կըլլաս այլոց խրատ կրթութ՟ն.
Թէ անկիրթ մնաս չարին հետևիս,
Անշահ պատմութե՟ց կարգը կը դառնիս ։

Զ. ՀԱՄԱՐ

Ինչ է մարդ ըլլալու կանոնը ։

44. Մարդ ըլլալու կանոնն է օրէնքը, և օրէնքով մարդս եղած է քաղաքական և ընկերական ։ Ուստի ամէն բանէն առաջ պէտք է օրէնքի տակ մնալ. որպէս զի քիչ քիչ քա-

ղաքականութ՟ին սորվի ու պաշտօնութ՟իր ձգէ՝ մարդ ըլլայ · բարիին հետեւի և մարդավար ըլլայ ։

Թէպէտ մէկ ծայրէն մէկալ ծայրը մէկէն անցնիլ չըլլար, կանոնով և սովորութ՟բ առաջ երթալով չարէն բարի կըլլայ · նաև կարգէ դուրս ելլելով բարիէն ալ չար կըլլայ, ինչպէս փորձերը կը տեսնենք շատ տղոց վրան ։

Անոր համար փիլիսոփաները կըսեն թէ մարդս յանկարծ ոչ մոլի կրնայ ըլլալ, և ոչ առաքինի · թէ որ տղայ մը մանկուէ՟ն բարի կրթուի՟ ունենայ, և ընկերութ՟ն մէջ քաղաքավար մեծնայ՝ բարի կըլլայ · ու քանի ետեւէն ըլլայ, այնչափ կատարելութ՟ն կը հասնի ։

Բայց թէ որ չար սովորութեանց հետեւելով վայրենաբարոյ մեծնայ ու իր կրթութ՟իները ձգէ, կոպիտ և անշահ կըլլայ (93) ։

Սենեկա փիլիսոփան կըսէ թէ առանց վարդապետի կրնայ մոլութ՟ի սորվիլ · զի մոլութ՟ի սորվելու և գէշ ըլլալու համար վարպետ պէտք չէ · միայն առաքինութ՟ի սորվելու և քաղաքավար ըլլալու համար պէտք է ։

Ինչու որ մանկական բնութիւնը դէպ 'ի չարը վազելով՝ երբոր աղէկ կրթութ̃ի չունենար՝ ինքիրեն մոլի կըլլայ առանց սորվեցնելու։ Իսկ թէ որ չար օրինակ տուող վարպետ մ՚ ալ որ ունենայ՝ ամենաչար գարշելի կըլլայ։

Ուրեմն պէտք է մանկութեան ատենդ լաւ սովորութեանց և բարի խրատներու ետևէն ըլլալով աղէկ կրթութ̃ի ունենաս․ ասկից կը կախուի մարդուս կատարելութ̃իը․ թէ չէ՝ մեծուն ատենդ չես կրնար դէշ սովորութ̃իներդ շտկել (92)։

Հիմակուց պէտք է կարգ կանոն սորվիլ․ աղէկը գէշէն զատել, և աղէկին հետևիլ։ Հիմա պէտք է գիտնաս, թէ ի՞նչ է պատճառն որ ոմանք ամենուն սիրելի և գովելի են, ոմանք ալ ամենուն ատելի։

Ի՞նչ կարգ կանոն ունին ասանկ առաքինի մարդիկ, որով կորոշուին և կատարեալ կերևնան․ և ի՞նչ անկարգութ̃ի ունին մոլի մարդիկ, որ մարդ չուզեր երեսնին նայիլ։

Վերջապէս պէտք է գիտնաս թէ ի՞նչ խելացի օրէնք դրած կան զանազան ազգերու մէջ որ անուանի եղած են երկար ժամանակ թագաւորելով. և ի՛նչ անկարգ օրէնք կան եղեր ուրիշ ազգերու մէջն, որ աղէկ անուն մը չեն ունեցած աշխարհքիս մէջ և շուտով փճացեր են ։ Այս պատճառաւ պէտք եղաւ որ նախ օրէնքներուն ծանօթութիւնը սորվիս այս մասին մէջ. և երկրորդ մասին մէջ նոյն ազգերուն պատմութիւնը կարդաս. որպէս զի կարենաս լաւ հասկընալ, թէ մարդս ի՛նչ կանոնով քաղաքական կըլլայ, կամ թէ ազգ մը ի՛նչ օրէնքներով ծաղկած և բարկըցած է ։

Օրէնքն ի՞նչ է ։

45. Որովհետև մարդս վայրենի գազան չէ, այլ մտաւոր, խօսող, և ընկերական. պէտք է որ ամէն բանէն աւելի բարոյական սորվելով բարի վարք ստանայ, և օրէնքի տակ բարի կրթութիւն ունենայ. որով աշխարհք կը շինուին ։

Լիկուրգոս և Սողոն փիլիսոփաները մտածեցին թէ ի՞նչ ընեն որ իրենց ժողովուրդը երևելի ըլլան ու թագաւորութիւնը չի վերջանայ ։ Երկուսն ալ իրենց ազգին յարմար մէյմէկ օրէնք դրին ։ Առաջինին օրէնքն էր կտրիճ և քաջ ըլլալու, երկրորդին օրէնքն էր գիտուն ըլլալու համար ։ Ահա երկուսին ուզածն ալ եղաւ, և երկու ազգն ալ անուանի եղան (52) ։

Ուստի մարդկային միտքը պակասաւոր ըլլալուն համար օրէնքի կը կարօտի, որ կանոն մը ունենայ ու չի սխալի ։ Անանկ որ իր ազատ գործողութիւնները երբոր օրէնքի տակ կը կատարէ, կըլլայ մարդ կատարեալ ։

Անոր համար ա՟ծ մարդուս երկու կանոն տուաւ՝ ներքին և արտաքին · ներքինն է խղճմտանքը · արտաքինն է օրէնքը, որ կը սահմանի, ընդհանուր կանոն քաղաքական կենաց, որ դըրուած է մարդս երջանիկ ընելու համար ։

Ահա այս օրէնքն է որ մարդկային ընկերութիւնը կը միաւորէ քաղաքականութեամբ · օրէնքն է որ մարդս հնազանդ և եղբայրասէր կընէ · ինչպէս եղան վայրենի ամերիկացիք, երբոր օրէնք ունեցան (451) ։

Մինչ զի՝ ամէն առաքինութիւն այս կանոնէն կը կախուի · և ամէն մարդ առանց օրինաց բարի չի կրնար ըլլալ · վասն զի ով որ օրէնքը սրտէն կը հանէ ․ ու իր կամքն իրեն օրէնք կընէ՝ ամէն տեսակ մոլութե՟ց մէջ կիյնի, և աշխարքին առջև գարշելի կըլլայ ։ Ահա այս է օրէնքը և այս է մարդ ըլլալու կանոնը ։

Քանի՞ կը բաժնուի ։

46 ․ Օրէնքը իրեք կը բաժնուի ․ յաւիտենական, բնական, և դրական ։

Առաջինն է ա՟ծային օրէնքն որ բոլոր աշխարհք կը կառավարէ ու կը նախախնամէ ։ Ամենուն պատուիրան տուեր է ․ ո՛րը այսպէս ստեղծեր է, որը այնպէս ․ որուն առողջութ՟ի և հարստութ՟ի կուտայ, որուն չի տար ։

Ուրեմն ո՛վ որ ա՟յմէ եկած բաներուն չի հաւնելով դէմ կը խօսի՝ ա՟ծային օրինաց դէմ կընէ ․ և ո՛վ որ նեղութե՟ մէջ ըլլալով կը տրտնջայ, ա՟ծ կը բարկացընէ ․ վասն զի ա՟յ ամենագէտ կառավարութե՟ դէմ՝ ըրած կըլլայ ։ Նաև ո՛վ որ ա՟յ ծառայութի՟ չընէր, ինչպէս պէտք է սիրելով և պաշտելով, ա՟յ դէմ կընէ ։

Ահա այս օրէնքը քեզ և ամէն մարդ կը պարտաւորէ, որ ստեղծողդ ճանչնաս սիրես ու հնազանդ ըլլաս ․ որովհետև անոր կարողութ՟իը ող ես, և իրեն բարիքը միշտ կը վայելես, պէտք է որ նոյնպէս ծառայութ՟ի ընես։ Հելլենացոց ազգի օրէնքն էր պաշտել զա՟ծ. և Հռոմուլոսի ազգի օրէնքն էր պաշտել հայրենի ա՟ծը։ Ասով շատ զօրացան այս ազգերը։

Ի՞նչ է բնականը։

47. Բնական օրէնքը յաւիտենական օրինաց մէկ լոյսն է, որ դրեր է ա՟ծ մարդերնուս մէջ. որպէս զի միշտ խղճմտանքին դպչելով կը հասկըցընէ թէ աղէկ բանը պէտք է ընել, և գէշ բանէն փախչիլ։

Որովհետև խղճմտանքը կարող է այս լուսով դատաստան ընել, և գէշն ու աղէկը որոշելով՝ աղէկին հետևիլ, ու գէշը մերժել։ Ապա ով որ իր խղճին դէմ բան մը կընէ՝ բնական օրէնքին դէմ կը մեղանչէ։

Սակայն երբեմն մարդուս չար կամքը անանկ կուրի՝ որ բնական լոյսը կը խաւարէ, ու խիղճը կը մոլորցընէ։ Ասանկ որ բաղձանքը կատարելու համար աղէկը գէշը չորոշեր, միայն ուզածը կընէ. և ասով ա՟յ դէմ ըրած կըլլայ։ Թէպէտ բոլորովին չի կրնար այս օրէնքն աւրել, որ միշտ խիղճը զարնելով սիրտը հանգիստ չէ ։ Անոր համար ա̅ծաշունչը կըսէ թէ ամբարիշտ չար մարդիկ հանգըստութ̃ի չեն կրնար ունենալ ։

Ի՞նչ է դրականը ։

48․ Դրական օրէնքը մէկ յաւելուած մ՚ է բնական օրէնքին վրա ․ որ կը բաժնուի ա̅ծային և մարդկային ։ Ա̅ծայինն է գրաւոր օրէնքն, որ տըրուաւ մարդուս պահելու համար ։

Վասն զի բաց 'ի բնական օրէնքէն պէտք կըլլայ որ տէր մը՝ ըստ ժամանակին բան մը կը հրամայէ ․ ինչպէս պատուիրեց Ա̅ծ Ադամայ որ այն պըտուղին ծառէն չուտէ ․ և կամ գրով օրէնք մը կուտայ ժողովուրդին՝ որ անով երթան ու չի մոլորին ։

Երբոր Ա̅ծ Ադամն ստեղծեց մըտքին մէջ դրաւ բնական օրէնքը ․ որով իրեն որդիքն ալ Ա̅ծ պաշտելով պատուերնին կը կատարէին մինչև Մովսէս մարգարէն ․ և ով որ այս օրինաց դէմ կընէր Ա̅յ դէմ կը մեղանչէր ․ ինչպէս մեղանչեց Կայէն եղբայրն սպաննելով ։

Բայց երբ մարդիկ բոլորովին կարգէ կանոնէ դուրս ելան ու բնական օրինաց դէմ անխիղճ կը մեղանչէին, Երկու հազար տարիէն ետև ա՟ծ գրաւոր օրէնք տուաւ Մովսէս մարգարէին. որ կըսուի մովսիսական օրէնք։ Այս օրէնքը Սինա լեռանը վրա Մովսիսի գրել տուաւ ու իսրայէլացւոց ղրկեց, որ այն օրէնքով երթան ու այլ չի մոլորին. ինչպէս են տասը պատուիրանքը, և միւս օրէնքներն որ օրինաց գրքին մէջն են։

Ո՞րն է աւետարանականը։

49. Ք՟ն տէրն մեր աւելի կատարելագործելով մովսիսական օրէնքը սքանչելի օրէնքներ պատուիրեց աւետարանին մէջ մարդուս երջանկուե՟ը համար։ Որով թէ՛ յաւիտենական օրէնքը, թէ՛ բնական օրէնքը, և թէ՛ գրական օրէնքը կը հաստատէ, անանկ կատարելութ՟բ որ ան՟ած մարդիկ ալ այս օրէնքին դէմ չեն կրցած բան զուրցել։

Ուրեմն ով որ այս օրէնքներուն դէմը կընէ, ա՟յ դէմ կը մեղանչէ. զոր օրինակ՝ յաւիտենական օրէնքը կը պատուիրէ թէ ամէն զաւակ պարտական է իր ծնողքը պատուելու. բնական օրէնքն ալ այս կը հրամայէ։

Իսկ մովսիսական օրէնքին մէջ գրած է թէ հայրդ մայրդ պատուէ՛ որ շատ ապրիս. Նմանապէս աւետարանական օրէնքն ալ ասոնք ամէնը հաստատելով կըսէ, թէ ով որ ծընողքին ծուռ կընայի, ա՟յ դէմ ընելով կը դատապարտուի։

Այս պատճառաւ գրական օրէնքը կըսուի կտակ կամ կտակարան։

Պատմութիւն։

Մաքսիմիանոսին հալածանաց ատենը Բարուլա անուն տղայ մը կար, որ զարմանալի ա՟ծպաշտութ՟ կրթըւած էր՝ ամէն օրէնքներուն տեղեակ։

Երբոր բռնեցին այս խեղճ տղան, դատաւորին առջին հարցուցին թէ ո՞ր ա՟ծը պէտք է պաշտել։ Նա ալ համարձակ պատասխան տուաւ թէ երկնի և երկրի ստեղծող Ճշմարիտն ա՟ծ, որ քրիստոնեայք կը պաշտեն։ Դատաւորը բարկանալով ըսաց, թէ ո՞վ քեզ այդ բանը սորվեցուց։ Տղան ալ ըսաց, մայրս սորվեցուց։ Նա ատենը մայրը բերինհան, և մօրն առջին տանջելով ՚նք տղուն գլուխը կտրեցին։ Տանջանքին մէջ մօրմէն ջուր ուզեց,

մայրն ալ ըսաց, թէ հոս մի՛ խմեր
ո՛ր հոն կենդանի ջուր խմես ։

Ահա՛ քեզ կտակ հօրդ երկնաւորին,
Անխախտ օրէնք ելլելու երկին.
Ասոնք են միայն կանոն և միջոց,
Թէ հաստատուն սրտիդ մէջ պահուին ։
Ահա՛ քեզ լոյս մը շիտակ ճամբային,
Կատարելութեն երջանիկ կեանքին.
Թէ չի խոտորիս աջ և ահեկին,
Զաւակ ես ընտիր օրինաց վերին ։

Ի. ՀԱՄԱՐ

Ո՞րն է մարդկային օրէնքը ։

50. Մարդկային օրէնքը մարդիկ կը դնեն ժողովրդոց օգտին համար. որ է կրկին՝ եկեղեցական, և քաղաքական ։

Եկեղեցական օրէնքը եկեղեցին դրած է, որ անով մարդիկ բարեկարգու̃ի ընեն, ու վարձուց տէր ըլլան. ինչպէս են եկեղեցական պատուիրանները ։

Ասոնք թէպէտ ա̃ծ չէ պատուիրեր, այլ ա̃յ եկեղեցին. ա̃յ համար դնելուն պատճառաւ ամէն քրիստոնեայ կը պարտաւորի պահելու. և ով որ զանցառութիւն ընելով կրակին առանց պատարագի և աղօթքի կանցընէ, խոստովանանքը կուշացընէ և պաք չի պահեր, կը մեղանչէ ։

Ո՞րն է քաղաքականը ։

51. Այս օրէնքը քաղաքական իշխանութիւնը կը դնէ. ոմանք ընդհանուր ըլլալով ամէն ազգաց մէջ կայ, ինչպէս հաւատարիմ՝ մնալ խոստմունքին վրայ, և օտարականին կամ դեսպանին վնաս չի տալ, և այլն ։

Ոմանք ալ մասնաւոր ըլլալով ամէն մէկ ազգի իրեն յատուկ օրէնք եղած են. որ իր ազգապետը կամ թագաւորը դրած է. անանկ որ ամէն քաղաքացի պարտական է պահելու նոյն տէրութեան մէջ. երբոր նոյն տէրութենէն դուրս կելլէ պարտական չէ ։

Ուրեմն մէկ մարդ մը ինչ տէրութեան տակ որ ըլլայ՝ պէտք է անոր քաղաքական օրէնքը պահէ և անոր հնազանդ ըլլայ անանկ բաներու մէջ որ հաւատքի չի դպչիր. և ով որ անհնազանդ կըլլայ տէրութեան դէմ, իրաւունք է որ պատժուի. զոր օրինակ մաքս և տուրք տալն է օրէնք քաղաքական, պէտք է պահել։

Ասոնցմէ կը հետեւի թէ ա͞ծային օրէնքը չի փոխուիր. բայց մարդկային օրէնքը կը փոփոխի, նաև ատեն ատեն բան կաւելնայ և բան կը պակսի։

Ահա այս օրէնքներով բոլոր աշխարք կը կառավարուի, և մարդս կատարեալ մարդ կըլլայ։

Ինչ օրէնքներ կան զանազան ազգաց մէջ։

52. Հին ատենը ընդհանուր օրէնք մը կար որ մարդասպանը կըսպաննէին, ով որ մէկին աչքը հանէր՝ իր աչքը կը հանէին. և ով որ ստակ գողնար, ստակը կառնէին։

Ասանկ էր մովսիսական օրէնքն ալ. բայց աւետարանական օրէնքը պատուիրեց, թէ որ մէկ երեսիդ զարնէն, դուն մէկալը դարձուր, որ ըսել է թէ վրէժխնդրութիւն մընէր։

Յունաստան օրէնք կար որ սուտ երդում ընողին լեզուն կը կտրէին. վասն զի Ճշմարտու͞ե դէմ խօսեցաւ։ Նաև սուտ գիր գրողին ձեռքը կը կտրէին։

Հին եգիպտացիք օրէնք դրեր էին որ հայրասպանը զարհուրելի տանջանքներով մեռնի ։ Իսկ որդեսպանին համար օրէնք կար որ երեք օր հայրը մեռած որդին առնէ նստի․ որպէս զի ամէնքը տեսնեն իր մեռցուցած որդին ։

Բայց ինքնասպանին մարմինը գազաններուն առջին կը ձգէին, որ ինքն իր անձին գազան ըլլալուն համար՝ գազաններուն փորը թաղուի ։

Թոաս հին թաթարներուն թագաւորը օրէնք դրեր էր որ, եթէ օտարական մը իրենց քաղաքն երթայ, Արտեմեայ կուռքին զոհ ընեն ։ Երբոր Որեստէս օտարականը զոհ պիտի ընէին, բռնեց նոյն թգ̃ւորը զոհ ըրաւ, և այն անօրէն օրէնքը ջնջեց ։

Դրակոն 624 տարի յ̃սէն առաջ օրէնք դրաւ աթենացւոց, որ ամէն յանցաւոր մեռնի մեծ պզտիկ, նաև թեթև գողութ̃ի ընողն ալ մահապարտ ըլլայ ։ Այս օրէնքը մարդու արիւնով գրուած էր․ և այնչափ մարդ մեռցուց որ աթենացիք ոչնչացան ։

Սողոն փիլիսոփան Դրակոնին օրէնքը վերցընելէն ետև նոր օրէնք դրաւ, որ ամէն մարդ քաղաքականութ̃ի սորվի․ եղբայրսիրութ̃ի ընէ, և բարի վարք ունենայ ։ Նաև ամէն ծնողք պարտական ըլլան տղաքնին կրթելու և իմաստուն ընելու ։

Այս օրէնքով ոչ միայն աթենացիք, այլ և բոլոր յունաստան պայծառացաւ. մինչև մէկ հատիկ իմաստուն եղան աշխարքիս վրան ։

Լիկուրգոս սպարտացին շատ աշխարհք պըտըտելէն ետև օրէնք դըրաւ իր ազգին, որ ամէնևին արծաթ ոսկի չունենան առուտուր չընեն. և բոլոր ժողովուրդը հաւասար ըլլայ՝ ամէնուն պիտանաւորութիւնը տէրութէն հոգալով ։ Իսկ մարդիկ միայն կրթութեան և քաջութեան ետևէ ըլլան. այն մարդն ըսուի հարուստ և փառաւոր, որ քաջ է և քիչով կրնայ ապրիլ ։

Այս օրէնքը հաստատելէն ետև Կրիտ գնաց, և երդում ընել տուաւ ժողովուրդին որ մինչև ինքը չի դառնայ բան մը չի փոխեն. հոն մեռաւ ու պատուիրեց որ իր մարմնոյն մոխիրը ծովը թափեն. չըլլայ թէ մարմինը սպարտա տանին, ու եկաւ ըսելով օրէնքը փոխեն ։ Եւ այսպէս սպարտացիք շատ մեծցան և մեծ բաներ ըրին այս օրէնքով 600 տարի ։ Ասոնցմէ են հիմա մանեօտ գօղերն որ առանց օրինաց մնալով գազանաբարոյ եղան։

Հռոմայեցիք 12 տախտակի վրայ գրած անուանի օրէնք մը ունէին, որ ամբողջ պահելով շատ մեծցան։

Հին պարսիկները օրէնք ունէին որ թագաւորին տղաքը առանց կըրթուէ չի մեծնան, միշտ բան սորվին. երբոր 14 տարուան կըլլային՝ չորս առաքինի և իմաստուն վարպետի տակ կը կրթէին։ Անոր համար միշտ անոնց տէրութիւնը առաջ կերթար։

Մարաց տէրութիւնը օրէնք ունէր, որ թագաւորին տղաքը հասարակ մարդիկներէն վեր սեպուին ու ամէն կամքերնին կատարուի, և ամէն մարդ զիրենք գովէ։ Անոր համար անկիրթ մնալով շուտով վերջացան։

Վաղարշակ Հայոց թագաւորը շատ պիտուական օրէնքներ դնելէն ետև՝ երկու իշխան դրաւ որ միշտ քովն ըլլան. թէ որ բարկուի և սխալմամբ անիրաւ բան մը վճռելու ըլլայ, կամ թէ պատժելու մարդուն խնայելու ըլլայ, իրեն խմաց տան. և ժողովուրդին ալ օրէնք դրաւ որ իրար սիրեն ու չի նախանձին։ Այս օրէնքներով շատ լաւ կառավարեց իր տէրութիւնը։

Չինումաչինները օրէնք ունին որ Թագաւորը ա՟յ պէս պատուեն . և որչափ հնար է իրենց աշխարքը խաղաղութե՟ մէջ պահեն . ամենևին օտար ազգ չի հանդիպցընեն իրենց աշխարքը ։ Նաև ամէն մարդ բարի վարք ունենայ . որով միշտ խաղաղութե՟ մէջ մնացին (203)։

Հնտստանցիք օրէնք ունին որ կենդանի չի մեռցնեն . մեռելնին չի թաղեն , երեն . և ամէն տղայ պարտական ըլլայ ծնողաց վարքին նմանելու ։

Անով ոչ գիտութի՟ ծաղկեցաւ իրենց մէջ և ոչ արուեստ . վասն զի որդին հօրը բռնած համբայէն դուրս բան չի կրնար ընել , որ նոր հնարքով մը մեծնայ (198)։

Ամերիկացի գարաիպները օրէնք ունէին , երբոր իրենց թշնամիներէն գերի կը բռնէին , կը տանէին բաց տեղ մը փոսի մէջ կը մորթէին , ու չորս դին պար խաղալով կուտէին (440)։

Մեքսիկացիք՝ օրէնք ունէին , որ թշնամիները կը տանէին կռատունը զոհ կընէին , ու միսը կուտէին , մորթըն ալ վրանին կառնէին խաղալով կը պտըտէին ։

Բերուցիք օրէնք ունէին որ իրարու զրկում չընեն. և իրարու հետ խաղաղութ՟ի ընեն. որով միշտ խաղաղութեան մէջ էին, և իրենցմէ մարդ մը խռովութեամբ չէր մեռներ (496)։

Նոյնպէս ափրիկեցիք կերպ կերպ օրէնքներ ունէին (264)։

Պատմութիւն։

Դիոգինէս փիլիսոփան ցորեկ ատեն ճրագը ձեռքը գնաց բազմութ՟ե մէջ մտաւ չորս դին կը նայէր անդադար ժուռ գալով։ Երբոր իրեն հարցուցին թէ ինչ կը փնտռես. պատասխան տուաւ թէ մարդ կը փնտռեմ։

Զարմացան ամէնքը թէ այնչափ բազմութ՟ը չէր տեսներ որ մարդ կը փնտռէր։ Բայց անոր աչքին անոնք մարդ չէին. ճրագով փնտռածն էր քաղաքական և օրինապահ մարդն, որ շատ դժուար է գտնել։

Հիմա լաւ տեսար թէ մարդս ինչ բան է,
Խելքով օրէնքով քանի՛ ազնիւ է.
Թէ գրածներուս ուշադիր ըլլաս,
Գիտուն կատարեալ սիրուն կերևնաս.

Մարդուս խելքն է լոյս թէ կըրթած ըլլայ,
Թէ բան չի սորված խաւար պատած կայ,
Ջանա՛ այս մութը քեզմէ հեռանայ,
Որ իմաստութե՟ միտքըդ լուանայ։

Ը. ՀԱՄԱՐ

Ի՞նչ է մարդուս առջի պարտքը։

53. Ե՛րբոր տղուն խելքը կըսկըսի բացուիլ ամէն բանէն առաջ սիրոյ կիրք մը կունենայ։ Այս կիրքը միայն կը ստիպէ որ թէ՛ ծնողքը սիրէ, թէ՛ զինքը սիրէ, և թէ՛ ստեղծողը· ահա՛ այս է պարտքը։ Ուստի սէրը կըսուի անդրանիկ կիրք մարդկային սրտի· և անով կը հատուցանէ իր պարտքը։

Վասն զի ընկերու՟ե մէջ ամենէն հարկաւորն է սէրը· որով կըլլայ բարեկամութ՟ի և միաբանութ՟ի· որուն նշանը անասուններուն մէջն ալ կայ· ինչպէս մեղուներուն, մրջուններուն, և ուրիշ կենդանիներուն, որո՛նք շատ, որո՛նք քիչ։

Ապա ուրեմն երբոր տղուն բանականու՟իը կը բացուի, ու կըսկըսի բան ճանչնալ, պէտք է բան մը սիրէ ․ նախ զինքը ճանչնալով կը սիրէ ու կուզէ որ կամքը կատարուի ․ ետքը ծնողաց գութը վայելելով կը ճանչնայ, և կը սիրէ հարկաւ ։

Երբոր աղէկ մը ամէն բան կը հասկընայ՝ պէտք է որ աւելի սիրական բան մը գտնէ ․ բայց կը նայի թէ ո՛րչափ որ սիրելու բաներ ունենայ կենացը մէջ՝ ամենեւին սիրտը չի հանգչիր, կուզէ անհուն բան մը սիրել ։ Այսպէս նիւթական բաներով քիչ քիչ ստեղծողին մեծութի̅ը կը ճանչնայ ու կը սիրէ ինչպէս պէտք է ։ Հայր Աբրահամ կռապաշտի զաւակ ըլլալով գեղեցիկ ստեղծուածներն որ կը տեսնէր, կը զմայլէր ։ Նաև աստղերուն աղուորութի̅ը նայելով սկսաւ հասկընալ և ճանչնալով սիրել ստեղծողը, և ո՛րչափ աւելի ճանչցաւ, այնչափ աւելի սիրեց ։ Մանաւանդ ա̅յ իրեն ըրած աղէկութիւններն ու երախտիքները քննելով վառեցաւ սիրտը սիրով, մինչև մէկ հատիկ զաւակն ալ զոհ պիտի ընէր ստեղծողին համար ։

Այսպէս ամէն երևելի հայրապետները ո՛րչափ աւելի ճանչցան ա̅յ բարիքը, այնչափ աւելի սիրեցին և ա՟ծային օրինաց հնազանդելով ծառայեցին. վասն զի մինչև որ պատուիրանները աղէկ չի պահուին, ճշմարիտ ա՟ծսիրութ՟ի չըլլար։

Ուրեմն ով որ կը ճանչնայ ա՟ծ, ու չի սիրէ, այս բնական օրէնքին դէմ կընէ, և վա՛յ այն գիտուններուն որ կը պարծին թէ աղէկ գիտենք ա՟յ մեծութ՟ին, ու չեն սիրեր ա՟ծպաշտութեամբ։

Վասն զի ո՛վ որ կը ճանչնայ, պէտք է որ սիրէ, այնչափ աւելի, որչափ աւելի կը ճանչնայ ու կը վայլէ անհուն բարիքը։ Անանկ որ բան մը չի կրնար ըլլալ, որ կարենայ զինքը ա՟յ սիրուն հեռացնել. ինչպէս կըսէ Պօղոս առաքեալ։

Ահա՛ դուն ալ պարտական ես մտածելու, թէ ո՛րչափ ա՟յ մեծ բարիքը վայելեր ես. և ո՛րչափ պարտքի տակ ես, երբոր մտածես թէ ստեղծողդ քեզի խելք ու միտք տուաւ, մարդ ստեղծեց, բարեպաշտ ծնողաց զաւակ ըրաւ. և աշխարքիս անանկ կողմը դրաւ, որ դիւրաւ կրնաս կատարեալ ըլլալ։

Եւս առաւել քեզ ուղղափառ

քրիստոնեայ ըրաւ, ու արքայութ՟ի ալ խոստացաւ : Այսպէս մտածելով առջի պարտքդ կըլլայ ա՟ծ սիրել բոլոր սրտովդ, և Ա՟ծմէ վախնալ, ինչպէս կը հրամայէ և քրիստոնէական հաւատքը. թէ չէ՝ ստեղծողիդ օրհնէնքը չես կրնար առնել, և ինչ որ բռնես՝ յաջողու՟ի չես գտներ :

Դարձեալ՝ պէտք է որ հօգևոր բաներուն վրայ ալ սէր ունենաս, պէտք որ ըլլայ՝ ա՟յ սիրուն համար արիւն թափես. հաւատքի վրայ փոփոխամիտ չըլլաս :

Նաև հոգևոր և գիտուն մարդիկը պատուես, ու չըլլայ թէ աղէկ մարդիկ միամիտ տեղ դնելով ծաղր ընես, կամ հեռու փախչիս, ա՟ծ կը բարկացընես :

Ինչպէս օձէն՝ վախնալով հեռու փախիր գէշ սկզբունքներէն և անհաւատ մարդիկներէն, որպէս զի չըլլայ թէ ապականի միտքդ, և կորսընցնես երջանկութ՟իդ. որ սիրով միայն կրնաս ստանալ :

Լուսաւորիչ կըսէ թէ ա՟յ սիրովը կը պահուի հաւատք՝ սրբութ՟ի, և կը հաստատուի խոնարհութ՟ի, հեզութ՟ի, և բոլոր առաքինութ՟ի :

Ո՞րն է երկրորդ պարտքը։

54. Ա̃ծ բոլոր սրտով սիրելէն ետև մարդս պարտական է որ իր պատիւն ալ սիրէ. և գէշ վարքով անունը չաւրէ ու ամենուն գարշելի չըլլայ, վասն զի պատիւն անանկ ազնիւ բան է որ մէյմը կորսուի, այլ տեղը չի գար. իբր թէ ինքզինքը կը մեռցընէ։ Այս է երկրորդ պարտքը։

Ուստի պէտք է որ ամէն բան չափով և կանոնով ընելով, առաքինական կեանք տանայ։ Նաև ամէն գործքը մտածելով ընէ, որով կըլլայ խոհեմ։ Ուրիշի չար չի կամենալով զրկում չընէ և այլոց բանին չի դպչի. ասով կըլլայ արդար։ Փուճ բանէ մը վախնալով աղէկ բանէն ետ չի կենայ, այլ քաջութ̃բ կատարէ. որով կըլլայ քաջ և արի։ Վերջապէս ամէն ուզած բանին ետևէն չըլլայ, պարկեշտ և գովելի բաներուն ցանկայ. ասով կըլլայ բարեխառն և պարկեշտ (65)։

Ահա այս չորս գլխաւոր առաքինութ̃ին է որ մարդս պատուաւոր և ազնիւ կընէ ամենուն առջին. և ասոնք չընելով ատելի կըլլայ։ Ասոնցմէ կը հետեւի ըլլալ հեզ առանց բարկութե՟, ճշմարտախօս, և զուարճախօս. որով մարդուս բնութիւնը կանուշնայ ։

Ուրեմն պարտական ես մանկութե՟ ատենդ այս առաքինական կեանքն ստանալ. պատիւդ աղէկ պահել. վասն զի եթէ կորսնցնես, այլ չես կրնար գտնել ։

Նախ և առաջ ծնողքիդ վարքին նայէ, որչափ լաւ բան կը տեսնես որ քեզ սիրելի կերեւցընէ, ջանա՛ խոնարհութե՟ ընելու. և ո՛րչափ վարպետէդ խրատ կը լսես, աղէկ գործածէ ։

Ան տղաք որ բնական խելքով աղէկը գէշէն որոշեցին. ու իրենց պատիւը պահելու համար բարի եղան ։ Ան տղաք որ իրենց ծնողաց բարի վարքին և վարպետին խրատներուն հետեւելով, գովելի եղան ։ Ան տղաք ալ որ վախնալով չըլլայ թէ պատժուին, և ուրիշին առջին նախատուին, առաքինի և պատուելի եղան ։ Ջանա՛ որ դուն ալ այս իրեք կերպով կատարեալ և պատուելի ըլլաս ։

Ասոր համար պէտք է որ ամէն իրիկուն ըրած բաներուդ վրայ մտածես, ու դուն քեզի համար տաս ։ Ո՛ր բանին մէջ որ սխալելով դուն քեզ անպատուեցիր, ջանա՛ որ միւս օրը չընես. և ո՛ր բանով որ սիրելի եղար, նայէ որ աւելի կերպով ընելով քեզ սովորութ՟ի ընես աղէկը ։

Չըլլայ թէ ծառաներու հետ նըտիս ելլես, և անոնց բանին մէջ խընիս. գիտնաս որ պատիւդ կը կորսուի ։

Որչափ աւելի ծանրութ՟ի ունենաս ու պարկեշտ շարժիս, այնչափ աւելի քեզ կը սիրես. և որչափ աւելի հաւատարիմ ըլլաս, այնչափ պատիւդ կաւելնայ, և պարտքէդ ալ կազատիս ։ Վասն զի պատուաւոր անձին էական յատկութ՟ին է հաւատարմութ՟ի և երախտագիտութ՟ի ։

Երբոր ուրիշին աղէկութ՟ի կընես՝ ուրախացի՛ր. հոգ մի ըներ որ ուրիշը քեզ մեծ համարի, այլ նայէ՛ որ դուն մեծ ըլլաս վարքովդ ։ Ի՞նչ օգուտ է, թէ մեծ համարուիս ծնողացդ և զարմիդ համար, և դրսէն քեզ բան մը կարծեն, երբոր դուն բան մը չես, ու մէկ կատարելութ՟ի մը չունիս ։ Սուտ կարծիքը շուտ կը յայտնուի, և շուտով ծաղր կըլլաս ։

Հին ատենը մէկ ազնուական անխելք տղայ մը պարծենալով ծաղր կընէ առաքինի աղքատ տղայ մը։ Պատասխան կուտայ աղքատ տղան, թէ իմ զարմիս մեծութիւնը ինծմէ պիտի սկըսի․ քուկինդ քեզմով պիտի վերջանայ, որ մոլի ես․ իմ զարմիս ըսկիզբը ես պիտի ըլլամ, դուն ալ քու զարմիդ վերջը պիտի ըլլաս։

Ո՞րն է երրորդ պարտքը։

55․ Մարդուս երրորդ պարտքն է իր սէրը ուրիշին հաղորդել։ Միայն ինքզինքը չի սիրէ, հապա ուրիշն ալ սիրէ, և անոնց բարեացը վրան ալ ուրախանայ, ձեռքէն եկածին չափ օգնէ, իր գիտցածը և իր բաղդը ուրիշին ալ հաղորդելով։ Ասկէ կըլլայ բարեկամութիւն, որ է ուրիշին բարի կամենալ, և երկուքն ալ իրար սիրել (147)։

Որովհետև ծնողը ամենէն աւելի զաւակը կը սիրէ և աղէկութիւնը կուզէ․ կը հետևի որ տղան ալ նախ իր ծնողքը սիրէ ու պատուէ ինչպէս պէտք է, ամենևին վիշտ մը չի բերելով սրտին։

Երկրորդ էր մերձաւոր ընկերները, նաև օտարներն ալ սիրէ բարեկամական սիրով և անոնց աղէկութեը վրայ ուրախանայ։ Ուստի եղբայրսիրութե օրէնքը կը պահանջէ որ ամէն բան հաւասար ըլլայ զաւկի ու ծնողաց մէջ, երկու եղբօր մէջ, և երկու բարեկամի մէջ։

Պիւթագորաս փիլիսոփան օրէնք դրաւ յունաստանին մէջ, որ վերնայ այս խօսքս իմս է, քուկինս է։ Անով երբոր մէկ բարեկամը իշխանութե կը հասնէր կը ջանար որ մէկալին ըլլայ։

Ահա այս օրէնքներով պարտական ես նախ ծնողքդ սիրելու պատուելով և հնազանդելով ինչպէս պէտք է, բոլոր կենացդ մէջ։ Մինչև պէտք եղած ատենը կեանքդ ալ չի խնայես անոնց համար, որոնք քու կեանքդ քեզ տուին։

Եւ ինչպէս որ մարմինդ անոնց մարմինին մասն է, ասանկ ալ սիրտդ հոգիդ ալ անոնց սրտին մասն ըլլայ. քու աղէկութիւնդ անոնց ըլլայ, անոնցն ալ քեզի։

Երկրորդ պէտք է եղբայրդ և բարեկամդ քու անձիդ պէս՝ սիրել առանց օգտի. անանկ որ ոչ աշխարհք և ոչ մահ կարենայ զանոնք քեզմէ զատել։

Եգիպտացիք այնչափ խիստ կը սիրէին, որ երբ մէկ բարեկամը կը մեռնէր, մէկալը անոր մարմինին փաթտուած մնալով կը մեռնէր, որ չի զատուէին։

Բայց այսպիսի սէր ա՟ծ չուզեր․ հապա անանկ պէտք է սիրել որ հաստատուն ըլլայ սէրը ժամանակով և դժբաղդութ՟ չի փոխուի։ Նաև մեռնելէն ետև ալ իրարու սէրը պահելով ողջ մնացողը յիշէ բարեկամը ողորմութ՟ և բարի գործքով։ Եւ այսպէս այս սէրն ալ ա՟յ սիրուն հետ կերթայ կը միանայ։

Պատմութիւն։

Ս՟բ Օգոստինոս մօրը համար կը պատմէ թէ զիս այնչափ կը սիրէր որ, օր մը չի տեսնէր՝ խելքը կերթար․ եթէ հեռու տեղ մը երթայի, կը հարցընէր կը քննէր․ և մինչև որ զիս չի տեսնէր, չէր կրնար հանգչիլ։ Արդ կարելի է որ մեռնելէն ետև զիս մոռնայ․ հարկաւ՝ հիմա ա՟յ քով աւելի մեծ սիրով զիս կը սիրէ և աւելի գթալով կը յիշէ։ Ես ալ զինքը նոյն սիրով պարտական եմ սիրելու, և անդադար յիշելու. որպէս զի որդիական օրէնքը կատարելով, պարտական չի մնամ։

Ահա՛ քեզ օրէնք որ չի փոփոխուի,
Զի ա՟ծ գրեց սրտին ամէն ազգի.
Նախ պէտք է սիրել Թագաւորն երկնի,
Ապա հայր և մայր ընկեր դրացի։
Երանի՛ է քեզ թէ սիրես բարին,
Բոլոր միանաս հետն ստեղծողին.
Վա՛յ որ կը սիրէ անկարգ բերկրանքն,
Զուրկ ստեղծողէն որդի գեհենին։

Թ. ՀԱՄԱՐ

Ո՞րն է առջի գիտնալու բանը։

56. Մէկ տղու մը առջի գիտնալու բանն է, զինքը ճանչնալ, և աղէկ քննել հասկընալ թէ հոգին որչափ որ մեծ է, ու մեծ և ազնիւ բաներ կը խնդրէ. այնչափ ալ մարմինը տկար է՝ և դատարկ բաներու կը հետևի։

Ասով կը պարտաւորի մարդս իր հոգին ազնիւ պահելու միշտ աղէկին հետևելով. նաև զանազան առաքինութ՟բ զարդարելով։

Այն բաներն որ իրեն անարգանք

կը բերեն՝ պէտք է ատել և հեռու փախչիլ։ Այն ընկերներն որ անպատիւ են ու մեծերուն աչքին համարում չունին, անոնց հետ պէտք չէ տեսնուիլ։

Իսկ մարմնին կողմանէ, պարտական է որ խոնարհի, պէտք է լաւ ճանչնալ․ զինքը թէ ամենևին ոչինչ է․ պակսուէ՟ 'ի զատ բան մը չունի, և ո՛ր դին նայի խեղճուի՟ կը տեսնէ վրան։

Եթէ զինքը աղէկ մը ճանչնայ, ամենևին չի կրնար մեծամտիլ․ սակայն եթէ զինքը չի ճանչնալով սկըսի պարծիլ, մէկէնիմէկ ծիծաղական կըլլայ ամենուն աչքին։

Վասն զի ինչպէս ըսինք միայն առաքինի մարդն է պատուելի․ թէ որ առաքինուի՟ ունի, զինքը ճանչնալով միշտ կը խոնարհի․ թէ որ առաքինութի՟ չունի, ինչ բանի վրա պիտի պարծի․ զի առանց առաքինուե՟ բոլորովին ոչինչ է։

Ի՞նչ շահ հարուստ ըլլալ, ինչ օգուտ աղուոր և գիտուն ըլլալ, երբոր աղէկութի՟ չունի․ զի կը նմանի այն ջորիին, որ գիրք բարձուած է ու ինքը բան չգիտէ․ կամ Եզոպոսին աւանակըն, որ ոսկիէ կուռք մը վրան առեր կերթար հպարտանալով. բայց իրեն ինչ շահ. զի ասով ոչ մէկը ոչ մէկալը աղէկ կենդանի կրնան ըլլալ:

Ինչպէս է հպարտը:

57. Հպարտ մարդը ամենեւին զինքը չի ճանչնար. իր պզտիկ բանը աչքին մեծ կերեւնայ, և մէկէն զինքը վեր դնելով կըսկըսի մեծամտիլ այնչափ, մինչև ամենուն գարշելի կըլլայ: Վասն զի զինքը չի ճանաչող մարդը կուզէ որ ամէն աղէկ բան իրեն ըլլայ. նաև ամէն պատիւ իրեն միայն արժանի կը տեսնէ: Ուրիշի վրա աղէկ բան մը տեսնէ, կը տրտմի: Բայց որչափ աւելի փառքի ետեւէ կիյնի. այնչափ կանարգուի: Ինչպէս թիթեռ կենդանին ճրագին լոյսն որ տեսնէ, խիստ զուարճանալով լուսին կը մօտենայ, մինչև կերի. այսպէս կըլլայ հպարտն ալ:

Ասկէ կը հետեւի որ ընկերներուն չի հաւնի, միայն իրեն ըրածին կը հաւնի, ուրիշին սիրտը կը կոտրէ տմարդութեամբ. ուրիշին պակասութիւնը երեսին տալով մեծ մեծ կը խօսի, մեծ բաներ կուզէ, և մեծ պզտիկն չի նայելով կը մեծաբանէ ։

Վերջապէս ասկէ կըլլայ ոչ ուրիշը սիրել և ոչ սիրուիլ․ չի պատուել և պատիւ չունենալ․ անարգել և անարգուիլ․ նաև ուրիշին բարի չի կամենալով՝ զուրկ մնալ ամէն աղէկ բաներէն ։

Իսկ եթէ զինքը ճանչնայ ամէնը կը սիրէ կը պատուէ, ու ամենուն սիրելի և պատուելի կըլլայ ։ Անանկ որ խոնարհութիւնը զինքը ուրիշին պարկեշտ կերևցընէ, մինչև օտար ազգերն ալ զինքը կը սիրեն, և բարի օրինակ կառնեն ։

Անոր համար սուրբ աւետարանը կը պատուիրէ թէ բարի եղէք որ ձեր երկնաւոր հայրը փառաւորի երկինքը, և դուք ալ բարձրանաք փառքով ։

Ի՞նչպէս է խոնարհը ։

58․ Մարդս զինքը ճանչնալով միշտ խոնարհութեան և պարկեշտութեան մէջ կը պահէ իր անձը, ոչ մէկ կողմը կըծռի, ոչ մէկալ կողմը․ վասն զի չափազանց բան չի սիրեր․ որով կըլլայ գովելի և հանգիստ, ոչ հոգ և ոչ վախ կունենայ տեղէ մը․ միայն կը հոգայ որ պակասութի՟ չըլնէ, ու առաքինութե՟ ետևէն ըլլալով կատարեալ ըլլայ։

Եթէ պատիւ մը տեսնէ, կը հրաժարի․ վասն զի լաւ կը ճանչնայ որ ունեցած աղէկութի՟ը իրենը չէ․ և ամէնը ա՟յ կընծայէ․ անոր համար միշտ կը փառաւորի։

Այսպիսի տղան որչափ որ հոգւոյն ազնուութի՟ը ճանչնայ, այնչափ ալ զգայական յօժարութե՟ց անկատարութի՟ը կը հասկընայ։ Լաւ գիտէ թէ հոգւոյն կատարելութի՟ը ա՟ծ է տուեր, և մարմնոյ յօժարութե՟ց պակասութի՟ը իրմէն է․ ասով մէկէն կը խոնարհի։

Նաև գիտէ թէ իր ստեղծողը և բոլոր սուրբերը միշտ խոնարհ եղան աշխարհիս վրան․ և խոնարհութե՟ օրէնք դրին ամէն քրիստոնէաներուն, որ պարտական ըլլան պահելու։ Եւ որչափ որ խոնարհեցան, այնչափ ալ բարձրացան․ որովհետև ա՟ծ ամբարտաւան հպարտ մարդը կը խոնարհեցնէ, և խոնարհին շնորհք տալով կը բարձրացնէ։

Ուրեմն փախիր որչափ կրնաս

հպարտութենէ և փառասիրութենէ. որ ամէն ախտէն դէշ ըլլալով դիւրին կը մտնէ բարեսիրտ հոգին և մանկահասները դիւրին կը թունաւորէ։

Ընկերութեան մէջ ջանա՛ որ ամենէն վար և ամենէն աւելի բան չգիտցող քեզ ձևացնես, ու ցած ձայնով պարկեշտ խօսիս առանց կեղծաւորութեան։

Թէ որ մէկը յանդգնութեամբ հակաճառութիւն ուզէ ընել քեզի հետ, հեռու կեցիր, մի՛ հետն իյնիր. թէ որ նախատինք ալ տայ, մի՛ փառասիրութեամբ պատիւդ խնդրեր որպէս զի անպատիւ չըլլաս։

Ընդ հակառակն. երբոր ուրիշը քեզ մեծցընելով կը պատուէ, պէտք է որ խոնարհելով անարժան համարիս քեզ այն մեծարանացը. որով բոլոր աշխարքի սիրական կըլլաս։

Այս պատճառաւ գիտուններն ըսեր են թէ ոչ պզտի բարեկամ կըլլայ և ոչ պզտի թշնամի։ Կուզես բարեկամ ունենալ՝ ամենուն հետ անոյշ վարուէ, և պարկեշտ խօսէ. ահա՛ ամենուն սիրտը քեզ կը քաշես։

Ուս առնել պարտական ես փախչիլ չար ընկերներէն. վասն զի անոնց հետ տեսնուիլը ոչ միայն է վտանգա֊

ւոր, որ կամաց կամաց չար օրինակին կը հետևի բնութիդ, այլ և անոնց հետ տեսնողը քեզ կանարգէ, ու բարի համարումը վրայէդ կը վերցնէ ։ Ըստ առակին՝ թէ Ըսա՛ ինձ որուն հետ կը կենաս, ես քեզ պատմեմ թէ ինչ մարդ ես ․ զի ինչ մարդ ըլլալդ ընկերներէդ կիմացուի ։

Հապա անանկ մարդ ըլլայ քու ընկերդ, որ առաքինի ըլլալով դուն ալ պատուելի երևնաս ։

Ջանա՛ այս օրէնքները խոր տպաւորես սրտիդ մէջ ․ որ աշխարհք վրայ աղէկ համարում ունենայ ։ Պատուէ՛ իմաստուն և բարի մարդիկ ․ փորձ ծերերուն քով գնա՛ բան հարցուր ․ տես թէ ինչպէս կեանք անցուցին որ բարի անուն ունեցան ։

Ջանա հոգիդ գիտութե՟ սնուցանես ․ ուրիշի հետ պարապ բան չի խօսիս ․ միշտ ուսումնական երբեմն և հոգևոր կամ ուրիշ օգտակար բաներ ըլլան բերանդ, որ պատուաւոր անձն երևնաս ։

Չըլլայ թէ քիչ մը բան սորվելով քեզ բան մը կարծես, ու բան գիտցող երևնալ ուզես ․ և անանկ բաներ ալ գործածես խօսակցութեդ մէջ, որով ծիծաղելի երևնաս․ զի այդպիսի բան յիմար և իմաստակ տղոց կը վայլէ ։

Դարձեալ պարկեշտ խոնարհութեան հետ պէտք է ունենալ մէկ ազնուական համարձակութիւն մը, որ ըստ տեղւոյն պատասխան տաս անուշութեամբ, չէ թէ խլուրդի պէս ծակերը մըտնես ։

Աղէկ բան ընելու մի՛ ամչնար․ միայն թէ պարկեշտ ըլլայ ըրած բանդ․ որպէս զի վրադ հպարտութիւն մը չերևնայ, ու յանդուգն չերևնաս ։

Վերջապէս որչափ աղէկ քեզ ճանչնաս, այնչափ աւելի խոնարհ, պարկեշտ, ազնուական և կատարեալ կըլլաս ։ Անոր համար գիտունները միշտ խրատ կուտային թէ ծանի՛ր զքեզ ։

Պատմութիւն ։

Դիւկլէն Փռանսայի մեծ զօրապետ մը, որ իր խելքովը և քաջութեամբը բոլոր թշնամիքը սարսափեցուցեր էր, պզտիկուց անանկ բարի և խելացի կրթութիւն ունեցեր էր ինքը զինքը ճանչնալու, որ բերնէն մէկ մնափառութեան բան մը չէր փախցըներ ։

Իրեն պատերազմի մէջ ըրած հնարագիտութիւնները երբոր հարկ կըլլար պատմելու, անանկ կը ձեւացնէր բանը, որ իբրեւ թէ թշնամիքը ինքիրենց խաբուեր են, չէ թէ ինքը մենծ խելք մը բանեցուցեր է։ Իր պատերազմները ու քաջութիւնները անանկ կը պատմէր, որ բաց իրմէն դուրս բան չէր թողուր, մինչեւ լսողները կը կարծէին թէ ինքը տեսնող միայն եղեր է։ Պատերազմէ առ օք փառօք կը դառնար նէ, ժողովրդեան բարձրաձայն գովութիւններէն, աղաղակէն կը փախչէր, կարծես թէ իր յաղթութեյը վրա կամչնար։ Գովասանք լսելու ատենը զինքը անանկ կերպ մը կը բռնէր մենծերուն առջին, որ կարծես թէ ինք զինքը արդարացնելու կեցեր է. եւ գրեթէ բնաւ չէր համարձակեր թագաւորին առջին երեւնալ. վասն զի չէր կըրնար չի համբերելանոր մեծամեծ գովասանքներուն, հարկաւ պիտի կենար համբերութ̃ մըտիկ ընել։

Անանկ առաքինութի որչափ սիրելի է նէ, այնչափ դժուար կը գտուի։

Մարդ կըսուի միայն որ պատիւ ունի,
  Առաքինութիւն է պըսակ գլխի.
  Զինքն ճանչնալով միշտ կը խոնարհի,
  Ամենուն առջին պարկեշտ շնորհալի:
Ջանա որ ըլլաս այլոց պատուելի,
  Եղբայրսիրութ̄ և գործքով բարի.
  Մի սուտ պարծանքով կարծեր քեզ յարգի.
Զի գործքով միայն մարդս է յարգելի:

Ժ. ՀԱՄԱՐ

Ինչպէս կը փոփոխի սիրտը:

59. Հին ժամանակը տրտունջ մը կար թէ ինչու՞ ա̄ծ մարդուս կուրծքին վրա ապակի (ճամ) մը չի դրաւ որ տեսնէինք թէ ի՞նչ բանով սիրտը կերպ կերպ կը փոփոխի: Երբեմն մէկ բանի մը սաստիկ կը փափաքի, երբեմն կատէ. երբեմն ուրախանալով կը լայննայ, երբեմն տրտմելով կը կծկի:

Պատասխանն այս է որ երբ սիրտը սիրելու բան մը կը տեսնէ, անոր կը վազէ. երբոր ատելի բան մը կը տեսնէ, կծկելով ետ կը քաշուի: Երբ ուրախական բան կը տեսնէ կը լայննայ՝ սրտին ոգիքը ընդարձակելով.

երբոր ցաւալի բան կը տեսնէ, սխմըւելով կը վշտանայ ։

Նաև երբոր բարկութեան բան մը կը տեսնէ, արիւնը տաքնալով դուրս կուգայ դէպ 'ի երեսը. և երբ վախնալու բան մը կըլլայ, պաղելով ներս կերթայ կը դեղնի, և կը դողայ ։

Ահա ասոնք են որ մարդս կը փոփոխեն, սակայն մարդուս միտքը կառավար ըլլալով պէտք է միշտ այսպիսի կիրքը չափու մէջ պահել, և ամէն բան կանոնով ընել, որ կիրքը չի խռովէ միտքը և անկարգ բան մը թող չի տայ ընելու ։ Որովհետև այսպիսի ատեն մարդուս սրտին մէջ մէկ պատերազմ մը կը պատահի. միտքը երբոր բարի բան մը կը տեսնէ, կուզէ որ ընէ. բայց սիրտը կը բաղձայ որ այն ձգէ ու մարմինին ուզածն ընէ ։

Որ օրինակ կիրակի օրը կը տեսնես որ մէկ քանի տղաք երիկուան ժամ՝ կերթան, միտքդ կը հաւանի թէ բարի բան է, պէտք է ընել ։ Մէյմ՝ ալ կը նայիս որ քանի մը տղաք ալ միատեղ գերեզմաննոցը կերթան. անոր ալ սիրտդ կը բաղձայ որ միատեղ երթայիր, ու քիչ մը զուարձանայիր ։

Միտքդ դէմ կելլէ սրտիդ թէ ի՞նչպէս ա̃յ տունը ձգեմ ու գերեզմաննոցն երթամ ։ Սիրտդ կը պատասխանէ թէ ես միշտ եկեղեցին կերթամ, մէկ օրմ՝ ալ դուրս երթամ զուարձանամ, ես ալ մարդ եմ ։

Նորէն միտքդ կըսէ թէ հոգին առաւել է քան զմարմին ․ մարմնաւորին համար հոգւորը ձգել մեծ անկարգութի̃ է ։ Սիրտդ կըսէ, թէ իրաւ է, բայց ես ալ հողեղէն եմ ․ միշտ հոգւորին ետեւէն պիտի ըլլամ ․ թէ որ քիչ մը զուարձանալով չորս դիս չի նայիմ կը մաղձոտիմ ․ պէտք է երբեմն ասանկ բաներ ալ ընել ։

Միտքդ դարձեալ կաղաղակէ թէ մարմինը որչափ գիրնայ՝ հոգին կը տկարանայ ․ մարմնաւոր զուարձու̃իը մէյմը սովորու̃ի եղածին պէս ետքը չիգար ․ կամաց կամաց կըսկըսի ամէն կիրակի երթալ ․ և երթալով կերպ կերպ բաներ և չար ընկերներ կը տեսնէ, ու վերջապէս կը կորսուի ։

Ահա այսպէս աս պատերազմը երկար կերթայ ․ Թէ որ կրթուած ըլլաս առաքինութ՟, կիրքդ ինչ որ առաջդ դնէ մոլիկ չես ըներ, մտքիդ և հոգւոդ կը հետևիս ․ ինչպէս մեծամեծ հոգևոր անձինք ու գիտուններն ըրին ․ Թէ չէ՝ մէկ անգամ մը սրտիդ բաղձանքին հետևիս, չարը քեզի սովորութ՟ի կըլլայ ու կիրքը կը տիրէ մտքիդ ։

Անկէ ետև խելքիդ եկածը կընես, և մարմինիդ բաղձանքը կը կատարես ․ քիչ մը բանով կը բարկանաս, ընկերոջդ սիրտը կը կոտրես, խոնարհելու տեղը կը հպարտանաս ․ ուրախանալու տեղը կը տրտմիս ուրիշին բարեացը վրայ ։ Վերջապէս ամենուն զզուելի և գարշելի կըլլաս ․ ոչ պատիւ կը մնայ վրադ և ոչ մեծութիւն ։

Անով կըլլայ անարգութ՟ի ․ վասն զի որչափ մարմինին հետևի մարդ, այնչափ անպիտան կըլլայ ․ և որչափ մտքին հետևի, այնչափ առաքինի կըլլայ և հոգևոր ։

Ինչո՞ւ համար է այս կռիւը ։

60 ․ Մարդս հոգիէ ու մարմինէ կազմած է ․ ինչպէս որ կամք և հո-

գևոր բաղձանք ունի, այսպէս ալ մարմնաւոր կիրք պիտի ունենայ. որպէս զի անով աղէկ բանին հետևի ու գէշ բանէն հեռու փախչի։

Բայց պէտք է որ սրտին բաղձանքը միշտ մտքին իշխանութե̃ տակն ըլլայ՝ որ կանոնի տակ մնայ. Թէ չէ՝ ինքնագլուխ եղածին պէս ապըստամբ ծառաներուն պէս անկարգութե̃ կապականի։

Թէպէտ շատ անգամ մարմնաւոր բաները այնչափ կը շարժեն միտքն որ բոլոր մարմինը կը խռովեն. բայց միտքը կարող է զայն զսպել, որ հանդարտ կենայ։

Թէ չէ՝ ախտաւոր եղածին պէս դատումն ալ կապականի, աղէկը գէշ կը տեսնէ, գէշը աղէկ կը տեսնէ. ամչնալու տեղը կը պարծի. աղէկ բան ընելու կամչնայ. և այսպէս ամէն ուզածն ընելով կըլլայ մոլի և գարշելի։

Անկէ ետև ուզէ ալ զինքը չի կըրնար շտկելու, թէպէտ և ծերանայ՝ Ամենևին ուրիշ հոգ չըներ. միայն կը ջանայ իրեն բաղձանքը կատարել։

Այսպէս էին այն երկու չար ծերերն որ շուշանը դատապարտեցին · որոնք ոչ ծերութենէ ամչցան, ոչ իշխանութենէն խպնեցան, ոչ ժողովուրդէն քաշուեցան, և ոչ մահէ վախցան · այլ առանց ամօթի այն սոսկալի չարութիւնը և զրպարտութիւնը ըրին անմեղին վրան ։

Իսկ առաքինի մանուկը Դանիէլ, թէպէտ տղայ էր և անփորձ, բայց մանկութեան ատենը կրթուած ըլլալով այնչափ միտքը արթուն և լուսաւոր էր, որ հասկցաւ անոնց չարութիւնն ու ազատեց անմեղը, և խայտառակ ըրաւ չար ծերերը ։

Ասոր վրայ մէկ գիտուն վարդապետ մը կըսէ · թէ որ միտքդ արթուն է և տարիքդ քիչ, մանկութիւնդ քեզ վնաս չի տար, ինչպէս էր Դանիէլը · բայց թէ որ միտքդ արթուն չէ և հասակդ ծեր, ծերութիւնդ քեզի օգուտ մը չընէր · ինչպէս էին այն ծերերը ։

Ինչո՞ւ դժուար կը յաղթուին ։

61 · Թեմիստոկլէս երևելի իշխանը ամէն կրթութիւն սորվեցուց իր զաւկին · անանկ որ սոսկալի ձիերը կը սանձէր · բայց չի սորվեցուց որ

ինքը զինքը սանձէ, և իր կրից յաղթէ։ Անոր համար մոլի անպիտան եղաւ տղան, և հայրն ալ ամենուն մեղադրելի եղաւ։

Ասանկ տղաք ամէն բան կը սորվին և սոսկալի աշխատաւոր բաներու ձեռք կը զարնեն. բայց ինչպէս չեն կրնար այսչափ բանը գիտնալ։ Անոր համար իրենց ախտը անյաղթելի կը մնայ և դժուար կը շտկին, զի չեն ըրած կրթութիւն։ Ուստի անկիրթ մնալն է դժուարութե̅ պատճառը։

Քանի՞ տղաք կան որ խելքէ չանցած բաներու հետ ըլլալով՝ կը ջանան և անհնարին աշխատանքով ձեռք կը ձգեն։ Ո՞րչափ տղաք երաժշտու̅ի սորվելու համար գիշեր ցորեկ կը մաշին. բայց առաքինի ըլլալու համար և բարին հասկնալու համար ամենևին հոգ չեն ըներ. որով միայն պիտի կատարեալ մարդ ըլլան։

Ուստի յայտ է թէ կամքը կը խաբուի մարմնաւոր բաներէն, ու հոգեւորէն կը պաղի, հեշտութի̅ն ալ իշխելով մտքին և կամքին վրայ, գերի կընէ իրեն, և կը կործանէ։ Ահա ասկէց է դժուարութի̅ը։

Շատ անգամ ծնողքն ալ աղէկ չի կրթելով Թեմիստոկղեսին նման՝ ուրիշ ամէն մարմնաւոր բան կը սորվեցընեն տղուն իրենց պարծանք համարելով· բայց հոգ չեն ըներ բարի վարք և մարդկուն̄ սորվեցընելու· որով միայն կընան մարդ ըլլալ։ Անոր համար ետքը շատ կու լան իրենց զաւկին վրայ անօգուտ տեղը։

Ուրեմն ջանա՛ կիրքդ չի հետևիս, որ հոգիդ գերի չըլլայ բաղձանքիդ· ամէն բանի մէջ անկարգ կամքդ կոտրէ՛· մանաւանդ անանկ ատեն որ միտքդ ալ կը վկայէ թէ քեզ անարգանք պիտի գայ ու անպատիւ պիտի ըլլաս։

Վասն զի կիրքն է որ մարդս անասուն՝ կընէ· քանի՛ անգամ բարկացող մարդ տեսար որ գազանի պէս կատղած էր ու միսը կը խածնէր· քանի՛ անգամ ճամբուն վրայ ինկած գինովներ տեսար, որ մարդկուէ̄ ելած շանը հետ կը խօսէին· ոչ ըրածնին գիտէին և ոչ խօսածնին։

Քանի՛ կատղած գազան կըլլան այն կնիկներն որ վրէժ խնդրելու համար չըրածնին չի մնար, մինչև երբեմն իրենք զիրենք ալ կը մեռցընեն. վասն զի կիրքը այնչափ կը կուրացընէ, որ միտքը այլ չի կրնար բարին առաջը դնել, ու չարէն փախչիլ:

Ահա այսպէս կըլլան մոլի. որ թէպէտ առջի բերանը պզտի զանցառութենէ մը կըսկսի, բայց քանի կերթայ՝ այնչափ կը զօրանայ որ երկրորդ բնութ̅ի կըլլայ:

Ուրեմն ասկէ ետև բոլոր ջանքդ ըլլայ՝ առջի բերանը յաղթելու կըրիցդ. թէ որ մէյմը միտքդ իշխել տաս կրիցդ վրա, անկէ ետև դիւրին կը յաղթես ամէն բանի, մինչև բոլոր շարժմունքդ չափի տակ դնելով կատարեալ կըլլաս: Կըսեն թէ այս է անիրաւ իշխան, որ իր վրա իշխանութ̅ի չի կրնար ընել:

Պատմութիւն:

Պղատոնին աշկերտը Դրոքիլլոս՝ մէկ սոսկալի աղէկոծութ̅ե մը պատահեցաւ, որ քիչ մնաց պիտի խեղդուէր: Բայց ազատելէն ետև երբոր տուն դարձաւ ամէն բանէն առաջ պատ շինողը կանչեց, ու իր տանը երկու պատուհանը գոցել տուաւ որ դէպ 'ի ծովը կը նայէին:

Երբոր իրեն հարցուցին, թէ ինչ կընես. պատասխան տուաւ թէ մարդուս կիրքը հօգուն չի յաղթելուն համար պէտք է նախ առիթներէն փախչիլ, որպէս զի նորէն փորձուե՟ մէջ չիյնի։

Ուստի կընայ ըլլալ որ օր մը այս պատուհաններէն դէպ 'ի ծովը նայելով ինծի փորձութ՟ի գայ, ու կիրքս շարժի նորէն ծովը մտնելու. անոր համար գոցեցի որ նորէն վտանգի մէջ չիյնիմ։

Արդ թէ որ իշխես բաղձանքիդ վրան,
Մարմնոյդ աշխարքին ես յաղթող իշխան,
Շուտով կը հասնիս կատարելութե՟,
Իբրև Դանիէլ մանուկ խոհական։
Այս ըլլայ քեզի օրէնք պիտուական,
Որ չըլլաս գերի կրիցդ բռնական.
Եթէ թոյլ թողուս միանգամ միայն,
Տեսնես թէ գլխուդ ինչ բաներ կու գան։

ԺԱ. ՀԱՄԱՐ

Ինչպէս կը չափաւորէ մարդ։

62. Բնականաբար ամէն մարդ բարիին կը ցանկայ, և ինչ որ ընէ՝ բարի կարծելով կընէ. Չէ թէ ամէն

ըրած բանը բարի է, հապա բարի կերենայ իրեն. վասն զի շատ անգամ միտքը կը խաբուի բաղձանքէն՝ ինչպէս ըսինք ։

Իսկ բաղձանքը մարմնաւոր բաներու ցանկալով չարը բարի կարծելով կընէ. Թէպէտ երբեմն մտքին ու բաղձանքին մէջ բնական կռիւ մը կը մտնէ, սակայն շատ անգամ բաղձանքը կը յաղթէ մտքին, և այսպէս կըլլայ չար ։

Բայց երբոր միտքը կանոնաւորեալ է, բաղձանքն ալ երբոր կանոնաւոր կըլլայ, միաբան դիւրին կըգործեն բարին. և այն կըլլայ առաքինութ̅ի. և որչափ որ այսպէս կանոնաւոր գործեն, օրէնքն իրենց սովորութ̅ի կըլլայ, և առանց չափաւորելով մարդը բարի վարքով կատարեալ կըլլայ ։

Իսկ եթէ ոչ միտքը կանոնաւոր ըլլայ, և ոչ բաղձանքը, ան ատենը մէկէնիմէկ չարին կը հետևին և կըլլայ մոլութ̅ի. և որչափ աւելի սովորութ̅ի ըլլայ՝ այնչափ աւելի միտքն ու բաղձանքը կապականին, և կըլլան մոլի ախտաւոր ։

Ուստի երբոր միտքը զօրանալով

բաղձանքին չի հետեւիր, կըլլայ չափաւորութ՟ի, և մարդս բաղձանքին չի հետեւելով կըլլայ ժուժկալ և առաքինի. իբր թէ ինքզինքը չափի կանոնի տակ կը պահէ։ Օր օրինակ, բաղձանք կուգայ քեզ որ չի նստիս, ժուռ գաս գեղեցիկ դաշտին մէջ. բայց մտածելով թէ ծնողքդ չեն ուզեր, և ծնողաց կամքին դէմ ընելն է չար, երբոր կամացդ կը յաղթես ու չես ըներ, կըլլաս առաքինի. և եթէ միայն պարտէզը ժուռ գալով շատանաս, կը չափաւորես բաղձանքդ, կըլլաս ժուժկալ։

Ինչ ոյժ ունի բաղձանքը։

63. Որչափ աւելի թոյլ ըլլայ մարդ, այնչափ կը սաստկանայ բաղձանքը, և ամէն գործողութեան մէջ միշտ բաղձանքը առաջ վազելով՝ իբր բռնաւոր մը կը յաղթէ խելքին, բայց բնական օրէնքն ու խիղճը մտքին լոյս տալով՝ կը զօրացընեն. որով կը յաղթի բաղձանքը։

Ու որովհետեւ դժուար է այս յաղթութ՟իը, անոր համար պատուելի և ազնիւ կըլլայ կրթուած մարդը. մանաւանդ մանկութ՟ե ատենը, երբոր կամքը կտրելով սովորու՟ե կընէ իրեն . անատենը առանց աշխատանաց կատարեալ կըլլայ : Եւ ընդ հակառակն , թէ որ մանկու՟ե ամէնը չափի տակ չըլլայ ու օրէնքէ դուրս ընէ , մէկէն բաղձանքը կը տիրէ , ու անբանի կարգ դասելով կընէ մոլի . անանկ որ մեծութ՟ե ամէնը այլ չի կրնար շտկել :

Ասոր համար բարկասիրտ մարդը ոչ ամօթ կը նայի և ոչ մեղք , ամէն բանէն աւելի կը ցանկայ որ զարնէ կոտրէ . նոյնպէս գինեմոլ մարդուն աշխարհք բաշխես աչքին չերևնար , իր բոլոր բաղձանքն է գաւաթ մը գինին : Ինչու որ բաղձանքը տիրեր է , և չար սովորութ՟իը իրեն բնական եղեր է : Ուրեմն նոյն կանոնը պէտք է միշտ ունենալ . որպէս զի միտքը չի յաղթուի , և միշտ մարմնաւոր բաներուն վրայ տիրէ :

Ի՞նչ կանոնով կըլլայ :

64. Գիտունները այս երկու կանոնս կուտան , համբերէ , հրաժարէ . այսինքն որչափ կամքին դէմ բան կըլլայ , և որչափ ծանր բան քեզ կըհանդիպի , համբերէ :

Նաև որչափ խղճմտանքի և կանոնի դէմ բաներու բաղձանք կու գայ՝ հրաժարէ՛, մի՛ մօտենար, հեռու փախիր։ Ահա այս երկու կանոնով ամէն մարդ կրնայ ըլլալ համբերող՝ ժուժկալ՝ կիրթ՝ և կատարեալ։

Սակայն կայ արիւնային տաք բընութեի մանաւանդ մանկանց վրայ, որ առանց մտածելու մէկէն իրենց բաղձանքին կը հետևին։ Անոր համար միշտ կը խաբուին։

Կան մարդիկ ալ որ հանդարտ ըլլալով՝ աղէկ կը մտածեն, և մտածելով՝ կամքերնին կը կտրեն համբերելով և հրաժարելով, ուստի շուտով կատարելութե՛ կը հասնին։

Կան անհամբեր մարդիկ՝ որ մեծամեծ վշտաց կը համբերեն, ու պզտի բանով կը բորբոքին, մինչև կանանց և տղոց ծաղր կըլլան. կան մարդիկ ալ որ այնչափ թոյլ և փափուկ սորվեցուցած են զիրենք, որ բանի մը չեն դիմանար. որ շատ ամօթ բան է ընկերութե՛ մէջ։

Ուստի ո՛վ որ չի հրաժարի անպատիւ և ամօթալի գործքէն՝ ախտաւոր կըլլայ, և ո՛վ որ ուրիշի քաշածին նայելով չի համբերեր՝ մեղադրելու կըլլայ ։

Իսկ ով որ կը բաղձայ իր կամքը կատարելու՝ չի կրնար բարի և պատուելի ըլլալ. և ով որ փափկութե՛ հետևելով նեղութ՛է կը փախչի՝ տկար և մեղկ կըլլայ, և անով շատ անգամ կեանքին ալ վնաս կը բերէ ու շուտ կը մեռնի ։

Որդ պէտք է որ այս երկու կանոնը լաւ միտքդ առնուս և միշտ սըրտիդ մէջ գրած մնայ ։ որպէս զի կամքիդ դէմ ինչ բան որ ըլլայ, չի տրտնջաս, ուրիշի երես չի դարձընես ու նեղանալով պատասխան չի տաս, որ մեծ ամօթ է ։

Բնութինդ որչափ խռովի՝ դուն համբերէ. չըլլայ թէ անխելք կնիկներուն պէս չուզած բանդ որ ըլլայ՝ սկըսիս լալ, որ մարդկութե՛ դէմ է, և մարդու չի վայլեր փուճ՛ բանի համար լալ ։

Նաև որչափ սիրելի բան մը տեսնես, նախ մտածէ թէ վայելուչ և բարի՞ է. եթէ անվայել բան է, դուն քեզ ըսէ. Հրաժարէ՛ ։ Թէպէտ բընութ՛ինդ, կամ բաղձանքդ չուզեր ետ կենալ, մտիկ մըներ ։ Միայն մտքիդ հետևէ, որ բարին կը ճանչնայ․ միշտ կամքդ խորտակէ, որպէս զի այր կատարեալ ըլլաս ։

Ո՛ւշ դիր ասոնց՝ կը տեսնես որ առաքինի մարդիկ միշտ այս կանոնով կատարեալ եղած են ։ Նաև մանկութեան ատենէն զիրենք կրթելով՝ մեծութեան ատենը պատրաստ գտեր են բարի սովորութիւնը ։

Ուրեմն միշտ ջանա երևելի մարդկանց հետևիլ․ երբոր կիմանաս թէ պատուաւոր տղայ մը կայ, որ աղէկ անուն ունի, ու ամենուն գովելի է, նայէ՛ թէ ինչ կատարելութիւն ունի․ անոր հետևէ ։ Օրինակ ըլլայ քեզ կապիկը․ որ իրեն նման անբան կենդանիները բանի մը տեղ չի դնելով՝ չուզեր անոնց նմանիլ ։ Այլ մարդու կատարելութիւնը զգալով, միշտ կըջանայ մարդու գործք ընել, և մարդու նմանիլ ։

Այսպէս դուն ալ անպիտան մանկանց վարքին չի նմանիս․ հապա՝ առաքինի և խոհեմ մանկանց․ որոնց վարքին հետևելով քեզ միշտ չափի մէջ պահես, մինչև որ կատարելութեան աստիճանին հասնիս ։

Պատմութիւն :

Սելացի մարդ մը երկու զաւակ ունէր, մէկը մանչ խիստ գեղեցիկ, մէկալը աղջիկ խիստ տգեղ: Օր մը մանչը հայլին նայելով սկսաւ մեծ զուրցել և պարծենալ քրոջը վրան :

Իսկ քոյրը դժուարելով՝ գնաց հօրը վրան լալով եղբօրը զուրցածները պատմեց: Հայրը երկուքն ալ կանչեց առջին՝ ըսաւ: Կուզեմ որ երկուքդ ալ միշտ հայլիին մէջ նայիք:

Դուն որդեակ որչափ գեղեցկութ՟իդ կը տեսնես, ջանա՛ որ չար սովորութ՟է կրիցդ հետեւելով աղուոր տեսքդ չաւրես, ու խայտառակ չըլլաս: Դուն ալ աղջիկս տգեղութ՟իդ տեսնելով բարի սովորութեանց հետեւէ, ու կամքդ կոտրելով լաւ վարք ունեցիր, որ հոգիդ գեղեցկացնես :

Ջանա՛ որ բարեաց հետեւող ըլլաս,
Եւ մի՛ նմանիր անժուժկալ մանկանց.
Զի այս կանոնով պիտի մօտենաս,
Բարեկիրթ վարուց իմաստուն արանց :
Այս երկու խօսքերս միշտ միտքըդ մընան,
Որ դուն ալ հասնիս անանց մեծութ՟ե.
Գեշէն հեռացիր բարւոյն հետեւէ.
Մեռցուր չար կամքըդ բարի կրթութ՟ե:

ԺԲ. ՀԱՄԱՐ

Ի՞նչ է Բարեխառնութիւնը։

65. Բարեխառնութիւնը չափաւորող առաքինութիւն է, որ աւելի կը չափաւորէ մարդուս կիրքը․ որչափ բանաւոր կիրք ըլլայ, պէտք է որ ասով չափաւորի և կանոնի տակ մնայ։

Որովհետև մարմինը մարմնաւոր բաներու կը փափաքի, հոգին ալ հոգևորին։ Իսկ բարեխառնութիւնը կանոն կըլլայ, որ ո՛չ մէկը և ոչ մէկալը չափէ դուրս կիրք մը չեն կրնար ունենալ։

Զոր օրինակ մոլին կուզէ ամէն կամքը կատարել, ուտելով խմելով․ թմրածն ալ բան մը չուզեր ընել․ իսկ բարեխառն մարդը երկուսին մէջը բռնելով չափով կը կատարէ պիտանին և վայելուչը։

Ահա յայտ է թէ այս առաքինութիւն ալ մարդուս բաղձանքը կը կանոնաւորէ․ անանկ որ ոչ ունեցած ատենը սաստիկ կուրախանայ, և ոչ չունեցած ատենը սաստիկ կը վշտանայ ։ Ո՛չ ցուրտ և ոչ սաստիկ տաք , այլ բարեխառն ․ և միշտ միակերպ թէ՛ սիրտը և թէ դէմքը ։

Սոկրատ փիլիսոփային համար կըսեն թէ ոչ հարսնիքին օրը այլայլեցաւ , և ոչ մեռած օրը ․ վասն զի բարեխառնութ՟ կրթուած ըլլալուն համար , ոչ ուրախութեան կորքը տիրեց վրան , և ոչ մեռնելու վախը ։

Անոր համար հարսն ու մահը իրեն առջին մէկ էին ․ թէպէտ սրտին կիրքը զանազան էր , բայց իր կատարելութ՟ը տէր էր ամենուն ։

Այսպիսի մարդիկ շատ դժուար կը խռովին ․ ոչ սաստիկ կուրախանան և ոչ սաստիկ կը տրտմին , ո՛րչափ մեծ բանի մէջ ըլլան ․ թէպէտ սրտերնին կելլէ ։ Նաև ոչ բարկութ՟ կը կատղին , և ոչ անբանի նման կը թմրին ․ այլ միշտ չափաւոր և բարեխառն են ամէն բանի մէջ ։

Յիրաւի , պէտք է որ ամէն կենդանի կիրք ունենայ , ուստի կիրքը յանցանք չէ մարդուս ․ հապա չափի մէջ չի պահելն է յանցանք ։ Անոր համար պարտական է աղէկ վարել և իշխել կրից վրան , որպէս զի կատարելութ՟ե հասնի ։

Ամերիկա ազգ մը կայ, որ անզգայ անբանի նման է, մարդիկ ալ կան որ գազանի նման կատղած իրար կուտեն (424)։

Ինչպէս կըլլայ բարեխառն։

66. Արիստոտէլ կըսէ թէ մանկութ՟ե ատենէն կրթութիւն ընելով մարդս դիւրին բարեխառն կրնայ ըլլալ։ Որովհետև չար սովորութ՟իը որչափ որ դիւրին կրնայ ստանալ, այնչափ ալ դժուար կրնայ ձգել սովորութ՟ի ըլլալէն ետև։

Ասոր ջանալու է որ բարի սովորութ՟իը բնական ըլլայ մանկութ՟ե ատենդ, և ոչ չար սովորութ՟իը՝ որ առանց կրթութ՟ե ալ կըլլայ։ Անկէ ետև դիւրին կրնայ տղան ժառանգ ըլլալ առաքինութ՟ե և ամէն բարութեան։

Մէկ տղայ մը ան ատենը կըսկըսի բարեխառն ըլլալ, երբ կըսկըսի ամչնալ. որ նշան է թէ ամօթխածութ՟ը բարի վարք պիտի ունենայ։

Որովհետև ամօթը կորսընցուցածին պէս, պատիւն ալ կը կորսնցընէ։ Եթէ ամէն մարդ պարտական է իր պատիւը պահելու, ապա պէտք է որ բարեխառն ըլլայ։

Հերակլէս երկու ճամբու վրայ կեցած կը մտածէր թէ ո՛ր ճամբան երթայ. զի մէկը դէպ 'ի վար կերթար, որ զանազան ծաղիկներով զարդարուած էր, մէկալը դէպ 'ի վեր, որ փշալից էր։ Ուր երկու աղջիկ նըստած էին, մէկը ուրախ, մէկալը հանդարտ. ուրախ աղջիկը կը յորդորէր որ ծաղկալից ճամբան երթայ. մէկալն ալ կը խրատէր որ դժուար ճամբան երթայ, որպէս զի իրեն բարի ըլլայ, ու չի մոլորի։

Ի՞նչ կը նշանակէ։

67. Այս ճամբան կը նշանակէ մարդուս բաղձանքն ու միտքը. և երկու աղջիկներն են հեշտութի՟ը ու համեստութի՟ը։ Հերակլէսն է սիրտը, որ անկիրթ ըլլալով չգիտէ թէ ո՛ր ճամբան երթայ։

Բաղձանքը կը հրաւիրէ ծաղկանց մէջէն դէպ 'ի վար երթալ. միտքն ալ կը հրաւիրէ դէպ 'ի վեր երթալ, որ թէպէտ դժուար ճամբայ է, այլ վերջը բարի է։

Այսպէս շատ տղաք այս ճամբուն

վրա մտածելով, դժուար ճամբան գացին ու երևելի եղան: Եւ շատ տղաք ալ խաբուելով, դիւրին ճամբան գացին ու կորան:

Ահա այն է աւետարանական նեղ ճամբան, ուր շատ տղաք և աղջկունք տկար բնութեամբ բարեխառնութեան ճամբան երթալով փառաւորեցան, մինչև թագաւորները զարմացուցին. շատ մեծ մարդիկ ալ այն հանգիստ ճամբան երթալով անարգուեցան:

Օր մը գէշ կնիկ մը Սոկրատ փիլիսոփային ըսաց, թէ դուն այսչափ բան գիտես, բայց ես քեզմէ շատ գիտեմ. վասն զի դուն ինձի հետևողներուն մէկը չես կրնար քեզ ձգել, ես բոլոր քու աշկերտներդ կրնամ ինձի ձգել:

Պատասխան տուաւ իմաստունը թէ զարմանք չէ. զի դիւրին է քարը վար ձգել քան վեր նետել: Սակայն թէ որ բարեխառնութեամբ կրթուած ըլլային, մէկը չէր կրնար իրեն ձգել:

Ես այսպէս ըլլալով պարտական ես հիմակուց բարեխառնութեան հետևելու: Որչափ զուարճալի բան տեսնես, մի՛ սաստիկ կիրք ցուցնելով ուրիշին յայտնի ըներ ուրախութիւնդ.

և որչափ չուզած բանդ ըլլայ, վրադ տրտմութիւն չերևնայ. Նաև որչափ սիրած կերակուր ըլլայ, չափով կեր որ ընկերներդ չիմանան սիրելդ :

Իսկ թէ որ ուրախութեան տեղ մ' ըլլաս՝ ընկերներուդ մէջ մի՛ թմրած կենար. այլ բարեացը վրա նայելով, չափով զուարճացիր: Նաև այլոց սէրն ու պարգևը անոյշ դէմքով և ծիծաղ երեսով ընդունէ :

Վասն զի ինչպէս որ չափազանց ուրախութիւնը բարեխառնութեան դէմ է, այսպէս ալ չափազանց թմրութիւնը տմարդութիւն է: Իսկ դու այս երկու ծայրէն հեռու կենալով, բարեխառնութեան հետևէ. իբր թէ ամէն գործքիդ մէջ բարի խառնէ. որով կը համնիս կատարելութեան այնչափ լաւ, որչափ որ հիմակուց կը մտնես այն համեստ ճամբան :

Պատմութիւն :

Ալկիբիադէս երևելի զօրապետը Աթենացւոց պատերազմին մէջ այնչափ չափաւոր և բարեխառն էր, որ բոլոր զօրացը բարի օրինակ մը եղած էր. որով միշտ կը յաղթէր :

Բայց երբոր դառնար հայրենիքը

կու գար՝ փափկութենց և չար սովորութեանց հետևելով, այնչափ մոլի ախտաւոր կըլլար՝ որ առակ էր եղած, թէ մի և նոյն անձը ինչպէս երբեմն առաքինի, երբեմն մոլի կըլլայ: Նայէ ինչ զարմանալի բան է սովորութիւնն, որ մարդս այսչափ փոփոխէ:

Բարեխառն համեստ վարքն ընես քեզ դաս,
Մաքուր խօսքերով ազնիւ երևնաս.
Զի խօսքով բարքով մարդըս կը յայտնի,
Պարկեշտ շարժմունքով կըլլայ նազելի:
Անկիրթ համարձակ բնաւ չերևնաս,
Ամօթխած գունով դէմքդ ըլլայ ներկած.
Այս է մեծ նշան մարդավար մանկանց,
Ասով մեծերուն սիրական կըլլաս:

ԺԳ. ՀԱՄԱՐ

Ի՞նչպէս է առաքինին:

68. Հին Մօռացիները օրէնք ունէին որ ամէն մարդ մէկ չափով զօտի կապէ մէջքը: Ով որ գէր էր, կը պատժէին թէ որկրամոլ է. և աւելի վատուժն ալ մէկալ ծայրը խոտորած կը համարէին: Ահա այսպէս է առաքինին, որ ոչ մէկ ծայրը կը խոտո-

րի և ոչ մէկալ ծայրը։ Ուստի այս օրէնքս կը պարտաւորէր առաքինիներն որ ոչ մէկ ծայրը խոտորին և ոչ մէկալը, այլ չափաւոր և միջին ճամբան երթան, որ կըսուի միջասահմանութիւն։

Զոր օրինակ՝ թէ որ մէկը ամէն բանի մէջ վախկոտ է, կամ աւելի համարձակ առանց վախի, մոլի է· թէ որ ըստ տեղւոյն չափաւորէ կիրքը՝ առաքինի է· որով կըլլայ արիութիւն։

Թէ որ ուրախութե՟ և տրտմութե՟ մէջ թմրած կը մնայ ու ամենևին չի շարժիր, անբարեխառն է· բայց թէ որ ը՟ տեղւոյն ուրախանայ և տրտմի չափով՝ ինչպէս ըսինք, կըլլայ առաքինի։

Թէ որ առանց մտածութե՟ գործէ, կամ թէ խորամանկութ՟բ ամէն բանի մէջ սատանութ՟ի բանեցընէ, մոլի է· բայց թէ որ չափաւոր մտածելով ընէ, խոհեմ է։

Թէ որ ագահութ՟ի ընէ, կամ թէ մսխելով շռայլու՟ի ընէ, մոլի է· իսկ թէ որ ըստ տեղւոյն գործածէ իրեն և ուրիշին աղէկութենը համար, առաքինի է։

Ու այսպէս ով որ միջին ճամբան կերթայ, ու իր կիրքը կը չափաւորէ թէ՛ բարկութեան մէջ, և թէ՛ փառասիրութեան և մարդահաճութեան մէջ, կըլլայ առաքինի․ և ով որ կրից հետևելով մէկ ծայրը կը խոտորի, կըլլայ ախտաւոր։

Ասանկ մարդուն քանի որ տարիքն եւելնայ, նոյն ախտն ալ հետը կեւելնայ․ մինչև բնական լոյսը խաւարելով, խղճմտանքին ալ դէմ կընէ չարաչար։ Իբր զի խիղճը միշտ լոյս մը կու տայ, որ չի խոտորի շիտակ երթայ․ իսկ երբոր մէկ կողմը կը խոտորի, հարկաւ կը մոլորի՝ առաքինութեան դէմ ընելուն համար։

Ինչպէս պէտք որոշէ։

69․ Ամէն մարդ բնական լուսով կրնայ որոշել միջին ճանապարհը առաքինութեան, և մոլեկան ծայրերը․ բայց նախ պէտք է սրտէն հեռացնէ կիրքն ու չար սովորութիւնները։ Որոնք ոչ միայն առաքինութիւնը կը խափանեն, այլ և բնական լոյսը խաւարելով՝ միջոցը կը կորսնցընեն։

Քանի՛ մարդիկ կը տեսնենք որ կու լան կողբան իրենց մոլութեանը վրա․

բայց չար սովորութիւնը թող չի տար որ առաքինութե՟ն միջոցը գտնեն։

Քանի՜ մանկունք իրենց ընկերներուն գեղեցիկ խրատներ կու տան, և առաքինութե՟ն ճամբայ կը սորվեցընեն։ Սակայն իրենք չար սովորութե՟ն ախտաւոր ըլլալով՝ անկարգ կապրին։

Շատ անգամ մեծ եղբայրը պզտիկին՝ զարմանալի բաներ կը խօսի, բայց ինքը ծոյլ և դատարկ ժուռ կուգայ։ Մանկներուն կըսեն թէ բերնէդ մինչև ականջդ քանի՞ մղոն է՝ որ չես լսեր խօսածդ։

Որչափ դժուար ուսումներ և արուեստներ մարդս կը սորվի, ու առաքինութե՟ն ճամբան չի կրնար սորվիլ, յայտ է թէ սովորութիւնը բնութիւն ըլլալով իրեն՝ կը խափանէ։

Ինչպէս կըլլայ սովորութիւն։

70. Շատ տղաք եղան որ երբոր նաւ մտան ու ծովուն ահագին ալիքները տեսան, սոսկալով կիսամեռ ընկան, և օրերով անշունչ մնացին. բայց քանի մը օր անցնելով՝ սկսան սորվիլ, ու բանի մը տեղ չի դնել։

՝Նաև քանի մը անգամ ճամբայ ընելով անանկ քաջ նաւապետ եղան, որ աշխարքը պտըտեցան ։

Ուրեմն թէ որ առաքինական գործքերը քիչ քիչ սովորութի՟ն ըլլան կըրթութ՟ք օրինակով և փորձով, անտարակոյս կրնան ըլլալ բնական ։ Անանկ որ դիւրաւ կըլլայ մարդս առաքինի այս ճամբով ։

Ահա դուն ալ ասանկ միշտ բարի սնունդ առնելով՝ դիւրին կը սորվիս առաքինական կեանքը ․ մինչև բնական կըլլայ առաքինութի՟ը, և սովորութ՟ք կըստանաս ուզած բարիքդ ։

Սակայն պէտք է միշտ ջանաս բարի սովորութե՟ց հետևելու ․ լսած և տեսած բարի բաներուն ետևէն ըլլալու ։ Որչափ անգամ որ կը լսես թէ բարի զաւակները օրհնենք և գովեստ կառնեն, պէտք է անոնց վարքին նմանիս ։ Եւ երբ կը տեսնես որ չար զաւակները կը պատժըւին անէծքով, պէտք է սոսկալով դուն քեզի գաս ։

Երբոր կը կարդաս գեղեցիկ պատմութ՟իներ առաքինի մանկանց, ջանա՛ որ անոնց հետևելով՝ սովորութ՟ի ընես քեզի անոնց առաքինութիւնը ․

որով կըլլաս սիրական զաւակ ծնողացդ, խաղաղասէր և գովելի։

Մինչ զի ամենուն առջին մեծանուն ըլլալով, տեղէ մը կասկած և վախ չես ունենար։ Որովհետև մեղադրելու անշահ սովորութիւն մը չունիս միջին ճամբայէն չի խոտորելուդ համար։

Աղէկ մտածէ՛ թէ մանկական սովորուի՟դ միշտ հետդ կաճի։ Ուստի թէ որ բարի սովորութի՟ ունենաս՝ հոգիդ օրէ օր կը զօրանայ. և առաքինի վարքով այնչափ կը լուսաւորի որ հրեշտակի նման կըլլաս։

Իսկ թէ որ չար սովորութի՟ ստանաս, միշտ վատ և անպիտան կըլլաս, մինչև մարդ չուզեր երեսդ նայիլ զզուելի վարքիդ համար։

Այս սաստիկ ճանչնալով պարտական ես ամէն բանէն առաջ՝ առաքինուե՟ միջին ճամբան սորվիս. և նոյն բարի սովորուե՟ց հետևելով, առաքինի և կատարեալ ըլլաս։

Պատմութիւն։

Սոկրատ փիլիսոփան մանկութ՟էն այնչափ բարի սովորուե՟ զինքը կըրթեր էր որ կատարեալ առաքինի եղած էր։ Օր մը աշկերտները ժողվեր դաս կու տար, ուրիշ փիլիսոփայ մը եկաւ հոն․ որ անոր դէմքին գծագրութ՛նը նայելով կանչեց, թէ կերպարանքէդ կերևնայ որ դուն ախտաւոր մարդ ես։

Աշկերտները երբոր այս խօսքս լսեցին, անանկ տաքցան, որ մարդը պիտի ծեծէին։ Բայց Սոկրատ մէկէն զանոնք արգելեց ըսելով թէ իրաւ է խօսքը․ ես բնականաբար պիտի ախտաւոր մարդ ըլլայի, թէ որ բարի սովորութ՟ գլխ չի կրթէի․ որով ամէն դէշ բնութ՛իներս շտկեցի, և առաքինութ՛նց հետևեցայ։

Վա՜յ որ հետևի չար սովորութեանց,
Վատթար գործքերով միտքն է խաւարած.
Գէշ գործքն է իրեն բնութ՛ն մը եղած,
Զուրկ ամէն տեսակ առաքինութեանց։
Փախի՛ր չար գործոց ո՛րչափ որ կրնաս,
Չըլլայ թէ քիչ քիչ բնութ՛ն ըստանաս.
Եթէ հետևիս միանգամ միայն,
Չես կրնար ձըգել չարաչար կերթաս։

ԺԴ. ՀԱՄԱՐ

Ինչպէս պէտք պաշտենք Աստուած :

71. Ածաշունչը այսպէս կը հրամայէ. որդին կը փառաւորէ իր հայրը, ծառան կը վախնայ իր տիրոջմէն, ուրեմն թէ որ ես ձեր հայրն եմ, ուր է իմ փառքս. թէ որ ձեր տէրն եմ, ուր է իմ պատիւս :

Արդ ածապաշտ ըլլալու համար, պէտք է սրտանց և հոգւով երկրպագութի̃ ընենք ստեղծողին. նաև սիրելով և դողալով պէտք է իր պատուիրանները պահենք, և իր օրէնքներուն ծառայենք :

Վասն զի բաւական չէ միայն պատուիրանները պահել և մեղքէն հեռու փախչիլ. հապա պէտք է ծառայել, իրիկուն առտու տուած բարիքները յիշելով և աղօթք ընելով, ինչպէս իր մեծութի̃ը կը վայլէ :

Մե̃ Եղիշէ վարդապետնիս կըսէ թէ ով մարդ խելքդ գլուխդ ժողվէ, տես թէ ինչպիսի մեծ պատիւ ունեցար , մինչև հայր կըսես ստեղծողիդ ։ Աս ալ մտածէ թէ հօրդ մեծութե՟ր քեզ պիտի յարմարցնես , որ ամէնքը հասկընան թէ ճշմարտապէս որդի ա՟յ ես ։

Ահա այսպէս պէտք է ա՟ծ պաշտել ․ չէ թէ սովորութ՟ին եղածի պէս միտքդ հազար տեղ ըլլալով ․ զի այսպիսի աղօթք և պատարագ ընդունելի չէն ա՟յ ․ թէ որ դուն քու աղօթքդ չես լսեր , ա՟ծ ինչպէս լսէ ։

Թէ որ մեծ մարդու մը հետ խօսիս՝ կըսկըսիս կարմրիլ , և ուշ դնելով պատասխան կուտաս ․ ապա որչափ աւելի երբոր ա՟յ հետ կը խօսիս աղօթքով , ս՟բ և բարի վարքով առջին ելլել պէտք է , և ոչ ուրիշ կերպով ։

Սեր՟ը Յակոբ Մծբնայ Հայրապետը կըսէ թէ շատ գեղեցիկ է աղօթքը , թէ որ ընօղը բարեգործ ըլլայ ․ ընդունելի կըլլայ աղօթքը , թէ ա՟ծ հետն ըլլայ ․ լսելի կըլլայ աղօթքը , թէ որ ընկերին ներում ըրած է ։ Թէ չէ՝ ի՞նչ օգուտ դրսէն ջերմեռանդ երևնալ , ու ներսէն ուրիշը չի քաշել , ընկերը ատել , բարի վարք չունենալ զուրկ առաքինութ՟է ․

Վա՜յ անոր որ սաստիկ սրտով կը

համարձակի ա̃յ առջին երթալ ու աղօթել· որովհետեւ ջերմեռանդ աղօթքն է մէկ լար մը ա̃յ հետ կապած, որ զա̃ծ դէպ 'ի մարդը կը քաշէ, և զմարդը դէպ 'ի երկինքը կը ձգէ ։

Աստուածպաշտութեան դէ՞մ է աշխարհային մեծութիւնը ։

72 · Թէ որ մեծուի̃ը ա̃ծպաշտութե̃ դէմ ըլլար, ա̃ծ չէր տար մարդկանց, ինչպէս տուաւ Աբրահամու և ուրիշ նահապետներու, որ որչափ աւելի մեծցան, այնչափ աւելի ջերմեռանդ և ա̃ծպաշտ եղան ։

Ուրեմն փառքն ու մեծութի̃ը ոչ ա̃ծպաշտութե̃ դէմ է, և ոչ առաքինութե̃ ։ Այլ գաղջութի̃ն ու աշխարհասիրութի̃ն է հակառակ ա̃ծպաշտութե̃, որ շատ մեծատուններու վրայ տիրած է ։

Մինչ զի կը կարծեն թէ մեծ մարդ ըլլալով՝ պարտական չեն առաքինի ըլլալու ։ Ահա ասանկներուն տ̃ր աւետարանը կըսէ, թէ վա՛յ ձեզ մեծատանց զի ընկալայք զմխիթարութի̃ ձեր ։

Ուրեմն պէտք է մանկուէ՟ ատենդ կրթուիս . ջերմեռանդ աղօթքներով, որպէս զի ընական ըլլայ քեզ ա՟ծպաշտութի՟ը, և չըլլայ թէ թուլանալով պաղի : Վասն զի մոլուի՟ը չի կրնար մօտենալ առաքինի հոգուն, որ ա՟ծպաշտութ՟բ զարդարուած է :

Ա՟ծապաշտ սիրտը ամէն գործքին մէջ իր բարեպաշտութիւնը յայտնի կընէ : Մանաւանդ աղօթքին մէջ սիրտը կը բորբոքի որ ա՟ծային տեսուե՟ն արժանի ըլլայ : Որչափ փառք մեծութի՟ տեսնէ, աչքին չերևար, ու մարմնաւոր բանի համար հոգևորէն չի հեռանար . նաև ա՟ծպաշտութե՟ համար ամէն բան կատէ, մինչև իր կեանքն ալ չի խնայեր :

Ուստի անոնք որ կամ՝ մեծուե՟ համար, կամ՝ հանգստութե՟ համար, և կամ՝ մարդկային նկատման համար հոգևորէն կը պաղին, մոլի և անպիտան են : Կարծեն թէ անով բարակ և գիտուն պիտի երևնան . չգիտեն թէ ամենուն ատելի կըլլան կոշտ և անշահ վարքով : Իբր զի՝ ստեղծողէն հեռու ըլլալով ո՞ր պիտի հանգիստ և մեծութի՟ գտնեն, և ինչ փառք մեծութի՟ է ունեցածնին, որ քիչ ատենէն պիտի անցնի ու իրենք ալ հող պիտի դառնան :

Ո՞ւր են այն մեծատունները որ կարծէին թէ միշտ հոս պիտի մնան. շատոնց ամէն մեծութ̃իննին ձգեցին գացին, ու անուննին ալ չի մնաց.

Սակայն բարի գործքն ու ա̃ծպաշտութ̃ը միշտ կը մնայ, և յաւիտեան պատուելի է առաքինին :

Սարգիս վարդապետնիս կըսէ, թէ ինչ այլ մեծ երանութ̃ի կրնայ ըլլալ քան զայն, որ մարդս ցաւալի մարմնով ա̃յ պատուիրանը կատարէ, ու երկնային թագաւորութիւնը ժառանգէ :

Ի՞նչպէս պէտք է պատուել աստուած :

73. Իմաստունները կը հաստատեն, թէ ա̃ծ աւելի պատուելի է քան գովելի. ա̃յ աւելի անձայն երկրպագութիւն և սրտի բորբոք կը վայլէ, քան գովասանութ̃ի, թէպէտ ըստ ինքեան գովելի է.

Ուստի պէտք է որ մարդս սովորութ̃ի ընելով միշտ ա̃յ մեծութ̃ը մտածէ, և տեսած բարիքը միտք բերելով պատուէ ստեղծողը սրտանց. որով կըլլայ երանելի :

Վասն զի ա՟ծապաշտ մարդը որչափ աւելի մօտենայ մտքով արարչին, այնչափ աւելի երանելի կըլլայ . և որչափ աւելի մարմնաւորէն վեր՝ ա՟ծպաշտութե՟ հետևի, այնչափ աւելի շնորհալի կըլլայ :

Ահա այսպէս պէտք է ա՟ծ պատուել և ծառայել, ինչպէս որ հին ա՟ծապաշտ մարդիկ ըրին : Որոնք թէպէտ ամէն բան ունէին հարստութե՟, սակայն ամենէն վեր և հարկաւոր ա՟ծպաշտութի՟ը դրին :

Անոր համար առաքինիք բարեգործութե՟ եղան աշխարքէ, ու իրենց անունը անմահ թողուցին : Ահա այսպէս պէտք է ըլլալ ամէն քրիստոնեայ, մինչև անհաւատներն ալ իրմէն օրինակ առնեն :

Վասն զի առանց ասոր ոչ հաւատարմութիւն կըլլայ, և ոչ ճշմարիտ բարեկամութի՟ : Նաև ոչ տղան բարի զաւակ կրնայ ըլլալ, և ոչ հայրը բարի ծնողք :

Եթէ այս այսպէս է, պէտք է որ դուն ալ հիմակուց աղէկ սովորութե՟ ընելով ա՟ծպաշտութե՟ հետևելու ամէն բանէն առաջ : Ո՛վ որ ըլլաս և ինչ բանի մէջ ըլլաս սովորական աղօթքդ չի ձգես ։

ՙՆոյնպէս ընկերներուդ հետ ըլլալով աղօթք ընելու համար ամօթ չի գայ քեզի, որ է սատանայական նկատմունք ։ Մ՝անաւանդ պարծելով ծառայէ՛ ա՟յ · դու՛ն եղիր ուրիշին օրինակ · նայէ՛ որ առջինն ըլլաս ա՟յ ծառայութե՟ մէջ ։

Օրինա՛կ առ Դաւիթ մարգարէին ա՟ծպաշտութիւնն որ համարձակ կը խաղար տապանակին առջին առանց նկատման · մինչ զի երբոր զինքը ծաղր ընել ուզեցին, պարծելով ըսաց թէ ստեղծողիս առաջին կը խաղամ ու կը ցաթկեմ ու ամենայն սիրով ։

Պատմութիւն ։

Մ՝եր տ՟ր Ղևոնդեանք քահանաները հաւատքի համար բռնեցին Պարսկաստան տարին, մութ և թաց տեղ մը բանտը դրին ։

Բ՝այց անոնք անանկ ջերմեռանդ սրտով աղօթք և պաշտօն կընէին, որ այն խաւար բանտը լուսով լեցուած էր ։

Օր մը մոգպետը (շէյխիսլամը) ելաւ գիշերանց գնաց բանտին դռանը ծակէն նայեցաւ, թէ ինչ կընեն ։ Երբոր այն զարմանալի լոյսը տեսաւ, դուռը զարկաւ ներս մտաւ · գնաց ս՟բերուն մէջ նստաւ, հաւատքի եկաւ, և անոնց հետ աղօթք ըրաւ լալով ։

Յետոյ զանոնք իր տունը տարաւ, խորան շինեց, նոյն գիշերը մկրտուեցաւ և հաղորդուեցաւ ։ Այնչափ հոգևոր ջերմեռանդ եղաւ, որ անոնցմէ առաջ մարտիրոս եղաւ մեծամեծ հրաշքներով ։

Ջերմեռանդ եղիր ջերմ աղօթքներով,
  Որ ա՟ծ լսէ ձայներդ գթալով ·
  Թէ սրտանց կանչես՝ ամենաբարին,
  Իր ողորմութ՟ի կը հասնի շուտով ։
Ինչպէս ամէն օր կը վայլես բարին,
  Պէտք է որ պաշտես յաճախ ջերմոգին ·
  Որչափ երախտիք ճանչնաս արարչին,
  Այնչափ արժանի կըլլաս ՚ի շնորհին ։

ԺԵ · ՀԱՄԱՐ

Ինչպէս կըլլայ Գիտուն ։

74 · Շատ երևելի գիտուններ եղան, որ տղայութե՟ ատենը հասկցը-

ւեցաւ որ իմաստուն և խոհեմ պիտի ըլլան ։

Սակայն այնչափը բաւական չէր ․ հապա ջանքով և ուսմամբ միայն կրնային գիտուն ըլլալ ․ ուստի մինչև որ գիտութեան ետևէ չընկան , իմաստուն չեղան ։

Վասն զի՝ ինչպէս մինչև որ մարդ բաղձանքը չի չափաւորէ , և բարի վարք չունենայ՝ առաքինի չըլլար , այսպէս մինչև որ միտքը ուսմունքով չի կատարելագործէ՝ գիտուն չըլլար ։

Որովհետև միտքն է մուտ կամ դուռն , ուր հետ զհետէ պէտք է մտնել ամէն ճանաչմունք և տեղեկութ̄ք , որպէս զի հմուտ ըլլայ ամէն բանի ։

Եթէ ուսումնական բաներու տեղեակ ըլլայ , գիտուն կըսուի ․ եթէ ա̄ծային և բարակ բաներու հմուտ ըլլայ , իմաստուն կըսուի ։

Ուրեմն գիտուն ըլլալու համար պէտք է ամէն բանի ուշ դնել , և պատճառը հարցընել քննել , նաև աղէկ ըմբռնել ․ որով միտքը ուսումնական հմտութ̄ կը լեցուի , և երևակայութ̃եր մէջէն փուճ բաները կը վերնան ։

Անոր համար պէտք է գիտուններու հետ կենակցիլ, և անոնց հարցընելով ամէն բանին պատասխանը գիտնալ ու անանկ միտք պահել, որ պէտք եղած տեղը՝ կարգաւ հասկըցնէ ուրիշներուն ։

Նաև շատ հարկաւոր է սորված բաները երբեմն յիշել կարդալ և ինքնիրեն մտածել ։ Կանոն է թէ տեսած բանին վրա անդրադառնալն է յեսան (պիլէի), որ ամէն զուլ միտքը կը սրէ ։

Զոր օրինակ ինչպէս որ մարմինը նախ կակուղ կերակուրներ ուտելով, ետքը ալ հաստատ և զօրաւոր կերակուր ուտելով կաճի և կը կատարելագործի · այսպէս ալ հոգին նախ զանազան խրատներով և ուսմամբ կրթուելով, ետքը ալ գիտնական տեղեկութիւններ սորվելով՝ խոհեմ և կատարեալ գիտուն կըլլայ ։

Սակայն թէ որ գիտութե՟ ուշ չի դնեն, ու հարցընելու բաները չի հարցընեն, տեսած բաներուն պատասխանը չի քննեն չի հասկընան, նաև գիտուն խոհեմներէն հեռու փախչին, տգէտ կը մնան · ու անբանի նման կապրին աշխարքիս վրան ։

Որոնք գիտուէ՟ համը չեն առած, գիտուններուն յարգն ալ չգիտեն· իրենք յիմար են, կուզեն աշխարք ալ յիմար մնայ։

Ինչո՞ւ քիչէ գիտունը։

75. Որովհետև ամէն բանին պատճառը քննել և հասկընալ դիւրին բան չէ, մանաւանդ տղոց միտքն ալ փուճ բաներով զբաղած է, գիտուէ՟ համը չգիտեն որ ետեւէն ըլլան· և անանկ մեծնալով տգէտ կը մնան· ու միշտ տգէտը կը շատնայ, և գիտունը քիչ կըլլայ։

Իսկ մեծատանց տղաքը անհոգ և թոյլ ըլլալով ոչ միայն գիտութեան չեն հետևիր, այլ գիտութ՟իը կատեն, գիտունի երեսը չեն նայիր, նաև վատ մարդու հմուտ տղաքն ալ չի քաշելով վար կը զարնեն, որպէս զի իրենց տգիտութ՟իը չերևնայ, և գիտունները պատուելով իրենք անպատիւ և յիմար չըլլան. Սակայն ուզեն չուզեն յիմար ըլլալով անպատիւ են։

Լիկիանոս Թագաւորը տգէտ ըլլալուն համար գիտունը ժանտախտ կը կոչէր, որպէս զի տգիտութ՟իը գէշ չերեւնայ. ասանկ կըսեն ամէն տղէտները:

Իսկ Վեսպասիանոս Թագաւորը թէպէտ գիտուն չէր, բայց գիտունի սիրելով գիտունները քովէն պակաս չէր ըներ, և ատով գիտութե կարօտ չեղաւ:

Այսպէս պէտք է ըլլալ. թէ որ տղայ մը մանկուց ատենէն գիտուն խելացիներուն հետ մեծնայ, անհնարին է թէ տգէտ մնայ. ինչպէս որ ըլլայ՝ բաւական հմտուի կունենայ:

Ապա թէ բնականաբար գրասէր ալ ըլլայ, ու գիտուններուն քով յաճախելով բան հարցընէ, ան ատենը աւելի դիւրաւ գիտուն և խոհեմ կըլլայ:

Սակայն նախ պէտք է գրագրուց և քերականուց ետեւէն ըլլալ. ետքը համառօտ ուսումնականութի կարդալով պատճառները միտք առնել, որով կըլլայ քիչ քիչ ուսումնական. և որչափ մեծնայ, այնչափ շատ պիտանի հմտութիւններ կըստանայ:

Ու որովհետեւ ակունք կան որ մէկզմէկէ աւելի յարգ ունին, այսպէս ալ գիտութի գիտուց վրա աւելի յարգելի և պիտուական է. զոր օրինակ փիլիսոփայութիւնը քան զքերականութիւնը ։

Թէպէտ բնական բաները անասուններն ալ կը տեսնեն և կըզգան. զոր օրինակ անձրև չեկած կըզգան որ պիտի գայ, սակայն ուսումնական չեն, և ոչ ընդունակ ուսման, զի միայն միտքն է ընդունակ գիտութեան. որ կարողութիւն ունի ամէն բանին պատճառը քննելու և հաւանելու ։

Նաև ամէն բան խելքով իրար կը բաղդատէ. և ժամանակը քննելով շրջանները կը գտնէ, մինչև գալիքներուն ալ տեղեակ կըլլայ ։

Ապա ով որ այսպէս չի մեծնար, անբանի նման տգէտ կը մնայ. և որչափ որ տղայութեան ատենը անկիրթ կը մնայ, ետքն ալ այնչափ կոպիտ կըլլայ ։

Ի՞նչ է իմաստութիւն ։

76. Իմաստութիւնը լոյս է մտաց, որ այնչափ կը լուսաւորէ և սրատես կընէ միտքն որ ամէն հմտութեան և գիտութեան սովորելէն ետև, կըսկըսի մտքէ վեր բաներու ալ խելք երկնցընել. վերացեալ բաներ քննել, ամէն բանին էութիւնը հասկընալ. մինչև հրեշ-

տակներուն էու՟իը և հոգիին կարողու՟իը քննել· Նաև ա՟ծային անձառելի կատարելու՟իները զանազանել և ա՟ծաբանել։ Ահա այս է իմաստու՟թի։

Ու այսպէս բնական խելքով կըրնայ հասկընալ թէ ա՟ծ կայ· վարձուց հատուցմունք կայ· և մարդուս հոգին պէտք է որ անմահ ըլլայ· թէպէտ անհաւատ ըլլայ, ասոնք կրնայ ճանչնալ։

Ասով ումանք հին կռապաշտ փիլիսոփաներէն հաստատեցին, որ ա՟ծ կայ ստեղծող երկնի և երկրի· և մարդուս հոգին չի մեռնիր· նաև հատուցմունք պիտի ըլլայ, արդարներուն հանգիստ, և մեղաւորներուն պատիժ։

Իմաստու՟ին այնչափ մեծ բան է, որ Պիւթագորաս փիլիսոփան վճռեց թէ մարդուս իմաստուն ըսել չի վայլեր, հապա միայն ա՟յ կը վայլէ· մարդս որչափ գիտուն ըլլայ, իմաստասէր ըսելու է· որովհետև իմաստու՟թին է ա՟յ նմանու՟ի· իսկ իմաստասէրն է իմաստու՟թի սիրող։

Արդ՝ զասոնք լսելով պէտք է ջանաս գիտուն և իմաստասէր ըլլալու·

ժամանակդ պարապ չանցընես տըղայական բաներով, կարգաւ ամէն հմտութե՟ց տեղեակ եղիր· որով կըրնաս քիչ քիչ իմաստասէր ըլլալ, որ է ա՟յ նմանութե՟ն։

Վասն զի ինչպէս որ ա՟ծ բոլորովին հոգի է, բոլորովին միտք է· այսպէս դուն ալ բոլորովին հոգի կը դառնաս· մարմնաւոր բաներէն կը վերնայ միտքդ և ուսումնական բաներով կը զուարճանայ։ Ինչ զի՝ ամէն խօսքդ անոյշ և գեղեցիկ կըլլայ, և ամէն շարժմունքդ պարկեշտ և քաղաքավար։ Որչափ որ մարմինդ սընունդ առնելով կաճի, այնչափ ևս աւելի հոգիդ իմաստութ՟բ կը զօրանայ լուսաւորուելով։

Սարգիս վարդապետը կըսէ, թէ ինչպէս տգիտութ՟ն խաւարը կը կուրացընէ միտքը, այսպէս գիտութեան լոյսը կը լուսաւորէ հոգին· և ինչպէս որ առանց կերակուրի կը մեռնի մարմինը, այսպէս առանց գիտութ՟ն հոգին չի կրնար կենդանի մնալ։

Պատմութիւն։

Մեծ մարդու մը տղայ մանկուե՟ ատենը ամենուն ուսման սէր չունէր·

երբոր մեծցաւ՝ տգէտ թանձրամիտ մնաց ։ Այս հաստ մարդը իր արձանը փորել տուաւ ամենեւին նման իր կերպարանքին ։

Օր մը այս արձանը ցուց իր մէկ բարեկամին՝ հարցնելով թէ արդեօք աղէկ կը նմանի՞ ինձի ։ Ան ալ պատասխան տուաւ թէ բոլորովին նման է քեզի ։

Թէ ցանկաս ըլլալ հոգւով շնորհալի,
  Գիտութին սորվէ՛ որ լոյս է սրտի,
  Որչափ աւելի ետեւէն ըլլաս,
  Այնչափ գեղափայլ սիրուն կերեւնաս ։
Եթէ սէր ձըգես գիտնոց և ուսման,
  Իմաստուն կըլլաս կիրթ և խոհական,
  Թէ փուճ՛ բաներու ետեւէն ըլլաս,
  Տգէտ թանձրամիտ անշահ կը մնաս ։

ԺԶ. ՀԱՄԱՐ

Ի՞նչպէս կըլլայ խոհեմ ։

77. Քաղաքական ընկերութեան մէջ ամէն բանէն աւելի խոհեմութին է հարկաւոր ։ Սակայն խոհեմ ըլլալու համար պէտք է ամէն գործքը կանոնով և մտածելով ընել. ոչ խաբէ և ոչ խաբուի, և ամէն բան իր տեղ-

ւոյն և ըստ ժամանակին ընելով բարոյապէս բարի կըլլայ ։

Երբ զի՝ խոհեմը նախատես ըլլալով մտաց լուսով՝ առաջ ամէն պարագաները կը քննէ ու անանկ ձեռք կը զարնէ, միշտ խելքով գործելով և խօսելով ։

Բայց ինչպէս որ մէկ ճշմարտութի՟ մը լաւ ճանչնալով գիտուն չըլլար, հապա ամէն ճշմարտութե՟ տեղեակ պիտի ըլլայ ․ այսպէս ալ մէկը մէկ խոհեմ գործք մ՝ ընելով խոհեմ չըլլար, հապա պիտի գիտնայ խոհեմութ՟բ գործել ինչ որ ըլլայ ։

Ահա ասոր համար ալ պէտք է երմար ժամանակ կրթութ՟ի ունենալ ․ որպէս զի ամէն բանի մէջ անդրադարձութ՟ի ընելով խոհեմութ՟բ գործէ ․ կրիցը և բաղձանքին չի հետևի ․ միշտ մտածելով թէ այս գործս ինչպէս կրնայ աղէկ լմըննալ ․ և ոմանց բանը ինչո՞ւ գէշ եղաւ, ոմանցը աղէկ ։ Խելք ունեցողը կրնայ հասկընալ, թէ աղէկ գործքը լաւ նախատես ըլլալով և մտածելով սկըսուած է ․ գէշ գործքը առանց մտածելու եղած է ։

Թէպէտ տեսանք տղաք, որ մանկութե̃ ատենը խոհեմութի̃ մը կերենար վրանին· բայց անանկին մտածութիւնը անփորձ և խակ ըլլալով, գործքերնին ալ խոհեմութբ̃ չըլլար· բայց եթէ ըստ պատահման։

Ինչպէս կենդանիներուն մէջ ալ կան, որ անկատար խոհեմութի̃ մը կերենայ վրանին· ինչպս̃ են մրջիւնները, մեղուները, և աղուէսը· որ խելք չունենալնուն համար առանց մտածելու կընեն· որով ոչ երբէք կրնան խոհեմ ըսուիլ։ Վասն զի միայն բնական լուսով կընեն, որ ուրիշներէն աւելի ունին։

Կան կենդանիներ ալ, որ խոհեմ մարդիկներէն խոհեմութի̃ կը սորվին· ինչպէս է շունը, կապիկը, որ կրթութբ̃ և սովորութբ̃ շատ բան կը սորվին։ Թէպէտ խոհեմութբ̃ չեն կրնար գործել· վասն զի միտք չունին, հապա միայն կրթութի̃ է· որ գիտցածնին ուրիշ կերպ չեն կրնար դարձընել։

Ասոնց նման են տղաքն ալ· սակայն խոհեմ մարդը մէկ բանին վրայ շատ կերպ մտածական ընելով և գործք գործքի հետ բաղդատելով, հազար կերպ կը փոխէ մտքին մէջ, ու վերջապէս որն որ բարի կը ճանչնայ, կը գործէ խելքով։

Ո՞րն է կանոնը։

78. Խոհեմութեան գլխաւոր կանոնն է ամէն բանին վախճանը դիտել. միշտ նայելու է որ գործքը կամ իրեն և կամ այլոց օգտակար ըլլայ, մարդու վնաս մը չի բերէ։ Նամնկ որ ինչ վախճան որ ունի վախճանին համնի. որպէս զի գործողը պզտիկ լինելով ծաղր չըլլայ։

Ըսենք թէ մեծաւոր մը օրէնք պիտի դնէ. նախ մտածելու է որ այն օգտակար ըլլայ այլոց և պահուի միշտ. թէ որ օգտակար չըլլայ, քիչ ատենէն կը վերնայ, ու դնողը ծաղր կըլլայ։

Նոյնպէս թէ որ բան մը պիտի ընես ընկերներուդ առջին, նայէ որ ըրածդ օգտակար բան ըլլայ, և ինչ վախճանաւ որ կընես՝ անանկ կարգաւորէ որ վախճանին համնի, թէ չէ՝ ծաղր կըլլաս։

Պէտք է նաև հանդարտ գործել, և խորհուրդը ամենուն չի յայտնել. և միշտ ամէն բանին վերջը մտածելով նայիլ թէ այս բանէն ինչ կը հետևի. և միշտ մեծին խորհրդովն երթալ:

Ասով ամէն տղայ կը պարտաւորի իր մեծին հնազանդ ըլլալ. և ինչ որ ըսէ, պէտք է մեծին հարցընել, և անկէ խրատ առնել, որպէս զի չի սխալի. նաև խոհեմութե̃ ճամբան սորվելով եփի ինչպէս պէտք է:

Վասն զի տղան երբոր խոհեմուի̃ չէ սորված ու խորհրդով բան չըսէ, մեծնայ նէ՝ իր տունը խոհեմութբ̃ չի կրնար կառավարել, և խոհեմ գործք չի կրնար ընել:

Մանաւանդ եթէ մեծ բանի մը մէջ մտնէ, ամենևին անընդունակ կըլլայ, ու շատ անխոհեմ բաներ ընելով մեծ վնաս կը բերէ և գարշելի կըլլայ:

Այս է պատճառն որ ոմանք թէպէտ մեծ բաղդի կը հանդիպին. բայց անխոհեմուբ̃ քիչ ատենի մէջ կը կորսընցնեն, ու չամըչնալով ալ կը տըրտընջան. որուն պատճառը իրենք են:

Իսկ ոմանք փոքր գործքի վրա ըլլալով՝ անանկ խոհեմ կը շարժին ու հանդարտուբ̃ լաւ կը կատարեն, որ քիչ ատենին մէջ կը մեծնան անուանի կըլլան:

Սակայն գլխաւոր կանոններուն մէկն ալ այն է, որ միշտ պէտք է նայիլ խոհեմներուն գործքին, և անոնց վարքին և կերպին նմանիլ· հարցընելով և քննելով թէ ինչ ճամբայ բռնեցին որ անուանի եղան։ Իսկ ինչ ըրին անխոհեմ մարդիկ որ անարգ մնացին, ու գովելի գործք մը չունեցան·

Ո՞վ է ստուգ խոհեմ։

79· Այն կըսուի ճշմարիտ խոհեմ, որ գիտէ քննել ժամանակը, տեղը, և անձը։ Վասն զի բան կայ որ հիմա ընելը գէշ է, բայց ատենին որ ընէ աղէկ կըլլայ։ Բան կայ որ հոս ընէ աղէկ չըլլար, տեղն որ ընէ, աղէկ կըլլայ· խօսք կայ որ տեղն որ խօսի՝ մեծ բանի տեղ կանցնի· ուրիշ տեղ որ խօսի աղէկ չըլլար։ Վարդապետները կըսեն թէ Ադամ ատենէն դուրս պտուղը ուտելով աս խեղճութիր ընկաւ։

Խոհեմ մարդը գիտելով զանազան միջոցները լաւը կընտրէ, ու այնպէս կը գործէ։ Որովհետև խոհեմ միտքը վախճանը գիտելով միջոցն ալ կը գտնէ· որպէս զի անով կարենայ հասնիլ վախճանին ։ Ուստի խոհեմին միտքը գիտուն ըլլալով և սիրտը բարի, ոչ տգիտութիւնը և ոչ չարութիւնը կրնան սիրտը փոխել․ միշտ օգտակար բանի հետ կըլլայ ։

Թէ որ վախճանը բարի ըլլայ ու միջոցը չար, գործքը բարի չի կրնար ըլլալ․ զոր օրինակ թէ որ մէկը անուն ստանալու, կամ ողորմութիւն տալու համար ուրիշին բանը գողնայ՝ անխոհեմ և չար կըլլայ գործքը ։ Ուրեմն խոհեմ գործքին վախճանն ալ բարի պիտի ըլլայ՝ միջոցն ալ ։

Խոհեմը ինչ գործք որ ընէ՝ մէկէն չորոշեր, և մտածմունքն ալ մէկէն չի փոխեր․ այլ ծանր կշռելով, և ամէն պարագան մտածելով կը գործէ․ որպէս զի ըրած բանին վրայ չի զղջայ ։

Եւ այս պատճառաւ, թէ որ դիպուածով ճախորդ բան մը հանդիպի, չի ցաւիր․ որովհետև ամէն բան առաջուց հասկըցած է, և գիտելով իմացած է գալիքը ։ Նա ալ գիտէ որ ճախորդութիւն և յաջողութիւնը եղբայր ըլլալով, ամէն գործքի մէջ կըրնան հանդիպիլ ։

Ոչ ուրիշին խելքին և ոչ իր անձին

կը վստահի. այլ խելքով կշռելով ամէն բանին չափեան կը գտնէ. որովհետև իր դիտողութիւնը և բնական լոյսը իրեն կառաջնորդէ, որ խոհեմ գործէ ։

Նաև ծերոց խրատին ականջ դնելով, և այլոց եկած փորձանքին նայելով կը կառավարուի և այնպէս կը վճռէ՝ թէ այս բանը հնար է նաև պատշաճ և օգտակար, ուրեմն ընեմ ։

Որդ այս կանոնները աղէկ միտքդ առնելով ջանա որ ասկէ ետև այս կանոններով շարժիս. խօսքդ գործքըդ կշռով ըլլան, և ամէն բանին վախճանը մտածելով ընես, որպէս զի ետքը չի զղջաս, որ քեզ միշտ անարգութի՟ բերելով ծաղր չըլլաս ամենուն ։ Իսկ թէ որ խոհեմութ՟բ գործես, ըրած գործքդ միշտ գովելի կըլլայ, դուն ալ փառաւոր և երջանիկ մարդ կըլլաս ։

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ։

Դիոնեսիոս տեսնալով մէկ փիլիսոփայ մը հարցուց թէ ինչ ունիս ծախու ։ Ան ալ ըսաց թէ ԻՄԱՍՏՈՒԹԻՒՆ ։ Նորէն հարցուց թէ ինչ գին կուզես ։ Պատասխանեց թէ վեց հարիւր ղուռուշ ։ Հանեց մէկէն ստակը տըւաւ ։ Փիլիսոփան ըսաց՝ թէ ամէն բանդ խոհեմութ՟բ ըրէ վերջը մտածելով ։

Դիոնեսիոս բանի մը տեղ չի դնելով սիրտը նեղացաւ ․ և միշտ նոյն խօսքը բերանն էր՝ կըսէր ։ Օր մը խորհուրդ կար որ ածիլելու ատենը սափրիչը գլուխը կտրէ ․ բայց երբոր լսեց Դիոնեսիոսէն թէ խոհեմութեամբ վերջը մտածէ , կարծեց թէ թագաւորը բանն իմացեր է ․ ուստի մէկէն վախնալով յայտնեց իրեն ․ որ նոյն փիլիսոփային խօսքով ազատեցաւ ։

Այս ըլլայ քեզի խըրատ և պատգամ,
  Արթուն և խոհեմ եղիր յարաժամ.
  Ինչ գործք որ ընես նախ լաւ մըտածէ,
  Մինչև որ հասնիս վերին աստիճան ։
Թէ փոքրին մէջը չըլլաս խոհական,
  Խոհեմ չի շարժիս ինչպէս է արժան.
  Ի՞նչ պիտի ընես մեծ բաներուն մէջ,
  Ի՞նչպէս կը հասնիս կատարելութեան ։

ԺԷ. ՀԱՄԱՐ

Ի՞նչպէս պէտք է կենակցել։

80. Կենակցութեան մէջ ամէն բանէն աւելի հարկաւոր է ճշմարիտ և շիտակ սրտով իրարու հետ վարուիլ. վասն զի մարդս մարդով պիտի ընկերութիւն ընէ. և մտքին բանը պիտի իրարու հաղորդէ։

Երբոր հաւատարմութիւն և շիտակութիւն չի կայ, ամէն բան կը խանգարի. նաև պէտք կըլլայ մարդկային ընկերութիւնը ձգել ու անասուններուն հետ կենակցիլ, որ խաբեբայ և կեղծաւոր ընկերներէն լաւ են։

Ու որովհետև ամէն մարդ կը փափաքի բնականաբար սրտին ուրախութիւնն և տրտմութիւնը այլոց հասկընել, որպէս զի սիրտը հանգչի. և ամէն մարդ կը ցանկայ ուրիշին բանը լսել. անանկ որ մարդուս երկու աչքն ու երկու ականջը գրեթէ միշտ այս բանիս ետևէն են։

Սակայն ան ատենը սիրտը կը հանգչի, երբոր ճշմարիտը կը լսէ. և ան ատենը կը զուարճանայ ընկերին վրա, երբոր շիտակ սրտով կը վարուի հետը, և իր խօսքը աղէկ մտքով կը լսէ ։

Թէ չէ՝ ի՞նչ օգուտ ընկեր և բարեկամ ունենալ, երբոր երեսանց է միայն իրեն կենակցութիւնը․ ի՞նչ շահ այնպիսի բարեկամէն, որուն գործքը ուրիշ՝ և խօսքը ուրիշ է ։ Շատ անգամ գործքը բերնին հակառակ կընէ ։

Կան որ ուրիշի հաճոյ ըլլալու համար հազար կերպ կը փոխուին․ կան որ իրենց շահին համար երբեմն սուտը ճշմարիտ կընեն և ճշմարիտը սուտ ։ Երեսպաշտութիւն ու կեղծաւորութիւնը այնչափ տիրեր է մարդկային ընկերութեան մէջ՝ որ հաւատարմութիւնը վերցուեր է և բարեկամութիւնը խանգարեր է ։ Ոմանք դրեր են մտքերնին թէ հիմա այսպէս ընել պէտք է․ և կեղծաւորութեան անունը ստութեան քաղաքականութիւն կամ փոլիթիքա դրեր են ։

Անոր համար իմաստունները կըսեն թէ մեծ բան է հաւատարիմ մարդ գտնել, որ ճշմարտութիւնը ճշմարիտ սրտով խօսի․ և ոչ թէ ստով ներկելով կամ փոխփըլխելով։ Վասն զի ճշմարտասէր մարդը շիտակն իրեն սովորութիւն ըրած է, ու ամէն գործքը խօսքը շիտակ կըլնէ, և ամէն բանին մէջ հաւատարիմ է։

Ի՞նչպէս կըլլայ ճշմարտախօս։

81. Ճշմարտախօս և հաւատարիմ մարդիկ ամէն բանի մէջ համարձակ և ազատ կերևնան. միշտ շիտակին կը հետևին։ Ո՛չ շահի համար կը խօսին և ոչ մեծութե̅, այլ արդարութեան։

Անոր համար դատաստանի մէջ դատաւորները ճշմարտախօս մարդ կը փնտռեն, և մէկէն կորոշէն ճշմարտախօսն ու ստախօսը։

Աւելի անհաւատարիմ կըլնեն զիրենք անոնք՝ որ սովորութի̅ ըրած են ամէն բանի մէջ երդում ընել. որ կենակցութե̅ և հաւատարմութեան դէմ է։

Վասն զի այս չար սովորուի̅ը միշտ կասկածելի կըլնէ մարդը. և մէկէն կիմացուի թէ անանկ մարդը ճշմարտախօս չէ։ Իբր զի պէտք է որ ճըշմարտութի̅ն ստուգէ խօսքը, չէ թէ երդումը։

Ճշմարտախօսը միշտ կը դիտէ տեղը և ժամանակը․ ո՛րչափ և ո՛ւր պէտք է խօսիլ․ չըլլայ թէ աւելորդ խօսքով սուտ մտնէ և չափազանց խօսի։

Որովհետև մարդս պարտական է որ սուտ չի խօսի, բայց ամէն ճըշմարիտը ամէն տեղ և ամէն մարդու զուրցել պէտք չէ․ հապա խոհեմութեամբ պէտք է շիտակ երթալ։ Ասկէ կը հետևի թէ ճշմարտախօսը խոհեմ կըլլայ, ու վայլած բան կընէ։ Վասն զի շատ ճշմարիտ խօսք կայ, որ կա՛մ ուրիշը վատանուն կընէ և կամ զինքը․ կա՛մ ուրիշին վնաս կը բերէ, և կամ իրեն։ Ուստի հարկ չի կայ ամենուն յայտնել, և ուր որ ըլլայ զուրցել։

Պէտք չէ ամէն բարեկամի և ամէն ազգականի խորհուրդ յայտնել, կամ ճշմարիտը խօսիլ։ Հապա պէտք է միշտ անկեղծ մարդկանց հետ պարզմտութ̃բ երթալ․ և խորամանկ մարդկանցմէ զգուշանալ։ Ահա այս կերպով ոչ ճշմարտութ̃իը կը խանգարի, և ոչ սուտզուրուց կըլլայ։

Նաև կենակցութե̃ մէջ շատ անօթ բան է զինքը գովել, և իր աղէկ բանն ալ ճշմարտութեամբ մեծցնել․ հապա ասանկ պալարագայի մէջ առանց պարծելու եղածը պատմելու է՝ միշտ պզտիկցընելով ։

Թէ որ զարմքին վրայով ալ խօսք բացուի, պէտք է պարզ բառերով աստիճանը և մեծութը պատմել առանց պարծանքի և առանց ուրիշը պզտիկ ձգելու․ որպէս զի գովեստ և մեծամտութիւն չերևնայ ։

Ճշմարիտ ընկերական մարդը անանկ ըլլալու է, որ դէմքին վրա ճըշմարտութը յայտնի երևնայ անկեղծ առանց նենգութեան․ իբր զի՝ կեղծաւոր և խաբեբայ մարդկանց աչքը՝ յօնքը և դէմքը միշտ կը խաղան, և կերպ կերպ կը փոխուին ։

Ճշմարտասէր մարդը թէպէտ տըգեղ ըլլայ, չի փափաքիր զարդարուելու․ միայն կը ջանայ գիտութեամբ և իմաստութբ անանկ զարդարել հոգին, որ ամենուն գեղեցիկ երևնայ․ որովհետև մարդուս գեղեցկութիւնը հոգւոյն վրայ է, որ չանցնիր ։

Թէ որ ազնուական է՝ չի պարծենար, այլ կը ջանայ նախնեացը նմանիլ, որ անպատիւ չերևնայ․ թէ որ վար ցեղէ է, կամ աղքատ քաղաքէ, իրեն ամօթ չի բերեր, սիրով կը տեսնուլ ազգակցաց հետ, ոչ իր ազգը կուրանայ, և ոչ քաղաքը ։

Մ՛իշտ կը ջանայ, որ բարի համբաւով և առաքինի վարքով ազնուական ընէ իր ազգն ու քաղաքը ։ Անոր համար ճշմարտութ՟բ համարձակ կը խոստովանի, թէ այն քաղաքէն և այն ազգէն եմ, և անով աւելի պատուաւոր և ազնիւ կերևնայ . զի շատ աղէկ է պզտի քաղաքին մեծ մարդն ըլլալ, քան մեծ քաղաքին պզտի մարդը ։

Ինչո՞վ կը խանգարի Ճշմարտութիւնը ։

82 . Ճ՛շմարտախօսութ՟ը սուտով, սուտ պարծանքով և կեղծաւորութ՟բ կը խանգարի . և սուտ հաւատարմութ՟ն ալ կը վերնայ . որ շատ վնասակար ախտ է ընկերութեան ։

Սուտի մը որ սովորութիւն ըրած է իրեն այս ախտերը, ամենուն ատելի է . և մարդ չուզեր երեսը նայիլ և մէկ խօսքը լսել ։ Վասն զի ինչ որ ընէ՝ չեն հաւատար . ճշմարիտ ալ խօսի, սուտ կերևնայ ։

Օսանկ մարդը ճշմարիտ բան ալ ունենայ, այնչափ կը մեծցընէ, որ կը խանգարէ . և երբեմն այնչափ կեղծաւորելով կը պզտիկցընէ, որ անհաւատարիմ կերևնայ :

Ինչ այսպէս իր բանը կամ խօսքը ուրիշին յայտնելով ոչ միայն ընկերական զուարճութիւն չըլլար, այլ և անհաւատարմութի̃ մը առաջ գալով իր ապականած մտքէն, կըլլայ ծաղր և բամբասանաց պատճառ :

Այս սովորութի̃ը որչափ որ առաջուց թեթև կերևնայ, այնչափ ժամանակով կը զօրանայ, և բոլորովին ճշմարտութի̃ը կը հեռանայ իրմէն, ու սուտը կը տիրէ լեզուին վրայ :

Ամէն մարդու բան կը խոստանայ, բայց բան մը չի կատարեր. շատ մեծ բաներ խօսելով խօսք կու տայ, բայց փոքր բան մը գլուխ չի տանիր :

Նաև որչափ որ ջանայ կեղծաւորութե̃ և սուտ պարծանքով մեծ և խոհեմ երևնալ, այնչափ ցած և անպիտան կերևնայ :

Կեղծաւոր մարդուն սիրտը ուրիշ է՝ բերանը ուրիշ. դրսէն ուրիշ է՝ ներսէն ուրիշ. միտքը ուրիշ է՝ խօսքը ուրիշ : Որչափ որ խոնարհ կերևնայ դրսէն, այնչափ հպարտ է սիրտը, որչափ անուշ և բարեպաշտ կերևնայ, այնչափ գազան է : Սանաւանդ երբոր սուտը իրեն սովորական գործք ըրած է. ու ամէն տեղ կը բանեցընէ իբր ներքին բարեկամ և սրտանց սիրելի ձեւանալով:

Ամէն մարդու կըսէ թէ քեզ ամենէն շատ կը սիրեմ. և ամենուն խորհուրդ կուտայ որ անոնց բերնէն բան որսայ, և ամենուն սիրտը շահի:

Վերջապէս ամէն գործքն ու խօսքը ստով կը ներկէ, և որչափ աւելի ընէ՝ այնչափ անարգ կըլլայ:

Վայ անոր որ լուսին խաւար կըսէ, և ասանկ կեղծաւոր սուտերով ճշմարտութե՟ դէմ կընէ. չիտէ թէ իր պատիւն ու համարումը կը կորսնցնէ և այ՟ դէմ կը մեղանչէ, որ է իրեն վաստակն ու շահը:

Ուրեմն ջանա որ այս մոլութէն հեռու փախչիս. վախցիր չըլլայ թէ քեզ սովորութիւն ըլլայ. հիմակուց ճշմարտասէր եղիր. ամէն բանդ ճըշմարտութե՟ պատմէ և շիտակ սրտով, առանց կեղծաւորութե՟ այլոց հետ կենակցէ, ինչպէս կը վայլէ մարդկութեան:

Անանկ շարժէ որ ամենուն առջին մեծ համարում ունենաս: Եթէ մէկ անգամ սուտ խօսիս, բոլոր յարգութիւնդ և անունդ կաւրի, և անանկ խօսքդ գետինը կիյնի, որ անկէ ետև ճշմարիտ ալ զուրցես՝ մարդ չի հաւատար ։

Զըլլայ թէ ընկերներուդ հետ կեղծաւորութեամբ վարուիս․ և ամէն բանդ ամենուն մի յայտներ, որ անկարգութիւն մը չի հետևի ։ Մ՛իշտ սուտը ատելով ճշմարտասէր եղիր․ սուտ պարծանքը քեզմէ հեռու ըլլայ․ որով աղէկ անուն ստանաս, և մանկութենէ ատենդ կատարեալ մարդ երևնաս ։ Ո՛վ որ ճշմարտութիւն կը խօսի, աստուած լեզուին վրայ ունի, կըսէ սուրբ վարդապետ մը ։

Պատմութիւն ։

Կեղծաւոր մարդ մը կուզէր որ մէկ գիտունի մը հետ բարեկամ ըլլայ ։ Երբեմն երբեմն կերթար զանազան սուտ խօսքերով երեսպաշտութիւն կընէր ։

Բայց կը նայէր որ՝ գիտունը իրեն երեսը չուզեր նայիլ, ու միշտ իր ուսմանը հետ է ։ Օր մը տեսաւ թէ գիտունը զուարճանալով կը կարդար․ բաց թէ տէր իմ այս ո՛րչափ գիրք կարդալ կը սիրես․ երանի թէ ես ալ այդ սիրական գրքերուդ մէկն ըլլայի ։ Ա՛ն ալ պատասխան տուաւ, թէ շատ աղէկ կըլլար . երանի թէ օրացոյց ըլլայիր , որ տարուէ տարի փոխէի ։

Այս խըրատն ըրէ քեզ մեծ բարեկամ
Մտքեդ չի հաներս կարդա շատ անգամ .
Անկեղծ ճշմարիտ որչափ որ ըլլաս ,
Այնչափ մեծ անուն պատիւ կունենաս ։
Թէ ճշմարտութեան ետեւէն չըլլաս ,
Սուտ պարծանքներով քեզ պատուել ջանաս,
Շատ չանցնիր անարգ անպիտան կըլլաս ,
Ամենուն աչքէն պէտք է որ իյնաս ։

ԺԲ. ՀԱՄԱՐ

Ի՞նչպէս կըլլայ մարդավարութիւն ։

83 . Որովհետեւ մարդուս կը վայլէ ընկերութիւն , եւ իրարու հետ քաղցր կենակցութիւն՝ որ կըլլայ մարդավարութեամբ մէկզմէկ սիրելով եւ հաճոյ ըլլալով . անոր համար Արիստոտէլ ըսաց թէ ընկերութիւն չսիրող մարդը կամ աստուած է եւ կամ գազան . վասն զի ո̃յ կը վայլէ որ իր անբաւութե̃ը ուրիշի կարօտ չըլլայ , իսկ գազա-

նը իրար առնելով չափուէր ընկերութիւն ։

Այս է պատճառն որ մարդուս տրուեցաւ խօսք և գիր․ խօսքով սըրտին կիրքը կը յայտնէ ընկերին, և գրով հեռուէն կը յայտնէ սիրտը բարեկամին ։

Քանի՜ գեղեցիկ է երբոր բան մը կընես, կամ կը պատմես՝ և ուրիշներուն հաճելի ու գովելի կըլլայ, կամ թէ քու խորհուրդդ և խելքդ ընկերիդ կը յայտնես, ան ալ բան կը սորվի ։

Սակայն մարդս երկու բանով աւելի մարդավար կըլլայ՝ գործքով և խօսքով․ որովհետև կուզէ որ զինքը և գործքը գովեն, պէտք է որ գովելի ըլլայ գործքը և խօսքը, լսողը տեսնողը հաճի, ու զինքը գովէ ։

Նաև պէտք է վախ ունենայ չըլլայ թէ իր խօսքով և գործքով պըզտիկ իյնի ու նախատուի ։ Ուստի ով որ գովեստ ունենալու սէր չունի, պզտիկ իյնալէն ալ չի վախնար ու չամըչնար, համարձակ չարագործ կըլլայ և անհաճոյ ։

Իսկ մարդավար երևնալու համար պէտք չէ ստութեամբ ուրիշը գովել, կամ անկարգ բանով և կեղծաւորութե̄ այլոց աղէկ երևնալ ։

Հապա շատ հարկաւոր է ուրիշին կատարելութի̃նը գովել, և հակառակ բան մը չընել ընկերոջը, միշտ ուրիշը մեծցընելով անուշ խօսիլ, և սիրտը շահիլ բարեկամութեամբ ։

Ի՞ՆՉՊԷՍ ԿԸԼԼԱՅ ՍԻՐԵԼԻ ։

84 ․ Մարդավարը միշտ կը նայի որ այլոց կամքին դէմ բան չըլլայ, և զինքը կը ջանայ ուրիշին յարմարցընել, իր հաւասարին հետ անկեղծ բարեսրտութեամբ կը վարուի, իրմէ պզտիկին հետն ալ անուշ քաղաքավարութե̄ խոնարհ կը ձևանայ ։ Մեծերուն քով հնազանդ և լուռ կը նստի, ծերոց հետ ծանր, և տղոց հետ զուարթ խօսքերով կը վարուի, որով կըլլայ հաճելի և սիրելի ամենուն ։

Նաև թշնամիին հետ ալ անանկ անուշ խօսքերով կը վարուի՝ որ սիրտը կը շահի, ու կը յաղթէ իրեն ։ Թէ որ մէկէն ծանր խօսք մը լսէ՝ անանկ անուշ կը պատասխանէ որ բերանը կը գոցուի ։

Ինչպէս հակառակասէր մարդ մը հարցուց մէկին՝ թէ ո՞ր աչքը աղէկ կը տեսնէ, ա՞ջը, թէ ձախը. տեսաւ որ հակաճառութ՟ի պիտի ընէ, այսպէս պատասխան տուաւ թէ այն աչքը աղէկ կը տեսնէ՝ որ քեզ հաճոյ է: Անով իր մարդավարութիւնը յայտնեց ու անոր բերանը գոցեց:

Ուստի իմաստունները այսպէս գրեցին՝ թէ սիրելի ըլլալու համար պէտք է որ մարդս ըլլայ մարդավար. որով կարենայ զինքը շտկել, և քաղաքավարութ՟ը ուրիշը շահիլ ամենուն սէրը իրեն քաշելով:

Մարդավարին ամէն բանը պէտք է որ կարգաւորեալ և մաքուր ըլլայ, խօսքը անուշ և ճշմարիտ, շարժուածքը ծանր և ազնուական, լաթերը մաքուր, և բոլոր գործքը կանոնաւոր. գրած թուղթը գեղեցիկ և խոնարհ խօսքերով զարդարած. մինչև տեսնողը պէտք է որ սիրէ և գովէ մարդավարութեանը համար, որ կըրթուած կերևնայ, եփուն, առաքինի և ազնիւ:

Ինչո՞ւ ամէն մարդ սիրելի չէ:

85. Ով որ չի ջանար ուրիշին հաճոյ ըլլալու, և քաղաքավարութեամբ կրթուելու, հարկաւ կոշտ և հակա-

ռակող կըլլայ․ ոչ ժամանակը կը նայի, ոչ տեղը և ոչ անձը ։

Մա՟ զի այլ քաղաքավարութ՟ի պէտք է ռամիկներուն մէջ, և այլ քաղաքավարութ՟ի մեծամեծներուն մէջ ։

Բան կայ որ ընտանութեան մէջ մարդավարութիւն է, օտարականի քով կոշտութիւն է․ բան կայ որ մէկ ազգին կամ քաղաքին մէջ մարդավարութիւն է, ուրիշ տեղ տմարդութիւն ։

Չինիմաչիններուն մէջ ծռմռկելով բարև տալը քաղաքավարութիւն է, մեր մէջ անքաղաքավարութ՟ի (205) ։ Ուրեմն զգուշանալու է ամէն տեղ և ամէն խօսքին և գործքին մէջ որ զզուելի բան մը չընէ, այլ վայելուչ և գեղեցիկ ։

Նաև պէտք չէ սովորութ՟է դուրս բան ընել, կամ զանազան շարժմունքներով խօսիլ, կնկան պէս ծռմռկելով քալել․ և չափազանց կերպով ուրիշը սիրել երեսպաշտութեամբ ։

Պէտք չէ ուրիշին կարծիքին հակառակիլ և խօսքը կտրել․ պատուաւոր մարդիկ չի մեծարելն ալ, կամ ուրիշին աղէկութ՟իը չուզենալ և տրտմիլն որ մեծ տմարդութ՟ի է և մեղք ։

Դիոգինէս փիլիսոփային հարցուցին թէ՝ ո՞ր գազանը աւելի կատղած է. պատասխանեց թէ՝ ընտանիներուն մէջ երեսպաշտը, և վայրենիներուն մէջ չարախօսը :

Երեսպաշտը ուրիշին մոլութիւնը գովելով, կամ չափազանց ուրիշը մեծցընելով սուտ կը խօսի, և մարդավարութեան դէմ կընէ :

Իսկ չարախօսը ուրիշին ամէն բանը վար կը զարնէ հակառակելով, և գազանի նման ընկերը խայթելով աւելի կըլլայ, մինչև ամէնքը իրմէն կը փախչին : Ովէ որ գովելի բան մը խօսին՝ վար կը զարնէ. թէ վար զարնելու բան մը խօսին, ինքը կը գովէ :

Հակառակասէր մարդը կոշտութ՟ե ամէն բանին կը ներհակի. ոչ ճշմարտութիւն կը նայի, և ո՛չ սուտ, ինքն իրեն օրէնք կը դնէ և կը վերցընէ : Մանաւանդ երբոր այս չար սովորութիւնը զօրանայ՝ հակառակութեան հոգին կը տիրէ վրան. անանկ որ՝ միայն իր խելքն ու կարծիքը ամենէն վեր դնելով միշտ կը ջանայ իր խելքը մեծցընելու :

Ասկից կը հետևի ատելութ՟ի նախանձ և չարակամութիւն : Ուրիշին բանը վար կը զարնէ , վասն զի ինքը չի կրնար ընել , ուրիշը կատէ որ առաքինի է , իրեն մեծ ուրախութիւն է այլոց ներհակ ըլլալ , և ճշմարիտը սուտ երևցնել ։

Այս ախտը անկիրթ ուսումնականներուն մէջ ալ կը գտուի , երբոր իր ձեռքէն չի գար գիրք շինել բան մը գրել , ուրիշին գրածը վար կը զարնէ , թէպէտ գիտէ որ գէշ բան չէ , բայց հակառակութիւն ընելը իրեն մեծ մխիթարութիւն է ։ Նաև գիտէ որ իր սուտը պիտի անարգուի՝ հոգը չէ , միայն թէ հակառակի այլոց ։

Որդ՝ ասոնք լսելով ջանա որ մարդավար ըլլաս , ամենուն հետ անուշ վարուիս , ամենևին հակառակուի̃ և տմարդութիւն չընես , յարմարէ քեզ անձին , տեղին , և ժամանակին , որպէս զի գործքդ և խօսքդ քեզ ամենուն սիրելի և գովելի ընէ ։

Ահա ասկէ մեծ ուսում չի կայ , ամենուն հետ յարմար և անուշ քաղաքավար և ցանկալի ըլլալով՝ ամենուն սիրտը շահիլ , և մեծանուն երևելի ըլլալ մարդավարութեամբ ։

Պատմութիւն ։

Անմարդավար Սպանեօլ մը զինքը բան մը կարծելով կը խօսէր նէմցէի մը հետ, և միշտ կը ջանար իր կարծիքը և խելքը մեծցընել ։

Վերջը սկսաւ իրենց լեզուն գովել,՝ և իրենց ազնուութիւնն ու մեծութիւնը առաջ բերել, և նէմցէի լեզուն վար զարնել ։

Շատ վիճաբանելէն ետև սպանեօլը՝ նէմցէին ըսաց՝ թէ ձեր լեզուն այնչափ խիստ և հաստ է, որ կարծեմ թէ ա՟ծ նէմցէի լեզուով սպառնացաւ ադամայ, ու դրախտէն վռընտեց ։

Նէմցէն ալ անոր պատասխան տուաւ, թէ ձեր լեզուն ալ այնչափ կակուղ և բարակ է, որ կերևնայ թէ սատանան սպանեօլի լեզուով Եւան խաբեց ։

Թէ ամենուն հետ լաւ վարուիլ կուզես,
Ամէն մարդու հետ լաւ յարմարէ քեզ.
Անանկ քաղցր ըլլայ քո կենակցութիւն,
Որ օտարք տեսոյդ ցանկան մեծապէս ։
Թէ մարդավար ես անուշ կընես քեզ,
Թէ անմարդավար՝ միշտ ատելի ես.
Մինչ զի մօտ մարդիկ քեզմէ կը փախչին,
Որ ծանըր խօսքով վիշտ մը չի բերես ։

ԺԹ. ՀԱՄԱՐ

Ամչկոտ ազնիւ կերևնայ մարդ։

86. Ազնիւ և քաղցրալի ըլլալու համար՝ մարդուս ամչնալու կիրք մը տրուած է, որպէս զի ամօթալի բան մը չընէ ու չանարգուի, այլ պատկառելով խօսի մեծին հետ։

Ու որչափ աւելի ամօթխած և ամըչկոտ ըլլայ տղան՝ այնչափ աւելի անուշ և ազնիւ կերևնայ, մինչև ոչ երբէք պատիւը կը կորսնցընէ, այլ միշտ կեւելցնէ։

Թէ որ սխալմամբ պակասութիւն մը գործէ, արիւնը երեսը վազելով իբր թէ կարմիր գունով կը գոյէ, որ անպատիւ չըլլայ։

Անոր համար երբոր հարցուցին փիլիսոփային՝ թէ ո՞ր գոյնն է աւելի գեղեցիկ. պատասխան տուաւ, թէ ամչնալու գոյնը ամենէն գեղեցիկ է։

Թէպէտ ամօթն է բնական՝ որ ամէն մարդ ունի, բայց ամչնալը հարկաւոր է մարդուն, անանկ որ ամըչկոտութիւնը նշան է աղէկ ըլլալու, և անամօթութիւնը նշան է չար և մոլի ըլլալու ։

Որովհետև պարկեշտը միշտ վախ ունի որ վատանուն և անարգ չըլլայ , անոր համար կը ջանայ որ ամօթ բան չընէ . և այնպէս աղէկ սովորութե՟ ազնուութիւն մը կունենայ , ու առաքինի և սիրելի կըլլայ ։

Պղտիկնէս փիլիսոփան տղայ մը տեսաւ , որ պակսութիւն ընելէն ետև կարմրեցաւ ։ Զօրացի՛ր ըսաց՝ տղաս , առաքինութեան գոյն տեսայ երեսդ ։

Ան որ չամչնար ըրածին վրայ , նշան էր թէ այլ չպիտի շտկուէր , և քանի մեծնար գէշ կըլլար ։

Ինչո՞ւ ամօթը կու գայ ։

87 . Ինչպէս որ աղէկ բանը պարծանք կը բերէ , այսպէս ալ գէշ բանը բնական վախ մը կը բերէ որ անպատիւ չըլլայ ։

Իբր զի մոլութիւնն է վատանուն և ամօթալի , նաև չունի համեստութ՟ի . ուստի տղայական բնութեան աւելի յարմար է ամչնալ , որպէս զի ամօթալի բան մը չընէ , ու ազնուականութիւնը չի կորսնցընէ ։

Այս պատճառաւ տղան ամչնալու ատենը երեսը կը գոցէ՝ որ զինքը չի տեսնեն ։ Վասն զի այն ամօթը բնական խոստովանանք մըն է իր յանցանքին դէշութեանը ։

Սոկրատէս փիլիսոփան կը փափաքէր որ տղոց սիրտը մաքուր և պարզ ըլլայ, բերանը լուռ՝ քիչ խօսի, և երեսը ամչկոտ ։ Իսկ ծերոց սիրտը խոհեմ, խօսքը անուշ, և դէմքը ծանրաբարոյ ։ Ահա այսպիսի տղան կըլլայ ազնիւ և սիրելի, ծերը խոհեմ և ցանկալի ։

Ուրեմն մարդ եղողը պէտք է ամըչնայ մեծամեծաց առջին, որպէս զի համարձակ չըլլայ և ամօթալի բան մը չընէ ։ Նաև պէտք է ամչնալ իր գործքէն, թէ և տեսնող չըլլայ, և ինքն իրմէն ։

Թէ որ տղուն սիրտը մաքուր է և երեսը ամչկոտ, բան մը ընելու ատենը կը նայի որ ամօթ և անպատուութիւն չի գայ իրեն ․ և որչափ աւելի մտածէ, այնչափ աւելի ամօթը թող չի տար որ ազնուականութեան և պարկեշտութեան դէմ բան ընէ ։

Մանաւանդ որ տղան իր մեծէն, իր ծնողքէն, օտարներէն աւելի կամըչնայ ։ Անոր համար գիտունները կանոն գրեր են, որ ամէն մարդ գործք մը ընելու ատենը՝ պէտք է միտքը դնել թէ մեծ մարդ մը կայ քովը ։

Մանաւանդ թէ ամէն քրիստոնեայ պարտական է որ հաւատայ՝ թէ աստուած ամենաբարին ամէն բան յայտնի կը տեսնէ, և ամէն տեղ ներկայ ըլլալով ամէն ծածուկ խորհուրդ յայտնի է իրեն ։ Եւ ասով չար գործքէն հեռու կը փախչի, ու ամչնալու բան չըներ ։

Աթենացիք տաճար մը շինեցին ամօթին, որպէս զի թէ որ տղու մը քով մարդ ալ չըլլայ՝ տաճարը միտքը բերէ ու վախնայ, և ամչնալու գործք չընէ ։

Եւս առաւել մեր մանկանց կը վայլէ, որ այսպիսի խորհրդով իրենք իրենցմէ ամչնան, պարկեշտ սորվին և ամենևին անամօթ բան մը չընեն լրբութեամբ ։

Ի՞ՆՉՊԷՍ Է ԽԻՂՃԸ ։

88. Երբ մարդը ինչ որ ընէ չամըչնար անասունի նման, որով կ'ըլլայ

աներես · անանկ կը պատռի երեսն որ՝ կըսկսի պարծիլ ալ ։

Շատ տղաք եղան որ մարդու երևնալու ատենը կը մարմրէին, երբոր ամօթը մէկ դի դրին, ոչ մեծ նայեցան և ոչ վարպետ · մինչև իր մեծերը աչքերնին կը գոցէին որ անոնց չարութիւնը չի տեսնեն, իրենց տեղը օտարները կամչնային ։

Շատ աղջիկներ անանկ պարկեշտ և համեստ էին որ արեգակին կամըչնային երևնալու · բայց երբոր երեսնին պատռեցաւ, դուրս կելլէին բաց պար կը խաղային, անանկ որ պարկեշտ մարդիկ այն կողմէն չէին անցներ ։ Տես թէ չար սովորութիւնը ինչ աստիճան անամօթ կընէ մարդը ։

Ասոր ներհակ շատ անպարկեշտ տղաք յորդորանքով և բարի սովորութեամբ անանկ պարկեշտ և ազնիւ եղան որ՝ ուրիշի օրինակ կու տային ։

Արդ ջանա որ դուն ալ պարկեշտ և ամչկոտ ըլլաս, մեծերու քով համարձակութիւն չընես, որ ազնուութիւնդ չի կորսնցընես, և մեծերուդ ամօթ չի բերես ։

Զըլլայ թէ մեծ մարդուն խօսքին

և կարծիքին դէմ խօսիս, միշտ պատկառանք մը ունենաս, որով սիրելի կըլլաս ամենուն և ազնուութիւն մը կըստանաս ։

Ամէն բանէն առաջ միտքդ դիր թէ աստուած քովդ է, ամէն գործքդ և սրտիդ շարժմունքը կը տեսնէ. վախցիր և ամչցիր ստեղծողէդ ։

Ուր որ ըլլաս՝ միտքդ դիր թէ՝ վարպետդ և ծնողքդ քովդ են. ուր որ ըլլաս՝ դուն քեզմէ ամչցիր. վասն զի տղու բնութեան շատ յարմար է ամօթը, կըսեն իմաստունները ։

Պատմութիւն ։

Պողեմոն աթենացին մանկութե՛տենը չար սովորութե՛ց հետևելով այնչափ անկարգ և մոլի եղաւ՝ որ իր անկարգութեանը վրայ կը պարծէր ։ Օր մը լրբութե՛ եղաւ Քսենոկրատ փիլիսոփային դպրատունը գնաց, որ ծաղր ընէ վարժապետը և տղաքը ճամբէ հանէ. սակայն երբոր լսեց փիլիսոփային խրատները որ պարկեշտութեան և ամօթխածութե՛ վրայ կու տար սկսաւ ամչնալ, և ամչնալով ճամբայ ելաւ, ու դպրատունէն դուրս չելաւ, մինչև որ երևելի և իմաստասէր, պարկեշտ ու առաքինի եղաւ փիլիսոփային նման։

Մեծ է թէ մեծաց սիրելի ըլլաս,
Ամենուն առջին պատիւ ունենաս.
Պարկեշտ շարժմունքով ամօթխածութե՛,
Այս գանձը միայն պիտի ստանաս։
Երբոր խելացի մեծ մարդ մը տեսնաս,
Մտիկ դիր խօսքին, կեցիր ուր որ կաս.
Դուն մի՛ նըմանիր այն անմիտ մանկանց,
Որ ծերոց քովէն կը փախչին կամաց։

Ի. ՀԱՄԱՐ

Ի՞նչպէս կըլլայ անուշ լեզուն։

89. Անուշ լեզու մարդուն կենակցութիւնը քաղցր ըլլայ պիտի՝ ամենուն զինքը յարմարցնելով ինչպէս է մարդավարը։ Սակայն մասնաւորապէս պէտք է որ խօսակցութիւնը անուշ և խելացի ըլլայ։

Իւրաքանչիւր մարդու հետ ինչ կերպ խօսակցութիւն ընելու է՝ աղէկ պիտի դիտէ մինչև ամէնքը զինքը պատուեն, և խօսքը լսելու բաղձան։

Վասն զի կենակցութեան մէջ հարկաւոր է ուրախ խօսիլ և զուարճանալ. իրարու տրտմութիւնը փարատել, և սրտին ուրախութիւնը ուրիշին հաղորդել։

Ուստի անուշ լեզու մարդուն կը վայլէ՝ որ սովորական կերպով պարզ չի խօսի, այլ գիւտ գտնէ, ու նոր կերպով բան զրուցէ որ անուշ լինի։

Որ օրինակ թէ որ ըսես գիտութիւնը մարդուս միտքը կը բանայ, հասարակ խօսակցութիւն է. բայց թէ որ ըսես՝ գիտութիւնը ոչ միայն լոյս է, այլ և աչք է՝ որ առանց անոր կոյր և խաւար կը մնայ միտքը. ահա այս կերպս անուշ կը ձգէ խօսքը։

Թէ որ բարեկամիդ ըսես թէ՝ ես քեզ այնչափ կը սիրեմ՝ որ կարծեմ թէ երկուքնիս մէկ ենք, հասարակ խօսք է. թէ որ ըսես՝ բարեկամն է միւս ես. երկուքս մէկ հոգի ըլլալով կը կարօտինք մէկ ընկեր մը ունենալ, որ գէթ երկու հոգի ըլլանք։

Անխրատ ընկերիդ համար կրնաս ըսել թէ՝ այս տղան անանկ երկաթ է որ ոչ տաքութեամբ կը կակղնայ և ոչ ծեծելով կը շտկի։

Տգէտ կոշտ մարդուն համար կըրնաս ըսել թէ՝ ահա այս է աշխարհքիս ծանր բեռն, որ մեծ լեռներէն աւելի ծանրութիւն կու տայ իրեն։

Երկու ընկեր իրարու հանդիպեցան մէկը կոյր, մէկալը կուզ (խամպուր)· կոյրը առոր ըսաց թէ՝ ինչպէս առտուանց բեռնաւորած ես· ան ալ պատասխան տուաւ, իրաւի առտու է եղեր, վասն զի դեռ պատուհանդ չես բացեր ։

Երկու դասընկեր իրար որ տեսան՝ մէկը մէկալին ըսաց, ահա ծաղկոց պարարտ, ուր ինչ որ կը ցանես՝ բարդ (ղադմէր) կը բուսնի ։ Ան ալ պատասխան տուաւ թէ վարպետ պարտիզպանը ամէն կոշտ հողը պարարտ կընէ, կը ջանամ որ ոչ վարպետս պարապ հանեմ, և ոչ խօսքդ ։

Ի՞նչ կերպով խօսելու է ։

90· Նախ նկատելու է անձը, տեղը, և ժամանակը· հասարակօրէն մեծամեծներուն առջին չի վայլեր այս կերպ խօսակցութիւն ընել· այլ միայն հաւասար ընկերներու մէջ որպէս զի զուարձանալով իրարու միտքը բացուի ։

Ամէն տեղ չի վայլեր այսպէս խօսիլ· ուրախական զրոյցքի և հարկիքի մէջ խօսելու է ժամանակով և չափով, որ անուշ ըլնի, առանց ուրիշը *ծաղր ընելու, և ուրիշին վիշտ բերելու, նաև առանց պարծանքի և մեծաբանելու ։ Երբեմն Եզոբոսին առակներէն ալ խելացի օրինակներ բերելով խօսքի մէջ անուշ կըլնի ․ զոր օրինակ, տգէտ մարդու օրինակ բերես աքաղաղն որ հատ մը գարին մարգարիտէն մեծ համարեցաւ ․ և այլ գեղեցիկ առակներով թէ որ խօսքդ զարդարես, անուշ կըլնի և համարում կունենաս ։ (Տես. Եղբ. ա ։)*

Սակայն զգուշանալու է որ անյարմար օրինակ, և անյարմար տեղ չի գործածես այսպիսի եղանակ, ոպ̃ զի անուշ լեզու ըլլալու տեղը՝ անհամ լեզու չըլլաս, ինչպէս շատ պակասամիտներ կան որ չեն զգուշանար ։

Էնոր համար մարդու հետ խօսակցութ̃ի չըրած աւելի համարում ունին, երբոր կըսկսին անհամ կերպով խօսիլ՝ ունեցած համարումն ալ կերթայ ։

Եւս առաւել մեղադրութ̃է արժանի են անոնք որ անուշ լեզու երևնալու համար ուրիշին պակասութիւնը առաջ կը բերեն ու կը խայթեն, որ է գաղանի բնութիւն ։

Մանաւանդ պէտք է ամէն մէկ

անձին հետ յարմար կերպով զուարճանալ, մեծին հետ ուրիշ կերպ պէտք է շարժիլ, պզտիկին հետ ուրիշ․ գիտունին հետ ուրիշ կերպ, տգէտին հետ ուրիշ․ հարուստին հետ ուրիշ կերպ, աղքատին հետ ուրիշ․ եկեղեցականին հետ ուրիշ կերպ, աշխարհականին հետ ուրիշ։

Ի՞նչ է ծաղրն։

91․ Ծաղրն և խեղկատակութ՟ին է հակառակ անուշ լեզուին՝ որ առաջ կու գայ տգիտութ՟է․ վասն զի բարակ խելք կուզէ գիւտ գտնել և անուշ խօսակցութիւն ընել, ուստի կըսկսին ծաղրաբանութիւն ընել։

Ոմանք ալ այսպիսի կատարելութ՟ի չունենալնուն համար, ամենևին երեսնին չի խնտար, և ուրախական բան բերաններնէն չելլեր․ շատն ալ գազանի պէս ընկերութ՟է կը փախչին, և ուրախ խօսակցութիւնը կատեն, վասն զի թշնամի են ընկերութեան։

Սակայն աւելի ցած են ծաղր ընողները, որոնք շատխօսութեամբ ոչ միայն զզուելի են ուրիշին վիշտ տալով՝ այլ և անշնորհք և աներես․ փախանակ սիրուելու ատելի կըլլան կծու և անամօթ խօսքերով։

Եւ այս ախտս շատ դժուարաւ կը շտկի, վասն զի ծաղր ընողը՝ կարծէ թէ գիտութիւն է ըրածը, չգիտէ թէ՝ ապականած և պակասաւոր է խելքը։

Արդ ջանա զգուշանալ ասանկ վնասակար ախտէն, որ մարդուս հետ կպչի ու չի վերջանար, չար սովորութիւնը անուշ կուգայ, բայց ետքը կիմացուի դառնութիւնը, ինչ օգուտ որ մոլութիւն կը դառնայ։

Պէտք է որ քաղցր ըլլայ վարմունքդ և խօսքդ ամէն տեղ, և ամէն բանի մէջ յարմար և զգուշաւոր եղիր խելացի խօսքերով, անուշ բարք և անուշ լեզու ըլլալով։

Որչափ բարակ մտածես, այնչափ հոգիդ կը բարակնայ և կը լուսաւորի։ Ասանկ որ ամէնքը կը ցանկան խօսքդ լսել և քեզ մեծարել։

Կանոնաւոր ըլլայ գնացքդ. Ջանա խելացի և անուշ մարդիկներուն հետ գտնուիլ, անոնց խօսքը լսել, որպէս զի անոնց նմանելով ըլլաս երևելի, և մարդավարուն հետ ստանաս անուշ խօսք և բարք։

Նաև հեռու կեցիր կոշտ և խեղկատակ մարդիկներէն՝ որ անոնց չի նմանիս, ու անպիտան չըլլաս · ինչպէս երկրորդ մասին խրատներէն աւելի հմուտ կըլլաս (92) ։

Պատմութիւն ։

Պաղտասար ասորոց թագաւորը մեծ հարկիք մը ըրաւ, և ամբարտաւանութե՟ ծաղր ընելու համար բերել տուաւ հոն Երուսաղեմայ տաճարին ս՟բ բաներն · ու սկսան նոյն ամաններով գինի խմել, անկարգութեամբ զուարճանալ ։

Նայիս պատին մէջէն մարդու ձեռք մը դուրս ելաւ, և սկսաւ պատին վրայ գրել՝ թէ ա՟ծ քու թագաւորութիւնդ քեզմէ պիտի առնէ, ուրիշին տայ ։

Այս զարհուրելի հրաշքն որ տեսան՝ անանկ ամէնքը սարսափեցան որ թագաւորին խելքը գլխէն գնաց · բայց ինչ շահ, շատ չանցաւ այս մարգարէութիւնը կատարուեցաւ, և թագաւորութիւնը փճացաւ ։

Ծաղր ընող մարդիկ ծաղր են ուրիշին ,
Ինչ որ կը ծաղրեն անոր մէջ կիյնին ·
Որչափ մեծ խօսքով այլոց վիշտ բերեն ,
Նոյնչափ վիշտ իրենց պիտի պատահին :
Մի՛ ասանկ անարգ գործոց հետեւիր ,
Որ անարգ չըլլաս՝ այլ մարդ բարեկիր ·
Նայէ որ այլոց պակասը գոցես ,
Որ քու պակասութեան ցաւակից գտնես :

Աստիճան

Ա· ՄԱՍԻՆ

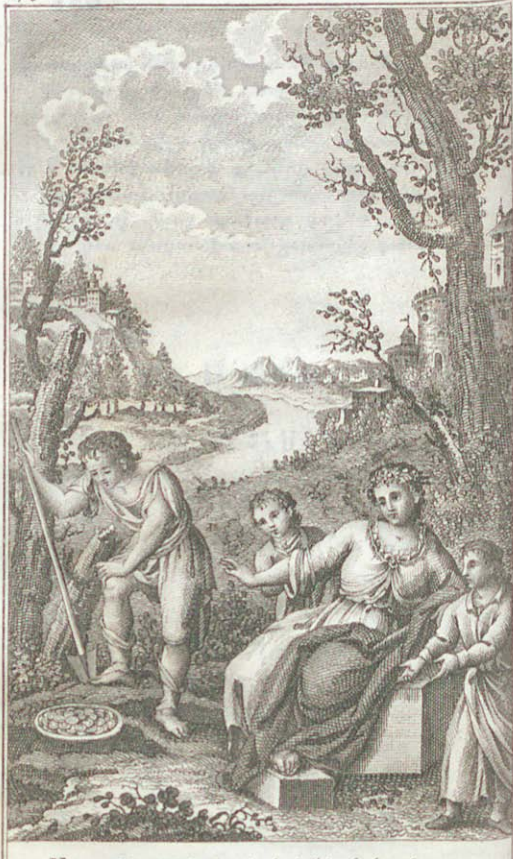

Առաքինութեան երջանի՛կ ծնունդք,
մի՛ յուզէք ոսկի ՚ի բաղձին անդունդք :

ՀՄՏՈՒԹԻՒՆ
ՄԱՆԿԱՆՑ

ՄԱՍՆ Բ.

ԺԱ. ՀԱՄԱՐ

Ի՛նչպէս պէտք կրթուի մարդս ։

92. *Կրթութիւնը պէտք է մանկութենէն սկսիլ . զի տղան որչափ աղէկ բան տեսնէ և լաւ խրատներ լսէ, պիտի հետևի, ու սովորութիւն ընէ իրեն միշտ գործք դնելով ։*

Ասանկ բարի սովորութիւնները անանկ կը կրթեն մարդն, որ ամէն գործքի մէջ հմտութիւն և եփունու̃ մը կը ստանայ . և ի՛նչ որ ընէ շնորհքով կը կատարէ, և մարդավարութ̃ գլուխ կը տանի, մինչև ամէնքը կը զմայլին ։

Ահա այս մասին մէջ ուշադրութ̃

աղէկ պիտի կրթուիս բարի սովորութեանց հետեւելով, և բարի ընկերաց հետ տեսնուելով մինչև որ կատարելութեան հասնիս (151)։

Շատ անգամ կըլլայ որ երկու եղբայր՝ մէկը ազնուականներնուն մէջը կը մեծնայ, մէկալը ռամիկներուն․ կը նայիս որ մէկը ազնիւ շնորհալի է կրթութեամբ, մէկալը կոշտ և անկիրթ է․ որ ամէն գործքի մէջ անկատարութիւնը յայտնի կընէ։

Այսպէս տղայ մը թէ որ մանկութեան ատենը կրթուած մարդկանց մէջ չի մեծնայ, ու աղէկ սովորուե՟ց, և բարի խրատներու չի հետեւի՝ հարկաւ կոպիտ անշնորհք կըլլայ։ Իսկ թէ որ ազնուականներու մէջ կրթըւի, հարկաւ մարդավար և ազնիւ կըլլայ։

Անոր համար կըսեն փիլիսոփաները թէ մարդս կրթութեամբ շատ մեծ կրնայ ըլլալ․ և ո՛րչափ մեծ բան ըլլայ, կրնայ ստանալ ջանքով։

Եղան մարդիկ, որ կրթութեամբ մեծամեծ առաքինութիւններ ստացան․ բայց երբոր իրենց սովորութի՟ը փոխելով չար կրթութեանց հետեւեցան, մոլի անպիտան եղան։

Նման մարդիկ որ առաջ անկիրթ մարդկանց հետ մեծնալով հաստ մընային · բայց երբոր սկսան զիրենք աղէկ բանով կրթել, երևելի մարդիկ եղան ։

Սակայն այսպիսի կրթութ̃ի մանկութեան ժամանակը դիւրին կըլլայ · թէ որ ան ատենը աղէկ սովորութիւնները բնական ըլլան իրեն՝ անկէ ետև անանկ կը մնայ, չի փոխուիր · և քանի մեծնայ՝ կատարեալ կըլլայ ։

Աթենացիք իրենց տղոցը ուսում կը սորվեցընէին, բայց բարի վարք չէին սորվեցըներ · անոր համար անկիրթ ախտաւոր, և անկատար կը մնային ։

Երբոր ծնողքը բարի մարդիկ են, և աղէկ կը մեծցընեն զաւակնին իրենց բարի օրինակովը, շատ լաւ կը կրթուին տղաք, և դիւրաւ կըլլան առաքինի ։

Թէպէտ առջի բերանը ամէն կըրթութ̃ի դժուար է, բայց քիչ քիչ անանկ հեշտ և բնական կըլլայ, մինչև ուրախութ̃բ ետևէն կըլլայ տղան, և անաշխատ կը ջանայ աղէկ բան ընելու ։

Իսկ թէ որ դիպուածով անկարգքան ընէ, մեծապէս կը վշտանայ։ Եւ ինչպէս որ լիրբ մարդը չար գործքին վրայ չամչնար, այսպէս կրթուած մարդը աղէկ սովորութենց վրայ կուրախանայ պարծելով։

Ի՞նչպէս անկիրթ կը մնայ։

93. Տիմոթէոս երաժիշտը կրկին վարձք կառնէր այն աշակերտէն՝ որ առաջուց քիչ մը սորված էր. զի աւելի դժուար է դէշ սորվողին աղէկը սորվեցընել, քան թէ չգիտցողին։

Այսպէս երբ տղան չար սովորութ̃ կը մեծնայ՝ կոպիտ կը մնայ, և շատ դժուար կը շտկի։ Վասն զի մանկութէ առենը ծնողքին՝ խրատովը դիւրին կը շտկուի. և երբ անկիրթ կը մեծնայ, վարպետներու կը կարօտի. որչափ աւելի մեծնայ այնչափ կը հաստընայ առանց կրթութեան։

Եւս առաւել անկիրթ կը մնայ երբոր ախտաւոր և կոպիտ մարդկանց հետ կը կենակցի. վասն զի հիւանդը առողջին մօտ ըլլալով չի կրնար առողջ ըլլալ, բայց առողջը հիւանդին որ մօտենայ և քովի՝ պըռտըկելով կը հիւանդանայ։

Ասանկ ալ տղան որչափ աւելի կենակցի ծառայներու հետ՝ այնչափ անոնց կոշտութիւնը կը գրուի սրտին մէջը և անկիրթ կը մնայ․ և որչափ որ ծերանայ՝ ախտն ալ հետը կը ծերանայ։

Բայց աւելի վնասակար այն է որ քիչ մը բան գիտնալով կարծէ թէ կատարեալ եղած է, և ամէն բանի տեղեակ և կիրթ։ Եւ ասով զինքը բանի մը տեղ դնելով շատ անշնորհք բաներ կընէ, և միշտ անանկ անկիրթ կը մնայ։

Անոր համար գիտունները կըսեն թէ մարդս բոլոր կենացը մէջ պէտք է զինքը կրթել։ Որչափ սորված և շատ բան տեսած ըլլայ, ըսելու է թէ բան չգիտեմ․ և որչափ փորձ ըլլայ, պէտք է մտածելով ընէ ամէն բան, որպէս զի անկիրթ չերևնայ և ծիծաղելի չըլլայ այլոց։

Ինչպէս սորվելու է ։

94․ Նոր արուեստ սորվողները նախ գործիքներուն անունը կը սորվին․ տղան ալ կրթութիւն սորվելու համար պէտք է նախ մտածել սորվի, անանկ որ առանց մտածելու բան չըլնէ ․ կամ թէ տեսած և լսած բանին վրայ քիչ մը մտածական ընէ ։

Նաև հարկաւոր է որ օրը անգամ՝ մը իր գործքին վրայ ալ մտածելով աղէկն որոշէ , ու իրեն սովորութիւն ընէ ․ և գէշ գործքէն հեռու կենայ ։

Այս կերպով աղէկ կրնայ զինքը կրթել ։

Խոհեմը նախ և առաջ իր զգայարանքները կը կրթէ ․ մտածելով թէ ամէն բանի նայելը լաւ չէ , աչքը կը կրթէ որ ամէն տեղ չի նայի ։ Մտածելով թէ ամէն բան լսելը աղէկ չէ , անշահ և ծածուկ բան մտիկ չըներ , և այլոց գործքին հետաքրքրութ̃ի չըներ ։ Կը մտածէ թէ ամէն բան խօսիլը լաւ չէ , բերնէն փուճ բան չի հաներ , ամէն գիտցածը ուրիշին չի յայտներ ․ նաև մեծին առջին լուռ կը կենայ ։

Ահա այսպէս ամէն զգայարանքը կրթելէն ետև կը մտածէ , թէ ուրիշին վրայ տեսած անկարգ բանը ինքը չընէ ։

Երբ կը տեսնէ թէ ընկերը խրատ մտիկ չըներ անկարգ է , ինք զինք կը կրթէ որ անոր նման չըլլայ , այլ և միշտ մտքէն չի հանէ վարպետին և ծնողքին խրատները. և ինչ որ լսէ գործքով կընէ։

Թէ որ դիպուածով զանոնք վշտացուց, դիշեր ցորեկ կը մտածէ որ մէյ մ'ալ չընէ. և այսպէս աղէկ բանը իրեն սովորութիւն ըլլալով՝ կրթըւած, ազնիւ, և պատուաւոր կըլլայ։

Արդ՝ ահա այս ըլլայ հարկաւոր ուսմունքդ՝ միշտ մտածելով գործես, և աղէկ բաներով քեզ կրթես։ Ջանա որ ամէն բանին աղէկը սորվիս և աղէկն ընես։ Լսած խրատներդ լաւ պահէ, և գործքով կատարէ, որ սովորութիւն ըլլայ։

Ամէն օր քիչ մը ատեն մտածական ըրէ վարքիդ և գործքիդ վրայ. թէ աղէկ բան գտար՝ միւս օրն ալ հետևէ որ կրթուիս։ Իսկ եթէ անշահ բան մը գործած ըլլաս, չըլլայ թէ հետևիս։ Այլոց պակասութ՟ը քեզ շտկէ, և ուրիշին աղէկ վարքովը քեզ կատարեալ ըրէ։

Ուրիշին բանին ետևէն չըլլաս հետաքրքրութեամբ. մի՛ յայտներ այլոց ծածուկ բանը, որ մեծ կոպտութ՟ի է։

Թէ որ բան կուզես սորվիլ, գիրք կարդա, և խելացի գիտնականներուն մօտ գտուէ, որպէս զի աղէկ խօսքեր լսելով կրթուիս :

Ախտաւոր և կոշտ մարդիկներէն հեռու փախիր, և մի՛ մտներ անոնց խօսակցութեան մէջ : Աղէկներուն հետ կենաս՝ աղէկ կըլլաս, գէշերուն հետ կենակցիս՝ կը կորսուիս, կըսէ Դաւիթ մարգարէն :

Պատմութիւն :

Եւրոպիա մէկ մեծատուն մը այլազգ գերի մը գներ էր. կիրակի օրը հետը ժամ կը տանէր : Գերին տեսաւ որ տէրը շատ բարի կրթութիւններ ունենալով լսած քարոզը կու գար տունը գործքով կընէր :

Այս բանիս վրայ զուարճանալով գերին՝ քարոզչին աղաչեց որ միւս կիրակին գերի ազատելու վրայ քարոզ մը տայ, որ տէրը լսելով զինքը ազատէ : Քահանան խօսք տուաւ, բայց չի կատարեց. սակայն ատեն մը անցնելէն ետև տուաւ նոյն քարոզը, տէրն ալ տուն գնացածին պէս ազատեց գերին :

Ան ատենը գերին գնաց քահանային շնորհակալութիւն ընելէն ետև հարցուց թէ ինչու՞ առջի կիրակին չի տուիր այն քարոզը ։ Ան ալ պատասխան տուաւ թէ ես քարոզ որ տամ՝ նախ նոյն բանը գործքով կընեմ եւ ետքը կուտամ. որովհետև գերի չէի ազատեր, սպասեցի որ գերի մը ազատեմ ու ետքը տամ քարոզը ։

Գերին զարմանալով քրիստոնեայ եղաւ ։

Երբոր խըրատ մը կը լսես մէկէն ,
  Սրտիդ մէջ գըրէ խօսքերը մէկէն .
  Պէտք կըլլան քեզի չի կարծած ատեն ,
  Կանոնել կրթել անկարգ բաներէն ։
Յաճախ մօտեցիր փորձ գիտուններուն ,
  Խորհուրդ և խըրատ խնդրէ ըստ տեղւոյն .
  Ինչ գործք որ ընես առաջ մըտածէ ,
  Ամէն բանի մէջ քեզ աղէկ կըրթէ ։

ԻԲ. ՀԱՄԱՐ

Ինչպէս անուանի ըլլայ մարդ ։

95. Անուանի ըլլալու համար ոչ միայն կրթութ՟ի և գիտութ՟ի պէտք է , հապա ջանք և սրտոտութիւն ալ հարկաւոր է ։ Որպէս զի մանկութ՟էն աշխոյժ սորվելով և աշխատանքի դիմանալով բռնածը փրցընէ , և սկսած

գործքը գլուխ տանի ։ Վասն զի սկըսիլը բան չէ, հապա բանը կատարելն է ։ Շատ մարդ շատ բան կըսկսի, ու անկատար կը թողու ։

Ուստի այս կրթութ՟իը շատ հարկաւոր է մարդուս մեծնալու համար ։ Ծոյլ և անհամբեր մարդիկ ոչ երբեք աղէկ բան մը կրնան կատարել, և ոչ անուանի կրնան ըլլալ · ոչ իրենց օգուտ ունին և ոչ աշխարհի ։

Քանի՛ մեծազգի տղաք ծոյլ և անկիրթ մեծնալով անկարգ եղան ու պիտանական գործք մը չի կրցան ընել ։ Եւ քանի՛ վար մարդու զաւակ՝ սիրտ մաշեցընելով և շարունակ ջանալով, մեծանուն և փառաւոր եղան ։

Ահա այս է պատճառն որ շատ հարուստներու տղաք թոյլ ըլլալով անպիտան մնացին, և իրենց ծառայնին աշխատանքով տիրոջը տեղն անցան ու անուանի եղան ։

Սակայն թէ որ տղան մանկութ՟էն աղէկ սովորութ՟եց հետևի ու ծնողաց աղէկ ճամբան բռնէ ջանալով, ամենէն աւելի անուանի կըլլայ · զի նախնեաց անունը իր քաջասրտութ՟ե հետ միանալով, հարկաւ զօրաւոր և գերազանց մարդ կըլլայ ։

Հին ատենը ժողովուրդ մը կար որ իրենց տղոյը առջին օձ կը ձգէին. թէ որ օձէն չի վախնար տղան՝ իբր հարազատ կընդունէին, թէ չէ՝ կը վռնտէին ։

Վասն զի մեծ մարդու զաւակը՝ պէտք է մեծութիւն սիրէ. պէտք է առաքինական կրթութ՟բ ամէն բանի տեղեակ և յաջողակ ըլլայ. փափկու՟ե և ծուլութեան չի հետևի, որպէս զի թոյլ և տկար չի մնայ ։ Թէ որ ասանկ աշխատասէր և արթուն ըլլայ, հարկաւ ամէն բանի մէջ մեծանուն կըլլայ ։

Սուրբ Աթանաս մանկու՟ե ատենը ճարտար ըլլալով, օր մը տղոց հետ խաղ կը խաղար, ու եպ՟ս ձևացած էր. բայց անանկ ճարպիկ և գեղեցիկ կը վայլեցընէր, որ քաղքին պատրիարգը սուրբ Աղեքսանդրոս տեսնելով անոր եռանդը, քովն առաւ ու կրթելով անանկ երևելի հայրապետ եղաւ և մեծ անուն ունեցաւ մինչև հիմա ։

Սրտոտ մարդը կը ջանայ ամէն բան աղէկ ընել. և աղէկ կատարելու համար ոչ աշխատանքը և ոչ կեանքը կը խնայէ. զի կեանքը փառաւոր բանի համար պահած է, և աղէկ անուն ստանալու համար կաշխատի։ Մենեւին մեռնիլը հոգը չէ. միայն թէ իրեն և իր զարմին կամ ազգին նախատինք մը չի բերէ, ու անպատիւ չըլլայ։ Որովհետև մարդ եղողին մէկ պզտիկ նախատինքը որ ինք իրեն ընէ՝ մեռնելէն մեծ է. շատ աղէկ է մեռնիլ քան ինք զինքը կամօք ամօթ ընել։

Ինչո՞ւ կըլլայ աշխոյժ։

96. Աշխոյժ մարդուն սիրտը ուրիշ կերպ կըլլայ և բնականաբար արագ և տաք ըլլալով միշտ բան մը կը գտնէ ընելու, և միշտ ներքին եռանդը տաք կը պահէ։

Հին ատենը կըսէին թէ որուն սիրտն որ մեծ է, քաջասիրտ կըլլայ. սակայն չիտակն որ նայիս՝ պզտի սիրտ ունեցողը աւելի քաջ և ճարտար է, ինչպէս է առիւծին սիրտը. որուն ջերմութիւնն ու ոգիքը պզտի տեղ փակուած ըլլալով աւելի աշխոյժ և քաջ է։

Ճարպիկ տղուն սիրտը տաք և ոգելից ըլլալով, երբոր օգտակար բան մը կը տեսնէ, մէկէն կը վառուի որ ընէ, և անանկ կատարէ որ քաջ անուանի ըլլայ ։

Իսկ որուն սիրտն է պաղ և արիւնը թոյլ, ամենևին հոգ չունի աղէկ բան ընելու. միշտ հանգիստ կը փընտըռէ. և այնպէս ընկած ծոյլ և անանուն կը մնայ ։

Այս քաջասրտութիւնն եղաւ պատճառ որ տկար աղջիկները իրենց արիւնը թափեցին հաւատքի համար կամ իրենց պատուոյն համար. քիչ մը ատեն քաջութեամբ տանջանաց դիմանալով՝ յաւիտենական անուն ստացան ։ Որչափ աւելի զօրացան, այնչափ աւելի փառաւորեցան ։

Եպամինոնդ զօրապետը պատերազմի մէջ վիրաւորեցաւ. մեռնելու ատենը երբոր լսեց թէ իր զօրքը յաղթեց թշնամիներուն, ուրախանալով ըսաւ թէ այսօր աշխարհք եկայ, որ յաղթող կը մեռնիմ ։ Վասն զի իր քաջասրտութիւնը զինքն անմահ ըրաւ, և փառաւոր մահը հազար տարուան կեանքի հետ չուզեց փոխել ։

Ահա ասանկ աշխոյժ մարդը ուրիշ բան չի նայիր, միայն թէ աղէկ բանի համար աշխատի նախնեացը վարքին յարմարելով ։ Ասանկ մարդուն առջին մեծագործուի՟ը և գովելի վարքը ամէն բանէն մեծ և յարգի է ։

Ասանկ պէտք է աշխատիլ ազգին և հայրենեացը համար ։ Ազգասիրութե՟ համար կեանքը խնայելու չէ ։ Իր ազգը ուրիշին քովը արդեամբք մեծցընելով, և ազգին օգուտը նայելով շատ պանծալի կըլլայ թէ որ սրտանց աշխատի ։

Իսկ թէ որ միայն իր անձին և հանգստուե՟ համար աշխատի, իրեն համար աշխարհք եկած կըլլայ և անձին համար աշխոյժ եղած կըլլայ . և իրեն հետ անունն ալ կանցնի կը մարի ։

Այսպէս էին ինքնասէր և թոյլ մարդիկ, որ կընային ազգին օգուտ ընել, և յիշատակ մը ձգել իրենց ազգասիրութեանը, չըրին ու անձնասիրութ՟բ մեղադրելի եղան . շիտակը նայիս նէ անձնասէր ալ չեղան ։

Վերջապէս ով որ կեանքը իր ազգին և հայրենեացը համար կու տայ, երկայնակեաց կըսուի . և ով որ ազգին քաջութեամբ բարիք մը շահ մը չէ ըրած, փուճ տեղը աշխարհք եկած կըսուի ։

Ինչո՞վ կը խանգարի ։

97 · Ծուլութի՛ւն ու յանդգնութի՛ւնը կը խանգարեն այս առաքինութի՛ւնը · զի ծուլութ՟ը թմրի կը մնայ, ձեռքը չուզեր շարժել ։

Իսկ յանդգնութ՟ը չափազանց կերպով, և անխոհեմ գործքով աղէկը գէշ կընէ, և առանց մտածելու գործելով վնաս կը բերէ ։ Մինչ զի մեղադրելի գործքով կը վտանգի · վասն զի առաջ կընէ ետքը կը մտածէ ։

Իսկ ծոյլը ամէն բանի ձախորդ կողմը մտածելով կը վախնայ պատուաւոր գործք ընելու ։ Ամէն ամօթ յանձն կառնու, միայն թէ հանգիստ ըլլայ, չաշխատի ։ Սակայն չիյտէ թէ առանց աշխատանաց կեանք չըլլար · անոր համար իր կեանքը անօգուտ կանցընէ հեղգութեամբ ։

Այս ախտը շատ վնասակար է ընկերութ՟ե մէջ, որ ամենևին օգտակար բան ընել չի տար · որպէս զի ետքի եկողներուն ալ օրինակ ըլլայ, և ասով մարդը ոչինչ և անպիտան կը մնայ ։

Իսկ դուն փիլիսոփային խօսքը միտքդ բեր, թէ մարդս մեծ է, և մեծ բաներու համար եղած է ։ Ջա՛նա որ պարապ չանցնես կեանքդ ։

Մեծանուն կըլլաս թէ որ ազգիդ եւ ընկերիդ աղէկութիւն ընես ։ Մեծ փառք կունենաս, թէ որ նախնեացդ բարի վարքին նմանիս ․ մեծ շնորհք կունենաս, թէ որ բարեգործութե̃ մէջ կեանքդ մաշես ։

Օրինակ առ ազգասէրներէն ․ հետեւէ նախնեացդ, որ ազգոց աղէկուի̃ ընելով անուանի եղան, եւ բարեգործութեամբ իրենց անունը փառաւորեցին եւ անմահ մնացին ։

Ծուլութե̃ ախտը չըլլայ թէ քեզ մօտենայ որ անպիտան չըլլաս ։ Նաեւ յանդգնութիւն չընես, որ անխոհեմութե̃ դէշ անուն չըստանաս ։ Այլ քաջասիրտ արթուն եւ աշխատասէր եղիր մեծ եւ բարի գործքերու մէջ, որպէս զի փառաւոր անունդ միշտ պայծառ մնայ ։

Պատմութիւն ։

Մուկիոս ազնուական հռովմայեցին այնչափ քաջ եւ աշխոյժ էր, որ մանկութէ̃ն սովորութիւն ըրած էր ամէն դժուար բաներու ։

Երբոր թշնամին եկաւ պաշարեց

Հռովմ, այս քաջին սիրտը չդիմացաւ ժողվեց իրեն պէս 300 կտրիճ, և մտքերնին դրին որ ազգին համար մեռնին։

Նաև Մուկիոս գնաց ծածուկ թշնամիին բանակը մտաւ, ու յանկարծ վազեց թագաւորին դպրապետին վրայ՝ զարկաւ մեռցուց, կարծելով թէ թագաւորն է։ Իսկ թագաւորը մէկէն բռնել տուաւ, ու հրամայեց որ կրակ վառեն, ողջ ողջ երեն զՄուկիոս։ Այնատենը Մուկիոս ինք իրմէն ձեռքը կրակը խոթեց չարաչար երեց, ըսելով թէ. Ես եկայ թագաւորը մեռցնելու, բայց ձեռքս սխալեցաւ. անոր համար պատժեցի ձեռքս։ Այս ալ աղէկ գիտնաս ըսաց որ մենք 300 հոգի ենք. յուսամ թէ մէկը քեզ կը սատկեցընէ։ Երբոր թագաւորը լսեց՝ վախուն մէկէն ազատեց ու հաշտութիւն ըրաւ։

Այս օրինակիս յանդգնութենէն աւելի վախնալու է՝ քան թէ գործքին զարմանալու։

Որչափ պէտք է քեզ մանուկ խոհական,
Բարի գործքերով ըլլաս վեհական.
Գիտուն ողորմած արթուն բազմաջան,
Օգնիչ ընկերաց նախնեացդ նման։

Թէ աղէկ բաներ վըրադ չերեւնան ,
Օտար խորթ կըլլաս՝ ոչ ուղղոց նըման .
Ջա՛նա ազգիդ մէջ կատարեալ ըլլաս ,
Ազգասէր աղնիւ հանուրց պիտանական :

ԻԳ. ՀԱՄԱՐ

Ինչո՞վ կըլլայ մարդ փառաւոր :

98. Հարուստ և մեծատուն ըլլալով մարդ փառաւոր չի կրնար ըլլալ : Հապա նաև պէտք է բարի սիրտ ունենալ՝ այլոց աղէկութի՟ ընելու , և առատ սրտով օգնելու կարօտներուն :

Իբր զի՝ մարդն ընկերական ըլլալով պէտք է իրարու հաղորդել ոչ միայն խօսքն ու խելքը , այլև բաղդին հարստութի՟ը : Անանկ որ ինչպէս ռամիկը գիտուններին խելքովը կը լուսաւորի . ասանկ ալ աղքատը մեծատանց պարգևով և ողորմութ՟ե պիտի երջանկանայ , ու խեղճութ՟է ազատելով ընկերին բաղդը վայելէ :

Ահա այս առաքինութի՟ է որ փառաւոր կընէ զմարդ և մեծանուն : Ասով կը չափաւորէ զինքն՝ որ ոչ շռայլութ՟ե ունեցածը մսխէ հատցնէ , և ոչ ագահութեամբ բանտը դնէ ոսկին իր սրտին հետ միատեղ :

Ուսկից կըլլայ ագահութի̃ և անիրաւութիւն, որ արծաթսիրուե̃ համար ընկերը կը զրկէ · շատ անգամ իր անձն ալ զրկելով անձնասպան կըլլայ, և չարաչար կը կորսուի :

Անոր համար Պօղոս առաքեալը ասանկ մարդիկ կռապաշտ անուանեց վասն զի ոսկին կուռքի պէս կը պաշտեն : Բայց չգիտեն թէ այն իրենց տրուած է որ առատատուութբ̃ ընկերին օգնեն, և իրենց կեանքն ու անունը փառաւորեն ողորմածութբ̃ :

Այս պատճառաւ ստեղծողը ոչ ամէն մարդ մեծատուն ըրաւ, և ոչ աղքատ · այլ այնպէս կարգ դրաւ որ իրարու հաղորդեն իրենց ունեցածը : Հարուստը տալով և աղքատը ուժով կամ ծառայութեամբ իրարու հասնին :

Փիլիսոփայէն հարցուցին թէ ոսկին ինչո՞ւ դեղին է : Պատասխան տուաւ թէ ետևէն ընկնող շատ ըլլալուն համար վախէն դեղնած է : Ոսկին արուեստաւորին ձեռքը միշտ տանջանքի մէջ է · իսկ ագահին ձեռքըն՝ է անպիտան : Միայն առատասրտին ձեռքն է ազնիւ և պիտանի․ որով կը հասնի կարօտին և կը փառաւորի թէ անունը և թէ հոգին․ զի այս վախճանիս համար եղած է, չէ թէ մոլութեան համար։

Աղեքսանդր թագաւորը մանկութեան ատենը շռայլ ըլլալով շատ բան պարգևեց իր զօրավարին։ Իսկ զօրավարը չուզեց առնել, ըսելով թէ այսչափ բանն որ ինծի կուտաս, քեզի ինչ պահեցիր։ Ան ալ պատասխան տուաւ թէ յոյսը պահեցի։

Որովհետև մանկութիւնը միշտ կը յուսայ թէ աւելի պիտի մեծնայ, անոր համար մանուկը կուզէ աւելի առատասիրտ ըլլալ․ ծերն ալ կը սիրէ ագահ ըլլալ, վախկոտ ըլլալուն համար։

Բայց առաքինի մարդը ամէն բան չափով ընելուն համար՝ վայլած տեղը և ըստ արժանւոյն պարգևն ու ողորմութիւնը կընէ առատ սրտով, և առատաձեռնութեամբ։

Ի՞նչպէս է առատաձեռն։

99․ Ինչպէս ա̄ծ ամենաբարին առատ սրտով առատ ստեղծեց ամէն բան մեզի համար, որպէս զի ամէն բանէն առատ վայելենք․ այսպէս ալ առատասիրտը ամէն բանին մէջ իր փառաւոր առատութի̃ը կերևցնէ։ Տուրքն է առատ, հագուստն է փառահեղ, դէմքն է ազնիւ, գնացքն է մարդավար, գործքն է շնորհալի համարձակ․ և առատ է տուրքով և խօսքով։ Ոչ այնչափ տուրքին և գործքին կը նայուի, որչափ սրտին, որով կուտայ։

Կիմոն երևելի զօրապետը շատ փառաւոր և անուանի եղաւ առատասրտութե̃ը համար, որ իր երկիրներուն չորս դին բանալ տուաւ որ ամէն մարդ անարգել մտնէ ուզածն առնէ։ Ահա այսպէս կըլլայ մարդ փառաւոր։

Անոր համար շռայլ մարդուն զաւակը հասարակօրէն ագահ կըլլայ․ և ագահին զաւակը՝ շռայլ։ Բայց առատասրտին զաւակը պէտք է ըլլալ առատ․ որուն վախճանն է բարի ընել այլոց․ իսկ շռայլին վախճանն է ունայնասիրութի̃․ ագահինն է արծաթսիրութիւն, որ է դէշ ախտ, և կրօնի երկրորդ կռապաշտութիւն։

Արդ թէ որ նոյն ոսկին ագահութ̃ պահուի, կըլլայ արծաթսիրութի̃․ թէ

ЧИТАЛИЩЕ
„КРАСИРАЦ“

որ պարտատէրին տրուի , կըլլայ արդարութ՟ի · թէ որ պարգև տրուի՝ կըլլայ ողորմութ՟ի · և թէ հոգևոր բանի համար տրուի՝ կըլլայ ա՟ծպաշտութի : Սակայն առատասիրտ մարդը պէտք չէ որ փառք ստանալու համար տայ · հապա միայն բարի ընելու համար մ՟նա՟յ , որով կըլլայ փառաւոր · և որչափ ինքը փախչի՝ փառքն իրեն ետևէն կերթայ :

Ո՛վ որ փառաւորութեան համար պարգև կուտայ՝ իր անձին համար տուած կըլլայ : Նև այս պատճառաւ առատասիրտը միշտ ծածուկ կերպով կուտայ իր տուրքը , ինչպէս տ՟ր աւետարանը կը պատուիրէ :

Ագեսիլայոս առատասիրտը գնաց իր բարեկամ աղքատը տեսնելու : Վերջը հանեց գիրք մը տուաւ իրեն ըսելով թէ ուրիշ բան մը չունիմ որ տամ · բայց այն միջոցին կամաց մը բարձին տակն ոսկի դրաւ :

Սակայն հարկ չէ թէ առատասիրտը մէկ մարդու մը պարգևէ բոլոր ոսկին , և մէկ աղքատի մը միայն շատ բան տայ : Նաև պէտք չէ վատնման մոլի մարդուն պարգև տայ , այլ և իբր ողորմութիւն :

Իբր զի՝ ոսկին շատ վնասակար է ախտաւորին, և օգտակար առաքինի մարդուն. որ պիտանի տեղը կը գործածէ: Նմանապէս պէտք չէ տալ հարուստին. որ է ծովը ձգել ոսկին: Փիլիսոփայ մը բոլոր գանձը ծովը թափեց իբր թէ ծովը պիտի հարստացընէր. ա՛լ աղէկ կընէր թէ որ կարօտներուն տար, և ողորմուի̃ ընէր:

Աւելի հարկաւոր է առատասիրտ ըլլալ ազգին համար, նաև ուսումնական բաներու և գիտուններու համար. վասն զի շատ մեծ ամօթ է առատասիրտ հարուստին, երբ ազգին գիտունները մուրացկան կըլլան, և կարօտ ողորմութեան:

Որովհետև ուսումնականն է ազնուական, պէտք է որ ազնուական ապրի անկարօտ. ինչպէս կըսեն իմաստունները:

Ի՞նչպէս պարգևելու է:

100. Փառաւոր մարդը պարգևտալու ատենը արագ և ուրախ կուտայ. իբր թէ պահ կուտայ կարօտին, և անոր փոխարէն պատիւ և գովեստ կընդունի:

Կիւրոս թագաւորին հարցուցին

թէ ո՛ւր կը պահես գանձդ ։ Ա՛ն ալ իր իշխանները ցուցուց թէ ասոնք են իմ գանձապետքս . որոնց երախտիք ըրած էր ։

Վասն զի առատասիրտը վարձահատոյց է առաքինի մարդկանց , և խնամակալ գիտնոց և իշխանաց , նաև հայր աղքատաց ։ Շռայլն է վատնիչ գանձուց , յափշտակող , և անարգ . իսկ ագահն է ընդունարան մոլութեանց և վնասակար ամենուն , անխրատ , և թշուառ ։

Շռայլը ունեցածը վատնելով փուճ տեղը , աղքատ կը մեռնի . ագահը աղքատ կապրի , որ հարուստ մեռնի ։ Իսկ առատասիրտը չափով բարի կընէ , որ իր գանձը չի կորսուի .

Թէ որ առատասիրտը օգտակար վախճանով աւելի մեծագործ բան ընէ , կըլլայ աւելի մեծանուն և փառաւոր . ինչպէս հին թագաւորները մեծամեծ շէնքեր կը շինէին , որ իրենց անունը անմահ մնայ , և ետքի եկողներուն օրինակ ըլլայ ։

Այս մտքով շինեցին եօթն սքանչելիքը . ինչպէս էր Ռոդոսի կաստունը շատ մեծագործ . Բաբելոնի պարիսպը խիստ բարձր . Եգիպտոսի բուրգերը ․ Հռոդոսին արձանն որ նաւահանգստին բերանը դրած էր, որուն երկու ոտքին տակէն նաւ կանցնէր ․ և այլն ․ (Տե՛ս ․ 546 ։) Արդ՝ այս մեծ գործքերով փառաւոր մարդիկ եկեղեցիներ, դպրատուններ, և վանքեր շինեցին ․ ու իրենց ազգը փառաւորեցին, և իրենց անունը անմահ ըրին ։

Ահա ասանկներուն նայելով ջանա դուն ալ ըստ կարի առատասիրտ և բարեգործ ըլլաս մանկու՟նէդ ․ ջանա ընկերիդ աղէկութ՟ի ընես առատ սրտով և կարօտին ողորմելով ։

Որչափ բարձր մեծնաս, այնչափ աւելի առատաձեռն եղիր ․ մինչև մեծագործութ՟բ ազգիդ օգտակար բաներ ընես, և դպրոցներ շինես, գըրքեր տպել տաս, և այլն ։

Ասով կը փառաւորի անունդ, և պարծանք կըլլաս ազգիդ և տոհմիդ ։ Չըլլայ թէ շռայլութ՟բ բաղդդ կորսընցնես, և ագահութեամբ վատանուն մնաս ։

Հապա չափ դիր և պարկեշտութ՟բ պարգևէ ․ որպէս զի հոգիդ ալ փառաւորի մարմինդ ալ ։ Որչափ աւելի չափաւոր քեզ կըրթես, այնչափ աւեմի ըրած գործքդ լաւ և փառաւոր կըլլայ :

Պատմութիւն :

Ագահ մարդ մը մանկութենէն սէր ձգելով կը ջանար ոսկին շատցնելու : Ոչ կուտէր և ոչ կը հագնէր , խեղճ ապրելով գիշեր ցորեկ կը տանջուէր :

Նա այսպէս շատ գանձի տէր եղաւ , ու ամենևին օգտակար բան մը չըրաւ : Որչափ որ իրեն կըսէին թէ փառաւոր բան մը շինէ , և առատասիրտ եղիր ազգիդ , կըսէր թէ կը մտածեմ անանկ բան ընելու որ մարդ չիմանայ :

Այս ագահը ծածուկ սնտուկի մէջ կը լեցունէ ոսկին կը տանի ժամը գերեզմանի մը տակ կը պահէ . ապահով ըլլալու համար՝ գերեզմանին վրան ալ փորել կուտայ աս խօսքը , թէ Հոս թաղուեցաւ :

Սարպետ պտղին մէկը իմանալով կերթայ կը բանայ , ոսկին կը վերցընէ , ու գերեզմանին վրայ կը գրէ թէ՝ Հոս չէ՝ յարեաւ :

Թէ տուած սրտով՝ հաճիս ուրիշին,
Բարեսիրտ ըլլաս մեծին և փոքրին.
Շուտով կը գտնես բարիքն երկնային,
Պայծառ փայլելով ամենուն աչքին։
Ինչպէս դուն կուզես ուրիշն ընէ քեզ,
Դուն ալ ուրիշին զայն ըրէ նոյնպէս.
Թէ կուզես չըլլաս բանի մը կարօտ,
Հասիր կարօտին կըլլաս անկարօտ։

ԻԴ. ՀԱՄԱՐ

Ինչպէս կըլլայ արդարութիւն։

101. Արդարութիւն կըլլայ թէ որ բնական օրինաց հետևելով ամէն բան արդար ընէ, և ամենուն իրաւունքը ճիշդ հատուցանէ։ Իսկ անիրաւութիւն կըլլայ երբոր բնական օրինաց դէմ ընելով վճարում չընէր։

Ասոր բնական օրէնքն է կանոն արդարութեան, որ խիղճմտանքին լուսովը մէկէն յայտնի կըլլայ թէ որ ողջ է խիղճը. թէ չէ՝ անիրաւ և անօրէն կըլլայ մարդ առանց հատուցումն ընելու (47)։

Սակայն ինչպէս որ բարեխառնութիւնը կը պարտաւորէ մոլի չըլլալ.

այսպէս արդարութիւն ալ կը պարտաւորէ յափշտակութիւն չընել, ամենուն բանը տէրոջը տալ, անպարտը չի դատապարտել, սուտ երդում չընել, օտարին բանը չի գողնալ, և ուրիշը չի զրպարտել անիրաւութեամբ: Եւս առաւել իր ազգին և հայրենեացը դէմ բան մը չընել:

Ահա ասոնք են արդարութեան կանոններն որ կը փակին բնական և գրաւոր օրէնքին մէջ. որով մարդ կըլլայ արդար:

Եւ որովհետև ամէն մոլութիւն արժանի է պատուհասի, և ամէն անիրաւութիւն պէտք է որ դատապարտի. ուստի պատիժն ու դատապարտութիւնը արդարութեամբ կըլլան. և արդարութիւնը վրէժխնդիր ըլլալով կը պահանջէ որ չարութիւնը պատուհասի, և բարութիւնը պսակուի, առաքինին փառաւորի վարձք առնելով, և մոլին պատժուի պարտաւորելով:

Ուրեմն պարտական է ամէն մարդ արդարութեան օրէնքը պահելու. բարերար մարդուն երախտիքը ճանչնալով:

Պէտք է նաև գիտնոց յարգութիւնը ճանչնալ և պատուել, պէտք է ալգասէրը գովել, և առաքինին փառաւորել:

Սակայն ամէն մարդ իր չափովը պիտի ընէ նկատելով միշտ անձը, տեղը, և ժամանակը: Զոր օրինակ, աղաւնին տեսաւ որ մրջիւնը տերևին վրայ ջրին երեսը կը շարժէր, կտուցքովը վերցուց դուրս ձգեց:

Երբոր աղաւնին ծառին վրայ էր, որսորդը պիտի զարնէր զինքը, այս բանն որ տեսաւ մրջիւնը՝ որսորդին ոտքը խածաւ և ասով փախաւ ազատեցաւ աղաւնին: Ահա այսպէս արդարութիւն ընելով իր ազատիչը ազատեց փոխադարձ:

Այսպէս թէ որ մէկը մէկուն զըրկանք ըրաւ կամ անուանը, կամ ստըկին, և կամ կեանքին. պէտք է հատուցումն ընել, եթէ հոս չըլլայ, հանդերձեալը պէտք է որ ըլլայ. որպէս զի արդարութիւնը կատարուի:

Ի՞նչպէս կըլլայ արդար:

102. Ով որ չարէն կը խոտորի ու բարի կընէ, արդար կըսուի: Սակայն արդար ըլլալու համար պէտք է բարի կամք ունենալ ամենուն հատուցումն

ընելու, և ամէն բան արդար չափի տակ դնելու ։

Անանկ որ արդար մարդը միշտ շտկութիւն կը փնտռէ, և չիտակ բանին վրայ կուրախանայ ։ Իսկ անիրաւ մարդը միշտ կը ջանայ որ անարդար և ծուռ բան ընէ, ու չիտակ դատաստան չի տեսնէ ։

Արդար մարդը օրէնքն իրեն կանոն ըրած է, ու ամէն բան անով արդար կորոշէ․ և ինչպէս որ պէտք է չիտակ դատաստան կընէ ։ Իսկ անիրաւը իր կամքն իրեն օրէնք ընելով առանց արդարութեան միշտ կը մոլորի ։

Արդարը կատէ մոլութիւնը ուղիղ կարգի դէմ ըլլալուն համար ։ Իսկ անարդարը կանարգէ առաքինութիւն ու բարի գործքը ։

Արդարը ամէն մարդուն չափը կշռելով հատուցում կընէ ։ Իսկ անարդարը միայն իր շահն ու հանգըստութիւնը կը նայի ։

Անիրաւը բարիներուն երեսը նայիլ չուզեր, անխելքի կամ միամտի տեղ դնելով չի հաւնիր, և չուզեր անոնց բարիքը ճանչնալ ։ Իսկ մոլի մարդկանց վարձք կուտայ, կը գովէ և աղէկութիւն կընէ ։

Արդարը ուրիշին բանին չի դպչիր, և կը վախնայ որ մէկին վնաս մը չի բերէ. իսկ անիրաւը միշտ կը ջանայ խաբել, գողնալ, և բիւր նենգութի ընել սուտ խօսքերով, և կեղծաւորութեամբ:

Հուսկ յետոյ արդարը կը ջանայ, որ ամենուն իր արժանն ընէ. մեծամեծները կը յարգէ, պզտիկներուն հետ քաղցրութեամբ կը վարուի, ընկերներուն հետ հաւատարիմ կը մնայ, մեծաւորին և իշխանին հնազանդութիւն կընէ. վերջապէս երկիւղածութեամբ ա՟յ կը ծառայէ, և ամենուն բարի օրինակ կըլլայ:

Ի՞նչպէս է անիրաւը:

103. Անիրաւ մարդը ոչ ա՟ծային օրէնքը կը նայի, և ոչ քաղաքական և մարդկային օրէնքը, նաև ոչ ազգային և ոչ բնական օրէնքը գիտէ:

Իր կամքն ու շահը իրեն օրէնք ընելով առանց խղճի ձեռքէն եկած անիրաւութ՟ը կընէ՝ ոչ անձը դիտելով, ոչ տեղը և ոչ ժամանակը: Քանզի միտքն ու սիրտը շիտակ չըլլալով ամէն իրաւունք կը շփոթէ, և ամէն բանի մէջ ծուռ դատաստան կընէ ։

Արդ՝ այսպէս ճանչնալով պէտք է փախչիլ անիրաւութ՟է, որ ապականիչ է խիղճմտանքի և բանի, մանաւանդ թէ մարդկութ՟ե դէմ է ․ մինչև քիչ քիչ՝ չի կարծած սահմանը կը հասցընէ զմարդ ։

Ամէն մարդու սրտին մէջ անանկ պէտք է գրուած ըլլալ բնական օրէնքն, որ ամէնքը կարդան, և ամենուն հետ արդար վարուին ։

Ամէն բանի մէջ մարդս միտքը դնելու է թէ ինչ գործք որ գործէ, արդար հատուցում պիտի գտնէ հարկաւ ։

Եթէ արդարութ՟ե բարի գործէ, բարի հատուցում կըլլայ իրեն ․ թէ անիրաւութ՟ի ընէ, պատուհաս կը գտնէ ։

Ուրեմն ջանա որ անիրաւ սովորութ՟ի մը չունենաս ․ և չար գործք չընես, որ շուտով կապականէ մարդու հոգին, և մարդկութենէ կը հանէ ։

Այլոց չար օրինակին հետևելով արդարութեան դէմ բան մըներ ․ որպէս զի չի խաւարի խիղճմտանքդ, ու անասնոց կարգը չի մտնես ։

Դաւիթ մարգարէին խրատը մըտքէդ չի հանես ․ փախիր չարէն, ու բարի ըրէ ․ որ արդար և ա՟ծապաշտ ըլլաս ։

Արդարութէ՟ մի զատուիր որ արդար անուն ստանաս , գործքով և արդարութ՟ փառաւորիս ․ մինչև ստեղծողէդ հատուցումն առնես յաւիտենական երջանկութեամբ ։

Պատմութիւն ։

Փիլիպպոս թագաւորը օր մը գինով ըլլալով անիրաւ դատաստան մը տեսաւ ։ Ան ատենը զրկուողը աղաղակեց , թէ արդարութիւն կուզեմ ․ թէ չէ՝ հիմա թագաւորին կելլեմ ։

Փիլիպպոս պատասխանեց թէ թագաւորը ես եմ, դուն որո՞ւն պիտի ելլես , ես չի կտրեցի՞ քու դատաստանդ ։ Ան ալ ըսաւ թէ թմրած փիլիպպոսէն արդար փիլիպպոսին պիտի գանգատիմ ։

Այս խելացի պատասխանով արթնցաւ թագաւորն ու արդար դատաստան տեսաւ , և արդարութեամբ հատուցումն ըրաւ զրկուողին ։

Թէ մտիկ ընես ինձ որ քեզ կըսեմ,
Չըլլայ թէ ընես ուրիշի մը զէն ․
Զի ամէն բանի որչափ փոքր ըլլայ ,
Հատուցում պիտի ըլլայ արարչէն ։

Թէ ցանկաս պատիւ առնուլ ուրիշէն,
Պատուէ զուրիշն որ ամըչնայ քեզմէն.
Թէ կուզես ըլլալ արդարոց նման,
Հատուցումն ըրէ ինչպէս է արժան :

ԻԵ. ՀԱՄԱՐ

Ի՞նչպէս կըլլայ մարդս հոգեւոր :

104. Հոգեւոր և հոգեւոր ըլլալու համար պէտք է մտածել, թէ հոգին անմահ ըլլալով այ՟ նման է. և ած՟ որչափ կայ, հոգին ալ առանց մեռնելու կը մնայ. անոր համար ամէն բանէն մեծ և յարգի է :

Հոգիին մեծութիւնը անանկ աղէկ պէտք է ճանչնալ, որ գիշեր ցորեկ հարկ է մտածել հոգեւոր մարդը, թէ հոգին ինչ վիճակի մէջ է, հիւա՞նդ՝ թէ առողջ. հարո՞ւստ՝ թէ աղքատ :

Հիւանդ կըլլայ հոգին երբոր ախտաւոր բաներով կը վիրաւորի, և չար սովորութե՟ կապականի : Առողջ կըլլայ՝ երբոր առաքինութե՟ կը զօրանայ և բարի գործքերով կը փառաւորի :

Հարուստ է հոգին երբ արդարութեամբ և իմաստութեամբ զարդարուած է . աղքատ է՝ երբոր առանց Աստուծոյ շնորհաց գիտութեան և քաղաքավարութեան , մնացած է ախտաւոր , տգէտ , ողորմելի ։

Իսկ ան ատենն է հոգին Աստուծոյ նման , երբոր առաքինի գործքերով շնորհալի եղած և զարդարուած է ։ Փառաւորեալ է հոգին՝ երբ աստուածպաշտութեամբ Աստուծոյ լուսով և իմաստութեամբ լուսաւորած է ։

Թէ չէ՝ ի՞նչ օգուտ անմահ հոգի ունենալ, երբոր վիրաւորած հիւանդ է , երբ տգէտ ողորմելի է նման անբան հոգիի ։ Ի՞նչ շահ՝ մարդ ըլլալ, և այնչափ մեծութեան հասնիլ, երբոր մարդու վարք և մարդու վայլած մեծութիւն չունի ։

Օ որ օրինակ դնենք թէ մեծ մարդու մը զաւակ անհնազանդութեամբ ծնողացը՝ փառաւոր տնէն դուրս ընկած ըլլայ ու ողորմելի վիճակի մէջ բեռնակրութիւն ընէ ։

Սակայն թէ որ տեսնես թէ բեռ տանելու ատենը շարունակ կը պարծի իր հօրը մեծութեանը վրայ , ի՞նչ կըսես այս անխելքին , որ ամչնալու տեղը կը պարծի ։

Շատ աղէկ էր որ աղքատ մարդու զաւակ ըլլար. վասն զի ի՞նչ շահ մեծ մարդու զաւակ ըլլալ, երբոր ինքը աղքատ ողորմելի է. ի՞նչ օգուտ որ ինքը մարդ չէ, և այն մեծութ՟իը չի վայլեր։

Նոյնպէս ի՞նչ օգուտ մարդ ըլլալ, երբ անասունի նման կապրի. ի՞նչ օգուտ մեծ ըլլալ հոգւով, երբոր հոգին մեծութ՟ի չունի։ Մեծ ամօթ է պարծիլ, երբ տղէտ կոշտ և անպիտան է։

Ուստի հոգևոր մարդը երբոր կը մտածէ զասոնք, հարկաւ կըսկսի ամչնալ, չէ թէ պարծիլ։ Եւ որչափ աւելի ա՟ծային մեծութ՟իը մտածէ, և հոգիին ազնուութ՟իը ճանչնայ, այնչափ աւելի պէտք է որ խոնարհի և վշտանայ, մինչև որ ժառանգէ հոգիին մեծութիւնը, և կատարեալ հոգևոր ըլլայ ա՟ծպաշտուե՟։

Ի՞ՆՉՊԷՍ ԸՆԵԼՈՒ Է։

105. Հին ատենի թագաւորները իրենց սկիզբը կուզէին գիտնալ. որպէս զի իրենց նախնեացը նման փառաւոր գործքեր ընեն ու մեծանուն ըլլան։

Եւս առաւել հոգևոր մարդը պարտական է գիտնալ իր մեծութիւնը ։ Նա՛և մտածել թէ ինչո՞վ կրնայ իր մեծութիւնը պահել և շատցնել․ որպէս զի ստեղծողին նման և ընդունելի ընէ զինքը ։

Արդ այս բաները դիւրին կրնայ ընել թէ որ մանկութե՟ ամենէն ջանայ աղէկին հետևիլ, ու գէշէն փախչիլ ։ Մարմնին մտիկ չընել, ու հոգիին կամքը կատարել խոհեմութե՟ ։ Որովհետև հոգին միշտ բարիին կը ցանկայ և ճշմարտութի՟ կը խնդրէ․ իսկ մարմինը մարմնաւոր բաներուն և անկարգութեան կը հետևի ։

Ուստի ո՛վ որ կուզէ իր հոգիին մեծութի՟ը ժառանգել, պէտք է որ հոգիին փափաքը կատարէ միշտ բարւոյն հետևելով և առաքինութեան ճամբան երթալով ։

Եւ ո՛վ որ կը սիրէ հոգիին աղքատութի՟ը և մարմնին կը հետևի, հարկաւ կըլլայ տգէտ, խեղճ, և ախտաւոր, նաև ամենուն ատելի ։

Ա՟ծաշունչը յայտնի կըսէ, թէ մարմինը միշտ կը ցանկայ հակառակ հոգիին ։ Վա՛յ անոր որ հոգին կը ձգէ ու մարմնին ցանկութե՟ը կը հետևի ։

Որով կըլլայ անխրատ, ագահ, անմարդավար, նաև մոլի և չարասէր։

Երանի հոգևոր մարդուն, որ աղէկ բանը իրեն սովորու՟ի ըրած է․ և միշտ կատարելութ՟ե ետևէն ըլլալով կը զարգարէ հոգին։

Ո՜րչափ կը զօրանայ հոգին ա՟ծպաշտութ՟ե, մինչև աշխարհք մէկ տեղ գայ՝ իրեն բան մը չի կրնար ընել։ Ո՛չ աշխարհքիս ձախորդու՟է կը վախնայ, և ոչ մեռնելէն։ Միայն հոգին կը մտածէ․ միայն հոգին մեծնալու կը ջանայ․ մինչև որ ըլլայ մարդ կատարեալ, և ա՟ծասէր հոգի։

Ի՞նչպէս են մարմնասէրք։

106․ Ջրհեղեղին ատենը մարդիկ իրենց հոգիները մէկ դի ձգեցին, ու միայն մարմիններին հետևեցան։ Հոգիին առաքինութ՟ը և մեծութ՟ը մոռցան, միայն մարմիններին կամքը կը կատարէին անբան անասունի նման։

Ո՜րչափ մարմնասէր եղան որ ա՟ծ ալ զիրենք երեսէ ձգեց, ու բոլորը ջրհեղեղով կորսնցուց։ Ահա ասանկ են մարմնասէր մոլիները․ վասն զի ա՛ն որ իր մեծութ՟ը չի ճանչնար, արժանի է թշուառութեան։

Ուրեմն այն մարմնասէր մարդիկ, որ իրենց կրթութ̃ի չեն ըրած, ու չեն մտածեր հոգւոյն մեծութիւնը, որպէս զի հոգևոր բաներով զարդարեն, այլ իբր անբանի հոգի կարծելով կապականեն, արժանի կըլլան պատուհասի, որ ջրհեղեղի մարդկանց նման չարաչար կորսուին ։

Արդ աղէկ ճանչցիր հոգւոյդ մեծութ̃իը, որ անմահ ըլլալուն համար պատկեր է ա̃յ ։ Մ՛ի պարծիր միայն, թէ մարդ եմ բանական խելքի մըտքի տէր ։ Այլ տես թէ հոգիդ ունի՞ նոյն մեծութիւնը. կամ թէ մեծութ̃իդ մնացե՞ր է, թէ չքաւոր ողորմելի ես եղած ։

Նայէ թէ արդեօք բարի գործքերով և իմաստութ̃բ ճոխացուցե՞ր հոգիդ, թէ տղէտ և մոլի, աղքատ և թշուառ թողուցիր ։ Մ՛ի կարծեր թէ դեռ ժամանակ կայ. հիմա կըրնաս քեզ կրթել հոգևոր բաներով ։ Հիմա պիտի քիչ քիչ կատարելութ̃ե հասնիս ։

Ահա՛ ժամանակ հոգևոր ըլլալու, և հոգիդ փառաւորելու ։ Հիմա է ժամանակ հոգևոր գանձ ստանալու, և մարմինը մոռնալու ։

Վերջապէս մինչև որ հոգիդ չի զօրացնես, մարմինդ չես կրնար յաղթել. և մինչև որ մարմինդ չանարգես, հոգևոր մարդ չես կրնար ըլլալ:

Պատմութիւն :

Սեղոս Թագաւորը հանդէս մը կընէ. և երկու իշխան անկէ կելլեն դէպ 'ի լեռը կերթան ժուռ գալու: Խօսակցելով կը մոռնան ու անտառ մը կը մտնեն և շատ կը հեռանան: Նայիս ճգնաւորի խուց մը կը գտնեն, ներս կը մտնեն որ մարդ չի կայ: Կը զարմանան թէ ասանկ խեղճ տեղ ալ մարդ կրնա՞յ կենալ: Տախտակին տակէն գտան սուրբ Անտոն ճգնաւորին վարքն, որ աւետարանը լսելով և հոգւոյն մեծութիւնը ճանչնալով՝ աշխարհք ձգեր ճգնաւոր եղած էր:

Այս գիրքը կարդալով սկսան հառաչել, թէ ինչ անխելքութիւն է ըրածնիս, որ այսչափ գերազանց հոգինիս ձգեր ու մարմնաւոր Թագաւորին կը ծառայենք:

Քիչ մ' ալ անցաւ, հանեցին ազնիւ հագուստնին, ու հոն եղած ճգնաւորին հաստ լաթերը հագան․ և երևելի Ճգնաւոր եղան ։

Մարդուս մեծութիւն խուր գործքն է բարի,
Առաքինութիւն պըսակ է գլխի․
Աշխարհքիս ոսկին կշռի մէջ դըրին,
Հաւասար չեղաւ այն անգին գանձին ։
Ջանա՛ նախ շահիլ հոգևոր բարին,
Մի մարիր ցանկար անցաւոր բանին․
Հոգիդ հարըստանայ․ չէ ունայն մարմին,
Հոգւով մեծ եղիր անմահից առջին ։

ԻԶ․ ՀԱՄԱՐ

Ի՞նչ է ժամանակը ։

107․ Ժամանակը կը նմանի մէկ բոլորակի մը, որ ծայր չունի, ու միշտ կը դառնայ․ ոչ սըրկով կըգնայ և ոչ բանով մը ետ կը դառնայ․ այլ միշտ հասնելու հետ է հետ զհետէ ։

Ուստի որչափ որ տգէտ մարդիկ ժամանակը բանի մը տեղ չեն դներ, պարապ կանցնեն, այնչափ իմաստունները մեծ կը համարին ։ Ինչ զի վճռեցին թէ ժամանակն է անգին ։

Անանկ որ եթէ աշխարհքիս բոլոր հանքերուն գանձը մէկ տեղ բերես, մէկ րոպէ մը չեն արժեր. վասն զի չեն կրնար րոպէ մը գնել. իսկ մարդըս նոյն րոպէին մէջ կրնայ անանկ մեծ բան ընել, որ յաւիտեան տեւէ ու անմահ մնայ։

Ո՛ւր թողունք որ մարդուս կատարելու՟թին ու մեծութ՟իը ժամանակէն կը կախուի. զի եթէ մանկութ՟է ատենդ ժամանակին յարգը գիտնաս ու աղէկ գործածես մէկ րոպէ մը պարապ չանցնելով, հարկաւորապէս կատարեալ առաքինի կըլլաս. և գործքդ ալ անմահ կը մնայ, անմահ հոգւոյդ հետ միատեղ։

Իսկ թէ որ հոգ չընես ու չի խընայես ատենդ անկարգ անցնելով, անանկ կանցնի որ չես իմանար։ Մէյ մ՚ ալ կը նայիս որ փախեր գնացեր է, ու խեղճ՛ ողորմելի մնացեր ես. կը նայիս որ ամէն մեծութ՟դ գացեր է բան մը չունիս. ժամանակ ալ չունիս որ բան մը շահիս։ Ու այսպէս աղէտալի օրերու կը հանդիպիս, և յաւիտենական ողբերու արժանի կըլլաս։

„Ջրհեղեղին մարդիկը մտքերնին դրեր էին թէ՝ շատ ժամանակ ունին։ „Քիչ մը մարմինին կամքը կատարէն, յետոյ կրնան հոգինին մտածել: Սակայն անանկ հատաւ ժամանակն ու մահը հասաւ, որ չգիտցան ինչ ընեն. մինչև բոլորը կործանեցան, բայց 'ի ութը արդարներէն, որ աղէկ գործածեցին իրենց ժամանակը:

Քանի տղաք մանկութե՛ն ատենէն հոգինին թողուցին ու մարմինին հետևեցան. որպէս զի մանկութի՛ն որ անցնի՝ անկէ ետև հոգևորին միտք դնեն: Բայց անցաւ ժամանակը, չի կրցան ատեն ունենալ հոգինին մտածելու. բոլորն անցան կորան իրենց մարմինին հետ:

Ո՞րչափ բարեպաշտ մեծամեծներու որդիք կարծելով թէ ժամանակ կայ, իրենց ծնողաց ճամբայէն ելան, ու չար ընկերներու հետևեցան: Բայց քիչ ատենէն ետև հասկցան որ խաբուեր են: Ի՛նչ օգուտ՝ բանը բանէն անցաւ. չունեցան ժամանակ, որ ճար մը մտածելով հոգինին շահէին:

Ո՞րչափ կարժէ ժամանակը:

108. Յայտ է թէ ժամանակը մարդուս հոգին կարժէ. իսկ հոգւոյն

արժողութի՟ը անգին է. ուրեմն ժամանակն ալ անգին է, և գին չի կտրուիր : Իբր զի ամէն առաքինութի՟ և մեծամեծ բարիք ժամանակով կը վաստըկուին, թէ որ աղէկ գործածուի : Իսկ թէ որ չարաչար գործածուի, ամէն թշուառութիւն կը հետևի :

Որչափ մարդիկ չարաչար դատապարտեցան ժամանակը դէշ գործածելով. և որչափ մարդիկ փառաւորեցան ժամանակն աղէկ գործածելով :

Զի ժամանակն է հայր իրաց, եղբայր մահու, որդի երկնից, վարդապետ իմաստութե՟ և արուեստից, վեր 'ի վայր առնէ զաշխարհ, ըսին գիտունները :

Ահա ասոր համար մեծ իմաստունները այնչափ աշխատեցան գին կըտրել ժամանակին՝ չի կըցան, ուսկից կը կախուի յաւիտենականութիւնն անհատնելի :

Ահա այս է մարդուս թշուառութի՟ն որ անցաւոր բաներու համար ժամանակը կը մոռնանք, ու միայն մարմնեղէն բաներու հետ կըլլանք : Մէյ մ' ալ աչքերնիս բանանք գոցենք, ամէն բան կանցնի, մենք ալ միատեղ չարաչար կերթանք ։

Կան որ՝ տեղ կը փնտռեն որ ժամանակնին փուճը անցնեն առանց մտածելու թէ ինչ կընենք ։ Շատ տղաք տարիներ կանցնեն առանց բան մը սորվելու . միշտ կը նային որ աղէկ ատեննին խաղի և փուճ բաներու հետ ծախեն ։ Սակայն օր կու գայ կըսկսին այն իրենց պարապ ժամանակը փնտռել, չեն կրնար գտնել ։

Դատապարտեալ մարդիկ թէ որ քիչ մը ժամանակ ունենային առաքինութիւն ընելու, ի՞նչպէս պիտի ուրախանային, ինչե՞ր պիտի ընէին, և քանի՞ անգին կըլլար այն ժամանակը ։ Բայց ուսկից կրնան գտնել ։

Վասն զի ով որ ունեցածին յարգը չուզեր գիտնալ, արժանի է որ փնտռուած ատենը չի գտնէ, և ա՟ծ ունեցածն ալ առնէ ձեռքէն ու յարգը գիտցողին տայ, ինչպէս կըսէ սուրբ աւետարանը ։

Ո՛րչափ մարդիկ կը տեսնենք ռամիկներուն մէջ, որ քարերով կը ծեծկուին, թէ ի՞նչ յիմարութ՟ ժամանակնիս կորսնցուցեր ենք մանկութե՟ ատեննիս ։ Ո՞ւր է թէ հիմա մէկը քիչ մը ժամանակ տար մեզի, որ գիտութե՛ն և առաքինութե՛ն համար գործ ածէինք ։

Այս փափաքով ռամիկ մարդիկ՝ իրենց տղաքը լաւ կրթելով գիտուն ընել կու տան . և մեծատուններն իրենց զաւակին վրայ հոգ չընելով անկիրթ և տգէտ կը թողուն . և յետոյ պարապ տեղը կը ցաւին ։

Ի՞նչ հերող ընելու է ։

109 . Հին փիլիսոփաները այնչափ մեծ կը սեպէին ժամանակն որ շատ մեծ մեղք կը սեպէին թէ որ մէկը պարապ անցնէր ատենը և տգէտ մնար ։ Ահա ասանկ միշտ խնայելու է ժամանակը ։

Ու որ օր աղէկ անցուցած չըլլային ժամանակը՝ կու լային կողբային, թէ անօգուտ անցաւ առանց բարիք մ' ընելու ։ Մինչ զի ժամանակին համար կուռք մը դրին, որ ժողովուրդը վախնայ ու չարաչար չի գործածէ, և կամ ծուլութե՛ք չանցընէ ։

Արդ թէ որ կռապաշտներն ասանկ մեծ համարեցան, որ այնչափ աղէկ չիտէին հոգւոյն մեծութիւնը, հապա դու ո՛րչափ մեծ պիտի համարիս, որ ժամանակով միայն կրնաս իմաստուն և առաքինի ըլլալ։

Ժամանակդ աղէկ գործածելով պիտի փառաւորի անունդ. մանաւանդ՝ ժամանակով պիտի յաւիտենականութեան՝ երջանկութիւնը ժառանգես։

Իսկ ժամանակդ աղէկ չի գործածելով և պարապ անցնելով՝ տգէտ և ողորմելի, անարգ և անպիտան կըլլաս առանց կրթութեան։

Որեմն լաւ մտածէ, թէ անցած ժամանակը նորէն ետ չի դառնար, յանկարծ կը հասնի, ու կենացդ թելը կը փրթի, և յաւիտենական դատապարտութեան արժանի կըլլաս։ Սասն զի այն հողին որ ա͞ծ պաշտուէ պտուղ չի բերեր, ո͞ղ երեսէն կիյնի կը կորսուի կըսեն իմաստունները։ Սա փուճ ծառը ի՞նչ կեցեր է՝ պտուղ չի տար, աշխատանք կը հայցնէ և ուրիշին տեղը կը խափանէ, կտրէ կրակը ձգէ կըսէ ա͞ծ ո՞ր աւետարանին մէջ։

Պարծութեան ։

Մէկ իշխան մը մանկութ՟էն սովորութ՟ի ըրած էր ծուլութ՟ե · որ միշտ ժամանակը պարապ անցնելով օգտակար բանի մը հետ եղած չէր ։

Հրաման եղաւ իրեն որ պատերազմ երթայ · չուզելով ելաւ գնաց, ու ամենուն աղօթք ապսպրեց, որ ողջ դառնայ գայ ։

Բայց պատերազմին ատենը փախաւ գնաց ծածուկ տեղ մը գինի կը խմէր ։ Մէկ բարեկամը հոն հանդիպեցաւ ըսաց թէ ինչ կընես, հիմա է բան տեսնալու ատենը · հիմա պէտի ժամանակդ գործածես քաջութ՟ը, որպէս զի անուն ստանաս ։

Պատասխան տուաւ թէ՝ ես զօրքերուս յաղթութ՟ե՟ը համար գինի կը խմեմ ։ Ան ալ ըսաց թէ ամօթ է քեզի, մի՛ կորսնցներ ատենդ · Ել աշխատէ, որ միշտ անունդ մնայ ։

Պատասխանեց ծոյլը թէ աւելի կուզեմ տասը տարի հոս մնալ, քան թէ հազար տարի գրոց մէջ անուն ունենալ ։

Ժամանակն որչափ մեծ գերազանց է,
Այնչափ մեծ պարտուց պարտական կընէ.
Չըլլայ թէ պարապ թողուս մէկ րոպէ,
Որ բարի գործքով օգուտ մը չընէ։
Ի՞նչ շահ թէ այլոց բանին միտք դընես,
Ժամանակդ անցնի՝ քեզ չի մտածես.
Աչքըդ կը բանաս՝ որ աղքատ մերկ ես,
Չի կայ ժամանակ՝ որ բարիք մ՚ընես։

ԻԵ. ՀԱՄԱՐ

Ի՞նչպէս ըլլայ մարդս բարեսէր։

110. Յայտնի է թէ մարդս քաղաքական ըլլալուն համար շատ հարկաւոր է որ իրարու հետ բարեսիրտ ըլլան։ Որ կըլլայ թէ որ իրարու վրայ մեծ սէր ու համարում ունենան. իրարու կարեկից և ցաւակից ըլլալով կարօտութենը հասնին օգնեն. Նաև իրարու բարեացը վրայ զուարճանալով ուրախակից ըլլան։

Թռչունները երբոր իրենց ցեղը հեռուէն կը տեսնեն, և ձայներնին կառնեն, շուտ մը ճամբայէն կը դառնան կու գան, որ ընկերութիւն ընեն։ Իսկ թռչուն բռնողները ասոնց բնական սէրը տեսնալով՝ զանազան ցեդէ թռչունները կը կապեն չուանին վրայ, որպէս զի անոնց նայելով մէկալնոնք ալ գան :

Այս օրինակս շատ մեծ խրատ է մարդուս, որով կը պարտաւորին իրարու հաղորդել իրենց սիրտը . անանկ գութ ունենալով իրարու վրան, որ բան մը չի կրնայ զատել անոնց սէրը :

Եթէ մարդիկ այսպէս բարեսիրտ ըլլային միշտ իրարու հետ, անհնարին էր թէ մարդ մարդու նախանձէր, ատէր, և սիրտ կոտրէր : Մանաւանդ թէ իրար կը շահէին, իրարու միտքը բարին մեկնելով, և լաւութ̅իը ուզելով : Ուրեմն բարեսիրտ չըլլալնուն համար այսչափ անկարգու̅ի և այսչափ վնաս կըլլայ մարդկանց մէջ :

Անցած տարիները ինչո՞ւ համար այնչափ բիւրաւոր մարդիկ կորան պատերազմով : Ի՞նչ էր պատճառն որ միլիոնաւոր մարդիկ մէկ տարուան մէջ իրար ջարդեցին : Որովհետև սրտերնին իրարու վրայ շիտակ և բարի չէր, և իրարու մեծու̅իը չի քաշելով կուզէին իրար կողոպտել, անոր համար այնչափ քաղաքներ մարդու արիւնով շաղուեցան :

Այս պատճառաւ կըսեն թէ երբոր մարդս կրթութիւն և աղէկ սիրտ չունի՝ գազանէն գէշ է. վասն զի խելքն ու ժամանակը չարութե՟ գործածելով, լաւ բան չի կրնար ընել : Կը ջանայ որ մարդկային ընկերուի՟ը խառնակէ : Երբ թէ մարդէ գազան ձեւանալով մէկզմէկ կը խածնեն : Իսկ ո՞ր գազան կրնայ անոր ըրածն ընել . ո՞ր կենդանի իր ցեղին այնչափ վնաս կու տայ, և այնպէս չարաչար վրէժխնդիր կըլլայ, ինչպէս մարդը :

Եթէ որ կռուասէրը մանկութենէն կրթուած և բարեսիրտ ըլլար, այնչափ կռիւ և այնչափ վնաս կուտա՞ր այլոց : Եթէ որ նախանձոտը աղէկ սրտով ուրախանար ուրիշին աղէկութե՟ր վրայ, այսչափ ատելութիւն և թշնամութ՟ի կըլլա՞ր բարեկամներու և ազգականներու մէջ : Եթէ վրէժխնդիրը՝ բարեմտութ՟բ այլոց պակասութ՟իը մեկնէր, և գէշ գործքը ջանար ծածկել կամ՝ պզտիկցնել, այնչափ նախատինք և բամբասանք կըլլայի՞ն իրարու մէջ :

Երբեմն շատ հարկաւոր է բարեսիրտ ըլլալով իրարու բարեացը վրայ ուրախանալ, իրար մեծցնել, իրարու աղէկ աչքով նայիլ, որով կըլլայ սէր և խաղաղութիւն. իսկ ատելութիւն ու նախանձը բոլորովին կը վերնայ։

Ուսկէ՞ց կըլլայ նախանձը։

111. Այս վնասակար ախտը չարութենէ ու ցած հոգւոյ առաջ կու գայ, որ այլոց բարեացը վրայ տրտմելով նախ իր անձը կերէ։ Փոխանակ ուրիշին հետ ուրախանալու և անոր բաղդին մասնակից ըլլալու, կը տրտմի, չուզեր անոր լաւութիւնը. մինչև ինք զինք չարաչար կը տանջէ, ու ինքն իրեն դահիճ կըլլայ։

Որչափ աւելի այս ախտին հետևի մարդ, այնչափ գէշ վախճան կունենայ. մինչև կուզէ որ իր աչքը հանէ, որպէս զի այլոց բարիքը չի տեսնէ։

Երբ կը տեսնէ թէ իրեն նախանձովը դիմացինին բան չըլլար, կըսկըսի բամբասել վար զարնել, որ գէթ անուանը վնաս մը բերէ։

Այսպէս էին նախանձոտ եղբայրները Յովսէփ գեղեցիկին, որ փոխանակ ուրախանալու իրենց եղբօրը շնորհքին վրայ, կամ թէ անոր վարքին նմանելով իրենք ալ սիրելի ըլ-

ըլլալու տեղը, չարասրտութեամբ ուզեցին անմեղը մեռցնել։

Վարդապետները կըսեն, թէ երբոր նախանձ կու գայ քեզ արդարին վրայ՝ ջանա՛ շուտով բարեգործութիւն ընել, որ դուն ալ արդար ըլլաս։ Բայց երբոր մարդուն սիրտը բարի չէ, ի՞նչպէս կրնայ բարի ընել, ի՞նչպէս կրնայ ուրիշը քաշել, և ի՞նչպէս պիտի այլոց բարեացը վրայ ուրախանայ։

Ահա այս առաքինութիւնը պակաս ըլլալուն համար, թէ որ մէկէն մէկ պզտի բան մը կրէ՝ շուտով վրէժխնդիր կըլլայ, ոխ կը պահէ, կը փափաքի որ վնաս մը տայ ընկերին։ Ու այսպէս միշտ ատելութեամբ կը վարուի։

Իսկ բարեսիրտ մարդը թէպէտև վնաս և նախատինք կրէ, միտքը կը դնէ թէ մարդ էր՝ սխալեցաւ. կամ ուրիշ մտքով ըրաւ, ինծի ուրիշ կերպ երևցաւ։

Կրնայ ըլլալ որ ես ալ շատ մարդ վշտացուցեր եմ, ու մարդ ձայն չէ հաներ։ Այս մարդկութեան կը վայլէ որ ես ալ ձայն չի հանեմ. պէտք է իրարու համբերել, ամէն մարդ իր ըրածէն ամչնայ։ Ահա այսպիսի բարի սրտով ընկերը կը շահի, ու հանգիստ կըլլայ հոգւով և մարմնով։

Ի՞նչպէս պէտաշահաւոր է։

112. Այս ախտէն ազատ ըլլալու համար պէտք է երկար ատեն կրթութիւն ընել. միշտ ուրիշին գործքը գովել և ընողը մեծցնել։

Երբոր աղէկ բան մը կը տեսնես ուրիշին վրայ՝ որ դուն չունիս, ուրախացիր, մի՛ վշտանար. զի դուն ալ անոր պէս մարդ ըլլալով կրնաս անոր ունեցածին մասնակից ըլլալ։ Թող որ, թէ որ քու ազգէդ է, իրեն բարիքը քուկդ ալ է, իրեն անունը քեզի ալ պարծանք է։

Ու որովհետև մարդուս սիրտը պէտք է որ բան մը սիրէ. եթէ մարդկութ̄է դուրս ելլէ ու նախանձի, ատէ, իր բնութ̄ե դէմ կընէ, և մարդկային ընկերութ̄ե մեծ վնաս կը բերէ։

Սակայն դէշը այն է՝ որ այս մոլութ̄իր մեր ազգին մէջ շատ կը տեսնենք հին ատենէն 'ի վեր. անոր համար այսչափ խեղճութ̄ի հասաւ մեզ։ Իբր զի՝ չորս անգամ մեր թագաւորութիւնը կործանեցաւ իրարու նախանձելով և չի քաշելով· շատ անգամ զօրացաւ և ծաղկեցաւ իրար սիրելով և միաբանութի՟ ընելով (175) :

Նախանձով շատ մեծ մարդիկ և լաւ բաներ կորսնցուցինք, իսկ միաբան սիրով նորէն ստացանք, վերջապէս կորսնցուցած մնացինք :

Թէ որ մեր ազգին մէջ նախանձ չըլլար, գիտութ՟ին ու հարստութ՟իը շատ աւելի պիտի ծաղկած ըլլար մեր ո՟րութ՟ե մէջ· վասն զի միայն ատելութ՟ը իրար փճացուցեր են, և մէկ զմէկ չի քաշելով այլոց գործքը գետնէ գետին զարկեր են, և այսպէս շատ աղէկ բաներու խափանիչ եղեր կորուսեր են :

Մեր ազգը դեռ չի գիտեր ուրիշին բարիքը կամ անունը իրեն սեպել ու անանկ ուրախանալ· քանի որ աս չի կայ, ազգասիրութ՟իը յաւիտեան չըլլար մեր ազգին մէջ : Հիմըկուց աղէկ խօթէ միտքդ աս բաներս : Այն մեծութ՟ին որ ինքը չունի, կը ջանայ որ ուրիշն ալ չունենայ· և այն գիտութիւնն որ ինքը չունի, կուզէ որ ընկերն ալ չունենայ· կամ թէ ուրիշը գէշ երևնայ ու աղէկ չի զուցուի :

Ահա այս է չար մոլորութիւն, և

մեծ վնասակար ախտ մարդկութեան, որ շատ անգամ աշխարհքս կործաներ է : Ուստի ջանա որ մանկութեանդ այս չար մոլութեան յաղթես և միշտ դէմը ընես :

Բնաւ չըլլայ թէ նախանձիս, և գէշ սրտով ընկերիդ բանին նայիս . հապա օրինակ առ, դուն ալ անոր աղէկ բաներուն հետեւէ, որ դուն ալ անոր պէս գովելի ըլլաս :

Ասանկ ըրեր են և կընեն կրթըւած և իմաստուն ազգերը . չի նախանձիլ չըլլար, մարդուս բնական է եղեր, բայց անոնք բարի նախանձի կը փոխեն . չեն ըսեր թէ ընկերս ինչո՞ւ անանկ ըլլայ, հապա թէ ես ինչո՞ւ անանկ չեմ . ու ընկերին բարիքը՝ ազգին և իրենց սեպելով, իրենք ալ անոր կընմանին : Կուզե՞ս ասոնց պէս, իմաստնոց պէս նախանձիլ, կուզե՞ս ընկերդ պզտիկ ձգել, ջանա անկէ լաւ ըլլաս, անկէ մեծ բան ընես :

Գիտնաս որ նախանձելովդ ընկերդ գէշ չըլլար . չարը միշտ քեզի կը դառնայ : Բարեսիրտ եղիր որ բարին ալ քեզի դառնայ . որպէս զի ըլլաս անուանի կիրթ և ամենուն գովելի :

Որչափ դուն այլոց բարի կամենաս, այնչափ բարին ետեւէդ կը հասնի · և որչափ ուրիշին չար կամենաս, չարին կը հանդիպիս : Ոսկեբերան կըսէ թէ ինչ վախճան ունին չար մարդիկ, որ այլոց բարին իրենց պատիժ է :

Արդարութիւն :

Արիստիդէս աթենացի իշխանը այնչափ ազգասէր էր և աշխարհքի աղէկութի՛ն կընէր, որ անունը արդար դրին · վասն զի շատ մեծամեծ բարիք ըրաւ : Սակայն նախանձելով չի քաշեցին, սկսան ետեւէն գէշ զրուցել · որպէս զի իշխանութէ՛ն ձգեն :

Օր մը տեսաւ որ մարդ մը իրեն դէմ բան կը գրէ, հարցուց թէ ինչ է գրածդ : Ան ալ ըսաց թէ Արիստիդէս իշխանութէ՛ ձգելու համար կը գրեմ : Նորէն հարցուց թէ քեզի բան ըրած ունի՞ : Չէ՛ ըսաց, և ոչ կը ճանչնամ թէ Արիստիդէս ով է : Սակայն չեմ կրնար քաշել, ինչու համար արդար կը կոչուի : Հա անոր յանցանքը արդար ըլլալն է, անկէ 'ի զատ յանցանք չունի :

Ընկերիդ վըրայ լաւ սրտով նայէ ,
Չըլլայ թէ տես՝ այլ սրտանց սիրէ .
Թէ վընաս տըւաւ՝ մի՛ ոխ նենգ պահեր ,
Բարի ըրէ որ ամըչնայ քեզմէ :
Թէ զուրիշն տես՝ նախ դուն քեզ կտես ,
Ամենուն առջին տեղի կընես .
Խօսէ և գործէ ընկերիդ բարի ,
Զի բարին անդրէն քեզ կը բոլորի :

ԻԲ. ՀԱՄԱՐ

Ի՞նչ է միաբանութիւն :

113. Գեղեցիկ օրինակ ունինք միաբանութե՟ մեղուները , որ միաբանասէր ըլլալով այնպիսի ազնիւ պտուղ առաջ կը բերեն որ մարդուս ալ պիտանական է , ա՟յ ալ : Իբր զի մեղր միաբանութե՟ անուշ պտուղն ըլլալուն համար ա՟յ ընդունելի ընծայ կըլլայ . իսկ մեղրը բնական քաղցրութե՟ կանուշցնէ ամենուն բերանը :

Բայց տեսնենք թէ ասոնց միաբանութիւնը ինչ կերպ է : Նախ ունին գլխաւոր մը , որուն հնազանդ ըլլալով ուր որ երթայ ետեւէն կերթան : Եւ ամէնքը բանի հետ ըլլալով միատեղ կաշխատին :

Նոր մեղուները կերթան ծաղիկ ժողվելու, ծերերը դուրս չեն ելլեր ամանին մէջ մեղր կը շինեն ։ Ասոնցմէ ալ ոմանք դրանն առջին կըսպասեն որ թշնամի մը ներս չի գայ, և իրենց ընկերները դուրսէն ներս կընդունին ։

Իրենց մէջ ձայն տուող ալ ունին, որ առտուանց ձայն կու տայ, ու ամէնքը հնազանդելով միաբան բանել կըսկսին ։ Վերջապէս անանկ զարմանալի կարգեր ունին, որ իբր տուն մը կամ թագաւորութիւն մը կերևնան ։

Որովհետև սկզբան մարդիկ ինքնագլուխ էին, կըսեն թէ մեղուներուն նայելով սկսան տէրութիւն և թագաւորութիւն սահմանել ։ Սակայն մարդիկ մեղուներուն միաբանութիւնը չունին. թէ որ մեղուի չափ կարգ ունենային, ոչ տան մէջ և ոչ տէրութեան մէջ այնչափ խռովութիւն կըլլար ։

Վասն զի միաբանական սէր ունեցող մարդը միշտ կը ջանայ իրարու օգնել, իրարու պակասը լեցնել, և իրարու ոյժ տալով միաբան մեղր շինել, որ է եղբայր սիրութիւն ։ Անոր համար ըսաց Սողոմոն իմաստունը, թէ եղբայր եղբօր օգնելով կըլլան իբր ամուր բերդ մը, որ աշխարհք մէկ տեղ գայ, չի կրնար քակել ։

Այսպէս հին ատենը այն մեծ թագաւորութիւնները այնչափ երկար ատեն հաստատ մնացին, և միաբանութեամբ այնչափ թշնամիներուն յաղթեցին ։

Այս կերպով մէկ քանի ձկնորսներ միասիրտ ըլլալով Վենետիկ քաղաքը շինեցին, և յետոյ միաբանութեամբ շատ մեծցան, ու հարիւրաւոր տարի թագաւորութիւն քշեցին ։ Սակայն երբոր անմիաբան եղան, քիչ օրուան մէջ այն գեղեցիկ տէրութիւնը կործանեցին (357) ։

Նոյնպէս Հայկ միաբան իրեն ցեղովը այնչափ բիւրաւոր մարդիկ ցրուեց, ու Բէլը սատկեցուց (171) ։ Բայց երբ անմիաբան եղան իշխանները՝ բոլոր ազգը գերի ըրին ։

Քանի տներ միաբան սիրով մեծցան փառաւորապէս, և քանի՛ փառաւոր տներ անմիաբանութեամբ ոչնչացան ։

Ուսկէ՞ կըլլայ անմիաբանութիւն ։

114 ․ Անմիաբանութիւն է ծնունդ նախանձի ․ զի նախանձելով ուրիշին բարւոյն կը հակառակի, և չուզեր

այլոց հետ միաբան կենալ, ու միաբանութեամբ բարի բան ընել։

Այլ գլուխ կը քաշէ ինքնահաւանութը̃· միայն իր բանը կը նայի· ամենևին չուզեր այլոց օգնել, կամ միանալ· որ է ժանտախտ մարդկային ընկերութեան։

Ու այս չարը որչափ աւելի վնասակար է, այնչափ ալ օրէ օր կեւելնայ, ու մեծամեծ կործանման պատճառ կըլլայ։

Կը տեսնես երկու ազգ մէկը կորիճ զօրաւոր, մէկալը տկար· տկարը միաբան ըլլալով կը յաղթէ անմիաբան զօրաւոր ազգին, ու գերի կընէ։

Պօղոս առաքեալը շատ տեղ միաբան եղէք կըսէ· զի մէկ մարմին էք, պէտք է կեղծաւորութիւն չընել, մէկզմէկ չատել։ Այլ մէկ սիրտ մէկ հոգի եղէք։ Ինչպէս մէկ անդամը վշտանայ, ամէն անդամք կը վշտանան, թէ որ մէկը փառաւորի՝ մէկալոնք ալ միատեղ կը փառաւորին ու կուրախանան։ Ասանկ պէտք է ամէն մարդ ըլլալ։

Եթէ աչքը լուսաւոր ըլլայ, պէտք է որ ոտքը ուրախանայ· թէ որ ոտքը ուժով ըլլայ, գլուխը պիտի պարծե նայ · վասն զի նոյն գլխուն ոտքն է ։ Եւ ընդ հակառակն՝ թէ որ դիպուածով ձեռքը գլխուն զարնէ, պէտք չէ գլուխը բարկանայ · զի իրեն ձեռքն է զարնողը ։

Այսպէս պէտք է մարդն ալ ըլլալ, որ իրարու անդամ են, պիտի իրարու պակսութիւնը գոցեն, և իրերաց համբերեն ։ Բայց նախանձը թող չի տար, ու անմիաբանութեամբ փոքր բանը մեծ կերևցնէ, նաև աղէկը գէշ, շիտակը ծուռ, և իրաւը սուտ ։

Զենոն փիլիսոփան օր մը նախանձոտ մարդ մը տեսաւ տրտմած, ըսաւ թէ չկտեմ քեզի՞ չար պատահած է, թէ ուրիշին բարի ։

Ի՞նչ է գործք միաբանութեան ։

115 . Ինչպէս որ մեղուին գործքն է միաբան մեղր շինել, և ամենուն բերանն անուշցնել · այսպէս միաբանութե̃ պտուղն է եղբայրսիրութե̃, իրարու հետ անուշ վարուիլ, իրար շահիլ, իրարու աղէկութե̃ վրայ ուրախանալ և պակսութեան վրայ տրտմիլ ։

Թէ որ անկարգ բան մը տեսնէ, պէտք է ազդ առնել, կամ խրատ տալով պակսան առաջը գնել, որ մէյ մ՚ ալ չըլնէ, և զինքը լաւ ճանչնայ, ու խոնարհի ։

Ահա ասոնք են մարդկութե՟ վայլած պտուղը, այսպէս կը շինուի ընկերութի՟ը, և ասով տէրութի՟՝ նաև ամէն տուն կը հաստատուին ։ Ասով աշխարհք ալ կը պայծառանայ ։ Իսկ առանց միաբանուե՟ բան մը չի մնար, կը կործանի ։ Եթէ չորս տարերք իրարու հետ միաբան չըլլան, բոլոր աշխարհք կը կործանի ․ ինչպէս որ աւետարանն ալ կը վկայէ թէ սէրն որ ցամքի, աշխարհք ալ ան ատենը պիտի անցնի ։

Արդ ասոնք լսելով ջանա միաբան ըլլալ սորվիս, նախ ընկերներուդ և եղբայրներուդ հետ միաբան սիրով վարուելով ․ որպէս զի միաբանութ՟ը ամենուն սիրելի ըլլաս ։ Մի հակառակիր ուրիշին խօսքին և գործքին ․ մի նախանձիր ընաւ այլոց բանին, այլ ուրախացիր, որչափ որ կրնաս ։

Եթէ աղէկ բան տեսնես, վառուէ որ դուն ալ ընես ․ թէ գէշ բան՝ ցաւակից եղիր, ջանա կերպով մը խափանել տալ, որ ալ չըլնէ ։

Սովորու՟ի ըրէ այլոց բանը գովելու և սիրով վարուելու ձիլ որ ըլլայ · որպէս զի այս կատարելութիւնը քեզ բնական ըլլայ, որով շատ մեծանուն և գովելի կըլլաս բոլոր աշխարհքիս մէջ ։

Սր̄ Նեղոս կըսէ թէ ինչպէս որ մեղուներուն երամը մեղր կը շինէ, այսպէս հաւասար միաբանութիւն եղբարց առաքինութիւն կընէ ։

Պատմութիւն ։

Դամոն և Բիւդիաս այնչափ իրարու հետ միաբան և միասիրտ էին, որ իրարմէ չէին զատուեր ։ Եղաւ որ մէկը դատապարտեցին մեռնելու · ընկերը իրեն տեղը դրաւ, ու ինքը գնաց տանը բանը հոգալու ։

Բայց գործքը լմնցնելէն ետև դարձաւ եկաւ, որ ինքը մեռնի ու ընկերն ազատի ։ Դատաւորը ասոնց հաւատարիմ բարեկամութիւնը տեսնելով ազատեց երկուքն ալ, և խնդրեց որ զինքն ալ երրորդ գրեն իրենց բարեկամութեան մէջ ։

Թէ բաղձաս ըլլալ ընտիր գովելի,
Միաբան եղիր՝ քաղցր և շնորհալի ·
Մի՛ մեծամտիր՝ թէ ես մեծազգի,
Սիրով գիտութ̄՝ մարդս է յարգելի ։

Երբ խելքդ է Թափուր՝ միտք անմիաբան,
Աղքատ է հոգիդ գեղացու նըման.
Թէ մէկ սիրտ ըլլաս՝ ազգասիրաց հետ,
Մեծ բաներ կընես՝ ազգիդ և քու տան:

ԻԹ. ՀԱՄԱՐ

Ի՞նչպէս կըլլայ հնազանդութիւն:

116. Որովհետև աշխարհքիս ամէն բանը կարգի և օրէնքի տակ դրուած է, և ամէն բան անհաւասար ստեղծուած է, ո՛րը մեծ, ո՛րը պզտիկ. ո՛րը գիտուն, ո՛րը տգէտ. ո՛րը հարուստ, ո՛րը աղքատ. ասոր համար ստեղծողը օրէնքներ դրաւ, որ իրարու հետ լաւ համաձայնին (45):

Այս համաձայնութիւնը հպատակութ̄ե կըլլայ. և նոյն օրէնքները հնազանդութ̄ե պիտի շահուին. որ շատ գեղեցիկ առաքինու̄ն է և տղոց բնութ̄ե խիստ յարմար. որով սիրելի և ազնիւ կերևնայ:

Իբր զի բնական օրէնքը պահելով, մեծին հնազանդ և ծնողացը հրամանին տակն ըլլալով, հարկաւ կատարեալ մարդ կըլլայ տղան, և աշխարհքիս ազնուական զաւակը կերւնայ ։ Ահա այս պատճառաւ այնչափ օրէնքներ դրուած են ․ որպէս զի մարդս միշտ հնազանդութեան տակ ըլլալով՝ ամէն բան կարգի տակ մնայ ինչպէս արժան է ։

Թէ որ տան մը մէջ ծառայն տիրոջը հրամայէ, աղքատը իշխանին, և տղան ծնողաց, որչափ անկարգ և անշնորհք բան կըլլայ ։

Իսկ եթէ տղան ծնողաց հրամանէն դուրս չելլէ, վարպետին միշտ հնազանդ ըլլայ, և մեծն ու պզտիկը ճանչնայ, որչափ գեղեցիկ և կանոնաւոր բան կըլլայ ։ Որով մարդավար և գիտուն կըլլայ, քիչ աշխատանքով շատ բան կը սորվի ․ մինչև երևելի մարդկանց կարգը կանցնի ։

Ահա այս էր պատճառն որ ամենաբարին ամէն մարդ հաւասար չըրաւ, ու պզտիկը մեծին հպատակ դրաւ ։ Եթէ տղան ուզէ այս օրէնքէն դուրս ելլել, պէտք է նախ մարդկութիւնը ձգել, և ա՟յ կարգն աւրել ։

Վասն զի անբաններուն մէջն ալ օրէնք կայ ․ որով տկար կենդանիք զօրաւորներուն կը հնազանդին, և ձագերը իրենց ծնողաց ետևէն կերթան ։

Ինչո՞վ նշանայ անհնազանդը :

117 . Անհնազանդութե՟ պատճառն է կամապաշտութի՟ն որ թող չի տար կամքին ապահով ճամբան երթալու , այլ ամբարտաւանութեամբ գլուխ կը քաշէ , ու չուզեր այլոց հնազանդութիւն ընել , նաև ուրիշին հրամանին և կարծեացը խոնարհիլ :

Կամապաշտին կամքն է իրեն օրէնք և կանոն . անոր համար չարաչար կը սխալի , ու չի տեսներ : Ասկից առաջ կու գայ ինքնահաւանութի , որ շատ վնասակար ախտ է մանկանց . որովհետև մանկական բնութե անուշ կու գայ իր բանին և խելքին հաւատալ , և զինքը մեծ համարիլ :

Աւաղ ո՛ր տղան որ ինքնահաւանութի ունեցեր է , միշտ անկարգ անխոհեմ և տգէտ մնացեր է : Ու որչափ մեծցեր է՝ այս ախտն ալ հետը մեծնալով անպիտան մարդ եղեր է :

Երբեմն այնչափ կը զօրանայ այս ախտն որ ամէն ըրած բանն իրեն աղէկ կերևնայ , ոչ խրատ կը լսէ , և ոչ ուրիշի կը հաւնի . միայն իր խելքն է մեծ : Անոր համար կըսեն թէ հնազանդութե՟ մեծ բան չի կայ . ով որ չունի՝ ամէն աղէկութ̃է թափուր է ։

Կամապաշտ մարդը կուզէ բնական օրէնքը խանգարել ։ Ինքն ուրիշին հնազանդելու տեղը, կուզէ որ ուրիշը իրեն հնազանդի ․ և ամէն մարդիկ իրեն կամացը ծառայեն ․ մինչև անկարգ բան ալ ընէ, հաւանելով աղէկ ըսէն ։

Նաև կը ջանայ որ ծնողքն ու վարպետը իր կամացը հետևին ։ Ասոնցմէ խրատ առնելու տեղը ինքը խրատ տուող կըլլայ ․ որ է ընդ դէմ բնական օրինաց ։

Այնչափ ինք զինքը խելացի տեղ կը դնէ, և բարակ մտածող կը կարծէ, մինչև ոչ ծերը բանի տեղ կը դնէ և ոչ գիտունը ․ նաև կըսկսի ծուռ մեկնութիւն տալով գիտուններուն պակասը բռնել ։

Միշտ կը փափաքի, որ ամէնքը գովեն զինքը ու իր ամէն բանը ։ Այնչափ կը լըբանայ, որ կըսկսի մեծերուն վրան ալ խնտալ ․ որ է մեծ յանդգնութիւն և զզուելի չարութի̃ ։

Ի՞ՆՉ Է ԴԷՂԸ ։

118 ․ Անհնազանդութ̃ե դեղն է կոյր հնազանդութիւն, որ առանց բան մը

մտածելու և մեկնու՟ն տալու պէտք է մեծին հրամանը կատարել. որ կըլլայ օրէնքը ճանչնալով լաւ հնազանդ ըլլալ թէ՛ ա՟յ պատուիրանացը, թէ բնական, և թէ քաղաքական օրէնքներուն (45): Վասն զի երբոր չուզած բաները կըլլան, միտքը կը դնէ թէ բնական օրէնքը այսպէս հրամայեր է. ուրեմն պէտք է հնազանդիլ մեծին:

Երբոր միտքը դրած է թէ օրէնքը հրամայեր է որ վարպետին մօտիկ դըրուի՝ պէտք է հնազանդիլ. այլ բան չուզեր և ոչ մեկնութ՟ն կը կարօտի, անպակաս կատարելու է:

Ուստի գիտունները կըսեն թէ մանկական բնութ՟ն շատ յարմար է հնազանդութ՟ն, որ փոքր և խելացիներուն հարցընելով, և անոնց կամքին հետևելով շատ երևելի մարդ կըլլայ:

Այսպէս պէտք է դուն ալ ջանաս, և կոյր հնազանդութ՟բ մեծերուդ հետևիս: Դուն քեզ բան գիտցողի տեղ դնելով չի ջատագովես սխալմունքդ և գործքդ: Նաև այլոց բարի բանին և խօսքին չընդդիմանաս. և խելքիդ դէմ եղած բանին վրայ հակառակութի՟ չըներ անպատճառ ։

Մանաւանդ կամապաշտութե՟ դէշ բանը աղէկ սեպելով չի գովես · և քեզ բան մը կարծելով չի պարծենաս ։ Միայն ջանա այլոց հետևողութիւն ընես, և մեծերուն անսալով՝ խօսք մտիկ ընող ըլլաս ։

Մի՛ ջանար խելացի երևնալ · աղէկ բան մ' ալ ունիս նէ՝ մի՛ գովեր · թող որ ուրիշները գովեն ։ Միշտ պէտք է մեծցընել մեծերուն խելքն ու գործքը · զի ասով միայն կընաս հնազանդութիւն սորվիլ, և ասով կընաս մեծնալ ։

Հուսկ յետոյ, որչափ աւելի հնազանդիս՝ այնչափ աւելի կը փառաւորիս · և որչափ աւելի քեզ մեծցընես՝ այնչափ աւելի կը ցածնաս · զի միշտ յաղթող և մեծ է հնազանդութի՟ ։

Պարտութեան ։

Պրութագորաս գեղացու զաւակ ըլլալով մանկութե՟ ատենը միշտ կը ջանար որ ամէն բան աղէկ կերպով ընէ ։ Օր մը գեղէն դառնալու ատենը՝ Դեմոկրիտոս փիլիսոփան զինքը տեսաւ որ փայտի կտորներ կապած շալկեր կը տանէր · բայց փայտերը շատ շնորհքով կապած էին ։

Փիլիսոփան հարցուց թէ ո՞ւն կապեցիր ։ Հրամերես ըսաւ ։ Նորէն քակէ կապէ ըսաց որ տեսնեմ ։ Տղան հնազանդելով շուտ մը քակեց կապեց ։

Փիլիսոփան ասոր հնազանդութիւնը տեսնելով հասկըցաւ որ մեծ մարդ կըլլայ եթէ կրթուի ։ Ուստի քովն առաւ գիտութիւն սորվեցուց, և եղաւ Պիւթագորաս երեւելի փիլիսոփայ ։

Թէ ինքնահաւան՝ գովեստ տաս անձին,
Քեզ ծաղր կընես ամենուն առջին ·
Ջանա որ ըլլաս հնազանդ և խոնարհ,
Մինչև քեզ գովէ բերան օտարին ։
Թէ սորված ըլլաս իմաստուն բաներ,
Մի այլոց առջին պարծելով յայտներ ·
Որչափ շատ սորվիս՝ այնչափ քիչ գիտես,
Ուրիշներուն քով ինչե՞ր կը գտնես ։

Լ. ՀԱՄԱՐ

ԻՆՉՊԷՍ ԿԸԼԼԱՅ ՀԵԶԱՀՈԳԻՆ ։

119. Հեզ և անուշ ըլլալու համար պէտք է ամէն բանի մէջ քաղցր երեւնալ առանց այլայլութեան ։ Փուճ բա-

ներու վրայ չի վշտանալ, և բարկութեամբ այլոց սիրտը չի կոտրել ։

Նա՛և դժուարելու բանի մէջ ալ պէտք է խոհեմ և ծանր շարժիլ, անձն ու ժամանակը նկատելով ։ Անանկ որ ոչ չափազանց խռովիլ, և ոչ անբան անզգայ մնալ ։ Տեղովը զրուցել և ընկերը շահիլ հեզութեամբ ։

Որովհետև բարկասիրտ մարդը այնչափ կը զայրանայ չափազանց, որ ունեցած իրաւունքն ալ կը կորսնցընէ, մինչև ամենուն աչքին յանցաւոր կիյնի․ և ուրիշը պարտաւորելու տեղը ինքը կըլլայ պարտաւոր ։ Իսկ հեզահոգի մարդը ծանր շարժմունքով և անուշ խօսքով աւելի կը պարտաւորէ զուրիշն, ու ամօթ կընէ ամենուն աչքին յանցաւորը ։

Անոր համար այս առաքինութի՟ը շատ հարկաւոր է ընկերութե՟ մէջ․ որովհետև մարդկութեան կը վայլէ խօսքով մէկզմէկ հանդարտել, և քաղցրութեամբ իրարու յաղթել ։

Իսկ գազանին կը վայլէ, որ վնաս մը տեսածին պէս, բարկութ՟բ իրար վիրաւորել և պատռել․ վ՟ զի խօսք չունի, խելք չունի, որ պատճառով յաղթէ վնաս տուողին․ հարկաւ իր գազանութեան վայլածը կընէ ։

Ուստի հասարակօրէն վայրենի և անկիրթ մարդիկ շուտով կը բարկանան իրար զարնելով ։ Այսպիսի ազգերուն մէջ միշտ մարդասպանութիւնը պակաս չէ․ քիչ մը վնաս տեսածին պէս վրէժխնդիր ըլլալով իրար կըխայթեն (440)։ Բայց կիրթ և քաղաքավար ազգերուն մէջ սաստիկ անվայել բաներ քիչ կը պատահին․ զի խօսքով կը դպչին իրարու, չէ թէ ձեռքով, ինչպէս կը վայլէ մարդկութեան ։

Անոր համար հանդարտաբարոյ և կրթուած ազգերուն մէջ քիչ մարդասպանութիւն կը պատահի․ և իրենց զաւակը հանդարտ մեծնալով միտքը տեղեկութեամբ կը լեցուի․ գիտուն և հեզահոգի ըլլալով բարկութեան ախտը չի կրնար տիրել ։

Ինչպէս է բարկասիրտը ։

120․ Բարկասիրտ մարդուն սիրտը բարկութեան առենը սաստիկ կը տաքնայ, ու մորթը պաղելով մազերը կը ցցուին ։ Երբեմն արիւնը երեսը գալով կը կարմրի և աչքը կը բորբոքի․ նաև լեզուն բերնին մէջ փախչելով կը պօռայ գազանի նման ։

Անոր համար Պղատոն բարկասիրտներուն դեղ մը գտեր էր, որ հայլին մէջը նային․ որպէս զի իրենց այս զարհուրելի պատկերը տեսնելով քիչ քիչ շտկուին, ու բարկութիւնը ձգեն հեզահոգի ըլլան ։

Ինչպէս որ պզտիկ կայծ մը սոսկալի մեծ կրակներ կընէ․ ասանկ ալ պզտի խօսք մը սոսկալի մեծ բաներ կը հանէ բարկութիւնը ։ Քանի՜ մարդիկ կորան փոքր պատճառով մը․ և քանի՜ բարկասիրտ տղաք քիչ մը խօսքով անշահ եղան, ու հոգւով մարմնով ոչնչացան իրենց ծնողքէն հեռու երթալով ։

Հեզ մարդը բարեսիրտ կըլլայ, և այլոց գործքը բարին մեկնելով թէ՛ զինքը և թէ ընկերը կը շինէ․ իսկ բարկացող մարդը չարասիրտ կըլլայ․ և ամէն բան ուզածին պէս չարին տանելով կը զայրանայ, քիչ մը բանով կը բռնկի, ու չարաչար մեծ բաներ հանելով սոսկալի մեղքերու պատճառ կըլլայ ։

Հեզահոգին իր ծառաներուն հետ ալ անուշ կը վարուի․ կամքին դէմ բան մը տեսնէ, չի խռովիր․ իսկ բարկասխրտը այնչափ կը կատղի որ ոչ միայն իր ծնողաց և մեծաւորին դէմ կը խօսի, այլ և ա՟յ դէմ հայհոյութ՟ի կընէ. և ինք զինք խածնելով կը վիրաւորէ:

Շատ անգամ փուճ բանով հին բարեկամը կը կորսընցընէ. ոչ մեծ կը նայի ոչ պզտիկ. ոչ բարեկամ և ոչ ազգական. ոչ հոգի և ոչ հաւատք. զի բարկութեան ախտով կուրացեր է:

Հեզահոգին պարապ տեղը չի բարկանար. միայն հարկաւոր և պատշաճ տեղը չափով. որպէս զի անզգայ չերեւնայ: Այլ սաստիկ խօսքով խըրատ կու տայ, և կը հասկցընէ, որ նորէն արհամարհութ՟ի չընէ: Միշտ կը ջանայ որ մարդու մը վիշտ և նեղութիւն չի տայ. միայն անուշ վարմունքով կը յաղթէ ամենուն:

Իբր զի շատ մեծ յաղթութիւն է բարկութեան յաղթելը: Իմաստուն վարպետները միշտ իրենց աշկերտներուն այս խրատը կու տային, թէ բարկութ՟իը չափի տակ դիր պահէ.

Ինչպէս ընելու է ։

121 . Երբոր բարկասիրտ մարդ մը կը տեսնես ասանկ զարհուրելի գազան դարձած, և հեզահոգի մարդ մը անուշ և սիրելի . պէտք է որ դուն քեզի դաս ու սանձես բարկուե̃ գազանը, և հեզահոգիին հետևիս . որպէս զի այս գազան ախտը քեզի հետ չի մեծնայ ։

Անուշ և քաղցրաբարոյ մարդկանց հետևելու է, որոնք այլոց սիրտը կը շինեն և կը շահին . մինչև ամենուն սիրելի կըլլան ։ Ահա մարդուս վայլածը այս է ։

Ուրեմն արթուն կեցիր որ բարկութեան ախտը չաճի, և հեզուի̃ն ըլլայ քեզ երկրորդ բնութիւն ։ Ջանա կարգի մէջ պահես քեզ . որպէս զի ամէն բանի մէջ միակերպ մնաս և չայլայլի սիրտդ փուճումուճ բաներով ։

Ընկերութեան մէջ անճոռնի բան չի խօսիս, և մանաւանդ ա̃յ անճառելի անունը պարապ տեղը չյիշես ։ Բարկութ̃ք երդում չի հանես բերնէդ, և գէշ խօսք ամենևին չելլէ բերնէդ, որ շատ անշնորհք բան է ։

Երբոր կը տեսնես ուրիշին պակասութ՟իը և բարկութ՟ե ախտը, ջանա որ դուն չընես : Այլոց պակասութ՟իը քեզ խրատ ըրէ :

Նաև չըլլայ թէ բերնէդ յիշոց (քիւֆիւր) հանես. որ շատ մեծ կոշտութ՟ի և մեծ ամօթ բան է. թէ ա՟յ դէմ է, և թէ մարդկութ՟ե. թէ անշնորհք է, և թէ մեղք :

Հեզութենէ առաջ կու գայ գութունենալ ծնողաց և ազգականաց վրան, ողորմիլ տնանկին : Ուստի ջանա որ օր ըստ օրէ աճի սրտիդ գութը ամենուն վրան :

Ողորմած եղիր աղքատին. ներող եղիր պակասաւորին. ցաւակից եղիր տկարին. անուշ եղիր քեզի հետ ծանր խօսողին. նաև բարի խօսէ չար խօսողին : Ասով կըլլաս մարդ կատարեալ, հեզահոգի և քաղցրաբարոյ, սիրելի և ազնուական :

Պատմութիւն :

Գեղիոս Ճարտասանը խիստ բարկասիրտ մարդ էր : Օր մը այնչափ բարկութ՟ին ելաւ՝ որ սկսաւ բերնին եկածը զրուցել և հակառակաբանել : Հոն գտնուեցաւ մէկ բարեկամն՝

որ շատ հեզահոգի ըլլալով ամէն խօսքին պատասխան կու տար թէ այդպէս է ։

Այնչափ հեզութիւն ըրաւ այս մարդն որ Գեղխոս չի համբերեց, ու մեծաձայն կանչեց, թէ մէկ դէմ բան մ՚ ալ դուն զրուցէ, որ երկու մարդ ըլլանիս հասկընանք ։

Սակայն անոր հեզութ̃էն ամչնալով շուտ մը հանդարտեցաւ . բարկութ̃ը թողուց ու սկսաւ մարդու պէս անուշ խօսիլ, ինչպէս կը պատմէ Սենեքայ փիլիսոփան ։

Բարկութեան նման է վայրենի գազան ,
Վայրենի կ՚ընէ մարդն ընկերական .
Դէմքն է սոսկալի՝ աչքը հրոյ նման ,
Բերնէն կը թափէ անվայելուչ բան ։
Մեղցուր այս գազանն՝ երբ քեզ կը մօտի ,
Չըլլայ խըռովիս ինչ որ հանդիպի .
Ամէն առթի մէջ մարդն հեզահոգի ,
Հեզ է և խոնարհ՝ շուտ չի փոփոխի ։

ԼԱ. ՀԱՄԱՐ

Ինչ է համբերութիւնն ։

122. Համբերութ̃ին է անանկ առաքինութ̃ի, որ ամէն նեղութ̃ի թէ-

թեւցընելով համ և անուշութիւն մը կը բերէ կրողին ։ Որովհետեւ մարդս ընկերական ըլլալով երբեմն իրարմէ նեղութի̅ կը կրէ, ահա ասոր դեղն է համբերութի̅ ։ Այսով ուրիշին պակասութի̅ը թեթեւ կերեւնայ . եթէ ծանր բան մը լսէ և տեսնէ, միտքը կը դնէ թէ ես ալ ուրիշներուն շատ ծանրութի̅ տուած եմ, բայց անոնք համբերելով զիս շահեցան ։

Այս առաքինութը̅ կըսկսի զգուշանալ որ մարդու նեղութի̅ չի տայ և վիշտ մը չի բերէ թէ՛ խօսքով և թէ գործքով ։ Եթէ սխալմամբ մէկին սիրտը ցաւցընէ, շուտ մը խոնարհելով թողութի̅ կուզէ . և այսպէս թէ՛ ինքը կը շտկուի, և թէ ընկերը ։

Այսպէս եղան երեւելի մարդիկ . որ մտքերնին դրեր էին թէ մարդ ենք՝ մարդկային բանը մեզմէ օտար չէ . ուրիշին որ եղաւ, մեզ ալ կրնայ ըլլալ . ուրիշն ինչպէս կը համբերէ, մենք ալ պէտք է համբերենք ։

Սոկրատ փիլիսոփային ծառան օր մը սաստիկ վշտացուց տէրը, որ պատասխան տուաւ թէ հիմա քեզ չարաչար կը ծեծէի, թէ որ բարկացած չըլլայի ։

Ահա այսպէս բարկութ՟ե ատենը լուռ կենալու է, և ամէն բանի պատասխան տալու չէ․ շատ բանը չի լսելու, և չի տեսնելու է։

Թէ որ վնաս ալ եղած ըլլայ՝ սաստիկ խռովելու չէ․ այլ հանդարտութ՟բ ճարը գտնելու է։ Առանց կրից պէտք է պատասխանել․ որպէս զի դիմացինը յաղթուի նկուն ըլլայ։

Առաքինի մարդուն կը վայլէ, որ մէկէ մը նեղութ՟ի քաշած ատենը չէ թէ միայն չայլայլի, հապա անոր ցաւակից ըլլայ, ինչպէս հին փիլիսոփաները կընէին։

Պէտք է վշտանալ՝ չէ թէ վնաս քաշելուն համար, այլ ուրիշը պակասաւոր ըլլալուն համար, որ անքաղաքավար վարմունքով անկատար մնացեր է․ ոչ բարեկամ գիտէ, և ոչ ազգական, քիչ մը բանով այնչափ տարուան բարեկամն ու եղբայրը կը նախատէ։

Անանկ մարդը չի կրնար մտածել թէ ընկերս եթէ միանգամ զիս վշտացուց՝ բիւր անգամ զիս պատուեց, ես հիմա փուճ խօսքի մը համար Ի՞նչպէս այնչափ աղէկութիւնը մոռնամ։ Թէ որ ասանկ մտածէ, հարկաւ կը համբերէ,

Ի՞նչ է անայլայլութիւն :

123 . Որովհետև բաղդն է փոփոխական, շատ անգամ մարդս անբաղդութե՟ն մէջ կիյնի : Նայիս մէյ մը կը փայլի, մէյ մը կը խաւարի . մէյ մը կը մեծնայ, մէյ մը խեղճ կըլլայ . զի բաղդը կերթայ կուգայ : Ա՛հա այս պատճառաւ մարդուս շատ հարկաւոր է համբերութիւն :

Որչափ մեծ խեղճութե՟ն պատահի, պէտք է մտածել թէ փոփոխական է աշխարհք, ասանկ ալ չի մնար, շուտ կը փոխուի : Նոյնպէս թէ որ մեծութ՟ի մը գայ, պէտք չէ մեծամտիլ և ուրիշը արհամարհել . զի շուտով պիտի փոխուի անցնի :

Ուրեմն ոչ մեծութե՟ն վրայ հպարտանալու է, և ոչ թշուառութե՟ն վրայ յուսահատելու է՝ զի է անցաւոր . ինչպէս կերթայ, անանկ ալ կու գայ . և ինչպէս կու գայ անանկ ալ կերթայ, թէ՛ մէկը և թէ մէկալը :

Համբերող մարդիկ կենդանի հաւատքով կը յուսան թէ շուտով պիտի անցնի այն նեղութ՟իը, ոչ երբեք կը տրտնջան յուսահատելով : Իսկ թուլահաւատ տկար մարդիկ քիչ մը բանով կայլայլին ու շուտով կըսկըսին տրտնջալ, և յուսահատիլ. որ է մեծ անկատարութիւն և անհաւատութիւն։

Քանի՛ մարդիկ ձախորդութիւն տեսնելով հալեցան մաշեցան, մինչև գերեզման մտան. քանի՛ տղաք ուրիշէն նախատինք մը լսելով, անհամբերութեամբ ցաւի տէր եղան. որ էին անկատար։

Ահա անհամբերութեան պտուղը, ահա բաղդին տուած մեծութիւնը։ Ալ աղէկ չէ՞ր քիչ մը համբերելով անցընէր նոյն նեղութիւնն ու անանկ ողորմելի չըլլար։

Քանի՛ քաղաքներ և տներ փլան անհամբերութեամբ. թէ որ քիչ մը համբերած ըլլար պզտի խօսքին ու պատասխան չի տար, այնչափ կռիւ մեղք և կործանմունք չէին պատահեր։

Ահա այս է մեծ յաղթութիւն և մեծութիւն համբերողին, որով կը տիրէ աշխարհքին վրայ, ինչպէս գրքերը կը քարոզեն։

Ի՞նչ կերպով կըլլայ։

124․ Ինչպէս ուրիշ առաքինութի՟ները, այսպէս ալ համբերութիւնը առանց կրթութե՟ չըլլար · պէտք է մանկութ՟է կրթութիւն ընել, լուռ կենալով, պատասխան չի տալով, չի յուսահատելով, և չարի չար չի հատուցանելով։ Մանաւանդ՝ ջանալու է համբերութ՟բ այլոց բարի կամենալ և սիրտը շահիլ · որով կը յաղթի թշնամին, և սատանան կամըչնայ։ Ահա այսպիսի յաղթութեամբ կը փառաւորի մարդ։

Ուրեմն ջանա այսպէս ընել · և ձախորդ բաղդիդ համբերէ յուսալով ա՟ծային ողորմութե՟։ Նաև դուն միշտ ջանա աշխատէ ժամանակդ պարապ մ'անցըներ, քու ստեղծողդ քեզ չի թողուր, օր մը կը հասնի քեզ։

Նայէ որ աշխարհքիս ձախորդ դիպուածներուն մէջ խոհեմու՟բ քեզ կառավարես առանց յուսահատելու · մինչև որ յաջողութի՟ը գտնես։ Վ՟նզի բաղդին փոփոխութիւնը կէտի մը վրայ կեցած է։

Արթուն կեցիր և աշխատաւոր եղիր որ առիթ չի կորսնցնես, մանուանդ ձախորդութ՟ե մէջ ։ Ասանկ ատեն մեծերէն և խելացիներէն խըրատ ուզէ․ որպէս զի աղէկ ճամբայէն չի զատուիս, ու անյաջող մնալով անպիտան չըլլաս ։ Այլոց քաշածը քեզ խրատ ըրէ, շուտով աղէկութիւն կը գտնես ։

Երբոր մէկէն շնորհք մը կը խնդրես ու չըներ, և արդիւնքդ բանի տեղ չի դնելով երեսդ չի նայիր, ու անարժանը քեզմէ աւելի կը պատուէ․ մի խռովիր՝ համբերէ․ այս ձախորդութիւնն ալ շուտով կանցնի, և քու արդիւնքդ կը յայտնուի ։ Բանի գացող մարդուն ոտքը պարապ չերթար կըսեն․ միայն թէ համբերութեամբ և երկայնամտութ՟ե սպասէ, որ պտուղը վայելելով մեծնաս ։

Պարծութեան ։

Մէկ տղայ մը միշտ Օենան փիլիսոփային դպրատունը կերթար բան սորվելու ։ Երբոր տուն դարձաւ, հայրը հարցուց, թէ ի՞նչ սորվեցար փիլիսոփայէն ։ Ան ալ պատասխան տուաւ, թէ սորվածս գործքով ցուցընել սորվեցայ ։

Օր մը հայրը բարկացաւ նոյն տըղուն․ բայց տղան լուռ և անայլայլելի մնալով՝ աւելի սաստիկ բարկացաւ հայրը․ մինչև սկսաւ չարաչար զարնել վիրաւորել առաքինի տղան, որ բերան չի բացաւ, այլ սիրով կը համբերէր։

Երբոր ամէնքը կը զարմանային համբերութեանը վրան․ տղան ըսաց թէ ահա դպրատունը այս սորվեցայ, որ հօրս բարկութե՟նը համբերեմ։

Թէ բարիք բաղդին քեզ առատանան,
Չափով վայլէ որ անպտուղ չըլլան․
Եթէ դիպուածով քեզմէ հեռանան,
Մի՛ շատ վշտանար՝ զի կերթան կու գան։
Մի՛ հոգար մաշիր վասն անցաւորին,
Ջանա ունենաս որչափ քեզ պիտին․
Թէպէտ գանձ, ոսկի առատ ունենաս,
Բոլորը պիտի ձըգես հեռանաս։

ԼԲ․ ՀԱՄԱՐ

Ինչպէս կըլլայ մարդս հաստատ։

125․ Քաղաքական ընկերութե՟ մէջ հարկաւոր ըլլալով հաստատութիւնը՝ գիտունները կը պատուիրեն, թէ մանկութէ՟ պէտք է կրթութիւն ընել այս բանիս համար։

Նախ և առաջ պէտք է առանց մտածելու բան չընել · և ամէն բանին վախճանը դիտելով սկսիլ · ո՛չ թէ շուտով զղջանալով մէկը ձգել մէկալին փակչիլ չըլլայ · որ է մանկան և կնկան բնութիւն ։ Անանկ պէտք է ըլլալ, որ սկսածը կատարէ գեղեցիկ կերպով, և ամենուն հաւնեցնելով ։

Ամէն նոր բան տղոց ախորժելի է · անոր համար տղան քիչ ատենին մէջ շատ կերպ կը փոխուի ։ Իսկ խոհեմ ծեր մարդը շատ դժուար կը փոխէ միտքը ։ Իբր զի՝ տղան առանց մտածելու կըսկսի · ծերը նախ լաւ կը մտածէ, ետքը ձեռք կը զարնէ · նախ կը խորհի, ետքը խօսք կու տայ · ուստի հաստատ կը մնայ ։

Թէ որ մէկը մանկութէն այս բանիս կրթութիւն չընէ, միշտ անանկ կը մնայ · ինչ բան որ սկսի անկատար կը թողու · անդադար կուզէ նոր բան ընել · խօսք կու տայ՝ խօսքին վրայ չի կենար · մէկ բանէն մէկալը կը ցատկէ ։

Անոր համար չաջողած կը մնայ, ամենեւին պատիւ չունենար · մեծ բաներ կը խոստանայ, ու բան մը չի կատարէր · որովհետև իր բնութ՟ին է անկատար , և անկատարութիւնն իրեն բնական ըլլալով՝ բնաւ կատարեալ բան մը չունի :

Ուստի ասանկ անհաստատ մարդիկ ծովուն ալիքներուն կը նմանցընեն , որ ամէն հովէ շարժելով՝ միշտ փոփոխութեան մէջ են :

Ի՞նչ է պատճառը :

126 · Անհաստատ ըլլալու պատճառն է փոփոխամտութ՟ին , որ անկարգ սովորութ՟է առաջ կու գայ · զի տղուն բնութիւնը միշտ անկատարութեան կերթայ , և նոր բանը աղէկ կու գայ իրեն :

Անոր համար երբոր սովորութիւն կընէ ուզածն ընել , և իր ախորժակին հետևիլ , հարկաւ այս ախտին կը տիրանայ · մինչև ամէն բանի մէջ անհաստատ կը մնայ · որ մեծ ամօթ է մարդկութեան :

Մարդս լեզուով կը կապուի , և խելքով կը կառավարուի · երբոր խօսքին և գործքին վրայ հաստատ չէ , յայտ է թէ անբանօրէն խօսեր և գործեր է առանց մտածելու · որ է մարդկութիւնը փոխակերպել անբանութեան․ ասանկ մարդիկ չէ թէ լեզուէն, հապա եղջիւրէն կապուելու են ։

Այս բանիս վրայ հոգ կրթութիւն չընող մարդը միշտ ծաղր կըլլայ, և ոչ կրնայ հաւատարմութ̃ի ստանալ։ Շատ անգամ ալ սուտ կը խօսի․ իրեն չընկած խօսքերու մէջ կը խառնուի, և մեծ բաներու մէջ կը նետուի ։ Այնչափ անկարգ կըլլայ, որ ամէնքը իրմէն երես կը դարձնեն ։

Քանի՛ նախատինք են այն տղուն, որ մեծին քով հաւատարմութ̃ի չունի․ քանի՛ ամօթ է՝ երբոր իր լեզուն ծաղր կըլլայ ու կը նախատուի ։

Անոր համար հաւատարմութիւնը այնչափ մեծ է, որ աշխարհքիս գանձը չի կրնար հաւասարիլ․ զի մարդկութեան պատիւն անկէ կը կախուի, միայն անով կրնայ համարումն ունենալ, և մարդու գործք կատարել ։

Սակայն երբոր խօսքին և գործքին վրայ հաստատ չէ, ի՞նչպէս կրնայ պատիւ և անուն ստանալ․ ի՞նչպէս կրնայ կատարելութ̃ե հասնիլ, նաև միակերպ հաւատքին ծառայել հաստատութ̃բ ։ Անհնարին է ։ Ուրեմն անհաստատ մարդը սուտզրոյց՝ խաբերայ՝ անհաւատարիմ և անհաւատ կըլլայ ։

Ի՞նչ է անհաւատութիւն ։

127․ Անհաւատութիւնն է ծնունդ անհաստատուե̃․ զի անհաւատ մարդիկ թէ՛ անհաստատ կըլլան, և թէ ախտաւոր․ որ կուզեն հաւատքն ալ իրենց դարձնել, կամ թէ բոլոր հաւատքը վերցնել ։

Սակայն կը նային որ հաւատքը միշտ հաստատ անյաղթելի է, կըսկըսին անհաստատութե̃ մէկ բանը ձգել մէկալին հաւանիլ․ ուզած բանին հաւատալ, չուզածը ձգել ։ Երբեմն մէկ աղանդին հետևիլ, երբեմն մէկալին ։

Վերջապէս միշտ երերեալ տատանեալ ըլլալով Կայենի նման՝ այ̃ երեսէն ընկած ախտաւոր կը մնան ։ Անոր համար ոչ հաւատարմութիւն ունին և ոչ մարդկութիւն․ անբան անասունի պէս իրենց չար սովորութի̃ն է իրենց հաւատքն ու օրէնքը ։

Որդ. Ջանա որ մանկութե̃ առենդ այս չար ախտը ոտքիդ տակն առնես յաղթես՝ միշտ հաստատ կենալով ամէն բարի բանիդ մէջ ։ Անանկ հանդարտ մտածելով սկըսէ գործքդ՝ որ անկատար չի թողուս, և միշտ օգուտ մը ունենայ կամ քեզ, և կամ ուրիշին ։ Նաև խօսքիդ վրայ հաստատ կեցիր որ ծիծաղական չըլլաս ։

Բայց հաստատութեան ալ մէկալ ծայրը կայ, հոն չանցնիս ․ կան մարդիկ որ ըրածնին հաստատութի՟ կը կարծեն, բայց կամակորութիւն է ։ Նախ լաւ մտածէ ըրածդ ․ բայց թէ որ սխալմամբ անօգուտ կամ վնասակար բանի մը ձեռք զարկած ըլլանէ, մ՚ ամչնար փոխել միտքդ ։ Տեղ կայ որ միտքդ փոխելը աւելի հաստատութիւն է մտաց, կըսեն իմաստունները ։

Մտածէ որ մարդ ես դուն օրէնքի տակ ծնած, և հաւատքով լուսաւորած ․ չըլլայ թէ անհաւատի սկըզբունքով միտքդ խաւարես ․ չըլլայ թէ ախտաւոր և խաբեբայ մարդիկ քեզ ապականեն ։

Հիմա է ժամանակդ հաստատ ըլլալու, հիմա բնութե՟դ յաղթելով ամէն բանդ կարգի կանոնի տակ պիտի դնես, հաստատ՝ հաւատարիմ և հոգևոր ըլլալով ․ մինչև երջանիկ և փառաւորեալ մարդ ըլլաս ։

Կապիկի նման անհաստատ և փոփոխամիտ չըլլաս ․ միշտ մարդու վայլածն ընես միակերպ և անփոփոխ ։ Վասն զի ինչպէս որ ա̃ծ չի փոփոխիր, ասանկ ալ հաւատքը անփոփոխ է ։

Պատմութիւն ։

Ընկերթ պատանի մը փոփոխամիտ ըլլալով միշտ նոր բան կը սիրէր, և ամենևին բանի մը մէջ հաստատ չէր ․ մինչև աղանդաւորներուն հետ կենակցելով անհաւատ եղաւ ․ և ով որ կը տեսնէր՝ մէկէն վիճաբանելով կուզէր անհաւատութիւնը հաստատել ։

Օր մը յանդգնեցաւ, գիտունի մը առջին սկսաւ վիճաբանել ։ Ան ալ իրեն ըսաց ․ եթէ զրուցածներդ իրաւ ըլլան, ու մարդուս հոգին ոչինչ դառնայ, մենք բան մը չենք կորսընցներ, կանցնինք կերթանք ։ Բայց թէ որ մեր խօսքը իրաւ ելլէ, որ գրքերը չեն սխալիր, դուն ինչ ընես պիտի, և այն յաւիտենական դատապարտութեան ինչպէս պիտի դիմանաս ։

Այս խօսքով պապանձեցաւ անըզգամը, և շուտով փախաւ անկէ ։

Արդ միշտ կը վայլէ մարդկային բնութեան,
Ամէն բանի մէջ ունենայ վախճան.
Հաստատ հաւատքով՝ քաջ հաւատարիմ՝
Կատարել բարին՝ ինչպէս է արժան:
Վա՜յ անհաւատին՝ անհաստատ անբան,
Որ ամէն հովէ է փոփոխական.
Կարծէ թէ տանկ գլխուն կերենայ,
Չիյաւէ թէ անարգ մարդ է անպիտան:

ԼԳ. ՀԱՄԱՐ

Ի՞նչպէս պէտք է երար շահել:

128. Ընկերութ՟ն օրէնքը կը պահանջէ, ո՛չ միայն ուրիշին տուած նեղութեանը համբերել, և չի խռովիլ. այլ և ներում ընելով ընկերը շահիլ, և բարի խրատներով իմացում տալ, որ այն պակասութիւնը ուրիշ անգամ չընէ:

Գազանային բնութ՟ն կը վայլէ՝ քիչ մը բանով մեծ մեծ բաներ հանել, և ընկերին պակասութ՟ը ամենուն յայտնել. որպէս զի լսողները իրաւունք տան իրեն:

Իսով շատ անգամ պակասաւորը աւելի կը կատղի, ու ծածուկ ըրած պակասութ՟ը յայտնի կընէ՝ մէկալին արհամարհանք կամ (նիսպէթ) ըլլալու համար, որ է կործանումն ընկերին :

Եթէ որ տեսնես մէկ բժիշկ մը, որ հիւանդին դեղ ընելու տեղը կը վիրաւորէ, ի՞նչ կըսես : Այսպէս են անոնք որ ընկերին կիրքը բարի խրատներով մեղմացնելու տեղը, կծու խօսքերով չարաչար կը կատղեցնեն, և չընելու բանը բանի ընել կու տան :

Քանի՛ տղաք ծուռ և սուտ խօսքեր տանելով բերելով մեծ մեղքեր հանելու պատճառ եղան, որ շատ խելացիներ չի կրցան մարելու : Տես թէ որչափ մեծ չար է հետաքրքրութիւն ընելով բան հասկընալ, և առանց քննութեն՝ այլոց հասկցնել :

Որչափ վնասակար է ընկերութեն մէջ լուծը՝ մէկէն ուրիշին ականջը լեցընել, և այսպէս մեծամեծ ատելութիւններ և չարաչար մեղքեր պատճառել :

Վա՜յ այն տղուն որ ասանկ չար սովորութեց հետևելով մանկութէ մեղաց գործիք կըլլայ : Վա՜յ այն ծնողացն որ զաւակնին այսպիսի ախտի մէջ կը տեսնեն ու չեն հոգար, և չեն պատուհասեր · որպէս զի մէյ մ՚ ալ հետաքրքրուի̃ չընեն . և խօսք տանելով բերելով չարի պատճառ չըլլան . որ է բանսարկութիւն և սատանայական բնութիւն ։

Ինչ է խրատը ։

129 . Խրատն է առջի դեղ մանկական պակասութ̃եց . բայց պէտք է ըստ տեղւոյն խրատել անուշ խօսքերով ։

Իսկ լոտը պէտք է լաւ միտքը պահել . չէ թէ մէկ դիէն լսել, մէկալ դիէն մոռնալ . կամ մեծին խրատը բանի տեղ չի դնելով արհամարհել . որ է չար նշան ։ Անբժշկելի կըլլայ ախտը երբոր դեղը օգուտ չըներ ։ Մեռնելու է հիւանդը երբոր դեղն առնելով աւելի դէշ կըլլայ ։

Շատ մեծ վնաս է երբ տղայ մը խրատուելով աւելի կը չարանայ, ու կամակորութ̃ե դէշ բանէն ետ չի կենար ։ Ու երբեմն ուրիշէն ազդարարութիւն մը լսէ, մտիկ չընելէն 'ի զատ կը խռովի, ու աղէկն ընելու տեղը՝ չար կը գործէ . և առանց շըտկուելու միշտ դէշի կերթայ ։

Մէկ տղայ մը հարցուց փիլիսոփայի մը թէ շատ տեղեր և շատ դպրոցներ ժուռ եկայ, ինչո՞ւ համար բան չի սորվեցայ : Պատասխան տըւաւ, թէ դուն քեզ հետդ պտըտցնելուդ համար այդ չափը մնացիր :

Երբոր մէկը իր կամացը կը հետեւի, ու մեծին խրատը մտիկ չըներ, այլ միայն իր խելքին հաւնած է, ուր որ երթայ և ինչ որ ընէ՝ աղէկ բան չի կրնար ստանալ, և միշտ անկատար կը մնայ :

Շատ վնասակար բան է տղոց՝ ուրիշին կամքին հակառակիլ (ինատ ընել), որ է ընդդէմ մարդավարութե՟․ որովհետեւ տղուն ծնողքը, վարպետը և բարեկամքը միշտ իրեն աղէկութիւնը կուզեն :

Ուրեմն երբ կը ճանչնայ թէ անոնց խրատը իրեն օգտակար է, պէտք է որ միշտ հլու և հնազանդ ըլլայ, ու խրատին հետեւի խոնարհութեամբ :

Անոր համար խրատը գործք ողորմութե՟ կըսուի, և ազդարարութիւնը եղբայրսիրութե՟ մասն է․ որ կը պարտաւորէ թէ ամէնքն ալ բարի և առաքինի ըլլան, իրար շահին, իրարու սիրտ և խորհուրդ տան՝ աղէկին հետեւելով և գէշէն հեռանալով :

Աշխարհը ի՞նչ բանի նման է ։

130 . Գիտունները անխրատ տղան կը նմանցընեն անպտուղ գետնի, որ քանի՛ փորես, աշխատիս ու ցանես՝ ամենուն չի բուսցներ և պտուղ չի բերեր ։

Եթէ ընկերէն ալ եղբայրական ազգարարութիւն մը լսէ, մէկէն կը զայրանայ և ամբարտաւանութեամբ զինքը անկէ վեր կը դնէ ։

Իսկ խրատուած մարդը պտղաբեր գետնի կը նմանի, որ ատենով առած սերմանքը կը բուսցնէ, ու պտուղ կու տայ ։

Եթէ ընկերին վրայ ծանր յանցանք մը տեսնէ, չի վազեր ուրիշին պատմեր . այլ զգուշութե̃ իմաց կու տայ, և համբերութե̃ կը շահի ընկերը ։

Ուրեմն ջանա դուն ալ այսպիսի եղբայրսիրութե̃ այլոց պակասութիւնը զոցես, խրատ տաս՝ շահիս ։ Թէ որ դուն ալ ուրիշէն խրատ մը լսես, աղէկ պահես սրտիդ մէջ և զգոյշ կենաս ։

Ծանր խօսք և յանդիմանութիւն ալ լսես՝ օգտակար ճանչնալով՝ չի խռովիս . այլ անուշ դէմք և զուարթ ըլլաս, ու սիրով ընդունիս : Թէպէտ լեղի ըլլայ դեղը, բայց առողջութ՟ն կու տայ և անկատարութ՟է կը հանէ ու կատարեալ կընէ :

Ըեղ բան գիտցողի տեղ մի դներ, և մեծերուդ առջին այլոց խրատ մի տար . դուն ջանա որ ծերոց խրատը պահես, և կատարեալ մանկանց գործքը օրինակ առնես : Իսկ քեզմէ պզտիկլին բարի ճամբայ և բարի օրինակ տալով շահիս :

Հուսկ յետոյ ո՛ր Լուսաւորչայ խօսքը աղէկ միտքդ պահէ, թէ շնորհալից մտքին՝ քիչ խօսքը բաւական է . իսկ անխրատին՝ աշխարհքին բանը խօսելու օգուտ չունի : Ծովուն եզերքը ինչ որ ցանես չի բուսնիր . վասն զի աւազ է անպտուղ, միշտ խռովութ՟ե և ալէկոծութեան մէջ ըլլալով :

Պատմութիւն :

Պաւսանիաս սպարտացին ամենուն խրատ չէր ընդունէր, և ամբարտաւանութ՟ը միշտ իր կամքը կուզէր կատարել : Այս ախտը այնչափ զօրացաւ որ զօրապետութեան ատենը իրեն հայրենեացը մատնիչ եղաւ :

Բայց բանը իմացուեցաւ . երբոր

պիտի բռնէին զինքը՝ փախսաւ կառատունը մտաւ ։ Ան ատենը վճիռ եղաւ որ կառատանը վրան բանան և դուռը քարերով փակեն, որ անանկ հոն սատկի ։

Ասոր մայրը ողջ էր ․ լսածին պէս քար մը առաւ գնաց կառատանը դուռը կեցաւ ․ ըսաց որ առաջ իմ քարս դրէք ու փակեցէք, ինծի մատնիչ զաւակ պէտք չէ ։ Թէ որ իմ խրատներս պահած ըլլար, հիմա ասանկ անարգ մահուամբ չէր կորսուեր ։

Երբոր իմաց տալ կուզես ուրիշին,
Անուշ խօսքերով դիր պակասն առջին ․
Չըլլայ թէ խնդաս պակասութեան վրան ,
Վախցիր որ չի գայ քու գլխուդ նոյն բան ։
Ջանա միշտ այլոց օգտակար ըլլաս ,
Շահէ ընկերներդ որչափ որ կրնաս ․
Դուն անձիդ համար չես եղած միայն ,
Հապա վասն այլոց՝ վասն ընկերութեան ։

ԼԴ․ ՀԱՄԱՐ

Ինչպէս է ծանրագլուխը ։

131 ․ Ծանրագլուխ մարդը ամէն բանի մէջ ազնուական ծանրութիւն մը կունենայ ․ շատ կը լսէ, քիչ կը խօսի ․

և ամէն բան մտածելով և չափելով կընէ և կը զրուցէ ։

Որ շատ հարկաւոր է մարդուս զի շատ անգամ լեզուովը կը փառաւորի ու կը սիրուի, շատ անգամ ալ նոյն լեզուով կը դատապարտի, և անպատիւ կըլլայ անխոհեմ խօսելով ։

Քանի տղաք հեռուէն տեսնուելով հրեշտակ կերևնային . բայց երբոր մօտեցան, ու համարձակութ̃բ սկսան խօսիլ՝ բոլոր համարումնին կորսնցուցին ։

Քանի մարդիկ անուանի կերևնային, բայց երբ ընտանուբ̃ սկսան իրենց ծանրութիւնը կորսնցնել, մէկէն յայտնի եղաւ ինչ ըլլալնին ։

Երանի թէ ասանկ մարդիկ մարդու հետ համարձակ բարեկամութ̃ի չընէին, որ աւելի համարում կունենային, ու չար օրինակ այլոց չէին ըլլար անկարգ խօսքերով ։

Այս պատճառաւ գիտունները կը հաստատեն թէ մարդուս բնութ̃իը բանական ըլլալով, ամէն ձիրք կընայ ստանալ, թէ որ մանկութենէն զինքը կրթէ, ու քիչ և խոհեմ խօսի, ծանրագլուխ և պատուաւոր կենայ ։

Իսկ եթէ անխրատ մնալով իր

խօսքին և խելքին հաւնի, ու սկըսի ամէն խօսքի և բանի մէջ նետուիլ, չափէն վեր բան խօսելով մեծերուն առջին, և ամէն մարդու հետ համարձակ ըլլալով, հարկաւ թեթևամիտ՝ շատախօս և անկարգ կըլլայ:

Այսպիսի մարդը ախտաւոր կըլլայ, ու մէկին մէկալին վրայ բան կը խօսի, իր բանը կը ձգէ՝ այլոց գործքին դատաւոր և քննիչ կըլլայ. չըսիրած մարդուն վրայ բաներ կը յարմարցընէ կարծիքով, և շատախօսութեամբ կը բամբասէ նախատելով:

Հա այսպէս մանկութենէն ծանրութիւն չըներուն համար, մեծնալու ատենը այնչափ ախտաւոր և չարախօս կըլլայ, մինչև տէրութե̃ց բաներու վրայ ալ դատաստան կը կարէ, ու չար լեզուովը մեղաց մէջ կը մնայ. զի թեթև մարդը մեղքէ ազատ չէ:

Ի՞նչ է շատախօսութիւնը:

132. Շատախօսութիւնը մարդավարութ̃ե դէմ̃ ըլլալով միշտ անարգութ̃ի կը բերէ. ուստի շատախօս մարդը զինքը ճարտասան և խելացի գիտունի տեղ դնելով՝ մէկ խօսքին տեղը քառասուն բան կը խօսի ծաւա՝

շիտակ ․ և ուրիշներուն բերնէն խօսքը կը խլէ, ու մարդու բերան բանալ չի տար ։ Կուզէ որ մինակ ինքը խօսի, և ուրիշները մտիկ ընեն ։ Նա այսպէս թեթևամիտ և զզուելի կըլլայ, մինչև ամէնքը կը փախչին իրմէն ։

Ասանկ մարդիկ այնչափ թուլբերան կըլլան, որ ինչ լսեն, մէկէն կուզեն աշխարհքի յայտնել ․ մարդ կը փնտռեն որ սուտ իրաւ այլոց բանը պատմեն, և ուրիշին ծածուկ գործքը ամէնուն յայտնեն ։

Նայէ թէ որչափ գարշելի սովորուի է այս, որ թեթևամտութենէ առաջ կու գայ ։ Թէ որ մանկութէ ծանրագլուխ սորված ըլլար՝ այսպէս չէր ըներ և գարշելի չէր ըլլար ։

Ծանրագլուխ տղան այլոց վրայ խօսելու տեղը, զինքը կը դիտէ, որ աւելորդ խօսքով այլոց առջին պզտիկ չիյնի ու ծաղր չըլլայ ։ Ինքն ուրիշին բանը քննելու տեղը՝ իր գործքն ու խօսքը կը քննէ, և անանկ ուշադրութեամբ կը խօսի, որ ծաղր չըլլայ, և թեթևամիտ չերևնայ ։

Աս կը հասկնայ, որ եթէ ասանկ լաւ սովորութեանց չի հետևի, մեծնալով շատախօսուե ախտը կաձի. անանկ որ այլ չի կրնար ծանրութիւն ընել. միշտ սուտ և պարապ խօսքերով, նաև սուտ պարծանքով անպատիւ կըլլայ: Այսպիսիներուն կըսեն թէ բոլոր մարմինդ լեզու դարձեր է:

Ասկէ կը հետևի սուտ պարծիլ, և իր բանը մեծցնել. մինչ զի՝ շատխօսութիւնը իրեն գործիք ընելով բերնին եկածը դուրս կու տայ: Իրեն անարգութիւն բերելու բանը՝ պարծելով կը պատմէ, ամէն գովեստ իր վրայ դարձընելով: Վերջապէս միշտ բերանը պարծանք և մեծութիւն է: Ասանկ մարդը շատ աղէկ էր որ բնաւ խօսիլ չգիտնար, ու միշտ լուռ կենար:

Ի՞նչ է լռութիւն:

133. Լռութիւնը անջան առաքինութիւն կըսուի. առանց աշխատանաց լուռ նստելով և մեծերուն խօսքը լսելով կըլլայ մտաւոր և ծանրագլուխ. զի որչափ քիչ խօսի և լուռ կենայ, այնչափ պատիւ կունենայ:

Ահա այս է շատախօսութեան և թեթևամտութեան դեղը. որ մանկութենէն պէտք է սովորութիւն ընել, ու անկատար չի մնալ: Պիւթագորաս փիլիսոփան կանոն դրեր էր աշակերտներուն որ հինգ տարի լուռ կենան · որպէս զի ծանրութեամբ կատարելութեան հետեւին ու խելք սորվին ։

Սակայն մեր տղոցը բաւական է որ ծանրագլուխ ըլլան ու խօսածնին գիտնան · առանց մտածելու բան չի խօսին · մտքերնուն խորհուրդը թեթեւութ՟ այլոց չի յայտնեն · նաեւ ուրիշին բանը առաջ բերելով դատարկաբանութիւն չընեն ։

Իրաւի՝ տղոց դժուար է լուռ կենալ · որոնք կը կարծեն թէ քիչ խօսելով յիմար կերեւնան · բայց չիյտեն թէ այս կերպով ծանրութ՟ի մը կըստանան · և ծանրութ՟իը մարդս խելացի և ազնուական կերեւցնէ ։ Իսկ դատարկաբանու՟իը թեթեւամիտ և անխելք կերեւցնէ · հիմա՝ որո՞ն պէտք է հետեւիլ ։

Արդ դուն ջանա լռութ՟ և քիչ խօսքով ծանրագլուխ և խոհեմ երեւնաս ։ Այլոց վրայ բան չի խօսիս, և քու բանդ ամենուն չի յայտնես ։ Նայէ միշտ չափով ըլլայ կենակցութիւնդ ու խօսքդ · որպէս զի այլոց ձանձրութ՟ի չի բերես ։ Անանկ եղիր որ խօսքդ լողը համ առնէ, և նորէն քեզ տեսնել ուզէ ։

Պատմութիւն :

Կրատէս Դիոգինէսի աշակերտը մանկութենէն ծանրագլուխ և քիչ խօսող ըլլալով մեծ ուսումնասէր եղաւ :

Երբոր մեծցաւ կուզէր ունեցած մեծութիւնը ծովը թափել, ըսելով թէ ասոնք Կրատեսի չի յաղթելու համար պէտք է կորսնցնել :

Սակայն այս ունեցած ապրանքը հանեց իր բարեկամին տուաւ, պատուիրեց · թէ որ տղաքս թեթև և տըգէտ ըլլան՝ իրենց տաս · եթէ ծանրագլուխ և իմաստուն ըլլան, քեզի ըլլայ · զի իմաստունը բանի մը կարօտութիւն չունի :

Ահա սիրուն զարդ՝ պատշաճ մանկութեան,
Լուռ խոնարհ նստիլ ազնիւ ծանրութբ̃ ·
Կշռելով խօսիլ պարկեշտ խօսքերով,
Առանց հարցմունքի չի տալ պատասխան ·
Ծանրութիւնն ասի բարիք մը անջան,
Ցանկալի կընէ հոգին մանկական ·
Ջանա ըստանաս և զարդ լըռութեան,
Որ ծանրագլուխ ըլլաս սիրական :

ԼԵ. ՀԱՄԱՐ

Ի՞նչպէս կըլլայ ուշադրութիւն :

134. Ուշադրութիւնը գլխաւորաբար իր գործքին և անձին վրայ ընելու է, արթուն ըլլալով և ամէն բան ատենին կատարելով :

Եթէ տղան սովորութիւն ընէ իր բանին հոգ տանելու, և ուշադրութեամբ գործելու, հարկաւ աղէկ բան ընող կըլլայ, և մեծութեան ատենը կարգով կանոնով մարդ մը կըլլայ :

Սակայն շատ մարդիկ կան որ իրենց գործքը օտար բանի տեղ դնելով փուճ բաներու հետ կըլլան, և այլոց ձեռքը ձգելով կը փճանին : Յայտ է թէ մանկութենէն մտքերնին ցրուած ըլլալով՝ իրենց գործքին ուշ չեն դրած . անխոհեմ և անմիտ մնացեր են :

Գիտունները կըսեն թէ մարդուս խելքը ուր որ ըլլայ, ինքն ալ հոն կըլլայ, թէպէտ մարմինը ուրիշ տեղ է . զոր օրինակ թէ որ դուն վարպետիդ առջին դաս կառնես ու խելքդ գեղն է, դուն ալ գեղը կըլլաս . միայն անմիտ մարմինդ հոն կըլլայ, որ բան մը չի կրնար ընել:

Որովհետև խելքով մարդ ես, չէ թէ մարմնով. ի՞նչ օգուտ որ ականջդ միայն կը լսէ առանց ուշադրութեան և խելքդ գեղերը ժուռ կու գայ:

Այս պատճառաւ շատ տղաք տարիներով դպրատունները կը մնան ու բան մը չեն սորվիր: Շատ խրատներ և սքանչելի բաներ կը լսեն, ու չեն իմանար. զի չեն ուշադրութ̃ն ըներ. իրենք հոն չեն, միայն անբան մարմիննին հոն է:

Իսկ ուշիմ արթուն տղան պէտք է որ միշտ միտքը վրան պահէ, մանաւանդ հոգևորին և ուսման մէջ. որպէս զի ուշադրութ̃նը բնական ըլլայ իրեն ու մարդկու̃նը վրայէն չի հեռանայ, միշտ իր վրայ մտածելով. մինչև հասնի կատարելութեան:

Ահա ատով կըլլայ խոհեմ զգուշաւոր և իմաստուն. ատով լաւ կը ճանչնայ զինքը ու պակասութիւնը կը շտկէ:

Ի՞նչ է հետաքրքրութիւն:

135. Անխելք մարդիկ իրենց գործքը կը ձգեն, ուրիշին բանին ետևէ

կըլլան հետաքրքրուն․ զի այլոց բանը քրքրելով, և հասկնալով ախորժ մը կունենան։

Ահա այս է հետաքրքրութիւնն որ միշտ վնաս կը բերէ, և շատ անգամ պատճառ կըլլայ անօգուտ տեղը։ Երանի թէ հետաքրքիր մարդը իր անձին վրայ ընէր։ Որչափ որ հոգ ընելով այլոց բանը կը դիտէ, եթէ իր անձը դիտէր, շատոնց կատարելութեան հասած էր։

Ուրիշին բանը քննելով իր մարդկութիւնը օտարին փոխ կու տայ, ու օտարին համար կը մտածէ․ ինքը թափուր կը մնայ։ Սակայն եթէ իր բանին ուշադրու̅ի ընելով միշտ աղէկին հետևի զինքը ճանչնալով, և իր խելքը իրեն համար գործածէ կատարելագործելով, կըլլայ երևելի հմուտ մարդ։

Երբոր այս ախտը զօրանայ՝ հետաքրքիր մարդը բոլորովին զինքը կը մոռնայ ու գիշեր ցորեկ այլոց բանին ետևէն կըլլայ, ժամանակը պարապ անցնելով։ Բայց օր կու գայ կը տեսնէ որ հոլլի ետևէն ըլլալով մնացեր է անխելք և կոպիտ․ իր գործքը ուրիշներուն անցեր է․ անոնք առաջ եկեր են, ինքը մնացեր է մերկ և ողորմելի ։

Ահա այս է հետաքրքրութեան պտուղը, և ատով տղան առանց ուշադրութեան անկատար կը մնայ․ և տգէտ կըլլայ ամէն բանի ։ Թէպէտ մանկական բնութե՛ անուշ կու գայ այլոց բանը քննել իմանալ․ բայց ինչ շահ որ իրեն վնաս կը բերէ ։ Թէ որ կուզէ բան գիտնալ, թող պատմութիւն կարդայ, զանազան ազգաց օրէնքներն ու սովորութիւններն իմանայ, և զուարճանալով աղէկին հետևի, գէշ բանէն հեռանայ ։

Ի՞նչ է պատճառը ։

136 . Այս ախտը կանացի և տկար բնութէ՛ առաջ կու գայ, որ զինքը կը ձգէ այլոց դատաւոր կըլլայ, իր աչքին գերանը կը թողու, այլոց աչքին մազը կը փնտըռէ ։

Շատ անգամ ալ մէկին խօսքը մէկալին տանելով, մէկին բանը մէկալին տարբեր հասկցնելով՝ մեծամեծ չարիք և վնասներ կը պատճառէ ։ Որով շատ տներ կը քակուին և շատ հոգիներ կը դատապարտին․ որ է ժանտախտ ընկերութե՛ և մարդկու֊

թէ, նաև խանգարիչ եղբայրսիրութեա՛ն ։

Ո՛րդ պէտք է հետաքրքրութեա՛ն ախտէն հեռու փախչիս . և ամենևին բան մտիկ ընելու ետևէ չըլլաս, ու բան չի խառնես ։ Միայն դուն քեզի ուշ դիր, և քու բանիդ հետաքրքիր եղիր . որպէս զի միշտ խելքդ վրադ ըլլայ, ու մտածելով արթուն կենաս գործքիդ վրայ . ձգես պակասութի՛դ, աղէկին հետևիս . մինչև ըլլաս այր կատարեալ ։ Սակայն թէ որ այսպէս չընես, որչափ աշխատիս պարապ է, ոչ կրնաս վաստկիլ, և ոչ բան սորվիլ ։ Միտքդ անգին գանձ է, որ ա՟ծ քեզ տուաւ . լաւ պահէ, և աղէկ գործածէ, որ անպիտան չըլլայ ։ Հիմա է ատենը . մանկութե՛դ պիտի սորվիս ուշադրութիւն, որ խոհական և խելացի մարդ ըլլաս ։

Պատմութիւն ։

Մեծատուն մարդ մը վարպետ էր բռներ որ զաւկին եղանակ սորվեցնէ . բայց տղան ընաւ ուշադրութի՛ն չընելով՝ ամենևին բան չի սորվեցաւ . մէկ եղանակը հազար անգամ լսէր՝ միտքը չէր մտնէր ։

Ուստի վարպետը նոր եղանակ մը

դաս տուաւ, և շատ անուշ կերգէր, որ աշկերտին սիրտը շարժի ու միտք դնէ · այլ անօգուտ ։ Սակայն բան ծախող մը դրսէն այս եղանակը լսելով չդիմացաւ · հոն կեցաւ մտիկ կընէր · մինչև քանի մը օրուան մէջ անանկ աղէկ սորվեցաւ, որ սկսաւ նոյն եղանակով բան ծախել ։

Երբոր ներսէն վարպետը լսեց, տղուն երեսը վար առնելով ըսաց · դուն ուշադրութիւն չընելով չի կրցար սորվիլ, դրսի բան ծախողը ուշ դնելով տես ինչ աղէկ սորվեցաւ ։ Ուրեմն ուշադրութիւնն է մարդս մարդ ընողը, չէ թէ վարպետը ։

Թէ խելքդ է վըրադ և միտքդ է արթուն,
Դուն ես որ կընես քու գործքիդ դատում ·
Թէ այսպէս չըլլաս՝ ընողը չես դուն,
Այլ անբան մարմինդ որ է լոկ շարժումն ։
Անոր մարդ կըսեն՝ որ մտքով կընէ,
Ամէն գործքին մէջ խոհեմ կը չափէ ·
Ջանա որ այսպէս քեզ սորվեցընես,
Բանական խելքըդ միշտ արթուն պահես ։

ԼԶ. ՀԱՄԱՐ

Ինչո՞վ կըլլայ մարդս տեղեակ ։

137. Այլոց բանին ետևէն ըլլալով և ուրիշին գործքը քննելով՝ տեղեակ մարդ չի կրնար ըլլալ. այլ գիտցածն ալ կը կորսնցնէ, ու անխելք կը մնայ ։

Ապա հմուտ և տեղեակ ըլլալու համար պէտք է միտքը վրան պահելով պիտանի բաներու խելքը տալ շարունակ ։

Ոչ ամէն բանի հետ ցրուած պիտի ըլլայ միտքը, և ոչ քննանալու պէս տեսածը չի տեսնէ և լսածը չի լսէ, պիտանի բաներուն ուշ չի դնէ, նաև չի հարցնելով անգէտ մնայ ։

Իբր զի՝ մարդ եղողին ամէն բան հարկաւոր կըլլայ. ամէն օգտակար բան իրեն համար է. որ կու գայ որ պէտք կըլլայ կամ իրեն և կամ ուրիշին. զի ընկերութեան մէջ պէտք է իրարու հասնիլ. որչափ աւելի տեղեկութիւն ունենաս, այնչափ օգտակար և բարեգործ կըլլաս ։

Մ՛արդ տեսանք որ աշխարհք ժուռ եկաւ, և զարմանալի բաներ տեսաւ. երբոր հարցուցինք՝ բան մը չի յոտէր, որ պատմէր: Վասն զի միտքը փուճ բաներու տալով հարկաւոր բանի ուշադրութիւն չէր ըրած. անոր համար անտեղեակ և հում մնացեր էր:

Շատ մարդ ալ կայ որ օգտակար բանի ուշադրութիւն ընելով՝ ամէն բանի մէջ հմուտ կերևնայ, և ամենուն կը հաւնի: Մ՛անաւանդ երբոր կարդացած բանն ալ աղէկ միտք կառնէ: Շատ թմրած տղաք տեսանք որ մանկութենէն կրթութիւն ընելով, և միտքը արթուն պահելով բանիբուն և հմուտ մարդ եղան: Շատ տղայ ալ մանկութեան ատենը ուշիմ կերևնար, յետոյ միտքը ցրուած պահելով կոպիտ եղաւ:

Ի՞նչ է պատճառը:

138. Ի՛ուն պատճառն է, որ մարդուս միտքը չափաւոր ըլլալով ամէն բան չի կրնար սղմեցնել. եթէ անխտիր ամէն բանի ետևէն ըլլայ, տարտամ կը մնայ, և ցրուելով կատարեալ բանի մը տեղեակ չի կրնար ըլ-

լալ · միայն օգտակար բաներու ուշ դնելով քիչ քիչ բանիբուն կըլլայ ։

Անոր համար դպրատանց մէջ՝ երկու միակերպ տղաք՝ մէկը օգտակար ուսմանց խելք տալով ուսումնական մարդ կըլլայ · մէկալը անշահ բաներու ետեւէն ըլլալով տգէտ կը մնայ ։ Շատ անգամ ուշիմ տղայ մը այս ճամբան բռնելով անկիրթ կը մնայ · և բթամիտ տղան ասանկ չընելով տեղեակ կըլլայ ։

Երբեմն մեծատուն տղաք՝ զիրենք բան մը կարծելով և իրենց նախնեաց մեծութեանը ապաւինելով՝ օգտակար բանի հետ չեն ըլլար · պարապ բաներու հետեւելով՝ կարծեն թէ մեծութիւնը կընայ զիրենք իմաստուն ընել ։ Սակայն երբոր կը մեծնան աղէկ կիմանան իրենց սխալմունքը, թէ որչափ անմիտ մնացեր են · ի՜նչ շահ որ ժամանակն անցեր է ։

Այսպէս եղաւ Սողոմոն իմաստունին որդին, և Տրդատ թագաւորին տղան · որ իրենց նախնեացը վրան պարծելով՝ բան չի սորվեցան · և անանկ անպիտան թագաւոր եղան, որ թագաւորութեան կործանմանը պատճառ եղան ։ Ասանկ եղած են անոնք որ հիմայ շատը դռնէ դուռ կը մուրան :

Ի՞նչ պէտք է ընել :

139 · Կը տեսնես գրսեցի տղաքն որ խելքերնին օգտակար բանի տալով, առաջ կու գան և տեղեակ մարդ կըլլան · իսկ մեծամեծաց տղաքը աւր հակառակը կըլլան : Երբեմն ծառան կամ գերին ջանքով կը մեծնայ, ու մեծին տղան օգտակար բան մը չգիտնալով չաջողած կը մնայ, և ծառային ծառայ կըլլայ :

Ուրեմն պէտք է ջանալ միշտ օգտակար բանի ետևէն ըլլալու · մանկուէ ատենը արթուն կենալով՝ տեղեկութի սորվիլ, բան հասկընալ, մեծերէն բան իմանալ, և աղէկ ժամանակը փուճը չանցնել : Որդ ջանա որ դուն ալ այսպէս ընես, դպրատան մէջ և ուսման ատենդ ամենևին պարապ չանցնես, անշահ բաներու խելք տալով :

Որչափ անխելք մարդ տեսնես, մի խնդար վրան · այլ վախցիր որ դուն ալ անոնց մէկը չըլլաս անգէտ մնալով : Գիտնաս որ որչափ հիմա քեզ պատուեն, ծնողացդ է այն պատիւը քեզի չէ ․ թէ աղէկ չի մեծնաս՝ օր կու գայ որ երեսդ չեն նայիր ։

Վերջապէս մանկուե̃դ ջանա կատարելուե̃ հետեւիլ, թէ չէ մեծուե̃ ատենդ բան մը չես կրնար ըլլալ․ այլ անպէտ կը մնաս ․ ինչպէս շատ օրինակներ կը տեսնես, որ ատենօք մեծ պատիւներ ունէին, հիմա ամենուն ծաղր են եղած ։

Այս բանը շատ մեծ խրատ պէտք է ըլլալ և քեզ նման մանկանց ։

Պատմութիւն ։

Ռոբովամ Սողոմոն իմաստունին որդին մանկուե̃ն միշտ փուճ բաներու հետ ըլլալով ոչ տեղեկութի̃ մը սորվեցաւ, և ոչ կուզէր օգտակար բան մը սորվիլ ։ Անոր համար երբ հօրը տեղն անցաւ, շարունակ անմիտ մանկանց հետ զբաղած ըլլալով խելացիներէն հեռու կը փախչէր ։

Ժողովուրդը երբ կը տրտնջար՝ խելացիները խորհուրդ տուին, թէ ինչ ճամբայ պէտք է բռնել ․ բայց ինքը զանոնք բանի տեղ չի դրաւ ու իր ընկեր տղաքը կանչեց, անոնց խորհուրդ հարցուց, և անոնց խորհուրդին հետեւեցաւ ։

Սուտի ծանր խօսքեր խօսելով ժողովուրդին սիրտը կոտրեց, ու զզուելի եղաւ ամենուն · մինչև ժողովուրդը իրմէն զատուեցաւ, և Թագաւորութիւնը կտոր կտոր եղաւ, ինքն ալ անպիտան և խեղճ մնաց ։

Ջանա հիմակուց բանիբուն ըլլաս,
Օգտակար բանով միշտ զուարճանաս ·
Օտարին վրայ մտքըդ չի ցըրուես,
Որ արթուն խոհեմ խելացի մեծնաս ։
Քանի՛ մեծ ազգք՝ անկից զուրկ եղան,
Շատ բան լսեցին՝ բան չի սորվեցան ·
Խաւարեալ մտքով եղան անպիտան,
Անբանի նման աշխարհքէս անցան ։

ԼԸ · ՀԱՄԱՐ

Ինչո՞վ ազատ կըլլայ ախտէն ։

140 · Ախտը անանկ կը խաւարէ մարդուս աչքն՝ որ օգտակար բանը չի տեսներ, որ միշտ վնասակար և անպատեհ բաներու ետևէ կըլլայ, ու մարդէ կամչնայ և ոչ ստեղծողէն · զի չարը սովորութիւն է ըրեր իրեն ։

Արդ այս վնասակար զազանէն ազատ ըլլալու համար գիտունները կանոն կու տան, թէ նախ պարտական են ծնողքը ջանալ հեռացնել տղան , որ ախտաւոր բաներու ետեւէն չըլլայ , ու սովորութ՟ չընէ , միշտ կամքը կոտրելով և կրթելով ։

Չի մի միայն դեղն է կամքը կոտրել , և սիրած բանէն զինքը հեռացընել , նաև աղէկ բաներով սովրեցնել , որ սիրտը շիտակ մնայ ։ Վասն զի եթէ մէյմը հեռուի ախտէն , և բնական յօժարութիւնը հոն վազէ , անկէ ետև չի կարծած տեղը կը գտնէ զինքը , և անբժշկելի կըլլայ ։

Ախտաւոր մարդը հոգւով կը մեռնի ․ միայն անբան մարմին մը ունի , որ կուրութե՟ կիյնի միշտ չարաչար ։

Քանի մարդիկ տեսանք որ իրենց մոլուե՟ը վրայ կու լան ճար կը փնտըռեն ․ բայց բնական ըլլալուն համար չեն կրնար ազատ ըլլալ ։

Քանի հոգի կան , որ այլոց գեղեցիկ խրատներ կու տան ախտէ հեռու կենալու համար , ըսելով թէ կը թունաւորէ սիրտը և կը մեռցնէ հոգին ․ և սակայն իրենք մոլութե՟ց մէջ թաղուած են , ամենևին չար սովորութենէն ետ չեն կրնար կենալ ։

Շնորհալին կըսէ թէ վա՜յ անանկ ախտաւորին , որ կը խոցուի ու չի ցաւիր․ հիւանդ է՝ ու զինքը առողջ կը կարծէ․ և երբեմն ուրիշին ալ դեղ ընել կուզէ։

Մանկներուն ըմբռնալը շատ դժուար է․ զի ախտը ոչ միայն աչքն է խաւարեր, որ չի տեսնէ․ այլ բոլոր մարմինն է ապականած։

Ի՞նչպէս կըլլայ ախտաւոր։

141․ Առաջ ըսինք որ մարդս յանկարծ ոչ մոլի կրնայ ըլլալ և ոչ առաքինի, այլ քիչ քիչ կըլլայ (44)։ Երբեմն տղան ախտաւոր բաներու հետևելով կամաց կամաց կըլլայ մոլի ախտաւոր․ զի ամէն առաքինութեան դէմ եղած գործքը մոլուի՟ է․ ապա ալ որ առաքինու՟է հեռու կը կենայ, անոր հակառակ մոլութեան հակելովը քիչ քիչ ախտաւոր կըլլայ։

Օր օրինակ թէ որ տղայ մը մանկու՟թէն հպարտու՟է կամ բարկու՟թէ ախտին հետևի՝ խոնարհու՟ի հեզու՟ի չունենայ, հպարտ բարկասիրտ կըլլայ․ և կըսկսի փուճ բանով կոխհանել, և փոխանակ ամչնալու պարծենալ․ մ՟ զի աչք չունի որ տեսնէ։

Եթէ մանկու՟թէ ատենը սակալ խաղի ետևէն ըլլայ, մեծնալով քիչ

քիչ ախտաւոր մոլի կըլլայ, մինչև տունը կը քակէ ու խեղճութեան կը հասնի. ինչպէս որ շատերը կորան գնացին:

Տղայ մը թէ որ մանկութ՟էն սուտ խօսելու և կեղծաւորութ՟ե հետևի, որչափ մեծնայ՝ ախտն ալ հետը կը մեծնայ, ու ալ չի կրնար ետ կենալ. միշտ սուտ և կեղծաւորութ՟ի է բանը. մինչև շիտակ բան մը վրան չես տեսներ:

Տղայ մը մանկութ՟էն թէ որ շատ ուտել խմել սորվի, որուն երբեմն ծնողքն ալ պատճառ կըլլան, երբոր մեծնայ՝ երևելի որկրամոլ և արբեցող կըլլայ, ու ետ չի կրնար կենալ:

Տղայ մը մանկու՟էն թեթև բանի տեղ դնելով ձեռքի խաղերէն չիզգուշանայ, և անպարկեշտ բաներ սորվի, մեծնալով այս գաղան ախտն ալ կը մեծնայ: Այնչափ որ այլ չի բռնուիր, սոսկալի անկարգութ՟եց մէջ կիյնի. մինչ զի՝ ամենուն առջին անպատիւ և կասկածելի կըլլայ. ամէնքը հեռու կերթան իրմէն:

Ի՞ՆՉ Է ԴԵՂԸ։

142. Ասոր դեղն է հիմակուց հեռու կենալ մանր մանկական պակասութեանց. զի որչափ թեթեւ ըլլան շուտով կը մեծնան, ու սովորութիւն անբժշկելի կըլլան։

Առակ է, ուր որ փոքր պակասութիւնը չի նայիր, փոքր փոքր կը կործանի. եւ ուր որ մանկութենէն կամքը չի կոտրեր՝ մեծութեան ատենը ախտին գերի կըլլայ։

Ուրեմն նախ ջանա կամքդ կոտրես, բնութենէդ սիրած բանին ետեւէն չըլլալով. մասնաւորապէս կրթէ քեզ ամէն բանի մէջ. եւ շատ գինի խմելու սովորութիւն չընես, որ չըլլայ թէ միտքդ խաւարելէն ետեւ, տունդ ալ աւրէ, ինչպէս շատին եղած է։

Չըլլայ թէ սովորութիւն ընես ոսկով խաղալ, որ շատ տներ աւրեր, եւ շատ խելքեր տարեր է. նաեւ շատ մարդու մեռնելուն ալ պատճառ եղած է։ Շատ մեծանուն մարդիկ մոխիր եղան խաղով։ Ուրեմն տես որչափ պարտական ես ասանկ վնասակար ախտէն հեռու փախչիլ. որ չըլլայ թէ քեզ կործանէ բոլոր տունդ։

Հուսկ յետոյ ձեռքի խաղերէն ըզգոյշ կեցիր․ նաև մարդու հետ համարձակու՟ն չընես, ուսկից շատ մեծ չարիք առաջ կու գան, և խելքէ չանցած գէշ բաներ կըլլան։

Որկրամոլութե՟ ախտէն ալ հեռու փախիր՝ որ վրադ չտիրէ, ու անարգ չերևցնէ քեզ ազգիդ և զարմիդ մէջ։ Կատարեալ ըլլալու ջանա, որ մոլութեանց գերի չըլլաս։

Պատմութիւն։

Արիստոտէլ կը պատմէ թէ Փիլոքսենոս այնչափ ախտաւոր և որկրամոլ էր, որ կը փափաքէր թէ իր վիզը կռունկի վզի պէս երկայն ըլլար, որպէս զի համով կերակուրները շուտով վար չերթային, ու շատ համ առնէր։ Միշտ կը ցանկար որ մեծագին աղէկ բաներ ուտէ․ որչափ թանկ բան ըլլայ կըսէր, այնչափ անուշ կու գայ ինծի։

Նաև կը պատուիրէր որ կերակուրը տաք տաք բերեն սեղան․ որպէս զի ուրիշները չի կրնան ուտել, միայն ինքը ուտէ։ Երբոր կերակուրը կու գար՝ քիթը բերանը կերակուրին մէջ կը խոլթէր ու անանկ կը կենար , որ աղէկ համն առնէ ։

Երբ զի մոլուն՟ը անանկ կուրացուցեր էր զինքն , որ քովի եղողները ամօթով կը գանէին՝ իր հոգը չէր , միայն կամքը կատարելու կը նայէր ։

Աղէկ միտք դնես այս խրատներուն ,
Չըլլայ հետեւիս անկարգ բաներուն .
Ուտել անխտիր՝ գզուիլ իրար հետ ,
Անբանի գործք է՝ չի վայլեր մարդուն ։
Մարդուս պատիւն է՝ իր խօսքն ու լեզուն .
Լեզուով զուարճանալ պիտի ըստ տեղւոյն .
Իսկ անասնոց է՝ որ լեզու չունին ,
Ոտքով և թաթով յայտնել սրտերնին ։

ԼԲ. ՀԱՄԱՐ

Ի՞նչպէս ըլլայ մարդ աներկիւղ ։

143. Վախն է նշան անկատարութն՟ . և անկատար մարդիկ ամէն բանէ կը վախնան . նաև աղէկ գործք ընելու ալ կը կասկածին , թէ ուրիշները ինչ կըսեն , կամ չըլլայ թէ խօսք ըլլայ ։

Իսկ առաքինի մարդը բանէ մը վախ չունի . խելքը կտրած բարեգործուն՟ը կընէ աներկիւղ . զգուշանալու բանէն ալ հեռու կը կենայ, որ յանդգնութիւն չըլլայ ։

Այսպէս էին այն երեւելի մարդիկ որ աղէկութ̄ի ընելու ոչ կամենային, եւ ոչ կը վախնային ։ Հիմա կերպ կերպ նկատմունքներ եւ կասկածներ կընեն հոգեւոր բաներու մէջ, որպէս զի կեղծաւոր չերեւնան կամ անխոհեմութիւն չըլլայ ։

Սակայն ասանկ նկատմունքները հոգեւորին թեթեւութ̄էն առաջ կու գան ։ Առաքինի մարդը բան մը չի նայիր, պէտք եղածը կընէ, երբոր գործքն ու դիտաւորութ̄իր բարի է ։

Ասանկ պէտք է առանց ուշանալու մէկէն բարի դիտաւորութ̄իր կատարել · քաջութ̄բ եւ արիութ̄բ պէտք է առաջ տանիլ բարեգործութիւնը ։ Ամենեւին երկիւղ չուզեր · զի երկիւղն է թերահաւատութ̄ե նշան ։

Արի մարդը հաստատ գիտէ որ ա̄ծային ամենակարող ձեռքը իրեն օգնական է · փուճ կասկածներով չի փոփոխեր միտքը ։ Եւ այսպէս գեղեցիկ կը յաջողի գործքը եւ աղէկ կերպով վախճանին կը հասնի ։

Անոր համար հոգեւոր մարդը բանէ մը վախ չունի · երբ սիրտը առաքինական սովորութ՟ հաստատած է՝ ոչ ձախորդութ՟է կը վախնայ, և ոչ մեծամեծներէն ահ կունենայ . ոչ աշխարհքէն կը վախնայ, և ոչ մահէն : Աշխարհք տակն ու վրայ ըլլայ՝ ինքը իրմէն չի փոխուիր, միշտ միակերպ է :

Իսկ անոնց հոգին, որ երկնաւոր առաքինութ՟է զուրկ է, միշտ ահի մէջ են, ամէն հովէ կը շարժին, և ամէն բանէ կը խռովին, կըսէ մեր Ոսկիշէ վարդապետը :

Մահը ինչ ոյժ ունի :

144 . Մահին բռնութ՟իը իրաւի սարսափելի ըլլալով ամէն բանէն աւելի վախ կը բերէ, և մարդուն սիրտը կը կտրէ . որովհետև յաւիտենականութ՟ե սկիզբն է, որով կը մտնէ յաւիտենականութ՟ե մէջ, որ ոչ ծայր ունի և ոչ վախճան . ասով բանական միտքը աւելի կը սարսափի :

Սակայն առաքինի մարդը՝ խիղճը մաքուր պահելով, իր բարեգործութ՟ին իրեն սիրտ կու տայ, անանկ որ ոչ մահէն կը վախնայ և ոչ մեռնելէն, ինչպէս էին արդարները :

Իսկ զի՝ հոգևոր մարդը ամէն րոպէ մահը աչքին առաջը դնելով կը մահացնէ զինքը, որ ըսել է թէ ամէն րոպէ կը մեռնի, և մահը իրեն սովորական ըլլալով չի վախնար ։

Իսկ չարագործ մարդը մահն իրմէն միշտ կը հեռացնէ ․ անոր համար երբոր յիշէն, կը վախնայ ․ և չգիտէ թէ որչափ որ հեռուն դնէ, այնչափ շուտ կը հասնի ։

Ահա այս է Եղիշէ վարդապետին ըսածը, թէ գիտցուած մահը մահ չէ ․ հապա չգիտցած մահն է մահ, որ յանկարծ կը հասնի և չարաչար կը տանի ։

Քանի՛ մարդիկ մահն իրենցմէ հեռու կարծելով՝ մեծամեծ բաներու ձեռք զարկեր էին ․ բայց յանկարծ մահը հասաւ, ամէն բան վերջացուց ։

Քանի՛ տղաք իրենց ուժին ապաւինելով դրեր էին թէ շատ պիտի ապրին ․ նայիս մահին սուրը հասաւ, ու կեանքերնուն թելը կտրեց վերցուց ։

Ասոնք թէ որ մահը առաջնին ունենային աղէկ կապրէին, և աղէկ վարք կունենային, ոչ մահէն կը վախնային, և ոչ դժոխքէն ։

Իսկ արդարները և ծնողաց պատիւ ընողները՝ շատ կապրին ուրիշներուն բարի օրինակ տալու համար, ինչպէս օրէնքը կը վկայէ ։

Ուրեմն աղէկ ապրողը շատ կապրի, և իր կեանքը պարապ չանցնիր, բարեգործութ՟ կը զարդարէ ։ Անանկ որ մահը իրմէն կը վախնայ, չէ թէ ինքը ։ Եւ շատ անգամ ալ իրեն բաղձանք կու գայ, որ այս սուտ աշխարհքս ձգէ երթայ իրեն առաքինութեան բարիքը վայլէ, ինչպէս կը բաղձար Պօղոս առաքեալ ։

Ինչպէս պէտք է մեռնիլ ։

145. Հասարակօրէն կըսուի թէ աղէկ ապրողը աղէկ կը մեռնի. զի աղէկ մեծնալ և լաւ ապրիլ գիտցողը՝ աղէկ մեռնելուն ճամբան ալ կը գիտնայ և միշտ կը մտածէ թէ օր մը մեռնելու է. մահը պիտի վերջացնէ ամէն բան ։ Աղէկ չապրողին վերջին կէտն է սոսկալի, և գացած ճամբան է անգտանալի և վշտալի ։ Մահը գիտցողը՝ այսպիսի մտածականով միշտ պատրաստ կըլլայ և աներկիւղ կը մնայ ։

Արդ ամէն օր քիչ մը ատեն մահին վրայ մտածէ, որ մտքէդ չելլէ. զի միշտ քովդ է, ոչ մեծուե՟դ կը նայի, և ոչ մանկուե՟դ կը խնայէ : Որչափ հեռացնես, այնչափ քեզ կը մօտենայ : Թէ որ կուզես մահէն չի վախնալ, մի մոռնար մահը, և խիղճդ մաքուր պահէ. մանկութ՟էդ սկսէ հոգևորդ, որ բան մը չի կրնայ քեզ վնասել. որովհետև հոգևոր մարդը ամէն բանի յաղթող է, և ամենուն կը տիրէ :

Մեծ ամօթ է եթէ ըսես, ատենս չէ, ատեն շատ ունիմ, ետքը կը մտածեմ. բայց աղէկ ատենդ հիմա է, թէ որ կուզես կատարեալ ըլլալ. թէ որ կուզես մահը քեզ չի յաղթէ, դուն քաջութ՟ և առաքինութ՟ յաղթէ մահուան : Յիշէ վախճանդ և յաւիտեան չես մեղանչեր կըսէ ս՟բ. գիրքը :

Եթէ մանկութենէդ սովորութ՟ի ընես, ամենևին բանէ մը վախ չես ունենար, համարձակ առաքինութ՟ե կը հետևիս, և ամէն լաւ բան քեզի համար եղած կըլլայ, և ամէն մեծութեան դուն կըլլաս ժառանգ. մինչև կատարեալ երջանիկ կըլլաս :

Նարեգործաց մահը՝ ուրիշ կենաց սկիզբն է. միայն չարը կը մեռնի. իսկ արժանաւոր մարդը չի մեռնիր, հապա կը վախճանի, որ երկար կենդանի մնայ, կըսէ Փիլոն փիլիսոփան ։

Պատմութիւն ։

Գարեգին անունով մանուկ նախարար (փաշայ) մը ունէինք որ հոգեսէր ըլլալով ամենեւին մահէն չէր վախնար ։ Օր մը պարսից Թագաւորին քով գտնուեցաւ, տեսաւ որ Թագաւորը վար կը զարնէ քրիստոնէութիւնը, եւ քա՛նի չարչարանքը ծաղր կընէ, սիրտը չդիմացաւ առանց վախի հարցուց Թագաւորին, թէ դուն այս բաները ուսկի՞ց գիտես ։

Պատասխան տուաւ թէ ձեր աւետարանը կարդալ տուի աղջկաս ։ Ան ալ ըսաւ, ինչո՞ւ միայն չարչարանքը կարդալ տուիր. քիչ մ' ալ կարդալ տուր, կը լսես փառաւոր յարութիւնը, համբարձումը եւ նորէն գալուստը ։ Եթէ չարչարանքին հաւատացիր, եւս առաւել պէտք է յարութեան հաւատալ, զի նոյն գիրքն է պատմողը ։

Այնչափ Թագաւորն ամչցուց խայտառակ ըրաւ գեղեցիկ պատճառներով, մինչեւ կատղելով վերցուց Գարեգինը երկու տարի բանտը դրաւ, ետքը մարտիրոս եղաւ ։

Թէ կուզես յաղթել բռնութեան մահուն,
Յիշէ միշտ ըզմահ՝ հետևէ բարւոյն.
Երբոր յիշատակն հեռու է մնաց,
Յանկարծ կը հասնի՝ ահեղ բռնադոյն:
Մի կարծեր թէ մահն հեռու է քեզմէն,
Շուտով ամէն տեղ կը հասնի մէկէն.
Ոչինչ զօրութիւն՝ ոչ ոյժ մանկութեան,
Անոր բռնութեան կրնայ դնել դէմ:

ԼԹ. ՀԱՄԱՐ

Ինչո՞վ կըլլայ մարդ անմահ:

146. Երկու բանով մարդս անմահ կը մնայ աշխարհքիս վրան. մէյ մը բարեգործութ՟բ, մէյ մ' ալ բարեկամութ՟բ. որովհետև բարի գործքը չի մեռնիր, այլ միշտ մնալով քարոզ կըլլայ անոր աղէկութեանը:

Բիւրաւոր տարիներ կանցնին՝ բարեպաշտ մարդուն գործքը չի մոռցուիր, և անունը միշտ կը մնայ. ինչ՟պս որ եկեղեցնայ մէջ և գրոց մէջ անմահ մնացեր են այնչափ առաքինիներուն անունները:

Իսկ բարեկամութեամբ անմահ կը մնայ՝ բարեկամին հետ միանալով. զի երկու ճշմարիտ բարեկամ մէկ հոգի են, կէսը մեռնի կէսը ողջ կը մնայ, ու բարեկամին տեղը կը բռնէ ։

Սակայն ինչպէս առաջ ալ խօսեցանք, բարեկամութի՟ը կը նշանակէ բարի կամենալ ընկերին. և բարեկամութեան օրէնքը կը պահանջէ, որ իր անձին համար ինչ որ ուզէ, ընկերին ալ նոյնը կամենայ ։

Փիլիսոփաները այս օրէնքը սրբազան կը կոչէին. որովհետև բարեկամութե՟ վախճանը ոչ շահ, ոչ մեծութի՟, և ոչ պատիւ է. միայն առաքինութե՟ սէրն է որ երկու հոգի իրարու հետ կը կապէ անքակ կապով և յաւիտենական սիրով ։

Անանկ որ ամէն բան իրենց մէջ հաւասար է. թէ՛ յաջողութի՟ ըլլայ, և թէ՛ ձախորդութիւն, երկուքին ալ հաւասար կըլլայ. միատեղ կուրախանան, և միատեղ կը տրտմին. որոնց մէջ ոչ նախանձ կը մտնէ և ոչ ատելութիւն. ոչ պաղութիւն և ոչ անմիաբանութիւն ։

Մէկին առաքինութիւնը մէկալին ուրախութիւն է. մէկին հարստութի՟ը մէկալին մեծութիւն է ։ Վերջապէս երկուքին սիրտը իբր մէկ մարմնի մէջ բնակելով կուրախանան. որպէս զի յաւիտենական մնայ սէրը, և անմահ մնայ իրենց անունը:

Որն է ճշմարիտ բարեկամը:

147. Ճշմարիտ բարեկամը պէտք է որ իր աղէկութիւնը հաղորդէ բարեկամին. թէ մեծատուն է, իր մեծութիւնը. թէ զօրաւոր է, իր ուժը. և թէ գիտուն է, գիտութիւնը: Որպէս զի փոխադարձ սիրով իրար սիրեն և իրարու սիրտ շարժեն. անոր համար ասանկ բարեկամութիւնը արժանի է անմահ մնալու:

Ճշմարիտ բարեկամը ոչ օգտի և ոչ զուարճութեան համար կը սիրէ, այլ միայն առաքինութեան: Այն պատճառաւ բան մը չի կայ որ կարենայ զանոնք բաժնել, ոչ դիպուածով և ոչ օտարին բան խառնելովը՝ կը պաղին իրարմէ:

Թէ ծանր խօսք լսեն, և թէ իրարու վրայ բան տեսնեն, աղէկ մտքով կառնեն, և իրար կարդարացնեն: Ինչպէս հայլիին մէջ նայողին իր դէմքը իրեն շատ գեղ չերևնար, ասանկ ալ բարեկամները իրարու վրայ նայելով՝ ամէն բան աղէկ կը տեսնեն ։ Մանաւանդ թէ որ բարեգործութ̄ի և գիտութ̄ի իրարու վրայ տեսնեն, շատ մեծապէս կուրախանան ։

Քանի՜ մեծ բան է միասիրտ ըլլալ իրարու հետ ․ ձախորդութ̄ե մէջ խորհուրդ տալ, և մխիթարել ․ յաջողութ̄ե մէջ միատեղ զուարճանալ առանց իրենցմէ բան մը պակսելու ։

Վասն զի սէրն է փոխադարձ ․ սիրելին̀ կը սիրուի ․ բարեկամին սէրը կը դառնայ նոյն բարեկամին կը վերջանայ (55) ։

Բայց որովհետև բարեկամական սէրը միշտ արդարութ̄ի կը պահանջէ, պէտք է որ իրարու անիրաւութ̄ի չընեն ․ որպէս զի սէրը չի խանգարի, և բարեկամութիւնը չի վնասի ։

Այսպէս անզգուշութ̄ե շատ անգամ մեծ պաղութ̄ի կը ծագի բարեկամաց և ազգականաց մէջ ․ ասանկ բարեկամութ̄իը լեզուի վրայ և սրտէն հեռու է, անոր համար շուտ կաւրի ։

Տեսանք բարեկամներ, որ իրարու վրայ այնչափ սէր ունէին, որ երկուքը մէկ հոգի կերևնային ․ բայց քիչ ատենի մէջ անանկ ատելի եղան, որ իրարու միս կուտէին ։

Պատճառն է որ մէկը մէկալին հաւատալով անկէ անիրաւութ՟ի կրեց · անոր համար անհաշտելի թշնամի եղան ։ Այսպէս կը պատահի երկու եղբօր և ազգականաց մէջ ։

Իբր զի՝ ճշմարիտ բարեկամը՝ բարեկամին բարի պիտի կամենայ · երբոր սիրտը բարի չէ, կամ իր շահին համար կը սիրէ, առիթն եկած ատենը ներքին չարակամութ՟իը կը յայտնէ վնաս մը տալով · որով շուտ մը բարեկամութիւնը ատելութիւն կը փոխարկի ։

Անոր համար Սողոմոն կըսէ թէ հազարէն մէկ ճշմարիտ բարեկամ մը չի գտուիր · եթէ կարենաս գտնել, աշխարհքին գանձին հետ մի փոխեր, զի գին չունի ։

Ուրեմն այս գանձը գտնելու համար պէտք է մանկութ՟է կրթութ՟ի ընել՝ միշտ բարեյօժար սրտով իրար սիրելով ։ Թէ որ մէկը այսպէս բարեկամ ըլլայ, կրնայ գտնել ասանկ բարեկամ ։

Ով որ այլոց առաքինութ՟իը ճանչնալով և բարութիւնը տեսնելով բարեկամութիւն կընէ, նոյն սէրը կը դառնայ իրեն, և նոյն գանձին ժառանգ կըլլայ՝ Աղեքսանդր Թագաւորին պէս. որուն երբ հարցուցին թէ ո՞ւր է գանձդ, ան ալ բարեկամները ցըցուց։

Ի՞նչ կը հետեւի։

148. Ճշմարիտ բարեկամութէ՛ն կը հետեւի որ մէկը մէկալին վրայ բարի յօժարութիւն ունենայ, բարի ընէ, և միաբան ըլլայ (113)։

Առջինով միշտ ընկերին բարի կը բաղձայ, որ մեծնայ, շատ ապրի, և փառաւոր մարդ ըլլայ. անոր թշուառութեանը վրայ սաստիկ տրտմելով օգնութիւն կընէ։

Երկրորդով միշտ կը ջանայ բարերարութիւն ընել բարեկամին առանց ուրիշի մը վնաս տալու. զի բարեկամին համար այլոց վնաս տալով կը վնասի բարեկամութիւնը։

Իսկ երրորդով սիրտ սրտի հետ կը միաբանի. և որովհետեւ սիրտն է թագաւոր բոլոր անդամոց, անով բոլոր մարդը միասիրտ միահոգի կըլլայ առանց զատուելու։

Ահա այս է պատճառն որ երբ երկու բարեկամ իրար կը տեսնեն, նախ սրտերնին կելլէ, և ուրախութենէն աչուըներին կարտասուէ ․ քանի կերթայ զուարճութիւնը կը շատնայ , կամքն ու խորհուրդը մէկ ըլլալով կըսկսի հրճուիլ խնտալ և խաղալ ։ Իսկ երբ իրարմէ կը զատուին , սաստիկ կը տրտմին ։

Որդ․ Ջանա որ այսպիսի բարեկամ ըլլաս , և ասանկ բարեկամ ստանաս ․ չըլլայ թէ մանկական բերմամբ սէր կապես , և կամ սուտ բարեկամութեամբ ․ զի անանկ սէրը սէր չէ , այլ թոյն սիրոյ ։

Միայն առաքինութեան համար ըլլայ քու բարեկամութիւնդ ։ Եթէ շահի և մեծութեան համար բարեկամութիւն ընես շուտով կաւրի ։

Հին ատենը երկու բարեկամ շատ սիրով էին ․ մէկը մէկալէն անիրաւ բան մը պահանջեց , բարեկամը հրաժարեցաւ ընելու ։ Ան ատենը դարձաւ բարեկամին ըսաւ թէ ի՞նչ պէտք է քեզի պէս բարեկամն որ ուզածս չես ըներ ։ Ան ալ պատասխան տուաւ թէ՝ ի՞նչ պէտք է ինծի այդպիսի բարեկամ որ անիրաւութիւն կը պահանջէ ինծմէ ։

Ահա ասոնց բարեկամութիւնը այսպէս վերջացաւ ․ դուն ջանա որ ճըշմաքուր սրտով՝ յօժար կամքով և միաբան սիրով բարեկամութիւն ընես, որ բարեգործութեամբդ անմահ մնաս յաւիտեան :

Պատմութիւն :

Ովրեստէս և Պիլադէս ճշմարիտ բարեկամ ըլլալով՝ թշնամիները զիրենք բռնեցին բանտը դրին, որ զոհ ընէին պիտի իրենց կուռքին : Բայց դատաւորը վճռեց որ միայն Պիլադէս մեռնի : Երբոր լսեց Ովրեստէս՝ ոտք կոխեց թէ բուն մահապարտը ես եմ, զիս մեռցուցէք և ընկերս թողուցէք : Պիլադէս ալ կը ջանար՝ որ ինքը մեռնի, և Ովրեստէս ազատի : Շատ վիճաբանութէն ետև եղան դատաւորին առջին : Ան ատենը վըճիռ եղաւ որ Ովրեստէս մեռնի :

Պիլադէս աղաղակեց թէ ես եմ Ովրեստէս մահապարտը, պէտք է ես մեռնիմ : Ովրեստէս ալ հակառակը կը պնդէր : Դատաւորը անոնց սէրը տեսնելով զարմացաւ մնաց : Վերջապէս երկուսն ալ ազատեց, որ աշխարհքի բարի օրինակ մնան :

Ահա օրինակ անկեղծ մտերմաց,
Որ մինչև ցմահ սիրով են կապուած.
Այս է բուն օրէնք բարեկամութեանց,
Չէ թէ վասն օգտի սիրել երեսանց:
Այս ըլլայ և քու սրտիդ մէջ դըրած,
Ճշմարիտ սիրով օգնել իրերաց.
Անանկ բարեկամ ընտիր ստանաս,
Որ մինչև 'ի մահ միակերպ մընաս:

Խ. ՀԱՄԱՐ

Ի՞նչպէս կըլլայ մարդս աստուածանման:

149. Մարդկային հոգին աննիւթ և անմահ ըլլալով ա̃յ նման եղած է. սակայն մարդս միայն առաքինական գործքով և կատարելութեամբ կըրնայ ըլլալ երջանիկ և ա̃ծանման:

Վա՜յ այն հոգիին որ իր գերազանցութիւնը չի ճանչնալով անկատար պակասաւոր և ախտաւոր մնացեր է, ոչ անմահութ̃ինը գիտէ, և ոչ ա̃ծանմանութիւնը: Անանկ հոգին մեռած է, ոչ կենդանութիւն ունի, և ոչ բարի շարժումն:

Այս պատճառաւ հին ատենէն 'ի վեր իմաստունները այսչափ բարոյական կանոններ և օրէնքներ դրին, որպ՟ս զի մարդս հոգևորապէս ապրի որ երջանիկ անմահ մնայ ։ Նաև մարմինին բաղձանացը հետևելով անկատար չի մնայ ․ որ միշտ հոգւոյն հակառակ կը բաղձայ, և մոլութեանց հետևելով կապականի ․ այլ պէտք է որ ստեղծողին օրինացը հետևի ։

Նոյն իմաստուններուն օրէնքներով այնչափ ախտաւոր մարդիկ և վայրենի ազգեր՝ հետևելով բարոյական կատարելութեան՝ բարի եղան, և մեծամեծ գործքերով պայծառացան (50) ։

Ահա նոյն օրէնքներով մինչև հոս քեզ հասկըցուցի, թէ ի՞նչպէս պիտի կատարեալ և ա՟ծանման ըլլաս ․ ի՞նչպէս պիտի ամենուն առջին պատուաւոր և սիրելի ըլլաս, որ անունդ ալ անմահ մնայ՝ դուն ալ ։

Հին փիլիսոփաները հաստատեցին թէ առաքինի մարդը ա՟ծմէ վար է և մարդէն վեր է ․ նաև բարի մարդը՝ ա՟ծային մարդ կոչեցին ։ Իբր զի մարդս որչափ աւելի մարմնաւոր բաներէն հեռանայ, ու առաքինութեան և իմաստութեան հետևի, այնչափ աստուծոյ մօտ և ա՟ծանման կըլլայ ։

Թէ որ մոլի մարդիկ անբան գաղան կըսուին, ապա հոգևոր մարդիկ պէտք է որ հրեշտակ և ա՟ծանման ըսուին ։

Այսպիսի էին այն մեծամեծ առաքինիներն՝ որ միայն ոտքով դպած էին աշխարհքիս, իրենց բոլոր ուշադրութիւնը երկնային բաներուն հետ էր, հոգինին առաքինութեամբ զարդարուած, և մտքերնին իմաստութեամբ լուսաւորած ։

Անոր համար բոլոր աշխարհք իրենց ոչինչ կերևնար, և մարմինին համար առաքինութեան դէմ բան մը չէին ըներ՝ հոգւոյն գերազանցութիւնը գիտնալով ։

Ագեսիղայոս սպարտացի իշխանը հայրենիքը պաշտպանելու համար պարտուեց ձեռքն ընկաւ · որչափ որ զինքը չարաչար տանջեցին, հայրենեաց սէրը միտքը բերելով ամենևին չայլայլեցաւ ։ Մինչև կռապաշտները սոսկալով կարծեցին թէ ա՟ծ է, և վախերնուն թողուցին · որպէս զի իրենք ալ չի պատժուին ։

Ահա այս գործքիս դիւցազնական առաքինութիւն կըսեն, որով մարդս բարիին հետևելով կըլլայ ա՟ծանման ։

Ո՞րն է դիւցազնական առաքինութիւն ։

150 ․ Սովորական բարեգործութ՟է վեր եղած առաքինութ՟ը դիւցազնական կըսուի, որ մարդը ա՟ծանման կընէ կատարելութեամբ ․ զի աւելի կը մօտենայ ա՟յ, և կը լուսաւորի ։

Իսկ սովորական մոլութենէ դուրս եղած չարութիւնը կըսուի գազանութիւն ․ զի աւելի գազանային բնու՟ե կը մօտենայ, ինչպէս է վնասել ծնողաց, գէշ մեղքերու հետ ըլլալ, մարդու միս ուտել, և այլն (424) ։

Ուստի երևելի առաքինիները սովորական բարեգործութ՟եց մէջ մանկութ՟էն կրթուած ըլլալով՝ քանի որ մեծցան՝ իրենց առաքինութիւնն ալ մեծցաւ ․ և անով այնչափ կատարեալ եղան, որ մինչև մեծամեծ գործքեր և դիւցազնական առաքինութ՟իներ գործելով ա՟ծանման եղան ։

Ահա այս է այն գերազանց առաքինութ՟ին որ ա՟ծամերձ և ա՟ծանման կըսուի ։ Իբր զի՝ ինչպէս որ ա՟ծ միակերպ բարիք կու տայ արդարներուն ալ մեղաւորներուն ալ՝ ամենուն վրայ գթալով, կուզէ որ ամէնքը աղէկ ըլլան և փառքով պսակուին ։

Այսպէս նոյն առաքինին ալ կը ջանայ ամենուն օգնել․ թշնամեաց բարի ընել․ նախատողին աղէկ ըսել․ նաև բոլոր աշխարհք իր բարի վարքովը շահիլ բոլորովին հոգևորին հետևելով ։

Ու այս կանոնով առաքինին կը հասնի երջանկութեան, նիւթական բաները կը թողու, կըսկսի անոնցմէ վեր բաներ մտածել ։

Քանի կերթայ միտքը կը բարկընայ, ու հոգևոր բաներ մտածելով կը լուսաւորի, և կըզմայլի ա՟ծային մեծութեան վրայ ։

Ամէն բան աղէկ կը ճանչնայ, լաւ կը հասկընայ հաւատքին զօրութիւնը․ գիտէ թէ ի՞նչպէս պէտք է հաւատալ, ի՞նչպէս յուսալ և ի՞նչպէս սիրել արարիչն երկնի և երկրի, որ այսչափ սքանչելիք գործեր է, և իրեն այնչափ անթիւ բարիք ըրեր է, և խելքով միտքով ճոխացուցեր է ։

Ո՛րչափ աւելի մտածէ, այնչափ աւելի կը բորբոքի սիրտը ա՟ծային սիրով, և հաւատքը զօրանալով՝ այնչափ աւելի կը ջանայ ա՟ծանման ըլլալ մեծամեծ բարեգործութեամբ ։

Ահա այսպէս շատ մեծամեծ ս՟բ.եր նախ փոքր բարիք մը ուրիշին ընելով հետ զհետէ սովորական եղաւ իրենց առաքինութիւնը ։ Մինչև բոլորովին յափշտակեցան ու միտք կորեցան · և այսպէս հոգևոր մտածականով լուսաւորեալ երջանիկ եղան՝ իրենց յոյսն ու սէրը ստեղծողին վրայ հաստատելով, ուսկից այն բարիքը կը վայելեն ։

Ի՞նչպէս կըլլայ երջանիկ ։

151 · Հին փիլիսոփաները կրցան բնական լուսով չափաւոր առաքինի ըլլալ · բայց չի կրցան երջանիկ ըլլալ, որ կատարեալ առաքինութիւնը միայն կը բերէ ։

Վասն զի պէտք էր ունենալ նախ ճշմարիտ հաւատք, հաստատ յոյս, և կատարեալ սէր · որ կըսուին ա՟ծաբանական առաքինութիւնք ։ Որովք մարդկային միտքը և կամքը առ ա՟ծ կը վերաբերին, և ա՟յ հետ կը կապուին առանց զատուելու ։

Մ՟ր Լուսաւորիչ կըսէ թէ հաստատ հաւատքը կը բովանդակէ ս՟բ սէրն ու յոյսը, և անսասան կը մնայ · և երբ ամուր պարիսպ մը լի է ամէն առաքինութեամբ։

Ուստի յոյսը հաւատքէն առաջ կու գայ, որ առանց կարծեաց և կասկածի միշտ կը յուսայ ա՟յ ողորմուե՟ը։

Իսկ սէրը պտուղ ըլլալով ա՟ծաբանական առաքինուե՟ց՝ բոլոր սրտով կը սիրէ զարարիչն ամէն բանէն աւելի․ որով կը սիրէ նաև զընկերն ու զանձը վասն ա՟յ․ և այսպէս կըլլայ կատարեալ և երջանիկ։

Ահա այս գերազանց առաքինութ՟իները կը պահանջեն, որ բնական օրէնքները և ա՟ծային պատուիրանները լաւ պահուին՝ որով մարդն ըլլայ կատարեալ։ Մինչև ամենևին բանէ մը վախ չունենայ․ բոլոր կեանքը ուրախ, պատուաւոր, անմահ ա՟ծանման, և երջանիկ անցընէ․ որ միշտ անփոփոխ և միակերպ կըլլայ (143)։

Ուստի երջանիկ մարդը բոլորովին ա՟յ սիրով վառուած ըլլալով, իբր ա՟յ հետ կը միանայ․ և բնական գործողութիւնները կատարելագործելով կըստանայ ամէն տեսակ առաքինութ՟ի դիւցազնական և ա՟ծաբանական։

Երանի՜ է քեզ եթէ մանկութ՟էդ ջանաս ստանալ այս առաքինի երջանիկ կեանքը, և այս անգին մեծութիւնը, որուն բան մը չի կրնար հաւասար ըլլալ ։

Ուջի բերանը որչափ աւելի դըժուարին երևնայ ստանալ, այնչափ յետոյ կը քաղցրանայ. և որչափ աւելի սէրդ շատնայ, այնչափ աւելի կատարելութե՟ն կը հասնիս և երջանիկ կըլլաս ։ Գիտնաս որ այս վախճանին համար ա՟ծ քեզի կեանք տուաւ, և մարդ ստեղծեց՝ խելքով մտքով. ջանաս որ օրերդ ա՟յ սիրուն մէջ անցընես ու առաքինական կեանք ստանալով ա՟ծանման ըլլաս ։ Որպէս զի անբանի նման աշխարհք եկած չըլլաս, այլ առաքինի ըլլալու համար, երջանիկ մեռնելու համար, և անմահ մնալու համար յաւիտեանս յաւիտենից ։ „Վախճան բանիս՝ զամենայն ինչ լուր, յա՟յ երկի՛ր, և զպատուիրանս նորա պահեա. վասն զի այս է ամենայն մարդ“ ։ Ժող. ժբ ։

Պատմութիւն :

Բագրատունի հայոց թագաւորը Սմբատ՝ մանկութենէն առաքինի ըլլալով, դիւցազնական առաքինութեամբ մահ յանձն առաւ իր ազգին բարեացը համար :

Քանի զի բերդին մէջ փակուած երբոր այլազգեաց հետ կը պատերազմէր, ինքն ապահով ըլլալով թշնամիներէն բիւրաւոր մարդիկ կը ջարդուէին :

Այլազգիները տեսան որ պիտի հատնին, գնացին հայերէն մարդ ժողվեցին, ու իրենց տեղը դրին, որ Սմբատին հետ ծեծկուին : Թագաւորը տեսաւ թէ հայերը կը ջարդուին, սիրտը չդիմացաւ · ալ աղէկ է ըսաց ես մեռնիմ, քան թէ իմ ժողովուրդս · շատ աղէկ է ես մատնուիմ, քան թէ այսչափ ա̃յ ժողովուրդը ջարդուին :

Այս խորհրդով իր կեանքը անոնց վրայ դրաւ, և մէկէն պատերազմը դադրեցուց · ինքը գնաց թշնամիին ձեռքը մատնուեցաւ, որով ժողովուրդը ազատեցաւ :

Ահա այս է գործ երջանիկ մարդուն,
Սիրտն է բորբոքած սիրով սուրբ հոգւոյն.
Կեանքն առաքինի և միտքն իմաստուն,
Անմահ կը մնայ գովելի անուն:
Ջանա՛ որ հասնիս նոյն երջանկութեան,
Հաւատք յոյս և սէր հոգւոյդ միշտ լոյս տան.
Ամէն բարութիւնք քու հետ միանան,
Երջանիկ ըլլաս՝ աստուածանըման:

Վախճան

Բ. ՄԱՍԻՆ

ՀՄՏՈՒԹԻՒՆ

ՄԱՆԿԱՆՑ

ՄԱՍՆ Գ.

ԽԱ. ՀԱՄԱՐ

Ի՞նչ բանէ աշխարհապատումն :

152. Աշխարհապատումն է աշխարհքի պատմութի՟, որ կը պատմէ բոլոր աշխարհիս գլխաւոր ազգերուն և երկիրներուն սովորութ՟եց և բնակութեանց վրայ : Բարոյական խրատներէն ետև պէտք է որ այս ազգային պատմութ՟ինները կարդաս. որպէս զի բոլոր աշխարհքիս մէջ ժուռ գալով և այնչափ ազգերուն վարքը տեսնելով՝ աղէկ հասկընաս բարոյական խրատներն, ու հետևիս ինչպէս պէտք է :

Արդ ամէն ազգաց սկիզբն Ադամ

ըլլալով, պէտք է նախահօրը պատմութիւնը գիտնալ. որ երկինք և երկիր ստեղծելէն ետև իրենց զարդարանքով, ա՟ծ ամենաբարին Ադամն ալ ստեղծեց կատարեալ իմաստուն իբր թագաւոր աշխարհքի: Անոր կողէն ստեղծեց առաջի կինը. և անուանեց Եւա, որ ըսել է կեանք: Զանոնք դրաւ դրախտին մէջ, որ շատ գեղեցիկ զարդարած էր աղուոր ծառերով և ծաղկըներով. անանկ որ Ադամ բանի մը կարօտութ՟ի չունէր:

Իսկ դրախտն էր Ասիա Հայաստանու մէջը, անանկ սքանչելի տեղ էր ամէն գեղեցիկ վայելչութ՟ք, որ բանի մը չէր նմանիր. և չորս մեծամեծ գետեր անկէ կը բղխէին, այսինքն Եփրատ, Տիգրիս, Երասխ կամ Գեհոն, Ճորոխ կամ Փիսոն (168):

Ջրհեղեղին ատենը դրախտն աւրեցաւ. հիմա կերևնայ թէ դրախտն էր Էրզրումայ և Էջմիածնայ մէջ տեղը, որ շատ սքանչելի և գեղեցիկ տեղ է, ամէն բարիք ունի. գետերն ալ անկէց կելլեն: Եւրոպացի ճամբորդներն ալ այսպէս կը հաստատեն:

Ուստի այս անմահ կեանքիս մէջ

միշտ պիտի զուարճանար Ադամ Եւային և զաւկներուն հետ միատեղ, որ լեցուն էր ամէն բարիքով նաև ա՟ծային փառքով ։ Բայց ա՟ծ կամեցաւ որ այս երջանկութիւնը հնազանդութեան վայելեն . իրենց պատուիրան դրաւ որ դրախտին ամէն պտուղներէն ուտեն, միայն մէկ ծառին պտուղէն չուտեն . որ տնկած էր դրախտին մէջ տեղը, և կըսուէր ծառ Գիտութեան բարւոյ և չարի ։

Այս պատուիրանը անոր համար դրաւ որ ա՟ծային մեծութիւնը ճանչնալով հնազանդ ըլլան ։ Ուստի սպառնացաւ ըսելով . թէ որ այս հրամանիս դէմ ընէք, պիտի մեռնիք ։

Դժբաղդ Ադամը կնկանը խօսքէն խաբուելով կերաւ նոյն ծառին պտուղէն . և անհնազանդ ըլլալով երկուքն ալ դրախտէն դուրս ընկան ու խեղճ մնացին ։

Ասով իրենց զաւկըներն ալ նոյն պատիժին տակն ընկան, և ամէն խեղճութեան պարտական եղան ։ Սակայն ա՟ծ զանոնք անմխիթար չի թողուց . խոստացաւ իրենց փրկիչ մը, որ այս պատիժներէս ազատէ զիրենք, և տայ կորուսած երանութիւնը ։

Ի՞նչպէս աճեցան :

153. Դրախտէն աքսորուած տարին Ադամայ զաւակ մը եղաւ. անունը Կայէն դրաւ, որ ըսել է կայ իմ. այսինքն ստացուած. վասն զի կարծեց թէ այս է փրկիչը. որ եղաւ երկրագործ :

Ետքը ծնաւ երկրորդ որդին և կոչեց Հաբէլ. որ է Խաբէլ, ունայնութի̅. զի խափուեցաւ և դատարկ եղաւ յոյսը : Այս որդին հովիւ եղաւ :

Ասոնք ա̅յ վախին մէջ մեծնալով ընծայ կը մատուցանէին ստեղծողին : Կային առաջի հասած պտուղները, և Հաբէլ առաջի ծնած ոչխարները կընծայէր : Սակայն Կայէն անշահները կընտրէր կու տար ա̅յ. իսկ Հաբէլ լաւ գէր ոչխարները կը բերէր : Անոր համար Հաբէլին պատարագը ա̅յ ընդունելի կըլլար հրաշքներով, և Կայէնինը անընդունելի :

Ասով Կայէն սաստիկ նախանձ ունեցաւ եղբօրը վրան. և օր մը տարաւ զինքը դաշտը, յանկարծ վրան ինկաւ մեռցուց՝ յամին 130 : Ասոր անէծք առաւ ա̅ծմէ : Մինչև երերեալ մնալով օր մը իր թոռներէն մէկը Ղամէք՝ զինքը անասուն կարծելով անտառին մէջ զարկաւ մեռուց, յամի աշխարհքի 701 : Կային անիծուելէն ետև գնաց ուրիշ տեղ, և հոն ծնաւ Ենոք, և ասոր անուամբը քաղաք մը շինեց հոն : Ասոր թոռն էր Մաթուսաղան. սակէ եղաւ Ղամէք :

Իսկ Ղամեքին մեծ որդին Յովբէլ սորվեցուց վրանով բնակիլ դաշտերուն և լեռներուն վրան : Յովբաղ որդին հնարեց երաժշտութիւնը թռչուններէն սորվելով : Թովբէլ պզտի որդին ալ գտաւ դարբնութիւնը, և սորվեցուց գործածել երկաթ, պղինձ : Իսկ Նոյեմա աղջիկը հնարեց կտաւ և բուրդ գործել՝ մամուկներէն սորվելով :

Հաբէլի մահէն ետև Ադամայ եղաւ որդի մը և անուանեց Սէթ. և ուրիշ զաւակներ ալ եղան : Սէթէն եղաւ Ենովս, որ հօրը ա՟ծպաշտութ՟ը հետևելով կրօնասէր եղաւ : Ասոր թոռանը թոռն էր Ենոք, որ խիստ ա՟ծասէր ըլլալով ա՟ծ փոխեց զինքը անծանօթ տեղ մը, որ կըսեն թէ անմահ կըսպասէ հոն մինչև վերջի դատաստանի օրն՝ որ գայ վկայութի՟ տայ : Ասոր որդին Մաթուսաղա բարի ըլլալով ամենէն շատ ապրեցաւ , մինչև 969 տարի ։ Սա ալ թոռն էր ՙՆոյ նահապետը ։

Իսկ նախահայրն Ադամ 930 տարի ապրելէն ետև տրտմութեամբ և ապաշխարելով մեռաւ . թողուց անհամար զաւկըներ և թոռներ ։

Ի՞նչպէս ապականեցան ։

154 . ՙՆախ Կայենին զաւկները, և բոլոր ազգը սոսկալի անառակու̃ մէջ ընկան, կրօնը և ա̃ծպաշտութի̃ը ձգեցին, մինչև ա̃ծ ալ մոռցան . և անարգութեամբ մարմին ըսուեցան կամ որդիք մարդկան ։

Իսկ Սէթին զաւկները բարի և հաւատարիմ ըլլալով այ̃ որդիք կոչեցան ։ Սակայն ասոնք ալ մէկալնոնց նայելով քիչ քիչ անոնց հետ խառնակեցան, և խնամութիւն ընելով անոնց նման չարացան ։

Ասոր այս չար ամուսնուէ̃ ելած տղաքն ալ մեծահասակ և ցուցանքաւոր մարդիկ եղան Հսկայ անունով, որ շատ անկարգ և անզգամ մարդիկ էին ։ Ահա այսպէս ապականեցաւ բոլոր աշխարհքը , և անօրէնութի̃ը տիրեց . մինչ զի՝ ա̃ծ նայելով թէ իր շնորհքը և պատկերքը չի մնաց մարդու վրան, ուզեց որ ջնջէ աշխարհք ջրհեղեղով:

Եւ որովհետև՝ Նոյ Սէթին որդին արդար էր, ա̃ծ զինքը ազատելու համար յայտնեց նոյն պատիժը, որպէս զի զանոնք խրատելով՝ ապաշխարեն: Ուստի՝ Նոյ 120 տարի գիշեր ցորեկ անոնց քարոզ կու տար որ մեղքը ձգեն ու ապաշխարեն, և ա̃ծային բարկութէ̃ն ազատին: Բայց անոնք օրէ օր կը չարանային անառակութ̃ք, այնչափ որ ա̃յ գթած երկայնմտութե̃ չափը լեցուցին, և արդար պատիժը բերին իրենց վրան:

Այն ժամանակը՝ Նոյ նահապետ 480 տարուան էր. ծնաւ Յաբեթ անդրանիկ որդին: Երկու տարիէն ետև ծնաւ Սէմ, և ապա՝ Քամ:

Ա̃ծ հրամայեց՝ Նոյին որ նաւու ձևով տապան մը շինէ: Երբ մարդիկ կը լսէին ջրհեղեղը և կը տեսնէին տապանը՝ ծաղր կընէին. թէպէտ շատը հոն կը բանէին և միատեղ կը շինէին այն մեծ տապանը:

Ամենալէն ետև ա̃յ հրամանովը մտան տապանին մէջ՝ Նոյ, կնիկը, իրեք որդիքն ու հարսները, և ամէն կենդանիներէն ալ առաւ տապանին մէջ, և փակեց տապանը. որ 600 տարուան էր Նոյ:

Ի՞նչպէս եղաւ Ջրհեղեղը:

155. Տապանը գոցուելէն ետև յամի աշխարհի 1656 նոյեմբերի ամսուն սկսաւ սոսկալի անձրև մը քառասուն օր. անանկ որ երկինք ամպ չի մնաց, բոլորը ջուր կտրեցաւ, գետի պէս կը վազէր. և գետինն ալ պատռեցաւ տակի ջրերը վեր բղխեցին, ու բոլոր երկիրս ծածկելէն ետև, բարձր լեռներն ալ ջուրը գոցեց 15 կանգուն: Ամէն շնչաւորներն ալ մեռան թէ մարդ և թէ կենդանի:

Ապա 150 օրէն ետև սկսաւ ջուրը պակսիլ. և ապրիլի ամսուն տապանը նստաւ Արարատ լերին վրայ Հայաստանու մէջ: Յուլիսի՝ լեռներն երևցան. և տարին մը ետև դեկտեմբերի՝ Նոյ նահապետ իր ամէն բանովը տապանէն ելաւ. և հոն սեղան շինեց զոհ ըրաւ. որ ա՟յ հաճոյ ըլլալով՝ օրհնեց աստուած զինքը և բոլոր երկիրը:

Ո՞ւր եղաւ բնակութիւն ։

156 . Որովհետև դրախտն էր Հայաստանու մէջ Էրզրումայ կողմը . ուսկից կելլէն դրախտին գետերը (168), Ադամ դրախտէն որ ելաւ այն կողմերը բազմացաւ ։ Նոյնպէս Նոյ նահապետն ալ Հայաստան բնակեցաւ Արարատի երկիրը, և հոն առջի քաղաքը շինեց Նախիջևան դրաւ անունը, այսինքն առաջին բնակարան ։ Ինչպէս կը վկայէ Յովսեպոս պատմիչը ։

Հոն ծառեր տնկեց էգի շինեց ու գինի ըրաւ . օր մը ուզեց գինիին ուժը փորձել, խմեց գինովցաւ ։ Երբոր մերկ պառկած էր, Քամ պզտի որդին տեսնելով ծաղր ըրաւ իր հայրը և անէծք առաւ . իսկ եղբայրները վրանին բան առին ու ետև ետև երթալով ծածկեցին հայրերնին ու օրհնենքն առին ։

Նոյ թաղուեցաւ Հայաստան 950 տարեկան . նոյնպէս կնիկը Նոյեմզար թաղուեցաւ այն տեղը՝ որ Մարանդ կամ Մայր անդ կըսուի ։

Իսկ տապանը մնաց Արարատ լեռան վրայ, որ շատ բարձր ըլլալով ձիւն անձրև չի գար հոն ․ և տապանը անանկ մնացած էր մինչև ս̃բ Յակոբ Մծբնայ Հայրապետին օրը, որ ուզեց երթալ տեսնել ․ բայց հրեշտակն ա̃յ կտոր մը տախտակէն բերաւ իրեն ։

Ջրհեղեղէն ետքը երկրիս վայելչութ̃իը ապականեցաւ, հողին ուժը տկարացաւ, մարդուս կեանքն ալ կարճըցաւ ։ Բայց ա̃յ օրհնուե̃ը նորէն աշխարհք զարդարուեցաւ և մարդիկ շատ աճեցան ։ Ըսան զի 100 տարուան մէջ 100 ծնունդ Սէմին եղաւ ․ ասանկ ալ մէկալներուն ։

Երբ 150 տարի ջրհեղեղէն ետև այնչափ աճեցան որ Հայաստան իրենց քիչ եկաւ ․ ելան գունդ գունդ դէպ 'ի Միջագետ գնացին հարաւի կողմը Սէնաար դաշտին մէջ դաղրեցան ։ Հոն ուզեցին մէկ մեծ աշտարակ մը շինել, որուն ծայրը ամպերուն մէջ գոցուի ․ որ իրենց քաջուե̃ յիշատակ մը մնայ աշխարհքիս վրան ։ Սկսան բարձրացնել 40 տարի ․ բայց ա̃ծ խափանել ուզելով զայն, հով մը հանեց շինուածքը փլուց, և ամենուն լեզուն խառնուեցաւ, մէկը մէկալին խօսքը չէր հասկընար ․ մինչև ձգեցին այն մեծ գործքն ու ասդիս անդլին ցրուեցան ։ Եւ նոյն տեղը Բաբելոն կոչուեցաւ, որ կը նշանակէ խառնակում (191)։

Ինչպէս բաժնուեցան ։

157 · Այս ազգերն էին 72 նահապետութիւն, որ մէյմէկ կողմը աշխարհքիս երթալով զանազան ազգեր բաժնուեցան ։ Ասոնք բոլորը Նոյին զաւկներէն եղած են · որ աշխարհքիս չորս մասը լեցուեցան ։ Ահա ասոնց վրայ և իրենց աշխարհքներուն վրայ պիտի խօսինք այս մասին և վերջի մասի մէջ ։

Նոյին անդրանիկ որդին Յաբէթ՝ որդիք ունեցաւ Գամեր, Մագոգ, Մադա, Յաւան, Եղիսա, Թոբէլ, Թիրաս և Մոսոք ։ Գամերէն եղան Թորգոմ և Աշքանազ · Թորգոմէն եղաւ Հայկ, և ասկէ առաջ եկաւ Հայոց ազգը ։ Թորգոմին մէկալ որդիքներէն սերեցան Վրացիները, Թիւրքմէնները են ։

Մագոգէն եղան Թաթարներն ու Չիները · և այս ազգերը բազմացան Ասիայի մէջ · ասոնց մէկ մասն ալ Եւրոպա անցան հոն բազմացան ։

Մադայէն եղան Մարք և Մակեդոնացիք , այսինքն Քիւրտերն ու Առնաւուտները :

Յաւանէն եղան Յոյները , որ կըղզիներ բնակեցան : Մոսոքէն եղան Մոսքովները : Ասոնցմէ անցան Ամերիգա հոն մնացին բազմացան (419) :

Սեմ երկրորդ որդին Նոյի ծնաւ Արփաքսադ , Եղամ , Ասուր , Լուդ և Արամ : Առջինէն եղաւ Թարա՝ Աբրահամին հայրը , ուսկից եղան Հրեաները : Երկրորդէն եղան Պարսիկներն ու Հնտստանցիք : Երրորդէն եղան Ասորիները : Այս ազգերը Միջագետի կողմը բազմացան :

Քամ ծնաւ Քանան , Քուշ , Փուտ , և Մեսրեմ : Քուշէն եղաւ Նեբրովթ առաջի թագաւորը Ասիային և առաջին կռապաշտը : Քանանէն եղան Քանանացիք : Մեսրեմէն եղան Մսըրցիք · և քաղաքն որ շինեց՝ Մսըր կոչուեցաւ :

Փուտէն եղան բարբարոսները · Քուշէն ալ եղան Հապէշները : Ասոնք ալ Աֆրիկէ բազմացան :

Ահա ասոնք են աշխարհքիս գլխաւոր ազգերը · որ աշտարակաշինութէն առաջ Ասիայի մէջն էին մէկ ազգի պէս , թէպէտ ամէն ցեղ ազգապետ ունէր ․ և ամէնքը Ադամին լեզուն խօսելով իրարմէ շատ տարբեր չէին սովորութեամբ և բարքով ։

Սակայն երբոր ա՟ծային բարկու՟բ լեզունին փոխուեցաւ, ամէն ազգ իրարմէ հեռացան, բարքերնին և բնութ՟իննին փոխուեցաւ ։ Ամէնքը գլուխ քաշեցին ․ ով որ խելքին յարմար տեղ գտաւ, հոն քաղաք շինեց և բազմանալով ազգ եղաւ ։

Արագ և տաք մարդիկ արիւնային ըլլալով հեռու տեղեր եղան գացին, քաղաք շինեցին ․ ինչպէս կըսեն եւրոպացոց համար որ Եւրոպա անցան ։ Իսկ դանդաղ մաղասային մարդիկ մօտ տեղեր բնակեցան, ոմանք լեռներու վրայ, ոմանք գետերու քով, ոմանք դաշտերու մէջ ․ ոմանք ալ ծովու քով և կղզիներու մէջ ։

Հին պատմիչները կըսեն թէ բոլոր այս ազգերը մէյմէկ ցեղ ըլլալով իրենց մայրական լեզուն կը խօսէին և իրենց սովորութ՟իը կը պահէին ։ Սակայն ժամանակէն ետև այս ազգերն ալ զատուելով բազմացան և լեզունին ալ բազմացաւ (299)։

Հայկ նահապետն ալ անոնց մէկն ըլլալով իր ցեղին հետ մնաց

Հայաստանին մէջ և իր ազգը կառավարելով զօրացաւ ․ մենք ալ անոր անուամբ Հայ կոչուեցանք ։

Այսչափ ազգ ալ ինք էին քեզ նըման ,
Ուրախ կապրէին աշխարհքիս վըրան ․
Կարծէին թէ միշտ հոս պիտի մընան ,
Թողուցին գացին՝ ա՛յլ պիտի չի գան ։
Դուն եղար ժառանգ իրենց մեծութեան ,
Որոնց բաներուն դուն ես տէր իշխան ․
Բայց դուն ալ պիտի թողուս ամէն բան ,
Ձըգես հեռանաս՝ երթաս նոյն ճամբան ։

ԽԲ․ ՀԱՄԱՐ

Ի՞նչ է աշխարհք ։

158․ Որովհետև այս բոլոր ազգերը աշխարհքիս ամէն կողմը ցրուած են , պէտք է նախ երկրիս տեղեկութիւնը տալ ․ և ետքը իւրաքանչիւր ազգերուն պատմութիւնը գրել ։

Աշխարհքիս կլոր գունտը զանազան լեռներով դաշտերով ծովերով և գետերով բաղադրած է ․ որ կըսուի Երկիր այսինքն Երկ էր ․ երկու բան , հող և ջուր ։ Այս մեծ գունտը հինգ գօտի կը բաժնուի ․ մէկն է այրեցած գօտին , որուն վրայէն միշտ արեգակը անցնելով շատ տաք կըլլայ, և հոն գիշեր ցորեկ 12 ժամ է: Երկու անգամ ամառ կըլլայ և երկու անգամ ձմեռ. ինչպէս են ափրիկէի և հընդկաստանի քաղաքները (193):

Երկու ցրտային գօտիներ կան, որ արեգակէն հեռու ըլլալով խիստ ցուրտ կըլլայ հոն, և սառնապատ է. տեղ կայ որ 3 ամիս գիշեր է, և 3 ամիս ցորեկ. տեղ ալ կայ որ 6 ամիս ցորեկ է, 6 ամիս գիշեր (355):

Երկու բարեխառն գօտիներ ալ կան, ուր չափաւոր է ցուրտն ու տաքը. օրը կերկըննայ կը կարճըննայ. ինչպէս մեր բնակած երկիրներն են: Իսկ բոլոր աշխարհիս մեծութիւնն է 191261 միլիոն խորանարդ մղոն. Տե՛ս. 409:

Որո՞նք են բաժանմունք:

159. Աշխարհքս չորս մաս կը բաժնուի, Ասիա (անատօլու), Ափրիկէ (արապիստան), Եւրոպա (ռումէլի), Ամերիկա (եէնի տիւնեայ):

Ասիա ամենէն աղէկ մասն ըլլալով դրախտն ալ հոն էր. և Ադամ Ասիայի մէջ անէծքի տակ իյնելուն համար՝ Յ՟ս ալ հոն ծնաւ հոն թազուեցաւ . զի Երուսաղէմ Ասիային մէջն է, որ է առաջի մասն աշխարհի ։ Այս աշխարհք Ուսկիւտարէն կըսկըսի կը հասնի մինչեւ Հնտոստան . եւ կարմիր ծովէն մինչեւ մոսկովստան կերթայ . որուն տարածութիւնը վեց միլիոն ու կէս քառակուսի մղոն ըլլալով քառապատիկ մեծ է քան Եւրոպա ։

Ասիա անունը Ամասիա նահապետէն դրուեցաւ, որ Հայկին թոռն էր շատ զօրաւոր ։ Այս աշխարհքիս գըլխաւոր ազգերն են Հայ, Հնդիկ, Չինք, Թաթարք, Պարսիկ, Արաբք, Տաճիկ, Ճաբոնք, եւ այլն ։ Եւ 10 մեծ թագաւորութիւն կայ մէջը ։ Եւ 650 միլիոն ժողովուրդ կայ կըսեն Ասիային մէջ (171) ։

ԻՆՉՊԷՍ Է ԱՓՐԻԿԷ ։

160 . Աս ալ ընդարձակ ցամաք է . որ կարմիր ծովէն եւ եգիպտոսէն կըսկըսի մինչեւ ովկիանոս կը հասնի եռանկիւնի ձեւով ։ Երկայնութիւնն է 4 հազար մղոն . եւ լայնութիւնը իբր 3 հազար (229) ։ Մեծամեծ անապատներ եւ զարմանալի ազգեր կան հոն, որ 14 աշխարհք կը բաժնուի ։ Շատ ժողո-

վուրդը սև են Քամայ ցեղէն գալով։ Անոնց սևութիւնը երկրին դիրքէն և արևէն է կըսեն . զի իրենց կաշիին տակը բարակ մաշկ մը կայ սևագոյն, անկէ սև կերևնան ։

Ի՞ՆՉՊԷՍ Է ԵՒՐՈՊԱ։

161 . Այս աշխարհք սև ծովէն կըսկըսի մինչև Փորթուքալ և մինչև ովկիանոս կը հասնի . որ թէպէտ ամենէն պզտի մասն է, բայց խելքով և իմաստութ՟բ շատ ծաղկած է և շատ զօրաւոր թագաւորութ՟իններ ունի . նաև 158 միլիոն բնակիչ կայ Եւրոպա . որ 16 աշխարհք կը բաժնուի . զորօրինակ Մոսկով, Նէմցէ, Փռանսըզ, և այլն (299)։

Ի՞ՆՉ Է ԱՄԵՐԻԿԱ։

162 . Ամերիգա առաջ անծանօթ երկիր կըսուէր . որովհետև մարդ չիտէր թէ ասանկ աշխարհք կայ ։ Ուստի կերևնայ թէ հին ատենը մարդիկ ալէկոծութ՟բ գացեր հոն են ընկեր և անծանօթ մնացեր են (419)։ Կամ թէ այս աշխարհք վերի աշխարհքին հետ առաջ կպած ըլլալով, երկրաշարժու՟ք բացուեր կտրուեր է մեզմէ .

թէպէտ հին փիլիսոփաները գրած էին թէ կայ մէկ անծանօթ աշխարհք մը, որ մարդ չէր փնտռած ։

Սակայն 360 տարի առաջ Քօլոմպոս Ճինովիզ նաւապետը բանիբուն ըլլալով, 3 սպանեօլի նաւով Ճամբայ ելաւ արևմուտքէն հազարաւոր մղոն հեռացաւ, և ամիսներով պտըտեցաւ վերջապէս ցամաք մը գտաւ ․ նայեցաւ որ աշխարհքիս տակն է հասեր ։

Այն տեղի մարդիկ մերկ կը շրջէին անասունի նման, և բոլոր մարմիննին գուներով ներկած էին ։ Ասոնց մարմինը սևագոյն էր ․ երեսը բոլորակ, ճակատը նեղ ․ աչքը սև ու մանր, պըռկունքը սև ու թանձր ․ քիթը սուր դէպ 'ի վար կախուած, ոմանցը տափակ ․ ամենևին մօրուք չունէին ․ գլուխնին քիչ մը մազ կար (422) ։ Այս աշխարհքին պատմութիւնը Ամերիգոս անունով իտալացի մը գրելուն համար, այսպէս կոչուեցաւ ։

Ո՞րչափ է մեծութիւնը ։

163 ․ Ճի՛շդ մեծութիւ՞նը մինչև հիմա չէ որոշուած ․ վասն զի միշտ նոր տեղեր կը գտնեն ։ Բայց ընդ հանրապէս ամէն աշխարհքէն մեծ է և հարուստ ․

շատ զանազան ազգեր և թագաւորութիւններ գտան հոն սպանեօլները ։ Այնչափ հարստութիւն և ոսկի կար , որ փուճ բաներ կու տային ոսկի կառնէին ․ ապակիի կտորուանքները ոսկիով կը փոխէին ․ մինչև միամիտ ամերիգացիք կըսէին թէ ոսկին սպանեօլներուն կուռքն է , որ այսչափ կը սիրեն ։

Մեզի կերևնայ թէ անոնք գլխիվար կը քալեն ․ մենք ալ անոնց անանկ կերևնանք ։ Սակայն երկիրս կլոր ըլլալով ամէն դին երկինք է ․ անոնց գլուխն ալ երկինք կը նայի՝ մերինն ալ ։ Ուստի ոտքերնիս գետնին վրայ ըլլալով՝ մենք ալ շիտակ կը քալենք անոնք ալ ։ Այս պատճառաւ երբոր հոս ցորեկ է , հոն գիշեր է ․ և երբ հոն կէսօր է , հոս կէս գիշեր է ։

Աշխարհքս քանի՞ կողմ ունի ։

164 ․ Չորս կողմ կը բաժնուի աշխարհք , Արևելք Արևմուտք Հիւսիս Հարաւ ․ և այս կողմերէն փչած հովերն ալ այսպէս կը կոչուին ։ Երբոր երեսդ արևգակին դին դարձընես կէսօրուան ատենը , ձախ կողմդ

արեւելք է, աջ կողմդ արեւմուտք, ետիդ հիւսիս, առջիդ հարաւ :

Ի՞նչ է ծովը :

165 · Ծովն է ընդարձակ ջուր մը, որ կը պատէ բոլոր երկիրս · անանկ որ այս պատմած մեծ աշխարհքներս բոլոր պատած է ովկիանոս ծովը եւ անոր մէջն են · որ չորս մասն կը բաժնուի եւ ամէն ծովերուն մայրն է : Օի ասկից կը բղխի Պալտիկ ծովը Տանիմարքային քովէն, եւ կերթայ մինչեւ Ռեդրպուրկ : Արաբիայի կողմէն կը բղխի կարմիր ծովը, եւ կուգայ կը մօտենայ Ճերմակ ծովին Եգիպտոսին մօտ : Պարսից ծոցն ալ անկէ կը բղխի :

Իսկ Ճիպիլթէռայի բերնէն կը բղխի Ճերմակ ծովն, ու Ստամպօլի նեղուցովը կը հաղորդի Սեւ ծովին հետ : Ասկից ալ կը բղխի Ազախու ծովը Թամանու բերնէն :

Միայն կասպից ծովը ուրիշ ծովերուն հետ չի հաղորդիր · ոմանք կըսեն թէ գետնին տակէն ճամբայ ունի :

Ծովուն ի՞նչ կայ ։

166 · Ծովուն տակը լեցուն լեռներ՝ փոսեր՝ և հանքեր կան · տեղ տեղ շինուած գերեզման և Ճամբաներ կը գտնուին, ինչպէս տեսած ենք ։

Կերևնայ թէ այն տեղերը առաջ ցամաք ըլլալով մարդ կը բնակէր · յետոյ երկրաշարժութե՟ ցածնալով՝ ծովը կոխեր է ։ Տեղ տեղ ալ առաջ ծով էր, հիմա ցամաք է · ինչպէս նաւ կապելու տեղերը կերևնան լեռներուն վրայ · ուր քար կտրած ձկներ և ոստրէներ ալ կը գտուին, որ ետքեն քարացեր են (321) ։

Ծովուն մէջ մեծամեծ կենդանիներ կը բնակին ցամաքէն աւելի ։ Այնչափ մեծամեծ ձկներ կան որ կարծես թէ մէյմէկ կղզի են · և շատ զարմանալի կենդանիներ կան, ո՛րը կովի նման, ո՛րը ձիու, ո՛րը շան, ո՛րը մարդու նման, ևլն ։ (Պ՛էճար · 861) ։ Այս բոլոր կենդանիները ծովուն փոսերուն մէջ ձագ կը հանեն · ինչպէս իւսկիւմրի ձուկը սև ծովէն կերթայ Ճերմակ ծովը հաւկիթ կը ձգէ · որ հոն աւելի խոր ըլլալով շուտով առաջ կու գան · անոր համար սև ծովին մէջ այնչափ խոշոր ձուկ չի կայ ։

Ծովին աղիութենէն աւելի կը մեծնան ձկները . բայց այս աղիութիւնը աղային և ձիւթային հանքերէն կը պատճառի ։ Ուստի թէ որ 32 աման ծովի ջուր արևը դնես՝ աման մը աղ կելլէ ։ Թէ որ նոր աման մը բերանը գոց ծովին մէջը դնես, ջուրը ներս կանցնի ամանին մէջ և կանուշնայ 24 ժամին միջոցը ։

Ի՞նչ է լիճը ։

167 . Լիճն է պզտի ծով . ինչպէս է Աղթամարայ ծովակը խորունկ և աղի . շրջապատն է 12 օրուան ճամբայ . և ունի 4 կղզի, որ վանքեր են . Աղթամար, Լիմ, Կտուց, Առտէր ։ Հոս երևցաւ ածածին Գրիգոր Նարեկացիին, ու ինք իրեն տալով բաց ա՛ռ դէր ։

Ասոր մօտ է Առճակու լիճը՝ խիստ խոր և աղի, շրջապատը 8 ժամ կը քշէ ։ Ծովակ թելայ կըսուի երևանու լիճը, ջուրը սևագոյն . 3 կղզի ունի, և շրջապատն է 6 օրուան ճամբայ ։ Ձուկ չի կայ հոն . թէ որ գետերէն գալու ըլլայ մէկէն կը կուրանայ կը մեռնի ։

Սեւանու կամ Գեղամայ ծովն է երեւելի լիճ, քաղցրաջուր և ձկնաբեր․ 12 ամիսը 12 տեսակ ձուկ կը բերէ․ շրջապատն է 75 մղոն․ մէկ կղզի մը ունի որ վանք է։ Այս վանքին մէջ ա՟ծամայրը երեւցաւ երջանիկ Մխիթար Աբբային, ու իմաստութեան շնորհք տուաւ իրեն․ որ գնաց Վենետիկ սուրբ Ղազարու վանքը շինեց, և այնչափ գիտութ՟ զարդարեց (359)։

Ի՞նչպէս կըլլայ գետը։

168․ Գետերուն սկիզբը՝ վազած ջրերէն կըլլայ․ որ իրար խառնուելով կը շատնան ծովի պէս կըլլան։ Օրօրինակ՝ Նեղոս գետին սկիզբն է երկու ջրհոր․ ուսկից կը բղխի ջուրը և երկար ճամբաներ ընելով, այնչափ կը շատնայ որ 7 լեռներէն վար կիջնի 200 ոտնաչափ բարձրութենէ․ անանկ որ ջրին տակէն կանցնուի։ Վերջը կու գայ Եգիպտոսէն կանցնի ու միջերկրական ծովը կը թափի 5 բերնէ (238)։

Իսկ դրախտին չորս գետերուն գլուխն է Էրզրումին մօտ։ Եփրատ գետը 1500 մղոն կերթայ և ծովի նման կըլլայ ու պարսկային ծոցը կը վազէ ։ Ասոր կը խառնուի Տիգրիս գետը Պաղտատու մօտ • որ պինկեօլէն կելլէ, Տօրոս լեռան առջին՝ գետինը կը բացուի տակը կանցնի, ու միւս կողմէն կելլէ կը վազէ մինչև Պաղտատ և Պասրա (190)։

Նմանապէս Երասխ գետն ալ Հայաստանէն կելլէ, որ Գեհոն կըսուի • և Երասխ Թագաւորին անուամբը այսպէս կոչուեցաւ ։ Իսկ Ճորոխ կամ Փիսոն գետը սև ծով կը վազէ լազիստանէն ։ Թո՛ղ ուրիշ գետերը, ինչպէս է Դունան՝ որ Զվիցցերիի լեռներէն կելլէ, և ծով կը թափի ։

Իսկ ամազոնեայ գետը Ամերիկային՝ այնչափ մեծ է որ 5400 մղոն կերթայ, ու ովկիանոս կը թափի • բերանը 250 մղոն լայն է (453)։

Ի՞նչ է աղբիւրը ։

169 • Աղբիւր կըսուի որ ինքնիրեն կը բղխի • վն զի հողին տակը անանկ տեղեր կան որ երբ անձրև կու գայ ջուրը հոն կը դիզուի, ու տեղէ մը կը վազէ ։ Ասոր համար հին ատենը սըրբազան բան մը կը համարէին աղբիւրը ։ Ուստի ջուրը զանազան տեղերէն անցնելով կը փոխուի ։

Առողջարար ջուր մը կայ Լուգդոն որ գինիի համ ունի ։ Փռանսա դեղին ջուր մը կայ, որ վազելով կը քարանայ ։ Սպանիա ջուր մը կելլէ, տակը թթու է, վրան անուշ ։

Ճաբոն ջուր մը կայ ինչ որ ձգես մէջը՝ քար երկաթ կը հալէ ․ Մաճառստան աղբիւր մը կայ, երբոր ջրին մօտենան կենդանիները կը մեռցընէ ։ Մօտէնայ իւղախառն ջուր մը կայ, որ կը վառեն, և այլն ։

Ի՞նչ է կղզին ։

170 ․ Կղզին է պզտի երկիր ծովուն մէջ, ո՛րը մեծ ո՛րը պզտիկ ․ ինչպէս են Անկղիթերայի և Ճաբոնայ մեծ կղզիները, որ աշխարհքիս հետ միատեղ ստեղծուեցան ։ Սակայն շատ կղզիներ ետքէն երկրաշարժութ̃ վեր ելան ․ շատն ալ վար անցան լեցուն մարդերով ։ Սանդուրին կղզին մօտ պզտի կղզի մը վեր ելաւ ․ շրջապատն է 9 մղոն ։

Եթէ կղզին մէկ կողմէն փակած ըլլայ ցամաքին՝ թերակղզի կըսուի ․ և նոյն ցամաքն ալ Պարանոց կըսուի, ինչպէս է Մոռայու կղզին (319) ։

Ահա այսչափ աշխարհքներու և

կղզիներու մէջ զանազան ազգեր կը բնակին, որ զարմանալի սովորութ՟ և բարք ունին, որոնք աշխարհք լեցուցեր են ։

Տեսա՛ր արարչին այնչափ բարութիւն,
Որ այս մեծ աշխարհքս ըրաւ քու սիրուն·
Ո՛չ տրւաւ Թռչնոց՝ ո՛չ առիւծներուն,
Քու անզէն խելքիդ հաւատաց ողջոյն։
Թէ որ խելքդ է բաց՝ միտքդ է իմաստուն,
Տէր և Թագաւոր կըլլաս ամենուն.
Թէ անխելք մեծնաս և չըլլաս գիտուն,
Չես աշխարհքիս տէր՝ այլ գերի ես դուն։

ԽԳ. ՀԱՄԱՐ

Ո՞վ եղաւ առաջին ժողովուրդը ։

171. Ասիայի առաջի ժողովուրդն էր Նոյ նահապետին ընտանիքը. ուսկից առաջ եկած են նախ Հայաստանցիք, որ կրնան ըսուիլ նաև աշխարհքիս առջի ժողովուրդը Ջրհեղեղէն ետև ։

Ուսկէ՞ց են Հայերը ։

Հայաստանցոց ազգապետն է Հայկ նահապետը Յաբեթի Թոռան որդին, որ աշտարակաշինութ՟էն ետև դարձաւ իր ժողովրդովը Հայաստան եկաւ, և արարատի երկիրը գտաւ Հայոց ժողովուրդը, որ Նոյ նահապետին հետ հոն էին մնացեր (157)։

Ասոնք ալ բոլորը ժողվեց իր ընտանեացը հետ միացուց՝ եղաւ ազգին գլուխ և իշխանակալ։ Ժողովուրդը լաւ կարգաւորելէն ետև՝ որդւոցը և Թոռանցը համար քաղաքներ շինեց, և անունը դրաւ Հայկաշէն։

Ասորւոց Թագաւորը Բէլ, որ Մուսուլ կը նստէր, այս բաները լսելով պատերազմ բացաւ և սոսկալի ծեծ եղաւ։ Բայց քաջ Հայկը զարկաւ Թշնամին մեռցուց Վանայ ծովին մօտ ու բոլոր զօրքերը ցրուեց։

Անկէ ետև աւելի կարգաւորելով իր տէրութիւնը շատ ընդարձակեց. ուստի շատ տարի ապրելէն ետև Թագաւորական փառքով մեռաւ և իր իշխանութիւնը Թողուց անդրանիկ որդւոյն Արմենակին։

Ոմանք կըսեն Թէ Հայկ 80 տարի Թագաւորութիւն ըրաւ և 246 տարի ապրեցաւ։ Ասոր որդիքներէն զանազան ցեղեր եղան, և նախարար անուանեցան. ինչպէս են Խորխոռունիք, Ռշտունիք, և այլն։

Արմենակ նոյն քաջութբ̄ Թագաւորեց և ծաղկեցուց իր տէրութիւնը ։ Ասոր յաջորդներէն Արամ առաւել զօրաւոր և խոհեմ ըլլալով գրեթէ բոլոր Ասիայի տիրեց մինչև Հնտըստան . և պատուիրեց որ ամէն ազգ հայերէն խօսին ։

Ասոր անուամբը Հայոց ազգը Արմէնի ըսուեցաւ . որ որդոց որդի թագաւորեցին փառաւորապէս մինչև Պարոյր ։

Ուստի 1178 տարի անցնելէն ետև Պարոյր տիրեց, որ այնչափ մեծցուց և ծաղկեցուց տէրութիւնն՝ որ ուրիշ թագաւորները զինքը թագաւոր պսակեցին, և առջի թագաւոր կոչուեցաւ . վասն զի անկէ առջինները առանց թագի էին ։

Արդ Հայկազանց իշխանութիւնը 1779 տարի տևեց մինչև Վահէ թագաւորը ։ Ասոր օրն ելաւ Աղէքսանդր թագաւորը, որ Հայաստան եկաւ պատերազմեցաւ ։

Բայց Վահէ պատերազմին մէջ ընկաւ, և թագաւորութիւնը Մակեդոնացոց ձեռքն անցաւ ։ Թէպէտ Հայոց մեծամեծ իշխաններն ալ միատեղ կը կառավարէին ։

Արշակունիներ Ինչպէս Թագաւորեցին ։

172․ Վահէ Թագաւորը մեռնելէն ետև 82 տարի անցեր էր, Պարթև ազգէն մէկ իշխան մը Արշակ անուամբ, որ Աբրահամու ցեղէն էր, Քուշաստանէն եկաւ մակեդոնացիները վռնտեց, ու պարսից և Հայաստանին տիրեց 31 տարի ։

Անոր Թոռը երկրորդ Արշակ աւելի զօրանալով մինչև հինտ հասաւ․ և բոլոր հայաստանին տիրելով եղբայրը Վաղարշակ հայոց Թագաւոր դրաւ, ինքն ալ պարսից Թագաւոր եղաւ ։

Այս Վաղարշակ այնչափ խելացի և զօրաւոր Թագաւոր էր որ ամէն բան կարգի կանոնի տակ դրաւ, օրէնքներ և կարգադրութիւններ հաստատելով շատ փառաւորեց ազգը․ ինչպէս գրած է Ազգասիրին մէջ ։

Ահա այսպէս հայոց տէրութիւնը անցաւ Արշակունեաց ձեռքը, որ հետզհետէ շատ մեծցուցին․ մանաւանդ Տիգրան և Միհրդատ, որ աշխարհք դողացուցին ։

Տիգրանին եղբօրորդին էր Աբգար, որ եղաւ առաջին քրիստոնեայ

Թագաւորը ։ Այս ցեղէն էր Տրդատ Թագաւորը և Գրիգոր Ս՟բ Լուսաւորիչ ։

Անկէ ետև արշակունի Թագաւորները որդոց որդի Թագաւորեցին ․ և որչափ որ բարեպաշտութե՟ մէջ էին շատ քաջունի և բարեկարգունի ըլլին ։

Բայց երբոր քիչ քիչ ա՟ծպաշտուէ՟ թուլցան, ու անկարգ բաներու հետևեցան, անէծքի տակ ընկան ․ ա՟ծ ալ երես դարձուց ․ մինչև անմիաբան ըլլալով իշխանները դէմ ելան Արտաշիր Թագաւորին՝ վար ձգեցին անկարգութե՟ը համար ․ ու Հայոց ազգը խեղճ՜ գերի ըլլին պարսիկներուն ։

Աստի արշակունեաց Թագաւորութի՟ը 580 տարի տևեց վերջացաւ, և վերջի Թագաւորն եղաւ Արտաշիր ։ Անկէ ետև պարսից կողմանէ մարզպան կամ փաշա մը կու գար Հայաստան ․ տուրք կը ժողվէր և շատ նեղութի՟ կու տար ․ մինչև հաւատքի խառնուելով մեծ կոտորածներ եղան ։ ․Քաջն Վարդան ան ատենը նահատակ եղաւ 1036 մարդով ։

Բագրատունիք ինչպէս Թագաւորեցին ։

173 ․ Հայոց ազգը 456 տարի շատ

խեղճութեան մէջ մնաց ուրիշ ազգաց գերի ըլլալով ։ Յետոյ Աշոտ Բագրատունի՝ իշխանաց իշխան և գլուխ ազգին ըլլալով, շատ քաջութեամբ և բարեկարգութեամբ ազգը գերութենէ ազատեց և զօրացաւ ։

Այս մեծ գործքերս լսելով Յունաց և այլազգեաց թագաւորները՝ իրենց հետ բարեկամ ընելու համար թագ ղրկեցին Աշոտին . ու թագաւոր կոչեցին, ինչպէս որ ազգը կը խնդրէր ։

Ահա այսպէս նորէն սկսաւ Հայոց թագաւորութիւնը, և երևելի թագաւորներ նստան Անի քաղաքը . շատ բարեպաշտութիւններ ըրին ու որդոց որդի 224 տարի թագաւորեցին . և շատ պատերազմներ ըրին այլազգիներուն հետ ։

Յոյներն ալ շատ վնաս տուին մեր թագաւորութեանը, ու կործանմանը պատճառ եղան ։ Վերջապէս իշխաններուն անմիաբան ըլլալովը վերջացաւ ։

Ինչու Բագրատունի կըսուին ։

174 . Նաբուգոդոնոսոր Երուսաղէմ զարկած ատենը, Շամբատ անունով

հրեայ մը Յուդայի ցեղէն՝ Հայաստան փախաւ ազգ մը եղաւ ։ Անոր թոռներէն Բագարատ անունով մէկը Վաղարշակ Թագաւորին նախարար (փաշայ) եղաւ ։

Յետոյ Հայոց Թագաւորները շատ ջանացին որ զասոնք կռապաշտ ընեն. բայց իրենց ա͞ծպաշտութիւնը չի ձգեցին, դիմանալով գլուխ եղան. և երեւելի ըլլալով իրենց նախարարութի͞ւը մնաց, որ Թագաւորին գլուխը Թագ դնող էին ։ Ահա այս ցեղէն էր Աշոտ բագրատունին, որ Թագաւորեց ։

Իսկ բագրատունիք Արշամ Թագաւորին հալածմանցը չդիմանալով կռապաշտ եղած էին (176). և ետքը Հայոց հետ մէկ տեղ քրիստոնեայ եղան ։

Ռուբինեանց Թագաւորութիւնը ի՞նչպէս եղաւ ։

175. Բագրատունեաց Թագաւորութեան իյնալուն պատճառը Հոռմներն եղան. որ վերջի Թագաւորը Գագիկ նենգու͞թ Ստամպոլ բերին ու տէրութիւնը ձեռքէն առին. ետքն ալ մեռցուցին զինքը կիլիկիայի մօտերը, յամի տ͞ն 1080 ։

Անոր ցեղէն Ռուբէն անունով զօրաւոր իշխան մը գնաց Կիլիկիայի ամուր տեղերը նստաւ ու այն կողմի հայերը գլխուն ժողվեց սկսաւ զօրանալ․ քիչ քիչ հոռոմներուն բերդերը առնելով տիրեց ։ Եւ այնչափ մեծցաւ որ իշխան կամ Պէկ կոչուեցաւ, և ինքնագլուխ ազգը կը կառավարէր յամի 1081 ։

Անոր թոռը Թորոս մեծնալով շատ ընդարձակեց տէրութիւնը ։ Եւ այսպէս որդոց որդի տիրելով այնչափ զօրացան, մինչև հռոմայու սրբազան Հայրապետը և նէմցէի Կայսրը թագաւորական թագ ղրկեցին Լևոնին, և թագաւոր օծել տուին, յամի 1198 ։

Ահա նորէն սկսաւ հայոց թագաւորութիւնը կիլիկիայի կողմը․ որ միաբան ըլլալով հետզհետէ յաջորդաբար տիրեցին և զօրացան․ մեծամեծ տէրութեանց դէմ դնելով մինչև 295 տարի դիմացան ։

Անկէ ետև իշխանները անմիաբան ըլլալով թագաւորին անհնազանդ եղան ։ Մսըրու սուլթանն ալ տեսնելով եկաւ կոխեց զարկաւ, և վերջի Լևոն թագաւորը գերի ըրաւ․ որ ետքէն ազատեցաւ Եւրոպա գնաց, Փարիզ մեռաւ 60 տարուան, յամի 1393 ․ Նոյեմբերի 19 ։

Ահա այս անյաղթելի ազգը չորս անգամ զօրացաւ և անմիաբանութեամբ կործանեցաւ, ու տէրութե՛ անուննն ալ չի մնաց ․ և բոլորովին գերի եղաւ օտար ազգաց ձեռքը ։

Թէպէտ երբեմն երբեմն ելան զօրաւոր մարդիկ տիրեցին ․ բայց բան չի կրցան տեսնալ ։ Պէլճինէ ուռալլեանց իշխանը զօրացաւ ու Պրաբանու կողմը տիրեց 1435 ին, որուն տակը 6000 տնէն աւելի կար, որ շատ պիտի զօրանար ․ բայց կիւռճիներուն նենգութեամբը թունով մեռաւ 3 տարիէն ետև ։ Աճէմներն ալ բոլոր կործանեցին ամէն բան ։

Յետոյ ելաւ Դաւիթ սիւնի իշխանը քաջ և խոհեմ ․ շատ զօրացաւ, և Մխիթար իշխանը զօրապետ ըրաւ 1722ին ․ և 4 տարի կառավարելէն ետև շատ անգամ պատերազմեցան յաղթեցին ։ Վերջը անմիաբան ըլլալով նուաղեցան ․ սակայն Դաւիթ 6 տարի տիրելէն ետև մեռաւ 54 տարուան ։

Անոր տեղը անցաւ Մխիթար քաջ զօրապետը ․ բայց անմիաբան մարդիկ քուն տեղը զինքը մեռցուցին . և անկէ ետև ասանկ զօրաւոր մարդիկ չերևցան . նաև ազգն ալ գերութեան սորվելով՝ մարդու մտքէն չանցնիր թէ մենք ալ ունէինք անանկ թագաւորութ̃ի մեծ և փառաւոր , որ աշխարհք կը դողացնէր : Միայն պատմութիւնը մնաց գրքերուն մէջ . ամէնը անցաւ գնաց :

Արդ ինչպէս տեսանք աշխարհքիս առջի ժողովուրդը Հայաստանցիք էին , և միաբանութ̃բ ամենուն յաղթող էին , բայց ինչ շահ որ նախանձով և անմիաբանութ̃բ իրենց գերիներուն գերի եղան . ուրիշները միաբանութեամբ զօրացան , մենք անմիաբանութեամբ խաւարեցանք :

Ի՞նչ կրօնք ունէին Հայերը :

176 . Կերևնայ թէ ամէն ազգերէն ետև մտաւ հայոց մէջ կռապաշտութ̃իը . վ̃ զի Այս նահապետ Հայկին օրը ողջ ըլլալով Բէլին կռապաշտութեանը Հայկ չի հետևեցաւ , զինքը մեռցուց . ուստի քանի որ Հայկ ողջ էր՝ ա̃ծպաշտութիւն կար Հայաստան . թէպէտ ուրիշ ազգաց մէջ սկսած էր կռապաշտութիւնը :

Արմենակ անտառ մը տնկել տըւաւ զուարճութեան համար, բայց ետքը սրբազան համարելով կը պաշտէին : Շամիրամին ատենը աւելի կռապաշտ եղան հայերը, որ Հայաստան կուռք մը դրաւ երկրպագութիւն ընելու համար, իբր թէ Արային յարութիւն տուած էր : Արային որդին Կարդոս իր զաւակը Արմենակին անտառին նուիրեց · ուր տեղ կախարդութիւն կընէին, և ինչ որ հոն ընծայէին սրբազան կը սեպուէր :

Վահագնին օրը աւելի ծաղկած էր կռապաշտութիւնը, մինչև անոր քաջագործութեանցը համար կուռք մը շինեցին իր մեծութիւնը կը պաշտէին · որուն ցեղէն շատը քուրմ եղան :

Հայերը ասկէ 'ի զատ կուռք չունէին · մէկալ կուռքերը ուրիշ ազգերէն առած են · ինչպէս Անահիտը, Աստղիկը, Արամազդ կամ Դիոս, Հերմէս, և այլն, (Ճեմր". 622):

Արշակ թագաւորը աւելի կռապաշտութիւն սիրելով, կտրած ստակին վրայ Դիոս տպեց, և զինքը աստուած կը կոչէր : Նաև քանի մը կուռքեր հոռմըստանէն Հայաստան բերաւ : Արշակունի թագաւորները շատ կուռքեր բերին, և կռատուններ շինեցին, ու Բագարատին որդւոցը շատ տանջանք տուին, ու քանի մը հոգի ալ մեռցուցին որ հրէութիւնը թողուն կռապաշտ ըլլան ։ Աբգար Թագաւորին հայրը Արշամ վերջապէս զանոնք կռապաշտ ըրաւ ․ ուստի եղան Բագրատունիք (174)։

Անկէ ետև քրիստոնէութեան լոյսը ծագեց ․ Թաթէոս և Բարդուղիմէոս առաքեալները Հայաստան եկան, Աբգար Թագաւորը լուսաւորեցին ․ գրեթէ բոլոր ազգը քրիստոնեայ եղաւ ։

Սակայն անկէ ետև Սանատրուկ Թագաւորին օրը նորէն կռապաշտութիւնը զօրացաւ ․ թէպէտ տեղ տեղ քրիստոնեայ ալ կը գտնուէին ․ մինչև որ Լուսաւորիչ եկաւ այնչափ հրաշքներով բոլորովին ազգը լուսաւորեց ։ Բոլոր կռատունները քակեց, վանքեր շինեց և կուռքերը կոտրտեց ։ Անկէ ետև 1500 տարիէն աւելի է ազգը մնաց քրիստոնեայ ։

Նաև որ Լուսաւորիչ Հռոմ երթալով միաբան պահեց ազգը ուրիշ քրիստոնէից հետ ․ ինչպէս իրմէ ետքի հայրապետներն ալ անանկ պահեցին, մինչև Վարդանանց պատերազմին ատենը. ուր ազգը չի կրնալով մարդ ղրկել՝ Քաղկեդոնինը ժողովքը, և ասորիներուն սուտ խօսքին հաւատալով զատուեցաւ, յամի 450: Թէպէտ շատ հայրապետներ, մանաւանդ Շնորհալին և Լամբրոնացին մեծապէս ջանացին միաբանել ազգը ուրիշ քրիստոնէից հետ, բայց չի յաջողեցաւ:

Ե՞րբ սկսաւ Հայոց դպրութիւնը:

177. Խորենացիին պատմութեանը նայելով հին ատենը Հայոց մէջ պակաս չէ եղած ուսումը: Որովհետև Հայոց ազգը բարակամիտ և բնութ՟բ ուսման յարմար ըլլալով՝ Հայկին ատենէն ուսմնական տեղեկութիւններ կը մակաբերուին:

Վասն զի եգիպտացոց նշանագիրներուն նման 200 էն աւելի նշանագիր ունինք հին գրեանց մէջ. զորօրինակ՝ ∽ աշխարհ, ա̅մ ամենայն, եա̅.

որ ընդդէմ չէ թէ հին ատենը եգիպտացիներուն նման մեր ազգն ալ զատոնք հնարած է:

Ոմանք կըսեն թէ Հայոց ամիսներուն անունները Հայկին 12 աղջիկներուն անուններն են . զորօրինակ Նաւասարդ, Հոռի, Սահմի, Տրէ, Քաղոց, Արաց, Մեհեկան, Արեգ, Ահեկան, Մարերի, Մարգաց, Հրոտից : Մինչև հիմայ Հայաստան այս անուններն մարդու կը դնէին : Աստի կը հետևի թէ աստղաբաշխական ծանօթութի ալ կար մեր ազգին մէջ :

Վարդան կը պատմէ թէ Լևոն թագաւորին օրը կռապաշտութեան ատենի ստակ գտուեցաւ . որ Հայու հին գրով գրուած էր հայկազուն թագաւորներուն անունը (171) :

Պարոյր թագաւորին և Տիգրանին օրը աւելի ծաղկած էր Հայաստան դպրութիր . վասն զի երաժշտութի և բանաստեղծութիւն ալ մտեր էր . մինչև Վարդգէս իշխանին վրայ երգեր շիներ կերգէին : Իսկ Վահագնին օրը Զրադաշտ մոգն ալ ծաղկեցաւ . որ գիրք շինեց՝ ինչպէս կը պատմէ Կղեմէս աղեքսանդրացին :

Սակայն աւելի Վաղարշակ թագաւորը ծաղկեցուց ուսումը . իմաստուն մարդիկ շատցան . մինչև բանաստեղծական երգերը կարդալով հասկըցաւ՝ որ իրմէ առաջ երևելի թագաւորներ եկած են , ուզեց փընտրուել ։ Ուստի Մարիբաս գիտնականը Մուսուլ զրկեց, որ հին պահուած քրմերուն գրքերէն Հայոց պատմութիւնը հանէ ։ Այս հին պատմութիւնը կարգաւ կը պատմէր ինչ որ եղած էր Հայաստան Հայկէն մինչև Աղէքսանդր թագաւորը ։

Անկէ ետև Մարիբաս գրեց Վաղարշակին և եղբօրը վարքը, նաև որդուն գործքերը ։ Այս գրքէն Խորենացին ալ հանեց Հայոց պատմութիւնը ։

Միհրդատին օրը լեզուախօսութիւնը ծաղկած ըլլալով՝ 22 լեզու կը խօսէր Միհրդատ ։ Բայց Աբգար թագաւորը բանաստեղծական բաներ ծաղկեցընելով թատրոն շինեց իր քաղաքը ։ Ետքը ամէն մեհենական գրքերը Մծբինէն Եդեսիա բերել տուաւ. ուր երկու դպրատուն ալ բացին յետոյ ։

Իսկ Արտաշէս թագաւորը դըպրոցներ և վարժատուններ շինեց, որ զանազան արուեստներ և ուսմունք սորվին, աստղաբաշխութիւն և թուաբանութիւն կարդան. այնչափ որ, ուրիշ տեղերէ ալ Հայաստան կու գային բան սորվելու ։ Երկրագործութիւն ալ շատ ծաղկեցուց , յորմէ կը հետևի և վաճառականութ՟ի . և ասկից հարըստութ՟ի և աչքաբացութ՟ի և զանազան հմտութ՟ի , որ զանազան ազգաց հետ տեսնուելով և առուտուր ընելով կըլլայ ։ Սակայն ամէն ատենէն աւելի ծաղկեցաւ դպրութ՟ը Հայաստան Վռամշապուհ և Արտաշիր Թագաւորաց՝ և Թարգմանչաց օրը , այսինքն՝ տ՟ր. Սահակին և Մեսրոպին , 407ին ։

Որովհետև առաջ հայու գիր չըլլալուն համար Յունաց և Ասորւոց գրեր կը գործածէին , սուրբ Մեսրոպ այս դժուարութ՟իը վերցընելու համար շատ ջանք ըրաւ ձևերը հանեց , 36 գիրը հնարեց (8) ,կամ հին խափանած գիրը ձևի բերաւ ու պակասը լըցուց ։

Անկէ ետև սկսան ա՟ծաշունչն ալ Թարգմանել, որ հոռմերէն կը կարդային ժամերուն մէջ ։ Անատենը դպրոցներ բացին ու սկսան աշկերտներուն հայերէն գրել կարդալ սորվեցնել ։ Մինչ զի Հայաստան իմաստութ՟ը լեցուեցաւ , ամէն ուսման տեղեակ եղան . և շատ գիտուն անձինք ելան ու գրքեր շինեցին , և ուրիշ ազգաց օգտակար գրքերը թարգմանեցին ։ Տարականներ շինեցին և եկեղեցական կանոններ սահմանեցին ․ անոր համար մեր ծիսարանը Մաշտոց կըսուի սուրբ Մեսրոպին անուամբը, որ Մաշտոց ալ կըսուէր ։

Իսկ այնչափ աշկերտներէն 31 անձինք շատ երևելի գիտուն եղան և շատ ծաղկեցուցին դպրութիւնը ․ և երկար ատեն պակաս չեղան ուսումնականները ։

Իսկ Ներսէս շնորհալին և ուրիշներն ալ աղէկ ծաղկեցուցին ուսումն ։ Սակայն թագաւորութիւնը վերնալէն ետև ամէն բան խաւարեցաւ, և տգիտութիւնը տիրեց ։ Թէպէտ ա͞ծ ամենաբարին բոլորովին անմխիթար չի թողուց ազգը, հանեց երջանիկ Մխիթար Աբբան մեծաւ զօրութ͞, որ նորէն ուսումն և գիտութ͞ի ծաղկեցնէ ազգին մէջ, և լուսաւորութ͞ի տայ հոգւոյ և մտաց ․ և իր յաջորդներովը շարունակէ ։

Որչափ մեծ է Հայաստան ։

178 ․ Հայաստանու տարածութ͞ին է 150 հազար մղոն ․ ծովերով լիճերով և մեծամեծ գետերով ու լեռ-

նելով զարդարուած է ։ Դիրքը և օդը շատ լաւ, և ջուրը առողջ ։ Շատ զանազան աշխարհք կը բաժնուի ։

Հին ատենը չորս մասն կը զատուէր, ա̅ Հայք, բ̅ Հայք, գ̅ Հայք, և դ̅ Հայք ․ և 15 աշխարհք կը բաժնուէր ․ նաև 190 մեծ գաւառ, և 620 փոքր գաւառ ունէր ։ Որ Սև ծովէն կըսկսի կիւռճիներէն և թաթարներէն անցնելով կը մտենայ Կասպից ծովին ․ անկէ Աճէմին քովէն անցնելով կուգայ Մուսուլ և Ուռհա մինչև ճերմակ ծով ։ Նաև Տորոսի լեռներէն դառնալով կը հասնի Ամասիա Սև ծով ։ Ուր 120 նախարարութիւն կային, որ իբր մէյմէկ թագաւորութիւն էին ։

Շատ երևելի քաղաքներ կային ․ ջրհեղեղէն ետև առաջին քաղաքը Հայաստան շինուեցաւ, որ է Նախիջևան ․ ունէր 30 հազար տուն ։ Յետոյ Հայկը եկաւ Արարատի աշխարհքը՝ Հայկաշէն քաղաքը շինեց ․ ուր թագաւորներ կը նստէին ։

Ետքը Վաղարշապատ փառաւոր քաղաք ըրին ․ որ Արշակունի թագաւորները հոն կը նստէին ։ Յետոյ

Մծբին նստեցան , անկէ ալ Ուռհա գացին , որ մեծ քաղաքներ էին ։

Իսկ Բագրատունի թագաւորները Անի քաղաքը մեծցուցին , և շատ զարմանալի մեծագործ շինուածքով զարդարեցին ու հոն կը նստէին ։ Անչափ բազմամարդ և փառաւոր քաղաք էր որ միայն 1000 ժամ ուներ և 100 հազար տուն ։ Իսկ Ռուբինեան թագաւորները Կիլիկիա կը նստէին . և հոն շատ անառիկ բերդեր և քաղաքներ շինեցին ։

Ն — Որչափ է Հայոց ազգը ։

179 . Անչափ մեծ էր Հայոց ազգն որ չէր համրուէր , և բոլոր աշխարհք կը դողացնէր մինչև Հնդստան (171)։ Միայն մէկ գաւառին մէջ բիւր բիւրուց մարդիկ կային . բայց ամէն կողմէն թշնամեաց մէջն ըլլալով շատ ջարդուեցան ։ Հազարաւոր մարդ կը մեռնէր միայն մէկ քաղաքին մէջէն ու չէին հատներ ։ Շատ մարդիկ ալ օտար երկիրներ ցրուեցան . ուստի այս ծով ազգը ջարդուելով՝ հիմա հազիւ 10 միլիոն Հայ կըլլէ ։

Այս ազգը չորս անգամ թագաւորութիւն ունեցաւ ։ Հայկէն մինչև

Վահէ 59 հայկազուն թագաւորներ նստեցան (171)։ Վաղարշակէն մինչև Արտաշիր 28 Արշակունի թագաւորներ նստեցան։ Աշոտէն մինչև Գագիկ 9 Բագրատունի թագաւորներ նստան։ Եւ 24 Ռուբինեանց թագաւորներ նստան Ռուբենէն մինչև Լևոն։ ՝Նաև շատ կուսակալներ մարզպաններ ոստիկաններ և պատրիկներ նստան 50 էն աւելի։

Արդ Հայկազանց տէրուի̅ը տևեց 1779 տարի. 176 տարի ալ պարապ մնաց։ Արշակունեացը 580 տարի։ Մարզպաններունը 456 տարի։ Բագրատունեացը 220 տարի. Ռուբինեացը 295։ Ուստի Հայկէն մինչև հիմա է 3960 տարի։

Հայերը ի՞նչ նշան ունէին։

180. Խորենացին կը պատմէ թէ Արտաշէս թագաւորին նշանին վրան գրած էր արծիւ, աղաւնի, և վիշապի գլուխ. իսկ Ռուբինեանց նշանն էր առիւծ։ ՝Նաև հին թագաւորները մ̅ծական պատիւ մը ունէին ժողովուրդին առջին. ուստի կերևնայ թէ հագուստնին ալ ահեղ և շատ փառաւոր էր։ ՝Նոյնպէս նախարար-

ներն ալ շատ ահեղ էին . վրանին սամոյր կառնէին՝ որ բոլոր ոսկի զարդերով կը փայլէր . գլուխնին ոսկի թագ . մէջքերնին մարգրտէ կամար . ականջնին օղ, թեւերնին ոսկի զարդ . և ներսի լաթերը ծիրանի ոսկեփայլ : Իսկ լաթին վրայէն իրեք անգին ակունք կախուած էին :

Ահա այս փառաւոր թագաւորութ̃իը 477 տարի է որ վերջացաւ անմիաբանութեամբ և նախանձով :

Գիտեմ կը ցաւիս մեր ազգին վրան,
Թէ ինչո՞ւ եղաւ սանկ խեղճ խոտան .
Նախանձն է պատճառ չիկայ ուրիշ բան,
Որ բոլորն հասուց՝ այսչափ խեղճութեան :
Թէ չունինք հիմա թագաւոր իշխան,
Գոնէ ունենանք ուսում գիտութեան .
Աղէկ է ըլլալ՝ աղքատ իմաստուն,
Քան թէ թագաւոր անխելք և անբան :

ԽԴ . ՀԱՄԱՐ

Որո՞նք են այլ Ասիացիք :

181 . Ասիայի գլխաւոր ժողովուրդներն են Թաթարները, Հնդիկները, Պարսիկները, Ասորիները, Մողոլները, Չինները և այլն :

Թաթարները սկիւթացի կըսուին, որ Յաբեթի որդւոյն Մագոգին ցեղէն եկած են (157) ։ Այս ազգը շատ մեծ ըլլալով ամէն տեղ տարածեցաւ ։ Երբեմն եկան Հայաստանին տիրեցին, և ամէն երկիր ապականելէն ետև Եւրոպա անցան . շատ զօրանալով զանազան ազգերու հետ խառնուեցան . ինչպէս են Մաճառները, և ուրիշ ազգ ալ կայ որ Թաթարներէն եկած են ։

Այս մեծ տէրութիւնը Կասպից ծովէն մէկալ կողմէն կըսկսի մէկ ծայրը մինչև Չինումաչին կերթայ, մէկալ ծայրը Մոսկովստան Աժտէրխան Սիպերիա, և Խռըմ կը հասնի . ուր հիմա Մոսկովը տիրած է ։ Եւ շատ զանազան ազգեր կը բաժնուի . զորօրինակ Նօղայէք Թաթար, Խազան Թաթար, և այլն ։ Անոնցմէ կան որ անապատներուն մէջ կը բնակին ։

Թաթարին լեզուն այլազգեաց լեզուին հետ խառնած է, ինչպէս հաւատքն ալ . բայց մինչև հիմա մէջերնին շատ կռապաշտ կը գտնուին ։ Կան որ Արեգակ կը պաշտեն . կան որ լաթէ կուռք կը շինեն, բերանը արիւն ու եղ կը քսեն անանկ կը պաշտեն .

կան որ առիւծի նման կենդանի մը շինած են կը պաշտեն . և իրենց գըլխաւոր կուռքը Թառար կը կոչուի :

Ի՞նչ բարք ունին :

182 . Թաթարները օտարասէր են և աւելորդապաշտ . քաջ և գազանաբարոյ մարդիկ շատ կայ մէջերնին : Այս ազգէն են Բուխարացիք , որ մինչև հիմա կը թագաւորեն . բայց հին ատենը շատ զօրաւոր թագաւորներ ունեցան , որ մինչև Հնդստան գացին :

Ճինկիզ խանը շատ զօրաւոր ըլլալով Աճէմներուն ալ տիրեց . և անոր թոռներէն տիրեցին Հայաստանին և Պաղտատու , նաև Եգիպտոսի :

Սակայն Լանկթամուր գրեթէ բոլոր Ասիայի տիրեց մինչև Հնդստան . շատ տեղ կործանեց և անհամար մարդ ջարդեց , մանաւանդ Հայաստանու մէջ : Այնչափ գազան մարդ էր որ Պաղտատ առած ատենը հրամեց իր մարդիկներուն որ մէյ մէկ մարդու գլուխ առնեն , ու եօթը աշտարակ շինեն :

Այս թագաւորը շատ մեծ բաներ ըրաւ և շատ աշխարհք կործանեց բնակիչներովը ։ Կըսեն թէ Հայաստանին մէջ որչափ որ գիրք կար, ժողվեց Թաթարստան տարաւ, ու աշտարակի մը մէջ դրաւ պահեց, և մեռաւ 1406ին ։

Ասոնցմէ են փոքր Թաթարները, որ Դոնայ գետէն մինչև Ապապա կը տիրէին . բայց ետքի ատենս 1779ին Մոսկովին տակը մտան ։ Իրենց թագաւորանիստ տեղն էր Խրիմու ցամաք կղզին եռանկիւն ձևով, որուն շրջապատն է 700 մղոն ։

Ո՞վ են Պարսիկները ։

183 . Այս ազգը Աճէմ կամ Ղզլպաշ կըսուի . որ Սեմայ որդւոյն Ելամայ ցեղէն եկած է ։ Շատ հին թագաւորութիւն է . զի Կիւրոսէն մինչև Դարեհ երևելի թագաւորներ նստան ։

Ետքը Արշակ թագաւորը տիրեց Պարթև ազգէն մինչև Արտաւան . որ սպաննուեցաւ Սասանեան Արտաշիրէն ։ Այս Արտաշիր Անակին ձեռքովը մեռցուց Տրդատ թագաւորին հայրը Խոսրով, և իրեն անցուց տէրութիւնը ։

Անոր ցեղէն 28 թագաւոր նստելէն ետև, Պարսից տէրութիւնը Տաճկաց տակը մտաւ 637ին. և շատ տարի ոստիկաններ նստան: Վերջապէս Թաթարներուն ցեղէն սկսան թագաւորել և մինչև հիմա կը տիրեն:

Այս ցեղերէն շատ երևելի թագաւորներ եկան, որ մեծամեծ փառներով տակն ու վրայ ըրին Հայաստան: Մանաւանդ Շահաբաս, որ հրաման հանեց հայոց որ Հայաստան ձգեն Աճէմիստան երթան. ուստի բիւրաւոր մարդիկ բռնութեամբ քշեց տարաւ, և անթիւ մարդիկ ջարդեց:

Նոյնպէս Դահմազ խուլի խանը շատ անօրէնութիւն ըրաւ մինչև գընաց Հնտստան զարկաւ. ետքը մեռցուցին զինքը:

Ի՞նչ բարք ունին:

184. Այս խորամանկ ազգը ամենուն հետ աղէկ վարուելով կը յաղթէ: Հին ատենը կրակապաշտ էին. և ամէն առտու Արևին դէմ աղօթք և երկրպագութիւն կընէին: Ամէն տեղ ատրուշան կամ կրակատուն կար որ կրակ կը պաշտէին: Միշտ վառած պիտի մնար կրակը. ով որ մարէր՝ մահապարտ կըլլար: Շատ հալածանք

ներ ըրին Հայոց որ կրակապաշտ ընէին . այս պատճառաւ սբ Վարդան նահատակ եղաւ , և այնչափ վնաս քաշեց ազգը :

Սակայն երբոր Տաճիկներն իրենց տիրեցին դարձան այլազգ եղան . և հին կռապաշտական սովորութիւններ ալ ունին . ուստի ամէն ազգի յարմարելով կը խաբեն :

Պարսիկները զիրենք մեծ իմաստունի տեղ դնելով մարդու չեն հաւնիր , և ուրիշ ազգերէն կը գանին , անոնց եփածը չեն ուտեր . թէպէտ իրենք են աղտոտ և գարշելի :

Անոնց գիրը կարդալը հին ատենէն 'ի վեր կարգաւորեալ է . ուրիշ ուսում այնչափ չունին , բայց բանաստեղծութիւնը ծաղկած է իրենց մէջ . վասն զի լեզունին հարուստ ըլլալով և մտքերնին բարակ՝ գեղեցիկ ոտանաւորներ կընան շինել :

Ո՞րչափ է տէրութիւնը :

185 . Աճէմին տէրութիւնը Պաղտատէն կըսկսի մինչև Ավկհանոս և մինչև Հնտստանի կը մօտենայ : Թագաւորը Սպահան կը նստի , որ շատ մեծ և երևելի մայրաքաղաք է : Ավկհա-

Նոսին քօլերը շատ հարուստ քաղաքներ ունի :

Պարսկային ծոցին մէկ կողմը Աճէմներուն տակն է․ ուր երկու կղզի կայ, հոն կելլէ մարգրիտը․ ամէն մէկ կղզին 15 հազար Պարսիկ կան, որ շատ հարուստ են : Մարգրիտը նոյն ծովէն կը հանեն, ետքը ամանէն կը պարպեն ու հոն կը ծակեն դուրս կը ղրկեն : Աճէմները իմամ Ալիին շատ պատիւ կընեն․ Ճամին Պաղտատու կողմն է․ գրեթէ 15 հազար ուխտաւոր կերթան հոն շատ գանձով :

Այս Ճամին Հիլլա քաղքին մօտ է : Գերեզմանը Ճամիին մէջ տեղը շինած է անգին քարերով․ մինարէները բոլոր ոսկեզօծ են : Այս Ճամիին մէջի եղած ոսկի կանթեղները և արծաթեղէնները անթիւ էին․ նաև գերեզմանին վրայի ծածկոցը, որ բոլոր մարգրտով և անգին քարերով զարդարուած էր : Ճամիին պատերը բեհեզով և կերպասներով լեցուն էին․ բայց Վահապին բոլորը յափշտակեց մեր օրը, գերեզմանն ալ ապականեց :

ՈՎ ԷՆ ԱՍՈՐԻՆԵՐԸ։

186. Այս ազգը Ասուրէն առաջ եկած է, որ Սեմայ պզտի որդին էր. և Տիգրիս գետին քով քաղաք մը շինեց՝ որ ՝Նինուէ կոչուեցաւ, հին ատենը շատ մեծ քաղաք էր։

Ասոր թոռներէն էր ՝Նեբրովթ կամ Բէլ, որ Պաղտատու կողմի ժողովուրդը ժողվեց միացուց և եղաւ առաջին թագաւորը։ Իր մեծութենը նայելով սկսաւ հպարտութ̃ զինքը ա̃յ տեղ դնել. և եղաւ նաև առաջին կռապաշտը։ Յետոյ մեր Հայկին վրայ պատերազմ ելաւ. Հայկն ալ քաջութ̃ աղեղով զարկաւ սատկեցուց զինքը։ Ասոր որդին ալ կուռք շինեց, և սկսան ուրիշներն ալ պաշտել։

Ասոնցմէ եղաւ Շամիրամ թագուհին, որ եղաւ առաջին կնիկ թագաւորը. շատ զօրացաւ և շատ տեղ տիրեց։ Երևելի գործքեր ըրաւ, սարսափելի մեծ պատ մը քաշեց անապատին դին, որուն վրայ ձի կը խաղցընէին։ Ասոր ցեղէն շատ երևելի թագաւորներ նստան որ մինչև Հըրէաստան տիրեցին, և գրեթէ բոլոր

Ասիային իշխեցին․ ինչպէս էր Սարդանաբաղ, Սաղմանասար, Նաբուգոդոնոսոր, և այլն։

Բայց վերջապէս նուաղելով փճացան․ և հիմա տկար և անշահ ազգ է․ որոնց աշխարհքը Ճ ամէն կըսկսի կը համնի Տիարպէքիր և Պաղտատ․ երևելի քաղաքներ կան, որ հիմա այլազգիներուն տակն են։

Ասոնց նման են Քաղթէացիք որ են Քիլտանցիք, որոնցմէ էր հայր Աբրահամ նահապետը։ Ասոնք հին ատենէն 'ի վեր երևելի ազգ մը չեն․ բայց իրենց լեզուն շատ հին է, և Հրէաներուն լեզուն անկէ ելած է։

Այս ազգերը տգէտ ըլլալով արտարոց ծէսեր ունին և մոլորութե՟ց կը հետևին։ Ասոնցմէ եկած են կըսեն Եզիտիք՝ որ Ասորեստանի կողմը կը բնակին թափառական ինքնագլուխ․ շատ զօրաւոր ըլլալով տեղէ մը վախ չունին։

Քրիստոնեաները շատ կը սիրեն․ Սատանան չարի սկիզբը դնելով շատ կը վախնան․ պատարագի նման բաներ կընեն, և Արևին դէմ չոգած կը կենան, ուրիշ բան մը չունին։ Թէ որ բոլորնին գիծ մը քաշես, չեն կըրնար գծէն անցնիլ, մինչև որ մէկը չաւրէ ։

Ո՞Վ ԷՆ ՎՐԱՑԻՔ։

187. Անոնք են Կիւրճիները, որ Հայաստանին մօտ կը բնակին՝ մինչև Պարսկաստան և մինչև Մոսկովստան ։ Անոնց մէջ զանազան ցեղեր կան, ինչպէս են Աչըգապաշ, Մըկռէլ, որ արտաքոց սովորութիւններ և աւելորդապաշտութիւններ ունին ։ Իրենց զաւակը կը ծախեն առանց խղճմտանքի ։

Վրացիք խիստ խաբեբայ են, և խաբէութեամբ իրենց տէրութիւնը պահեցին, որ կռապաշտութեան ատենէն կը թագաւորէին Հայոց իշխանութեան հնազանդ ըլլալով ։ Անոր համար Հայոց կուռքերը կը պաշտէին իբր թէ Հայոց կապիկն էին ։

Ուստի քրիստոնէութեան ատենը ալ Մեսրոպ իրենց գիրը գտաւ, և դպրութիւն սորվեցուց ։ Իսկ քրիստոնէութիւնը Նունէ կուսէն սորվեցան, որ ալ Հռիփսիմէին մէկ ընկերն էր ։ Սակայն Հայերը իրենց կաթողիկոս կը դնէին ։

Վերջը Կիւրիոն Վրաց կաթողիկոսը գնաց Ստամպօլ, քննեց հակըցաւ որ ՚Քաղկեդոնի ժողովքը ո՞ր է , ընդունեցաւ և Յունաց հետ միաբանեցաւ . որով Հայոցմէ զատուեցան մինչև հիմա : Ետքի ատենններս իրենց տէրութ̃իր Մոսկովին տուին :

Կուռձիստանէն անդին են Եզկիները , որ գազանաբարոյ ազգ ըլլալով աւազակութ̃բ իրար կը զարնեն գերի կընեն :

Իսկ Աղուան ազգը Հայկայ ցեղէն եկած է շատ քաջ . որ առաջ քրիստոնեայ ըլլալով Հայերը իրենց կաթողիկոս կը դնէին : Բայց հիմա բոլոր անհաւատ են . թէպէտ հին սովորութ̃իներ ալ ունին , որ խմորին վրայ խաչ կընեն . նաև Հայու բառեր ալ կը գործածեն , և այլն :

Ասոնց երկիրները Աձէմին ու Հինտին մէջն են . իրենց գլխաւոր քաղաքներն են . Շիրվան , Գանտահար , Շամախի , և այլն . շատ հարուստ և զօրաւոր են :

Կան Ասիայի մէջ շատ զանազան ազգեր . Թիւրքմէն , որ Թորգոմայ եկած են . ՚Քիւրտ՝ որ վրանաբնակ են , և աշխարհքիս աղէկ լեռներուն վրայ կը բնակին . բուն իրենց աշխարհքը Ասորեստանէն անդին է .

փաշաներ և հարուստ իշխաններ ունին ։ Ասոնք Արաբաց ազգէն են, որ հին ատենը շատ մեծ տէրութիւն էր․ բայց հիմա այլազգ ըլլալով այլազգաց տակն են, Պաղտատու փաշային հնազանդելով ։

Ուստի՞ց են Օսմանցիք ։

188․ Այս ազգին սկիզբը Թաթար և Թուրք են, որ Թիւրքմէն ազգէն ելած են, և Կասպից ծովին մէկալ դին կը բնակէին ։ Ուստի 1300 ին Էրթօղրուլ Սիւլէյմանշահին որդին Թուրքաստանէն փախաւ Ճէնկիզխանին ձեռքէն՝ եկաւ Գոնեայ սուլտան Ալայատին քով, ո՛ր կըսուէր Սօլա հիւնքեար ։ Ու շատ քաջութիւն ընելով զօրապետ եղաւ Ալայատինի մինչև մեռաւ ։

Անոր որդին Օսման հօրը տեղն անցաւ, և անկէ շատ աւելի քաջ ըլլալով շատ տեղ առաւ․ և այս առած տեղերուն Թագաւոր եղաւ, ստակ ալ կտրեց ։ Այնչափ որ երբ Ալայատին մեռաւ, Օսման անոր տեղը Թագաւորեց և եղաւ առաջին Թագաւոր Օսմանցւոց․ որ որդւոց որդի աւելի զօրանալով Ասիայի շատ տեզին տիրելէն ետև՝ անցան Յունաստան ալ տիրեցին ։

Մինչ զի՝ ասոր Թոռանը Թոռներէն սուլդան Մէհէմէտ եկաւ Ստամպօլ առաւ, Յոյները ջարդելով Թագաւորութիւնը վերցուց . և 1453 ին Թագաւոր նստաւ Ստամպօլ (310) ։

Ահա այս ցեղէն մինչև հիմա կը Թագաւորեն, որ 31 Թագաւոր նըստան Սուլդան Օսմանէն մինչև Սուլդան Ապտիւլ Մէճիտ . որ է ինքնիշխան կայսր և հրամայող բոլոր ազգին . Թէպէտ դուռ ունի, ուր մեծ վէզիր կը նստի իբր փոխանորդ, որ խորհրդական իշխաններով կը կառավարէ իր տէրութիւնը ։

Այս ազգը իր գիրն ու հաւատքը և շատ արարողութիւնները Արապներէն առած է . որոնցմէ էր Մահումէտ, որ ծնաւ Մէքքէ քաղաքը Արապներուն՝ յամի տ՟ն 570 . իր հայրն էր Ապատալ և մայրը Ամինէ, որ կռապաշտ էին, և մանկութեան ատենը մեռան . ուստի հօրեղբայրը Ապութալէպ զինքը մեծցուց . Մահմէտ 7 զաւակ ունեցաւ ամէնքը մեռան, մէկ Ֆաթմա աղջիկը մնաց որ Ալիին տուաւ ։

Երբոր սկսաւ Մահմէտ իր օրէնքը հաստատել, Մէքքեցիք կուապաշտ ըլլալով ուզեցին զինքը մեռցընել․ փախաւ անապատը ։ Ահա ասկէ կըսկըսի այլազգներուն թուականը հէճրէթ, որ փախուստ ըսել է ։

Սակայն 622 ին Մետինէ գնաց իր մարդիկներով, և հոն հաստատեց օրէնքը․ անանկ որ քիչ ատենին մէջ բոլոր ժողովուրդը դարձուց․ և շատ անգամ պատերազմելով յաղթեց․ մինչև 630 ին Մէքքէին ալ տիրեց ։ Բայց 633 ին Մետինէ մեռաւ 63 տարուան․ 10 տարի ամիրապետութիւն ըրաւ ։

Իր տեղն անցաւ Ապուպէքիր աները, յետոյ Ալին, և ասոր որդիքը Հասան, Հիւսէյին․ որ յետոյ իրենց աթոռը փոխադրեցին Շամ, անկէ ալ Պաղտատ․ ուր խալիֆա անունով կը տիրէին ։

Երբոր Պարսիկները, Թուրքերն ու Թաթարները դարձան այլազգ եղան, ամէնքը իրար խառնուելով զանազան ցեղերէ տեղ տեղ թագաւոր կը նստէին ։ Ահա Օսման ալ Սուլէյման շահէն եկած է, որ էր Թուրքաստանէն (309) ։

Ո՞ւր է Մէքքէ ։

188. Այս անուանի քաղաքը կարմիր ծովին ծայրն է Ովկիանոսին մօտ երջանիկ Արաբիայի մէջ. ուր մեծագործ Ճամիին մէջ պահուած են իրենց հաւատքի բաները, և ոսկորները իրենց մեծին. անոր համար մեծ ուխտատեղի է անոնց ։ Իսկ բուն գերեզմանը Մէտինէ է շատ հարուստ ։ Այս քաղաքներուն բնակիչներն են Արապ. շատը գող աւազակ են ։

Ասկէց մինչև Ովկիանոս է երջանիկ Արաբիա, ուր կան երևելի քաղաքներ. Եէմէն, Ջիտտէ, Մոքա. հոս է նեղուցը Պապէլմանտէպ ։ Մէքքէէն մինչև Պաղտատ ընդարձակ անապատ է երկու ամսուան ճամբայ կը քշէ. որ բոլոր իբր աւազէ ծով է, բան չիկայ. միայն տեղ տեղ բաներ բուսած են ։ Այս անապատներուն բնակիչներն են զանազան ցեղ Արապներ, որ իրենց չէյխերով կը կառավարուին շատ հարստութեամբ. ոմանք հնազանդ են Պաղտատի փաշային ։

Բայց շատը Վահապիներն են. որ անթիւ բազմութ՟ վրանով կը շրջին ։

Ասոնք ոչ ծոմ ունին ոչ աղօթք . միայն վահապ անունով արապ մը գիտեն . որ իրենց օրէնք տուած է, թէ ուրիշ բան մը չընդունին, միայն ա̃յ հաւատան, և այլոց ներում ընեն :

Ո՞ւր է Միջագետք :

190 . Միջագետն է Եփրատին և Տիգրիս գետին մէջի երկիրները, որ Տիարպէքիրէն կառնէ մինչև Պասրայի մօտ Խօրնա քաղաքը կը հասնի, ուր այս երկու գետերը իրար կը խառնուին, ու պարսկային ծոցը կը թափին (168) : Երկայնութիւնը 600 մղոնէն աւելի է : Մեծամեծ քաղաքներ կան մէջը . որ հին ատենը շատ երևելի էին . Մուսուլ քաղաքին երկայնութիւնը 3 օր կերթար : Մծբին մեծ քաղաք էր . հին Պաղտատ, Ուրհայ, Մէրտին ևն : Այս աշխարհքին կէսը կըսուի Միջագետք Հայոց, կէսը Ասորւոց . մէկալ մասն ալ անապատ է, ուր շինած էր Շամիրամին սարսափելի պատը Արաբներուն դէմ :

Միջագետէն դուրս Շամի կողմը անապատին մէջ մէկ սքանչելի քաղաք մը կայ բոլոր քարաշէն՝ Պալմիա կըսուի, որ Զենոբիա թագուհին շիներ է․ բայց հիմա բնակիչ չի կայ մէջը։

Ո՞ւր է Պաղտատ։

191․ Նոր Պաղտատ Տիգրիս գետին վրայ շինած է․ 4 ժամ կը քըշէ շրջանակը․ և 80 հազար բնակիչ ունի․ շատ հարուստ և բազմավաճառ քաղաք է։ Փաշան Թագաւորի մեծութիւն ունի․ և այն կողմի փաշաները ինքը կը դնէ կը վերցնէ քսանէն աւելի։

Պաղտատէն 12 մղոն հեռու Բաբելոնի աշտարակն է․ ուր լեռան պէս աւերակ մը կերևնայ հեռուէն։ Բոլորաձև շրջանակը 250 կանգունէն աւելի է․ և իբր 40 կանգուն բարձր կերևնան պատերը դռներով և պատուհաններով․ բայց բոլորը հողով լեցուած են։ Պատերը աղիւսով (քէրփիճով) շինած են եղէգներով շարած, որ ձիւթով քարացած են խիստ կարծր։ Այս սարսափելի շինուածքը տեսնողները կը հաստատեն թէ հիմը շատ խորը դրած պիտի ըլլայ․ բայց շատ բարձր չէր կրնար ելլել, և մինչև երկինքը հանիլ անկարելի էր։

Արդ մինչև հիմա Ասիային ծանօթ աշխարհքներուն և գլխաւոր ազգերուն վրայ գրեցինք · ասկէ ետև հեռու ազգաց վրայ պիտի պատմենք, որ անապատներով և ծովերով զատուած են մեզմէ · ինչպէս է Հնդստան, Չինումաչին, և այլն :

Այս բոլոր ազգերն եկան ու գացին,
 կերպ կերպ փոխուեցաւ իրենց քաղաքնին ·
 Մէկ դռնէն մըտան այս մեծ աշխարհքին,
 Մէկալէն ելան՝ ամէն բան թողին :
Միայն բարին է մարդուս պիտանին,
 Այն միայն կերթայ իրենց հետերնին ·
 Ջանա ժառանգել այն գանձն ու բարին,
 Որ անմահ մնայ՝ թէ հոս թէ անդին :

ԽԵ · ՀԱՄԱՐ

Ո՞վ են Հնդստանցիք* :

192 · Հնդստանցիք Սեմայ որդիէն Եղամէն եկած են · ուր բազմանալով այնչափ աճեցան, որ զանազան տէրութիւններ եղան · բայց թոյլ և անմիաբան ըլլալով հին ատենէն 'ի վեր շատ ազգերու տակ ընկան : Մեր հին թագաւորներն ալ տիրեցին · նաև Աղէքսանդր թագաւորը, Դա-

րեհ, և այն ։ Վերջը Թաթարներուն Թագաւորը Լանկթամուր զարկաւ տիրեց մինչև որ մեռաւ ։

Անոր Թոռներուն մէկը լաւ հաստատելով Թագաւորութիւնը օրէնքներ դրաւ. նաև Սուպա և Նապապներ հաստատեց իբր վէզիր. և ուրիշ իշխաններ դրաւ Ռաճա անունով ։ Անոր օրէն ետև Մողուլ ըսուեցաւ այս ազգը ։

Այս Թագաւորը Պապուր կըսուէր. ամէն տարի իր բոլոր իշխաններովը զարդարուած անհամար գանձերով և գոհարներով, նաև փառաւոր ձիերով, ինքը զարդարուն փղի մը վրայ նստած քաղքէ քաղաք ժուռ կուգային. միայն ասոնց տեսքը աշխարհք կը դողացնէր ։

Այս խելացի Թագաւորը մեռնելէն ետև նորէն այս մեծ տէրութիւնը կտոր կտոր եղաւ, և Նապապները անմիաբան ըլլալով գլուխ քաշեցին ։

Թահմաս խուլի շահը Պարսից՝ հասկցաւ որ Մողոլները անմիաբանութե̃ իրարու դէմ են. գնաց կոխեց Հնտստան 1739 ին, 60 հազար զօրքով առեց 400 հազար հինտերը, և մտաւ Տըլլի Թագաւորանիստ քաղաքը ․ անբաւ գանձ առնելէն ետև Թագաւորին գահն ալ յափշտակեց ետ դարձաւ ։

Այս գահն էր աթոռի նման վարպետ շինած ․ և ձևացուցած էր կայնած սիրամարգ մը՝ պոչին փետուրները բացած, բոլոր գոյներովը ոսկիէ և անգին քարերով զարդարուած և նմանցուցած զարմանալի կերպով ։

Իսկ կուրծքին վրայ մեծ անգին քար մը կար կարմիր յակինթ ․ վզէն ալ կախուած էր հաւկըթի մեծութե՟ մարգրիտ մը ․ որ ոչ եղեր է, և ոչ պիտի ըլլայ ։ Երբոր Թագաւորը այս գահին վրայ կը նստէր մեծ օրերը՝ արեգական պէս կը փայլէր ։

Այս գահը Պարսկաստան բերաւ ․ ետքը կտոր կտոր ուրիշի ձեռք անցաւ ․ որուն արժողչէքն էր 25 միլիոն ոսկի, Թէպէտ գին չունէր ։

Անկէ ետև այս տէրութիւնը կտոր կտոր բաժնուեցաւ ու մինչև հիմա ինքնագլուխ Թագաւոր մը չեղաւ ։ Առաջ այս տէրուիը այնչափ ճոխ էր որ մէկ տարուան եկամուտը՝ աշխարհքիս բոլոր Թագաւորներուն առածէն շատ էր ։ Իսկ Թագաւորական

Տըլլի քաղաքը այնչափ մեծ էր որ Լանկթամուր 40 օր մէջը նստաւ բոլոր զօրքովը՝ մարդ չէր երևնար քաղաքին մէջ։

Բայց Պահմաս քակեց քանդեց՝ բոլոր մեծութիւնը կողոպտելով, և սոսկալի մարդ ջարդելով․ զի մէկ օրը 100 հազար հոգի ջարդեց։

Ո՞րչափ է Հնդստան ։

193․ Հնդստան շատ բազմամարդ և ընդարձակ երկիր է, հարուստ և փառաւոր․ որ Ասիայի մեծ մասն ըլլալով բոլոր Եւրոպային կիսուն չափ կայ ։ Ամէն քաղաք և ամէն տեղ լեցուն մարդ է․ շատ քաղաք կէս միլիոն մարդ կելլէ ։

Այս ժողովուրդը բնութ՟ք հեզ և բարեսիրտ է, բայց ամէնքը մոլի և ստասաց են․ ամէն բան կը խոստանան, բան մը չեն կատարեր․ վասն զի իրենց մէջ՝ չէ ըսելը մեծ ամօթ է․ բայց չի կատարելը ամօթ չէ ։

Հարաւային կողմի բնակիչները մերկ կը շրջին, միայն լաթ մը կապելով առաջնին ։ Կերակուրնին բրինձ ու անուշեղէն է․ ամենևին միս չեն ուտեր․ զի կենդանի մորթել և միս ուտելը մեծ մեղք է իրենց մէջ · Թէպէտ օդն ալ չի տանիր որ ծանր բան ուտեն · Թէ չէ՝ մէկէն փորհար կըլլան, կը մեռնին ։

Ասոնց դէմքերնին սեւադոյն է, բայց Արապներուն պէս սեւ չեն · օրէնք ունին որ ծովու վրայ ճամբորդութիւն չընեն · անոր համար օտար ազգերը վաճառականութե̃ շատ բան կը վաստըկին հոն · Թէպէտ իրենք ալ շատ աչքաբաց են առուտուրի ։

Ա[illegible] [illegible] ։

194 · Հնտոստանցիք ամենեւին ուսումն գիտութ̃ի չունին · միտքերնին բարակ է, բայց պարապ բաներով կը շատանան ։ Իրենց լեզուն այլոց ազգաց լեզուէն տարբեր է · ունին անկատար նշանագիրներ · սակայն դատաստաններուն մէջ պարսից գիրը կը գործածեն ։

Տեղ տեղ մատներնուն վրայ, նաեւ չուանով Թուաբանութիւն կընեն · և զարմանալի դժուարութե̃ իրարու բան կը հասկըցնեն ։ Այս գիւտերը իրենց մէջ այնչափ մեծ բաներ են որ մարդու չեն սորվեցներ · միայն զաւկրներնուն կը սորվեցնեն , անալ մինչև որ չափահաս չըլլայ՝ չեն յայտներ :

Ի՞նչ հաւատք ունին :

195 . Ասոնց հաւատքը երեք գրքի վրայ կեցած է . որ զանազան նշանագիրներով գրած են . և իրենց օրինաց գրքերն ըլլալով՝ քուրմերը պէսպէս մեկնութիւններ կու տան, մինչև 83 աղանդ բաժնուած են :

Ուստի այլևայլ ժողովուրդ պէսպէս աղանդ ունին : Կան որ մէկ ա̃ծ մը կը պաշտեն . շատը զանազան կուռքեր ունին : Բայց գլխաւորն է Ճ՛ակըռնաթ չա̃ծը, որ է աշխարհքիս տէրն ու կառավարը՝ ինչպէս կը հաւատան . որուն երկու ձեռքը կտրած կը գրեն : Երկրորդն է Սեղ չա̃ծը, որ աշխարհքիս հայրն է կըսեն : Երրորդն է Դուրկա չա̃ծը, որ է Սեղ չաստուածին կնիկը . որ 10 ձեռքով կը գրեն : Ասոնց որդիքը և զաւկըներն ալ կան : Նաև ամէն մէկ բանին ալ մէյ մէկ չա̃ծ դրեր են . և այնչափ կենդանիներ և ծառեր պաշտելով 60 հազար չա̃ծ ունին : Իսկ աւելի՝ աստղերը կը պաշտեն :

Նոյնպէս կովին մեծ պատիւ կուտան, կռատուն ալ շինած են, և ամէն առտու կերթան կը համբուրեն· որ է իրենց մայր չա՟ծը, կաթ տալուն համար: Իսկ հաւը կանարգեն ճճի ուտելուն համար՝ որ իրենք կը պաշտեն: Երբոր մէկը անիծել կուզեն, կըսեն թէ հաւի միս ուտես:

Անոնց կռատունները մեծ քարաշէն են՝ առանց պատուհանի միայն մէկ դռնով, խորանը արևելքի կողմն է· կուռքը սեղանին վրայ կը դնեն: Մէջ տեղը աւազան մը կայ լեցուն ջրով· ով որ այն ջրով լուացուի ամէն մեղքէն կազատի:

Կայ կռատուն որ սեղանին վրայ ողջ կով մը կեցուցած են, վրան բոլոր անգին քարերով զարդարած, տակը ոսկի աման· ժողովուրդը երկըրպագելով անոր ջրվաթէն կառնեն կը քսուին որ մեղքէ ազատին· ինչպէս աչքով տեսաւ մեր Մշեցի Ս. Հ. Պօղոս վրդ՟ը Մեհերեան:

Տաքան աշխարհքը կռատուն մը կայ բոլոր քարէ սիւներով շինած, և քարէ շղթաներով ալ իրարու կապած: Կըսեն թէ սիւներն ու շղթաները միակտուր լեռ մըն էր, որ փորելով և զարմանալի հնարքներով ձևացուցեր են ։

Սակայն Ճ՚նկըռնատ չա̄ծին կառատունը ոտքով չեն կրնար երթալ, միայն ծնկան վրայ ամիսներով քալելով կերթան · ոմանք ուխտի համար տարի մը ծնկան վրայ կերթան · ոմանք ալ երեսի վրայ կը պառկին ու գլուխնին ուր որ կը հասնի, անկէ նորէն կը պառկին · և այսպէս պառկելով կերթան ամիսներով ։ Երկըրպագութ̄ի ըրած ատեննին ճրագներ կը վառեն ու խունկ կը ծխեն կուռքին · և աշխատող կնիկներն ալ առաջը պար կը խաղան ։

Տարուէ տարի Ճ՚նկըռնատին տօնը կը կատարեն · բայց նախ արձանը խորանէն վար կառնեն սայլը կը դնեն, և 200 քուրմեր քաշելով կը տանին Գանգէս գետը կը լուան · յետոյ մեծ հանդէսով և անչափ բազմութ̄ չորս դին ժուռ կը բերեն պարելով ։ Երբեմն պզտի տղաք կը ձգեն առաջն՝ որ կառքը վրաներէն անցնելով զոհ ըլլան կուռքին ։

Իսկ Գուրկա չա̄ծին արձանը գետին հողէն կը շինեն ու կը ներկեն · և ասոր տօնն ալ խիստ մեծ կը կատարեն գիշեր ցորեկ երգեր աղաղակներ ընելով․ տասը օր կուռքը կը պտըտցնեն ճրագներով և խունկերով․ քրմապետն ալ կովի պոչ մը ձեռքն առած կը հովահրէ արձանը պատուելու համար ։

Յետոյ կը տանին արձանը գետին քով շատ բազմութեամբ․ բոլոր մեծատուններն ալ իրենց տանը կուռքերը զարդարուն նաւերու մէջ կը դնեն հոն կու գան, զանազան շարժմունքներով աղաղակ կընեն ։ Նայիս մէկէն 'ի մէկ կը փշրեն այն կաւէ շինած կուռքը, և գետը կը թափեն ։ Ահա ասանկ կը կատարեն տօնը ։

Ի՞ՆՉՊԷՍ ԵՆ ՔՈՒՐՄԵՐԸ ։

196․ Հնդստանցոց քուրմերը ՊՐԱՀՄԱՆ կըսուին, որ վզերնին եօթը թել կախուած ունին․ ու որ զանոնք մեռցընէ՝ աններելի մեղաց տակ կիյնի․ և սոսկալի աւելորդապաշտութեամբ լեցուած են ։

Անոնց մէկ ցեղը ՓԱԽԻՐ կըսուի, որ զարհուրելի ճգնութիւններ կընեն ։ Ոմանք խոզի պէս աղտոտ տղմի մէջ կիյնին․ ոմանք թևերնին և ոտքերնին վեր կապել կու տան, որ անանկ չորցած կը մնան ։ Ասոնք ալ եօթն օր անշարժ ոտքի վրայ կը կենան ․ ասոնք ոչ երեսնին կը լուան և ոչ մազերնին կը սանտրեն ․ որչափ որ գարշելի են, այնչափ ալ ժողովուրդին առջին պատուելի են ։

Հոտտոտանցիք ցեղ ցեղ են, անանկ որ իրարու չեն խառնուիր, ոչ միատեղ կու տեն և ոչ իրարու ջուր կը խմեն ։ Կերակուր կերած ատեննին թէ որ մէկը իրենց մօտենայ՝ ձգեն կերթան, և Գանգէս գետին ջրով կը լուացուին որ սրբուին ։

Կայ անանկ ցեղ ալ որ անբան անասունի պէս ծառերուն վրայ բնակին ․ երբոր կանօթենան գազանի նման կաղաղակեն, որ անցնողները ուտելու բան մը տան իրենց ։

Կան անանկ մարդիկ ալ որ անա՟ծ են, ոչ օրէնք ունին և ոչ արարողու՟ի ․ իրենց կամքն է օրէնքն ու սովորութ՟իը ․ ասոնք սատկած կենդանի կուտեն ։ Միշտ ուրիշ ցեղէ աղջիկ կառնեն ․ երբեմն մեծ մարդիկ երկուտարուան աղջըկան հետ կը կարգուին, ու կը տանին տներնին կը մեծցընեն ։

Ով որ ուզէ իր զաւակը կրնայ ծախել․ և որչափ շատ աղջիկ ունենան այնչափ հարուստ են․ որովհետև կարգելու ատենը ստըկով կը ծախեն։

Ջուրին շատ յարգու՟ն կու տան․ մինչև ամէն առտու պիտի երթան գետը լուացուին։ Տարուէ տարի ալ ուխտ երթալով գետը կը մտնեն հանդիսով, և գետին մէջ շաքար և կերակուր կը նետեն։

Անոր համար ասոնց քաղաքները միշտ գետերուն քովն են շինած․ մանաւանդ Գանգէս գետին որ շատ պաշտելի է։

Ամէն առտու ջուրը մտնելէն ետև կերթան քուրմերուն, որ ճակատնին ներկեն, ոմանց կարմիր, ոմանց դեղին, և այլն․ և անկէ ետև կրնան բաներնին երթալ։

Հնտստան սովորու՟ն կայ որ տանը մեծը կերակուր կեփէ․ բայց հարուստները քուրմ ունին կերակուր եփելու համար․ թէ չէ՝ տանը մեծը կամ հայրը պիտի եփէ, անալ չըլլայ՝ մեծ որդին կեփէ։

Տեղ կայ որ ամէնևին միս չուտեր․ կան որ միայն կովու միս չեն ուտեր․

Անոր համար կովերը ազատ կը պըտըտին, մարդ չի կրնար դպչիլ ։

Ի՞նչ ուրիշ սովորութիւն ունին ։

197 . Այնչափ խենդ անշնորհք սովորութի՟ններ ունին որ համրում չունի . զորօրինակ չա՟ծին օրն որ գայ՝ ոմանք մարմնուն մէջ դանակ կը խօթեն ժուռ կու գան ։ Երբոր մէկին տունը կովի մը ոտք կոտրի, տանտէրը եօթը տարի կովի ձայն պիտի հանէ պտըտելով ։ Թէ որ տներնին օտար մարդ մեռնելով պղծի, պէտք է որ տանը պատերը կովի թրիք քսեն որ մաքրի ։ Թէ որ ծովու ճամբայ ընեն, որ արգիլած է իրենց, կը մերկացնեն ու մոմով ոտքէն մինչև գլուխը կը խանծեն . ետքը գետը կը լըւան, որ մեղքէն ազատին ։

Բայց ամէնէն սոսկալին այն է . երբոր էրիկնին կը մեռնի, կնիկնին զիրենք ալ կերեն անոնց հետ . ոմանք ալ քուրմերուն ծառայութի՟ կընեն ։ Թէ որ մէյմը խօսք տուած ըլլան, ալ չեն կրնար ետ դառնալ, պէտք է որ երին . թէպէտ Եւրոպացիք իրենց տիրած երկիրներէն վերցուցին այս չար սովորութիւնը ։

Ի՞նչ կընեն մեռելը ։

198 ։ Մեռելը չէն թաղեր որ գետինը չի պղծի ․ հապա՝ կերէն, հարուստները ազնիւ փայտերով, և աղքատները հասարակ փայտերով ։

Մեծ հոգ ունին որ հիւանդը տանը մէջ չի մեռնի ․ ուստի հոգեվարք եղածին պէս կը տանին Գանգէս գետին քով ․ քուրմը ափով ջուր կը լեցընէ բերանը հիւանդին մինչև որ մեռնի ․ թէ որ առողջանայ, ոչ տուն կրնայ գալ, և ոչ կը մօտենան իրեն ․ այլ ողորմելի կը մնայ քաղաքէն դուրս տեղ մը ։

Ահա ասանկ խաւար կռապաշտութեան մէջ ըլլալով զարհուրելի աւելորդապաշտութ՟ լեցուած են ․ և խելքէ դուրս բաներ ունին, որ գազաններն ալ չեն ըներ ․ որոնք քուրմերուն հաւատալով այսպէս կուրցեր են ։

Բոլորը կռապա՞շտ են ։

199 ․ Հնդստանցոց մեծ մասը կռապաշտ են ․ մէկ մասն ալ այլազգ են մանաւանդ իշխանները ․ բայց Եւրոպացոց տէրութե՟ մէջ ուղղափառ ալ

կը գտնուին՝ որ ճիզվիթներուն քարոզութեամբ են լուսաւորած ։

Մ՚ինչև հիմա ցեղ մը կայ, որ ազգ Թովմայեան կըսուի ․ ասոնք Թէպէտ կռապաշտ են, բայց քրիստոնէութե̃ նշաններն ալ կը պահեն ։ Վ̀ասն զի տարին հեղ մը ա̃ծածնայ պատկերքը ուղղափառներէն կառնեն, և մեծ հանդէսով երգերով և մոմերով կը տանին լեռանը գլուխը, ուր սուրբն Թովմաս առաքեալ նահատակուած է, և հոն եկեղեցւոյ մէջ կը դնեն ․ և միւս օրը նոյն հանդէսով նորէն կը բերեն իր մատուռը ։

Վասն զի ս̃բ Թովմաս առաքեալ գընաց Հնդստան քարոզեց ․ և հոն նահատակուեցաւ, ինչպէս որ քարի մը վրայ գրած գտան ․ որ 300 տարի առաջ հողին տակէն ելաւ, վրան խաչ և 36 գիր հին հնդստանցոց, որ կարգաւ կը պատմէ ։

Կա՞ն ձեր ազգէն ալ ։

200 ․ Եւրոպացիք հոն չի գնացած այնչափ փարթամ և երևելի իշխաններ ունէինք հոն, որ բոլոր վաճառականութ̃ը և հարստութ̃ը Հայոց ձեռքն էր ։ Հնդստանցոց առջին այնչափ մեծ

համարում ունէին որ շատ մեծութի՟ և իշխանութիւն կընէին ։ Անանկ որ եթէ Հայերը օգնութիւն չընէին, անհնարին էր թէ Ինկլիզները կարենային հոն ոտք կոխել ։ Որոնք ծովեզերեայ քաղաքներուն տիրելէն ետև Հայոց ձեռքէն ամէն մեծութի՟ և վաճառականութիւն առին առանց երեսնին նայելու ․ որ մինչև հիմայ շատ պիտի մեծնային ։

Ինչպէս կը բաժնուի ։

201 ․ Հնտստան 3 մեծ մասն կը բաժնուի, որ Պարսկաստանէն և Գանտահարէն կըսկսի կը հասնի մինչև Չինումաչին ։ Հիւսիսային մասը Թաթարէն կըսկսի, և 14 մեծամեծ նահանգ կը բաժնուի ։

Մայրաքաղաքն է Տըլլի կամ Ջիհանապատ ընդարձակ բազմամարդ և հարուստ քաղաք ։ Սոյնպէս Լահոր և Քիշմիր մեծ և հարուստ քաղաքներ են ․ և երևելի շինուածք և կռատուններ ունին ։

Արևելեան մասն 60 հազար քառակուսի մղոն է, և իբր 20 միլիոն բնակիչ կելլէ, և քանի մը նահանգ ունի ։ Այս մասն աւելի փարթամ ըլլալով Անգղիացիք նախ այս կողմերուս տիրեցին ։ Հայերը շատ մեծութի՟ ունէին Պանկալայի նահանգին մէջ ։ Նապապը կամ Թագաւորը այնչափ իշխանութի՟ տուած էր Հայոց , որ ամէն ազգաց վրայ կիշխէին ․ մանաւանդ Գրիգոր խանին օրը , որ զօրապետ և մեծ իշխան էր զօրաց ։ Սակայն ասոր եղբայրը աղայ Պետրոս՝ Ինկլիզներուն օգնութիւն ընելով փճացան ։

Իսկ հարաւային մասը այնչափ ընդարձակ է որ 33 թագաւորութիւն կայ մէջը ․ որ կըսուի Տաքան , և ունի 11 նահանգ , Գուճրադէն կըսկսի կերթայ մինչև Գորոմանտէլ ։

Գլխաւոր մայրաքաղաքն է Գուճրադ , որ է հարուստ և բազմամարդ ․ նաև Սուրադ , ուր 2 միլիոն մարդ կայ ․ մեծ մասն կռապաշտ են ․ որ երբ գետինը մրջիւն մը տեսնեն կառնեն կը փչեն վրայի հողն ու պատին վրայ կը դնեն , որ մարդ չի կոխէ ․ նաև կենդանեաց հիւանդանոց ունին որ երբ հիւանդ կենդանի մը կը տեսնեն հոն կը տանին կառողջացնեն ։

Անուանի մայրաքաղաք է Մատրաս , շատ երևելի շէնքեր և եկեղեցիներ ունի · և 250 հազար բնակիչ · մեր ազգէն ալ շատ փարթամ մարդիկ կային առաջ ։ Մատրասի մօտ է լեռը ս̃բ Թովմային · ուր կան եկեղեցիներ և վանք · հոն ձգներ է սուրբ Թովմայ առաքեալը, և հոն գլխատուեր է ։

Երևելի է ա̃ծածնայ եկեղեցին Հայոց, որ անբաւ ծախքով շինեց աղա Պետրոսը 160 աստիճանով ։ Այս կողմն կը բնակի Թոմայեան ազգը (199) ։

Այս աշխարհքին մօտ շատ երևելի կղզիներ կան, օրօրինակ Սէյլան, և Մալտիվեան կղզին, որ շատ նահանգներ կը բաժնուին ։

Նաև Գանգէսի միւս կողմի ցամաք կղզին այնչափ մեծ է, որ 8 թագաւորութիւն կը բաժնուի · Սիամ, Բեկու, Գունգին, և այլն ։

Այս ազգերը շատ տարբեր սովորութիւններ ունին · և շատը մերկ կը շրջին · կռապաշտ են և շան միս կուտեն ։ Անհամար կռատուն ունին, և մէջը լեցուն կուռքերով, բոլորը նստած կը շինեն և ականջնին խիստ երկայն ։

Կըսեն թէ իրենց մեծ կուռքը 600 տարի է որ կը քնանայ · աշխարհքիս եսքը պիտի արթըննայ ։ Ըսենք ալ մեռելնին կերեն չեն թաղեր․ զի երկիրը կը պղծի կըսեն, և երեւովը կը փրկուին ։ Աւստի կը ժողվեն մոխիրը կը տանին Գանգէս գետին մէջ կը ձգեն․ զի մարմինը կրակին, ջրին և օդին տալով կը հանգչին, և խիղճմըտանքէ կազատին ։

Ի՞նչ կը զարմանաս մանուկ մտացի,
Թէ սանկ օտար բաներ կըլլան մի․
Երբ չունին հաւատք և լոյս կրօնի,
Խելքէ դուրս բաներ կընեն սոսկալի ։
Փառք տուր Աստուծոյ որ դուն հոս ծընար,
Բարի ծընողաց զաւակ ընտրեցար․
Ճանչնալով այս փառքն իրեն ծառայէ,
Հաւատքով յուսով սիրէ անդադար ։

ԽԶ․ ՀԱՄԱՐ

Ի՞նչ ազգ են Չինները․

202․ Չինումաչինները Մագոգէն կու գան, որ Յաբեթի որդին էր․ շատ հին ազգ է և իր թագաւորութիւնը վաղուց է ։ Սակայն Չինները մեծախօս ըլլալով կը դնեն թէ իրենց թագաւորութիւնը 40 հազար տարի առաջ կար ։

Իսկ գիտնականները այս բանը մերժելով հաստատեցին, թէ հին ատենը Չինները անասունի պէս լեռները կը բնակէին՝ ոչ օրէնք ունէին և ոչ ընկերութիւն: Յետոյ Ֆօհի անունով խելացի մը ելաւ իրենց օրէնք դրաւ և մարդավարութիւն սորվեցուց 2950 տարի Յիսուսէն առաջ: Եւ այսպէս քիչ քիչ զանոնք մէկտեղ ժողվեց քաղաք շինեց. և իրենց սորվեցուց երկրագործութիւն, գրել կարդալ, և իրարու օգնել:

Անկէ ետև եկած թագաւորները ջանացին օգտակար բաներով ծաղկեցնել. շատ քաղաքներ շինեցին և արուեստներ մտցուցին: Յետոյ ծէսեր ալ դրին ու կռատուններ շինեցին. ասանկ կերթային: Իսկ Չօամ թի թագաւորը աստղաբաշխութիւն, նաւարկութիւն, երաժշտութիւն և ձկնորսութիւն սորվեցուց. և անոր կնիկը կտաւ գործել սորվեցուց:

Ուստի երկար ժամանակ թագաւորեցին Չինները. մինչև Ճինկիզ խան, որ յամի տեառն 1200ին կոխեց Չինումաչին և իր թոռները տեղ տեղ տիրեցին:

Սակայն Չինները զանոնք հանեցին

իրենց աշխարհքէն . որ յետոյ նորէն եկան մտան և շատ պատերազմէն ետև Մունչի թագաւորը Թաթարաց տիրեց եղաւ ինքնակալ Չինայ 1645 ին . և մինչև հիմա այս երկու ազգը միացեալ ըլլալով նոյն ցեղը կը թագաւորէ ։

Արդ Չինայ թագաւորը կայսր կըսուի և շատ թագաւորութ̃ի ունի տակը . որուն ա̃ծական պատիւ կու տան՝ որդի երկնից կոչելով ։

Հազիւ թէ մարդու կերևնայ . մէկը չի կրնար հետը խօսիլ . և որչափ մեծ մարդ ըլլայ, պէտք է որ գլուխը ծռելով գետնին մօտեցնէ ծնկան վրայ, և անանկ զրուցէ հարկաւոր բան մը ։

Իսկ թագաւորը ինչ հրաման որ հանէ՝ իբր ա̃յ խօսք պէտք է մէկէն կատարուի . առանց իրեն բան մը չեն կրնար ընել . թէպէտ ժողովներ և ատեաններ ունի՝ ուր խորհրդակցելով կը կառավարէ ։

Դատաւորները Մանտարին կը կոչուին, որ ամէն աշխարհք կը կառավարեն՝ թուով 13 հազար ։ Անոնք երբեմն երբեմն կը հասկըցնեն թագաւորին ոչ միայն հարկաւոր բաները, այլ իրենց սխալմունքը թողութիւն խնդրելով։

Ի՞նչ օրէնք ունին։

203. Գլխաւոր 4 օրէնք ունին, որ պարտական են մեծ զգուշութեամբ պահելու։ ա̄ Պէտք է ա̃յ պէս պատիւ և հնազանդութ̃ ընել Թագաւորին։ բ̄ Պէտք է որ ամէն զաւակ իրեն ծնողացը, և ամէն ծառայ իր տիրոջը սէր և մեծարանք ընէ։ գ̄ Պէտք է Թագաւորին նման պատուել մանտարինները։ դ̄ Պարտական է ամէն մարդ մեծ պզտիկ իրարու հետ եղբայրսիրութիւն ընելու և օգնելու։ Ասոնք այս օրէնքները իրենց խաղաղութե̃ և երջանկութեան պատճառ գնելով շատ զգուշութեամբ կը պահեն. և ով որ զանց առնէ սոսկալի պատիժներով կը պատուհասի։

Ասոնցմէ 'ի զատ ունին զարմանալի օրէնքներ և կանոններ. որով իրենց ժողովուրդը խաղաղութեան մէջ կը պահեն և քաղցրութեամբ կը կառավարեն։

Իսկ Թագաւորը տարին հեղ մը մեծ հանդէսով իր սահմանագլուխները կը պտըտի. 40 խան հետը փառաւոր զարդարանքներով, որ Խալմուխ Թաթարներէն կերթան զինքը յարգելու համար ։ Նոյնպէս իրեն իշխաններն ալ այնչափ փառաւոր զարդարուած կերթան, որ աշխարհք կը զարմացնեն ։

Այսպիսի փառքով և ոսկի պսակներով զարդարուած երբեմն տաճարը կերթան ․ Թագաւորը ոսկեզարդ ձի մը հեծած հազարաւոր պաշտօնատէրներով բոլորը փառաւոր զարդարուած ։ Ետևէն կերթան 4 կառք․ երկուքը փղերը կը քաշեն, երկուքն ալ ձիերը ։ Անկէ ետև 200 մանտարիններ կերթան սքանչելի կարգով ։

Ի՞նչ կրօն ունին ։

204 ․ Կերևնայ թէ չինները արև ու լուսին կը պաշտէին հին ատենը, ինչպէս Արապները ․ բայց յետոյ իրենց քուրմերը կերպ կերպ աղանդներ հնարեցին ։

Ասոնց գլխաւոր կուռքն է Թաթարներուն Լա չա͞ծը որ ամէն տուն և տեղ կը պաշտեն ․ և կը գրեն մեծ մարդ մը ծնկան վրայ նստած ։

Սակայն շատ կենդանիներու պատկերք ալ կը պաշտեն ․ զորօրինակ

Փղի, Կապկի, Վիշապի․ և այլ անհամար կուռքեր ունին։

Երեք մարդակերպ կուռք ունին տաճարներուն մէջ․ մէկը կըսուի Ճանկ Թագաւոր, որ 30 ոտնաչափ բարձր է․ մէկը կըսուի կուռք Անմահութեան, որ մեծ փորով կը շինեն․ և մէկալը հեշտութեան՝ որ 20 ոտնաչափ բարձր է։

Անոնց քուրմերը Պօնզ կըսուին, որ 35 հազար կան․ և միշտ կը քարոզեն իրենց աղանդները, և կը խրատեն որ մեռելներնին չի մոռնան՝ օգնեն միշտ։ Անոնք սովորաբար կռատուններուն քով կը բնակին․ և ոմանք ապաշխարութե՟ լաթեր կը հագնին, և մեծ շղթաներ վզերնին անցուցած կը պտըտին։ Կան որ կախարդուե՟ ետևէ են և կերպ կերպ դիւական բաներ ունին մինչև չար ոգիէն վախնալով դևը կը պաշտեն։

Չինները երբոր խնդիրք մը կընեն կուռքին ու չեն առներ, բարկանալով կըսկսին նախատել կուռքը թէ մենք քեզ ասանկ տաճարի մէջ դրեր ենք՝ դուն չե՞ս ամըչնար, որ մեր խնդիրքը չես կատարեր։ Անատենը քուրմը խօսք կու տայ, թէ քիչ ատենէն կընէ. Երբոր կը նային որ ուղածնին չըլլար, մէկէն կուռքը տեղացէն վար կառնեն, վիզը չուան կը կապեն, ու հայհոյելով աղտոտ տեղեր կը տանին։ Եթէ նոյն միջոցը գիպուածով ուղածնին ըլլայ, շուտ մը կը վերցընեն կուռքը կը լուան, ու մեծ հանդէսով կը տանին տաճարը կը դնեն. ու երկրպագութիւն ընելով թողութիւն կը խնդրեն, ըսելով թէ մենք տկար մարդիկ ենք, ինչո՞ւ այսչափ ուշացուցիր. աղէկ չէ՞ր որ շուտ տայիր ու այս նախատինքները չի քաշէիր։ Ահա ասանկ շատ խենդ բաներ ունին։

Ի՞նչ բարք ունին։

205. Թէպէտ Չինները բարակամիտ են և աչքաբաց, բայց խիստ հպարտ և պարծենկոտ են. իրենցմէ խելացի ազգ չի կայ կըսեն. ուրիշ ազգերուն կոյր կըսեն, միայն Եւրոպացիք մէկ աչք մը ունին կըսեն։

Շատ ծանրաշարժ են, և շատ մտածելով բան մը կորոշեն. խիստ կասկածոտ խորամանկ և կեղծաւոր են։ Անուշ կենակցութի՟ ունին. միշտ կը ջանան ուրիշին բնութի՟ը հասկընալ և իրարու սիրտ որսալ ։

Դէմքերնին Թաթարի նման տափակ են, գոյներնին ճերմակ. միջահասակ են և երկայն մօրուք ։ Իրենց կարդացողները եղունգնին թող կուտան որ շատ երկննայ՝ պարծանք սեպելով ։

Կնիկնին աւելի փառաւոր են. ասոնցմէ վախնալնուն համար տղայութեան ատենը երկըթէ կօշիկ կը հագցընեն որ ոտքերնին պզտիկ մնալով իրենցմէ զօրաւոր չըլլան ։ Ամէնքն ալ մեզի նման երկայն հագուստ կը հագնին ։

Շատակեր են. բայց մինչև որ սեղանին վրայ երկար բաներ խօսելով իրար չի բարևեն՝ բան չեն ուտեր, ոմանք աթոռով ոմանք ալ գետինը նստելով կուտեն ։

Ամէն մարդ երկերկու մախաթի ձևով ոսկորէ երկայն ցուպեր ունին, անով կառնեն կերակուրը ։ Իսկ փիլաւը մանտր ամաններով բերաննին կը տանին, ու նոյն ցուպերովը բերաննին կը լեցընեն ։ Մէկ կերակուրը լմննալէն ետև նոյն ցուպերը կը ձգեն, ու նոր կերակուր եկած ատենը կըսկսին նորէն իրար բարևել ։

Անոր համար ատոնց կերակուրը իրեք չորս ժամ կը քշէ ։

Մեծ հարկիքներուն մէջ ամէն մարդ զատ սեղան կը նստի ․ և տանտէրը նախ բաժակը ձեռքը կառնէ կը բարևէ նստողները, ետքը դուրս կելլէ դէպ 'ի հարաւ դառնալով զայն կընծայէ աներևոյթ հոգիի մը ։ Վերջը կու գայ սեղան կը նստի, և լուռ կը լմնցնեն կերակուրնին ։ Յետոյ երգերով և ծնծղաներով կելլեն սեղանէն ։

Երբոր իրար կը տեսնեն Ճամբան, կըսկսին ծռմռկելով իրար բարևել, և խենդ շարժմունքներով հարցնել երկար խօսքերով ։

Մեռելնին ի՞նչ կընեն ։

206 ․ Ասոնք մեռելնին չեն երեր ․ հապա՝ դուրս տեղ մեծ մեծ գերեզմաններ շինած կան, հոն կը թաղեն ։ Բայց ամէն գերեզման դուռ ունի՝ վրան ալ սեղան շինած է ․ հոն կը ժողվուին, կուտեն կը խմեն ու գետինը գինի կը թափեն ։

Երբոր մեծատուններէն մէկը մեռնի, բոլոր ազգականները կը ժողովին, մեռելը կը լուան ու խնկով կը ծխեն ։ Յետոյ աղէկ լաթեր կը հագցընեն աթոռը կը նստեցնեն ։ Նախ կնիկները կու գան երկրպագութիւն ընելով կու լան ձայնով, վերջը էրիկ մարդիկ կու լան ։ Անկէ ետև մեռելը մնտուկի մը մէջ կը դնեն, աղէկ մը կը գոցեն որ հոտը չելլէ ։ Վերջնեն կը տանին տանը մեծ խուցը կը դնեն՝ 5 օր կու լան ։

Ամէնքն ալ ճերմակ լաթ կը հագնին․ բոլոր պատերը ճերմակով կը պատեն․ զի ճերմակը սուգի նշան է հոն ։ Խուցի մէջ ոսկեզօծ թղթեր և մեծագին բաներ կերեն․ կարծելով թէ անդին իրեն պէտք կըլլան ։ Նոյն օրը քուրմերն ալ կու գան կերգեն․ ոմանք քանի մը տարի ասանկ կը պահեն մեռելը ։

Որդիքը 100 օր մեռելին քով կը պառկին՝ մսէն գինիէն կը հրաժարին ։ Հուսկ յետոյ թափորով կառնեն կը տանին գերեզմանը՝ երգերով նուագարաններով և լալկան կնիկներով ։

Մեռելը թաղելէն ետև կը նստին կու տեն կը խմեն ու գերեզմանին բարև տալով կը դառնան ։ Մեծ օրերը ազգականները կերթան գերեզմանը երկրպագութիւն կընեն ու կուտեն կը խմեն, և մինչև 3 տարի սուգ կը պահեն . ամէն տարի լաթերնին կը փոխեն, հին և հաստ բաներ կը հագնին, ու չուան կը կապեն :

Ունե՞ն ուսումն :

207 . Չինաց լեզուն օտար ըլլալով ամենևին ուրիշ ազգերուն չի նմանիր . խօսքերնին թանձր է, Կարապի հնչմունքի կը նմանի . և — գիր չունին . խիստ մութ կը խօսին կտոր կտոր առանց երկար շարադրութեն :

Չունին այբուբեն . առաջ ձևեր կը գրեն, ետքը նշանագիրներ ալ հնարեցին . որ 80 հազարէն աւելի են : Ուստի իրենց գլխաւոր ուսումը գիր սորվելն է . որ շատ տարիներ աշխատելով հազիւ կրնան սորվիլ :

Սակայն տեղեակ են երկրաչափութեան բանաստեղծութեն և աստղաբաշխութեան : Նանգին քաղաքը ուսումնարան մը ունին, ուր բժշկութիւն և զանազան բաներ կը սորվին :

Նոյն քաղքին մէջ երևելի աշտարակ մը կայ բարձր 200 ոտնաչափ, որ 880 աստիճան ունի : Գլուխը կայ մէկ մեծ գունտ մը, ոսկի է կըսեն : Մէջը 9 խուց կայ վրայ է վրայ ոսկեզօծ զարդարած . և ամենուն վրայ զանգակներ կախուած են, որ անուշ ձայն կը հանեն հովը փչած ատենը :

Կա՞ն հոն ուրիշ ազգեր :

208 . Թաթարներէն մնացած շատ այլազգներ կան հոն, և հին ատենէն 'ի վեր Հրէաներ ալ կան : Կը հաստատեն թէ սուրբ Թովմայ առաքեալը Հնդստանէն Չինումաչին գնաց քրիստոնէութիւն հաստատեց :

Ոմանք կըսեն թէ նեստորական հերետիկոսներէն ալ հոն գացին շատ մարդ դարձուցին . ինչպէս հին քարի մը վրայ գրուած էր այս բանը, որ հողէն ելաւ :

Սակայն 600 տարի առաջ Ինովկենտիոս հայրապետը քարոզիչներ ղրկեց Չինումաչին և Թաթարստան որ շատ մարդ դարձուցին : Յետոյ Ճիզվիթները շատ մարդ Չիներէն ուղղափառ ըրին : Սբ Ֆրանչիսկոս քսավերեան շատ քարոզութիւն ընելէն ետև հոն վախճանեցաւ :

Այս սրբակաց քարոզիչները շատ զարմանալի գործքեր ըրին, և բոլոր ժողովուրդը ձեռք առին . վասն զի անոնց Պօնցերուն՝ այսինքն քուրմերուն հագուստը կը հագնէին . նաև անվնաս ծէսերուն թոյլ կու տային . ինչպէս է այն թէ մեռելներուն վրայ կերակուր կը տանէին կու տէին , և գետինը գինի կը թափէին : Այնչափ խոհեմութիւն ըրին , որ քիչ ատենին մէջ 50 հազար հոգի դարձուցին բաց ’ի տղաքներէն . և 200 եկեղեցի շինեցին :

Բայց երբոր ուրիշ կարգէ քահանաները հոն գացին , Ո՛իգվլիթներուն նախանձելով մեծամեծ խռովութիւններ հանեցին . և սուտ ամբաստանութիւններ գրելով Հռովմ , ժողովուրդին սիրտը պաղեցուցին : Մինչև հասկըցուցին Հռովմ թէ Ո՛իգվլիթները կռապաշտութեան թոյլ կու տան : Այնչափ որ բանը թագաւորին ականջն հասաւ . հրաման հանեց որ անկէ աքսորուին բոլոր Եւրոպացի քահանաները , և քրիստոնէութիւնը ալ չի քարոզուի հոն : Ահա ասով անանկ սաստիկ հալածում եղաւ որ քիչ ատենին մէջ քրիստոնէութիւնը ջնջուեցաւ քահանաներուն նախանձին համար :

Սակայն երկու Ո՛իգվլիթ քահանաներ մնացին հոն . ետքէն ուրիշ քահանաներ ալ գացին, քիչ քիչ նորէն սկսաւ քրիստոնէութիւնը. կըսեն թէ 1786ին, եկեղեցիներն ալ բացուեցան: Ասոն գիքահանաները ուսում սորվեցնելու պատճառաւ՝ համարձակութիւն գտան Փէքին մայրաքաղաքին մէջ:

Ո՞րչափ է Չինաստանը:

209. Չինումաչին Ասիայի գլխաւոր մէկ աշխարհքն է՝ երկայն 1680 մղոն. և լայն 1300 մղոն. որ 15 աշխարհք կը բաժնուի, և ամէն մէկը մէյմէկ թագաւորութիւն կը սեպուին: Բնակիչներն են 130 միլիոն, ունի հարիւրաւոր քաղաքներ, և քանի մը կղզիներ: Իսկ քաղաքներուն մէջէն շատ գետեր անցնելուն համար կամուրջներ շատ շինած են. և տեղ տեղ մէկ լեռէն մէկալը սոսկալի կամուրջներ շինած են: Շատ տեղ ալ լեռները կտրեր ճամբայ շիներ են սոսկալի աշխատանքով: Շատ կամարներ և աշտարակներ շինած կան:

Բայց ամենէն սոսկալին մեծ պատն է, որ 2000 տարի առաջ իրենց թագաւորը շինեց Թաթարներէն ազատելու համար, որ այս աշխարհքը մեծ թաթարին աշխարհքէն կը զատէ։ Այս պատին բարձրութ՟ին է 40 ոտնաչափ. լայնութիւնն է 15 ոտնաչափ. և երկայնութ՟ին է 2000 մղոն։ Շատ տեղ լեռ լեռան հետ միացուցեր են փոս տեղերը լեցընելով։

Այս երկիրը պտղաբեր ըլլալով զարմանալի ծառեր և պտուղներ կան հոն։ Ծառ մը կայ ճարպաբեր, որ ընկուզի նման պտուղին մէջէն ճարպ կելլէ, որ ճրագուի պէս կը հալեն ու կը վառեն։ Նունուֆար բոյսին արմատը կաղինի համ ունի. թէ որ բերանդ դնես ծամես պղինձին հետ՝ կը կակղցընէ կըսեն։ Արմատ մը կայ մարդու նման, որ ամէն ցաւի դեղ է։

Աղէկ հալուէ (էօտ աղաճի) կելլէ հոն, որուն ծառը եղտ է և ձիթենիի նման։ Ասոր տերևներով գեղացոց տանը վրան կը գոցեն. փշերով տախտակ կը գամեն. ճիւղերէն աղ թթու ջուր կը վազէ, քացախ կը շինեն։

Ամենէն օգտակար բոյսն է չայը. որ վարդի ծառի նման ըլլալով տերևը մանր է, ծաղիկը ճերմակ. տարին երեք հեղ տերևները կը ժողվեն, ու շուքը կը չորցնեն ․ բայց մայիսի տերևը թագաւորին կերթայ խիստ պատուական ըլլալուն համար ։

Զարմանալի կենդանիներ ալ կան, և ոսկեգոյն թռչուններ ․ որոնց ձըկնորսութիւն կը սորվեցնեն, ու կը տանին գետին քով թող կու տան, որ գետը կը մտնեն ձուկ կը բռնեն և դուրս կը բերեն նորէն կերթան ։

Ի՞նչպէս են քաղաքները ։

210 ․ Չինաց քաղաքները բոլոր քառակուսի են և չորս կողմէն 4 դուռ ունին ․ նոյնպէս տներն ալ քառակուսի են ․ և դռներուն վրայ տանը մէջի մարդկանց թիւը գրած է ։ Տասը տանը վրայ վերակացու մը կայ Մանտարին անուամբ ․ թէ որ այն 10 տանը մէջ վնաս կամ գողութ՟ի պատահի, ամէնքն ալ նոյն վնասը կը քաշեն ։ Անանկ լաւ կառավարութ՟ի ունին որ հազիւ անկարգ բան մը կը լսուի նոյն աշխարհքի մէջ ։

Թագաւորական քաղաքն է Փէքին ․ որուն շրջապատն է 22 մղոն ․ չորս դին պատ է, բարձր 150 ոտնաչափ, և այնչափ լայն որ պահապանները ձիով կը պտըտին ։ Երկու միլիոն ու կէս մարդ կայ մէջը · և 7 մեծ կռատուն ։ Մէկ կռատունը խիստ մեծաշէն ըլլալով թագաւորը տարուէ տարի զոհ կընէ Ա̃յ երկնից ։ Իսկ երկրորդը Երկրի տաճար կըսուի, ուր թագ կը դնեն թագաւորին գլուխը · որ թագաւոր եղած օրը երկրագործի լաթ կը հագնի, ու տաճարին հողը կը փորէ բարի օրինակ տալու համար ։

Ահա վերջն հասար մեծ Ասիային,
Շատ բան տեսար որ խելքիդ դէմ էին ·
Բայց մի զարմանար օտարին վրայ,
Նայէ որ անխելք ազգըդ չի մնայ ։
Մեր ազգն էր առաջ կանոն ուրիշին,
Քաջ ազնիւ ազգն էր մեծ Ասիային ·
Երբ անմիաբան և անգէտ եղան,
Զուրկ ամէն բանէն գերի մնացին ։

ԽԷ · ՀԱՄԱՐ

Ո՞րն են Ասիայի կղզիները ։

211 · Ահա Ասիայի մէկ ծայրէն սկսանք մէկալ ծայրը հասանք գլխաւոր ազգերը և տեղերը պատմելով · վասն զի թէ որ Իւսկիւտարէն ելլես Եգիպտոս երթաս, անկէ կարմիր ծո-

վին քովէն շիտակ Մէքքէ . և անկէ Պարսից ծոցը անցնելով Հնդստան երթաս: Նաև Ովկիանոսին քովէն անցնելով Չինումաչին և Թաթարստան համնիս : Անկէ ալ Մոսկով, և Ապազայէն անցնելով գաս Սև ծով և մինչև Աստամպօլ, կը մընայ Ասիայ . և իբր մեծ ցամաք կղզի մը կը ձևանայ:

Սակայն Ովկիանոսի մէջ մեծամեծ կղզիներ կան որ մէյմէկ թագաւորութիւն են, որոնք Ասիայի դին կեյնին . ինչպէս են Ճաբոնի կղզիները, Փիլիպեան և Մոլողեան կղզիները :

Ասոնց ամենուն բնակիչները կռապաշտ են, ոմանք վայրենի . ոմանք սև . ոմանք ալ այլակերպ . ուսկից կելլէ պիպէռ, քեաֆիրի, կինամոն : Նաև զմրուխտ, յակինթ, և ուրիշ բաներ :

Ի՞նչ ազգ են Ճէաբօնները :

212 . Կերևնայ թէ այս ազգը Չինումաչինէն եկած է, որ նախ Սինու անունով մէկը թագաւոր եղաւ հաստատեց այս տէրութիւը 660 տարի Յսէն առաջ, որ կըսուի Տայէր

այսինքն քահանայապետ . Իրենք կըսեն թէ չա̄ծներէն ծնած է, անոր համար ա̄յ նման կը պատուեն ։

Սաան զի ոչ երբէք գետին կը կոխէ, միշտ գահով կը պտըտցնեն . ոչ մազը կը կտրեն և ոչ եղունգները ։ Երբոր շատ կերկըննայ՝ քուն տեղը կը կտրեն, ու մասունքի պէս կը պահեն ։

Ամէն օր նոր ամանով կերակուր կու տան, ու կերածին պէս շուտով կը կոտրեն . կըսեն թէ ով որ նոյն ամանով ուտէ բերանը կը խոցոտի ։

Նմանապէս լաթերն ալ ամէն օր կը փոխեն, որ նոր հագնի . անանկ որ ինչ բան որ մարմնին դպչի սուրբ կը համարին ։

Հին ատենը Տայիրը քանի մը ժամ անշարժ կը նստէր գահին վրայ, ոչ գլուխը պիտի շարժէր և ոչ աչքը . որ էր նշան խաղաղութե̄ և բարութե̄ ։ Թէ որ ըստ պատահման շարժէր, ամէնքը կը սասանէին թէ գէշ բան մը պիտի պատահի ։ Ետքէն վերուցին այս ծանրութիւնը . հիմա միայն թագը կը դնեն գահին վրայ անշարժ ։

Առաջ այս Տայիրը բացարձակ կը տիրէր ազգին . բայց 200 տարի առաջ մեծ զօրապետը բոլոր աշխարհական իշխանութիւնը ձեռքն առաւ եղաւ ինքնակալ Ճեաբոնայ, և իրենց հոգևոր իշխանութիւնը մնաց Տայիրին :

Ի՞նչ կըսուի Թագաւորը :

213. Արդ աշխարհական թագաւորը կըսուի Գուպօ Սամա . որ այնչափ մեծապէս կը պատուեն, որ մարդ մը հետը չի կրնար խօսիլ : Միայն իր վեզիրը կը խօսի, որ Սագինապենկօ կըսուի :

Թագաւորը մութ տեղ մը կը նստի վանդակի (խաֆէսի) ետին . երբոր իշխանները քովը երթալու ըլլան, ետևորանց կը մտնեն նոյն սրահին մէջ, և վեզիրին հետ կը խօսին, որ թագաւորը կը լսէ : Երբոր դուրս պիտի ելլեն՝ ետևորանց սրահէն կելլեն :

Ասանկ կերթան Թագաւորին քով Հոլանտացոց դեսպաններն ալ . որ շատ անարգ են Ճեաբոնացոց աչքին : Երբեմն Թագաւորը իշխաններուն տունը կերթայ կերակուրի . որ իրենց մէջ շատ մեծ բան ըլլալով անբաւ գանձ կերթայ :

Շատ գեղեցիկ կը զարդարեն տունը՝, և փառաւոր դուռ մը կը շինեն, որ Թագաւորը անցնի. և անկէ ետև փակ կը մնայ դուռը։ Մինչև որ այս պատրաստութիւնները տեսնեն տարիներ կանցնի։

Այս սովորութիւնը անոր համար եղած է, որ իշխանները շատ չի մեծնան հարստութե՟, և չապստամբին։ Նաև այս գործքիս համար միշտ 100 հազար հոգի կաշխատին, որ բաները շինեն, և ճամբաները շտկեն։

Երբոր իշխան մը տուն շինելու ըլլայ երեք տարի առաջ կը հրաւիրէ Թագաւորը. և այնչափ ժամանակ հազիւ պատրաստութի՟ը կը տեսնէ։

Թագաւորը այս իշխաններով կը կառավարէ իր տէրութիւնը. մեծ քաղաքները երկու և երեք քաղաքապետ ունին. և ասոնք ալ զանազան վերակացուներ ունին։

Քաղաքներուն ամէն ճամբաները դուռ ունին, որ գիշերը կը գոցեն։ Երբոր օտարական նաւ եկելու ըլլայ՝ քաղքին դռները ցորեկն ալ կը գոցեն որ մարդ չի փախչի։ Ուստի միշտ կը համրեն որչափ որ մարդ կայ, որպէս զի մարդ մը չի փախչի. վասն զի առանց հրամանի մէկ տեղէն մէկալը չեն կրնար փոխել իրենց բնակութիւնը ։

Ով որ տուն գնելու ըլլայ, նախ դրացիներուն պէտի հարցընէ ․ թէ որ հաւնին կրնայ գնել, թէ չէ՝ չի կրնար ։ Թէ որ կռիւ պատահի տան մը մէջ, դրացիք պարտական են խաղաղացնելու ։ Ով որ կռիւ ընելով սուր հանէ, մահապարտ կըլլայ ․ անոր փորը կը պատռեն ․ ոմանք ալ ձիուն պոչը կը կապեն ։

Ի՞նչ բնութիւն ունին ։

214 ․ Ճեաբոնցիք սրամիտ ուսումնասէր և զօրաւոր են, բայց տգեղ կարճ և սևագոյն են ․ աչքերնին մանր և քիթերնին տափակ է ։

Ակռանին իրենք կը սեւցնեն ․ վասն զի սեւ գոյնը ուրախութե՟ նշան է, ճերմակը տրտմութե՟ ։ Խիստ մաքրասէր ըլլալով՝ տներնին աղտոտ և աւելորդ բան մը չի կայ ։

Մեծամեծները փառաւոր կը հագնին, շատ ծառաներ ունին ։ Անոնց կնիկները անգին զարդերով, շատ ծանր լաթեր կը հագնին այնչափ երկայն որ գետինը կը քըսուին ։ Եւ մինչև հարիւր լաթ իրարու վրայ կը հագնին • որ խիստ բարակ ըլլալով շատ ծանրութիւն չի տար • ասոնց մեծութի̃ը շատ լաթ հագնելով կիմացուի ։

Հասարակօրէն շատ աղջիկներով դուրս կելլեն • ոմանք վրանին ամպհովանի ունին • և տարին հեղ մը միայն իրարու կերթան • պէտք է որ տանտէրը գլուխը բան ձգէ, անանկ ընդունի ։ Իսկ կերակուրնին և սեղաննին խիստ փառաւոր է ։

Ճեաբոնցիք շատ փառամոլ և հպարտ են • ամենևին չեն համբերեր անարգանաց • ուստի մեծ պզտիկ կը նային որ իրար պատուեն և յարգեն ։ Կը ջանան որ Ճշմարիտ խօսին • և չեն սիրեր կեղծաւորութիւն սուտ և նենգութիւն ։

Խիստ մեծասիրտ ըլլալով ամենևին մահէն չեն վախնար • միայն կը նային որ իրենց պատիւը չի պակսի որչափ խեղճ մարդ ըլլայ ։

Ովէ որ մէկը աղքատնայ՝ ամենևին պզտիկ չեն սեպեր • առաջուան պէս կը պատուեն ։ Մ՛իայն ուրիշ ազգերը կանարգեն հպարտութեամբ ։

Շատ կասկածոտ և ոխակալ մարդիկ են • բայց բարեկամի համար կը մեռնին ։ Թէ որ որդին կամ կինը օրէնքին դէմ բան ընէ, հայրը կրնայ զայն մեռցընել ։

Մեծամեծները մէյմէկ խորհրդական ունին քովերնին․ որ եթէ անկարգ բան մ՚ ընեն, խրատ կառնեն անոնցմէ՝ որ չընեն անանկ բան ։

Ինչ կրօն ունին ։

215 · Չինացիները բոլոր կռապաշտ ըլլալով շատ զանազան կուռքեր կը պաշտեն պէսպէս աղանդներով․ գլխաւոր մէկ ա̄ծ մը կընդունին, և 7 մանր չա̄ծ կը դնեն մոլորակներուն թուովը ։ Ասոնց ուրիշ պաշտօն չեն ըներ, միայն երգում կընեն ։

Նաև ունին անհամար չա̄ծներ, որ իրենց թագաւորներուն հոգիներն են և ․Բամ կըսուին․ որ Տայիրը կա̄ծայնէ, և օրէ օր կը շատնան ։

Խիստ շատ տաճար ունին, ամէն տեղ կայ ։ Բայց խիղճ մը ունեցողը տաճարը չի մտներ ։ Ունին զանազան տօներ, որ տաճարը կերթան ողորմութի̄ կը ձգեն․ ետքը կուրախանան խաղալով ։ Իսկ տարեգլխին մէկ ամիս տօն կընեն ու իրարու պարգև կու տան ։

Ասոնց ճգնաւորները Սածծապօս կըսուին՝ այսինքն քահանայ կամ զինւոր որ քուրմերուն ծառայութիւն կընեն, և օրը 7 անգամ կը լուացուին, ու 780 անգամ ծունր կընեն գլխընուն զարնելով։

Որչափ որ կոյր կայ հոն միաբանութիւն ունին և մասնաւոր չա̃ծ մը կը պաշտեն, ու երգելով և խաղալով իրենց կերակուրը կը ճարեն։

Ցեղ մը ճգնաւորներ ալ կան, որ կուզեն շուտով մեռնիլ, և իրենց չաստուծին քովն երթալ։ Ասոնք երբեմն նաւը կը մտնեն ու քարեր կը լեցնեն մէջը և տակը կը ծակեն. երգելով կամաց կամաց ծովին տակը կերթան կը խղդուին։ Ժողովուրդն ալ ծովին քով կեցած կը գովեն զանոնք՝ օրհնենք ուզելով։ Ասոնք զիրենք պատին մէջ հիւսել կու տան. միայն շունչ առնելու համար ծակ մը կը թողուն, մինչև հոն անօթի կը սատկին։ Կան որ իրենք զիրենք կրակը կը ձգեն։ Ասոնք ալ կուռքերուն կառքին տակը կիյնին։

Կռատուններուն մէջ երկու գլխաւոր կուռք ունին, մէկը Տոյպօ կըսուի. որուն միայն կռնակը 5 գրկաչափ է . ականջը խիստ երկայն . և մարմինը մազոտ ։ Ծաղկի վրայ նստած կը շինեն . և չորս դին լեցուն մանր կուռքեր են ։

Մէկալը Գուանվէն կըսուի . աս ալ շատ մեծ է, և 7 ձեռք ունի . ասոր չորս դին ալ 33333 կուռք կան ։ Ասոնք մասնաւոր աղանդի կուռքեր են . բայց կան անհամար կուռքեր և զանազան օրէնքներ ։

Ճեաբօնները երբոր պիտի ապաշխարեն, քուրմերը կը տանին զանոնք իրենց ուխտատեղին . որ է խիստ բարձր լեռ մը և շատ դժուար է երթալ հոն ։ Ամէն մարդ իր պաշարը պիտի տանի . շատ մարդ տաքուն ճամբան կը մեռնին ծարաւով ։

Քուրմերը խիստ գազանաբարոյ ըլլալով ապաշխարողը թևերէն կը կախեն, ու սաստիկ կը տանջեն . թէ որ ազգականներէն մէկը այս խեղճին ցաւակցի, ան ալ կը տանջեն քուրմերը ։ Այս ապաշխարանքները ճամբան կու տան ։

Բայց երբոր ուխտաւորները լեռան ծայրը կը հասնին բաց գլխով և բաց ոտքով, հոն գերանով շինած կշիռ մը կայ, մէկ աչքը կը դնեն ապաշխարողը կը հրեն լեռնէն դուրս · որ այն խորունկ անդունդին վրայ կախ կը մնայ, ու անկէ կը խոստովանի մեղքերը բարձր ձայնով ։ Թէ որ յայտնի չի պատմէ մեղքերը, վար կը նետեն, հազար կտոր կըլլայ ։ Իսկ ազատողները 25 օր հոն կը մնան և իրենց ուխտատեղերը պտըտելէն ետև կը դառնան տեղերնին ։

Այս լեռան վրայ է Օատա չածին տաճարը · իսկ կուռքն է մեծ ոսկիաձոյլ · և ճամբան կայ մեծ դաշտ մը, ուխտաւորները հոն կը նստին ձեռքերնին խաչաձև կուրծքերնին դրած, և բերաննին ալ ծնկան վրայ դրած կը մտածեն մեղքերնին · ետքը լեռը կելլեն · ուր շատ կռատուններ կան ։

Շատ խենդ աղանդներ ունին կերպ՝կերպ · կան որ ոչ կուռք ունին ոչ տաճար · միայն կը ջանան որ այլոց հետ անուշ վարուին և աղէկութիւն ընեն ։ Իրենց մէջ մեծ բարիք է զինքը մեռցնել · որպէս զի վատանուն չի մեռնին յանցանքով մը ։

Կա՞յ քրիստոնէութիւն:

216. Իբր 300 տարի առաջ մէկ Ճաբոնացի պատանի մը՝ Հնտստան կերթայ, և հոն Ճիզվիթ քահանայէ մը լուսաւորելով քրիստոնեայ կըլլայ:

Որովհետև ասոնք հայրենասէր են, ուստի խնդրեց որ Ճիզվիթ քահանաներ երթան Ճաբոն՝ լուսաւորեն: Որոնք Փորդուքալցի նաւով մը գացին Ճաբոն, սկսան շատ մարդ քրիստոնեայ ընել:

Սակայն 1649 ին երբոր սուրբ Ֆռանչիսկոս քսավերեան հոն գնաց, սքանչելի քարոզութեամբը 3 փաշա իրենց ժողովրդովը դարձան ուղղափառ եղան:

Բայց Հոլանտացիք տեսան որ օրէ օր կը ծաղկի հոն հաւատքը, սատանութիւն բանեցուցին որ ուղղափառները չի շատնան: Ուստի թագաւորին միտքը շատ բան դրին, այնչափ որ հրաման հանեց թէ քրիստոնէութիւնը ալ չի քարոզեն. և ամէնքը դառնան կռապաշտ ըլլան:

Սակայն Ճիզվիթները զգուշութ̄ վարուելով և խոհեմութ̄ի բանեցնե֊

լով՝ քրիստոնեաները հանդիստ կերթային ։ Այն միջոցը Սպանիայէն Փռանչիսկեան քահանաներ եկան հոն. տեսան որ Ճիզվիթները մեծ համարում ունին մեծամեծներուն աչքին, սկսան նախանձելով անոնց գործքը վար զարնել. և անխոհեմ կերպով յայտնի քարոզել Թագաւորին հրամանին դէմ։

Ահա այս ճամբով անանկ սոսկալի հալածում մը ելաւ որ բիւրաւոր մարդիկ նահատակ ըլլին. և անտանելի տանջանքներով խեղճ քրիստոնեաները հալածեցին, և շատ քահանաներ ալ մեռուցին ։

Հօլանտացիք ալ մատնութիւններ ընելով բոլոր Եւրոպացիք անկէ հալածեցին, որ իրենց մնայ ։ Սակայն իրենք ալ անկէ վռնտուեցան, մէկ պզտի կղզիի մը մէջ մնացին, որ վաճառականութիւն ընեն ։ Ամենևին քրիստոնէութեան նշան մը չեն կրնար ցցընել, և ոչ յայտնի աղօթել։

Ան ատեն այնչափ սաստիկ էր հալածանքն որ տարուէ տարի կռապաշտները կառնէին սուրբ խաչը՝ և թափորով ամէն տուն կը պտըտցընէին, որ ոտքով կոխեն. ով որ չէր կոխեր կը մեռցընէին և ամենուն անունը կը նշանէին։ Այս սոսկալի հալածանքը 100 տարի քշեց․ որ քահանաներու իրար չի քաշելուն համար պատահեցաւ, այնչափ հոգի բնաջինջ եղան․ և ազգը կռապաշտ մնաց։

Թէպէտ հիմա մեղմացած է, և ծածուկ քրիստոնէութիւն կը գտուի․ քահանայ ալ ծածուկ կընայ երթալ։

Ունէ՞ն ուսումն։

217․ Ճեաբոնները ուսումնասէր ըլլալով ամէն հարկաւոր դպրոցներ ունին․ և Ճիզվիթները մինչև 4000 տղաք կը կրթէին։

Բայց հիմա քուրմերը կը կարդացընեն տղաքը մինչև 14 տարի, անկէ ետև զինուորութիւն կը սորուեցընեն։ Աղջիկներուն համար ալ դպրոցներ ունին․ ուր գրել կարդալ կը սորուին․ նաև բանաստեղծութիւն և բժշկութիւն կը սորուին։

Բայց ամէնէն աւելի հոն բժշկութիւն ծաղկած է․ անանկ որ միայն երակը բռնելով բոլոր հիւանդութիւնը կիմանան։

Ասոնց լեզուն Չինաց լեզուին մօտ է, և գիրն ալ անոնց պէս վերէն վար

ЧИТАЛИЩЕ
„КРАСИРАЦ

կը գրեն . և անթիւ նշանագիրներ ունին : Շատ բառ ունենալնուն համար գեղեցիկ է իրենց բանաստեղծութիւնը :

Իրենց հին լեզուն գրաբառ ըլլալով՝ միայն աղօթք կընեն անով ու չեն հասկընար : Ցորեկն ու գիշերը 12 ժամ կը բաժնեն ամառ ձմեռ :

Անոր համար իրենց ժամը երբեմն երկայն է երբեմն կարճ . որ համաստեղութեց անուններով կը բացատրեն . զորօրինակ՝ Նէ մուկն . Ուշի ցուլ . Թօրա վագր . Ու նապաստակ . Տաձ վիշապ . Մի օձ . Ումա ձի . Թիձուճի խոյ . Սարու կապիկ . Տօրի աքաղաղ . Ինու շուն . Ի խոզ .

Ո՞րչափ է Ճեփոնեանը :

218 . Այս մեծ տէրութիւնը՝ Չինումաչինի արևելեան կողմն ըլլալով՝ 3 մեծամեծ կղզի կը բաժնուի, և 68 մեծ փաշայութիւն ունի :

Ուր 13 հազար մեծ քաղաք կան . և 900 հազար մանր քաղաք : Բոլոր քաղաքները մարդով լեցուն են :

Բայց գլխաւոր մայրաքաղաքն է Յեդով, ուր կը նստի թագաւորը մեծամեծ իշխաններով . երկայնութիւնն է 35 մղոն . լայնութիւնը 25 . և շրջապատը 100 . նաև 3 միլիոն բնակիչ ունի :

Քաղաքին մէջէն գետ կանցնի . վրան շատ կամուրջներ շինած կան . և ամէն տան մէջ ամանով ջուր կը պահեն կրակի համար : Ամէն կողմը լեցուն է կռատուններով և վանքերով :

Թագաւորին պալատը խիստ մեծ և փառաւոր է . շրջապատն է 15 մղոն . շատ զարմանալի շինուածքներ և անգին փայտէ վարպետ բաներ կան :

Գետնին տակը անանկ խոր մեծագործ շինուած մը կայ, որ վրայէն ջուր կանցնի : Երբոր տրտում կըլլայ, Թագաւորը հոն կը պահուի, որ ազատի :

Շատ հեռու չէ անկէ տայիրին նստած քաղաքը . որ նոյնպէս մեծ և բազմամարդ է, փառաւոր շինուածներով և կռատուններով զարդարած : Շատ վաճառականներ և փարթամ մարդիկ կան, բնակիչները միլիոն մը կելլեն :

Կան երևելի քաղաքներ բազմամարդ և հարուստ : Նաև շատ երևեմի կղզիներ ալ կան չորս դին, ուսկից շատ բարիք կելլեն ։

Որոնք դէպ 'ի արեւելք և հիւսիս ըլլալով՝ Խաթարներուն և Մոսկովներուն կը մօտենան ։ Ասոր Սախալիա կղզին Մոսկովները առին տիրեցին, ուսկից մորգրիտ կելլէ ։

Իսկ հարաւային կողմը եղած կըղզիները Սպանիացոց և Հոլանտացոց ձեռքն է . որ 150 տարի առաջ տիրեցին և քրիստոնէութ̅ի ալ մտցուցին, ինչպէս են Փիլիպպեան, Մոլուքեան, և Պանտեան կղզիները ։

Նաև Ճաւայ կղզին մեծ, ուր քանի մը թագաւորներ կան նոյն ազգէն, թէպէտ Եւրոպացիք տիրած են . ուր 20 նաւ կը ղրկեն Հոլանտացիք, և շատ ոսկի արծաթ և ակունք կը հանեն անկէ ։

Այս կղզիներէն կելլեն անգին քարեր, անդամանդ, յակինթ, զմրուխտ, մարգրիտ . նաև հնդկային ընկոյզ, և մեխակ (խարէնֆիլ) . որուն ծառը նման է ձիթենւոյ, ծաղիկը ճերմակ է, երբ կանանչ, և կարմիր կըլլայ . որ չորնալով կը սևնայ ։

Կան ուրիշ զանազան բոյսեր, զարմանալի օձեր և կենդանիներ, Բնակիչները զանազան ազգեր են․ ոմանք գազանաբարոյ են․ ոմանք բարբարոս և կռապաշտ են։ Ուր այլազգներ ալ կան, որ կերպ կերպ սովորութիւններ ունին։

Երբ հաւատքի լոյս մէկ ազգ մը չունի,
  Գերի մոլորած միշտ կը խաւարի.
  Մարմինին համար միայն հոգ ունի,
  Իսկ հոգւոյն համար՝ բան մը չի խորհի։
Հոգիդ Թագաւոր է ծով աշխարհի,
  Մարմինդ է ցամաք իբրև մեծ կղզի․
  Ջանա որ հոգիդ դընես 'ի կարգի,
  Որ Թագաւորէ փառօք պանծալի։

ԽԲ․ ՀԱՄԱՐ

Ո՞ւր է ՛Նոր Երկիր։

219․ ՛Նոր երկիրը կըսուի հինգերորդ մասն աշխարհի, որ Ճիաբոն անցնելէն ետև Ասիային ու Ամերիկային մէջ տեղն է ընդարձակ մեծ ցամաք․ որ մեծամեծ կղզիներ են Եւրոպայէն մեծ։

Այս աշխարհք առաջ Անծանօթ երկիր կըսուէր․ բայց 200 տարի առաջ Եւրոպացիք սկսան այս երկիրը փնտըռել, և քանի մը տեղ գտան։

Իսկ Գուգ Անկլիզ երեւելի նաւապետը գտաւ Նոր Հոլանտան, և զանազան երկիրներ Հարաւային կողմը Ովկիային՝ որ կըսուի Հարաւային Ովկիա :

Այս աշխարհքին երկայնութիւնն է 1680 մղոն, ամենեւին լեռ չունի · շատ գետեր կան մէջը · և շատ զարմանալի կենդանիներ օձեր և խոշոր մրջիւններ գոյնզգոյն, որ ծառի վրայ բոյն կը շինեն դդումէն մեծ :

Ի՞նչ ազգ են բնակիչները :

220 · Այս տեղերուն բնակիչները սև են և կռապաշտ · բոլորը վայրենի մարդիկ ըլլալով մարմիննին աղտոտ և փոշիով ծածկած է : Մազերնին սև ու երկայն · բայց ձայներնին և դէմքերնին խիստ գէշ չէ :

Բոլորը մերկ կը շրջին · թէպէտ աղտեղութին ու վրանին քսած ներկը հաստընալով լաթի տեղ կը բռնեն : Որոնք ծովու խեցիներէ զարդեր կը շինեն ու վզերնին թևերնին և քիթերնին կանցընեն :

Ի՞նչ կերպ կը խօսին :

221 . Ասոնց լեզուն անանկ անախորժ և այլակերպ է որ մէկ լեզուի մը չի նմանիր . իրենց ձայնաւորը խիստ շատ ըլլալով անհամ է : Նաև տգէտ վայրենի ըլլալով ոչ ուսում ունին և ոչ օրէնք . ոչ գիր և ոչ կռատուն :

Անկլիզները գեղեցիկ բաներ տանելով հոն շատ ջանացին որ իրենց վաճառականութ̃ի սորվեցընեն . բայց թանձրամիտ ըլլալով և աղէկ բանին յարգը չգիտնալով՝ ինչ որ տեսան բանի մը տեղ չի դրին , ու փոխարէն բան մը չի տուին՝ որ առուտուր ըլլար :

Ամենեկին տեղ մը հաստատ չեն կենար , ոչ քաղաք կը շինեն , ոչ գեղ . այլ միշտ աստին անդին կը շրջին . և մանր խրճիթներու մէջ իրարու վրայ շան պէս կը պառկին : Շատ անգամ ալ ծառի վրայ կը պառկին :

Ասոնց կերակուրը ձուկ է , որ խեցիները կարթ կը շինեն ու դիւրին կերպով կը բռնեն : Երբեմն քարով թռչուն ալ կը զարնեն կեփեն կուտեն . և հում բան չեն ուտեր :

Արտեր ի՞նչպէս կը վարեն ։

222 ․ Ասոնց կրակ վառելը շատ զարմանալի է ․ վասն զի գաւազան մը կառնեն չոր տախտակի մը վրայ կըռթընցնելով արագ արագ կը շարժեն, անանկ որ նայիս մէկէն կրակ կելլէ ։

Զանազան ձեւով զէնքեր ունին ․ բոլորը առանց երկաթի է ․ վասն զի երկաթի գործածութի̄ չունին ․ միայն քարէ կացիններ ունին, որ մեծամեծ ծառերը կը կտրեն ու կրակով ծառը կը փորեն նաւ կը շինեն ․ և կելլեն ծովը կը պտըտին, որսորդութի̄ կընեն ։

Կա՞ն ուրիշ տեղեր ։

223 ․ Դէպ ՚ի առաջ երթալով գտան շատ երկիրներ, այսինքն երկիր Տիէմէնայ ․ Նոր կուինէա են ։ Բայց 100 տարի առաջ Անկլիզները գտան Նոր Բրիտանիա և Նոր Իռլանտա ։

Այս տեղերուն բնակիչները վայրենի և սեւագոյն են ․ ինչպէս ուրիշ կղզիներուն բնակիչները ․ որ տեսնելով թէ Անկլիզները իրենց կը մօտենան, սկսան գազանի պէս պոռալով վրանին վազել հեռուէն ։

Նաև ձեռքով ալ բան մը կը նետէին, որ ինկած տեղը կը վառէր ։ Իսկ Ինկլիզները զանոնք հրացանով փախուցին ։

Ո՞Վ ԵՆ ԶԵԼԱՆՏԱՑԻՔ ։

224 . Նոր Զելանտա կղզիին բնակիչները քիչ մը մարդավար են . և անոյշ բարք ունին . թէպէտ միշտ ցեղ ցեղի հետ կը կռուին ։

Աղքատները տերևով հիւսած շապիկ մը կը հագնին . իսկ մեծամեծները կտաւեղէն հագուստներ ունին, և մարմիննին կը ներկեն ։ Երիկ մարդիկ կնիկներէն աւելի զարդարանք կը սիրեն . որ քթերէն և ականջներէն զանազան ժժմունքներ կը կախեն ։

Չունին երկըթեղէն գործիք . իրենց դանակն ու կացինը սև քարէ շինած է, և մկրատը մարդու ոսկորէ կը շինեն ։

Թէպէտ վայրենի ազգ են զանազան ցեղ բաժնուած, բայց ունին գըլխաւոր իշխան մը հրամայող ։ Ամէնքն ալ յաջող և արագ են . ամէն բան ձեռքերնէն կու գայ ։ Անանկ արագ կը բարկանան որ մէկէն իրար կը մեռցընեն, ու միսը կուտեն ։ Սևագոյն են, ակռանին մանր, և մազերնին սև ։

Ո՞վ գտաւ ։

225 . Նախ Հոլանտայի նաւապետ մը գնաց հոն, բայց չի կրցաւ դուրս ելլել վախուն ։ Յետոյ Գուգ Ինկիլիզը գնաց . բնակիչները մէկէն ժողովեցան ծովուն մօտ, լեզունին դուրս ձգելով կը պոռային Հաէրօմայէ այսինքն եկէք ։

Ասոնք զանազան կղզիներու մէջ են . ոչ տաճար ունին և ոչ պաշտօն . բայց տեղ տեղ աւելորդապաշտութիւններ կընեն . և իրենց մեռելը ծովը կը նետեն ։

Ինկիլիզները հոն խաչ մը տեսան կանգնած և զանազան փետուրներով զարդարած, որ կը պատուէին ։

Ո՞վ են Օտարներ ։

226 . Այս ազգը կը բնակի Գուինէի կղզին՝ մեծ և բազմամարդ . որ վերինները չնորհքով են՝ թէ կերպարանքով և թէ մարդավարութիւն ։ Բայց իրարու նման չեն . ոմանք սև են ոմանք երկայն, ևն ։ Ամէնքը մարմին-

ներընուն վրայ անջնջելի նշաններ կը շինեն աստղի և կենդանիներու ձևով․ իսկ ձեռքերնուն և ոտքերնուն վրայ կը գրեն այս ձևը Z ։

Հաւատարիմ են և շատ բարեկամութիւն կը սիրեն․ թէպէտ խիստ գող են ։ Տեղեակ են արուեստի և մինչև 60 ոտնաչափ նաւ կրնան շինել․ թէպէտ լայնքը կանգուն մը կընեն, որ քարէ կացինով կը շինեն․ և եջահաւ կըսեն ։

Ասոնց խօսքերը բոլոր ձայնաւոր գրով ըլլալով ուրիշ լեզու չեն կրնար խօսիլ ։ Մինչև տասն համրանք գիտեն․ անկէ ետև կըսեն, մէյմը աւելի երկու աւելի, ևն ։ Ունին թագաւոր որ 100 իշխաններով կը կառավարէ այս կղզիները ։

Ի՞նչ կը պաշտեն ։

227․ Ասոնք երկու չա̄ծ կը դնեն արու, էգ․ արուն մարդիկ կը պաշտեն, իսկ էգը կնիկները կը պաշտեն․ և ամէն բան ասոնցմէ եղած են կըսեն ։ Իրենց քուրմերը տղաքը կը թլփատեն․ և ժողովուրդին մարմինին վրայ նշաններ կընեն ։

Ո՛չ զոհ ունին և ոչ կուռք․ բայց

մէկ տեսակ մը թռչուն ունին, որ իբր բարի գուշակութիւն ընող կը պատուեն։ Տաճարը կերթան խոնարհուք երկրպագութիւն կընեն աներևոյթ չա̃ծներուն ։ Աւելի յարգութ̃ի տալու համար տաճարն որ մտնեն մինչև կէս մէջքերնին կը հանուին · և իրենց մեռելնին ալ հոն կը թաղեն։ Բայց նախ օր մը գիշեր մը ազգականները կուլան մեռելին վրան · իսկ մեռելին տէրերը լուռ կը կենան ։

Յետոյ կը տանին ծովուն քով · քուրմը մեռելին վրայ քիչ մը ջուր կը լեցընէ ։ Անկէ ետև թափօրով կը տանին խրճիթի մը մէջ կը դնեն, վրան ալ կը դոցեն ։ Ազգականները հոն կը կենան · ու երբեմն ճակատնին ծակելով արիւն կը հանեն, և կը պահեն իբր ընծայ մեռելին ։

Երբեմն երբեմն երիկ մարդիկ սևագոյն կը ներկուին, ու պոռալով թափոր կելլեն ։ Մինչև 5 ամիս այս սուգը կը քաշեն ։

Անկէ ետև կերթան մեռելին ոսկորները կառնեն աղէկ մը մաքրելով կը լուան, ու կը տանին տաճարը կը թաղեն ։

Սա՛ն ուիչ տեղ:

228. Ասիայի ծայրը 17 երևելի կղզիներ ալ կան վերիններուն նման. գլխաւորը Տոնկա է կըսուի. և ամէնքը միատեղ կղզիք Բարեկամաց կըսուին:

Բնակիչներն են ուժով և թեթևաշարժ, խաղաղ և մարդասէր: Իրենց մէջը գողութիւնը մեծ ճարպկութիւն կը սեպուի. մինչև իշխաններն ալ գող են:

Հասարակ ժողովուրդը գրեթէ մերկ կը շրջի. և իրենց զարդն է ծովու ժժմունք և փետուր, որ վրանին կը շարեն: Անկատար արուեստներու միայն տեղեակ են:

Ունին թագաւոր և իշխաններ. իրենց գլխաւոր կուռքը Սաբուաճնուէն կըսուի. երբոր պատերազմ երթան հետերնին կը տանին, և աս որ տաճարը Մօրայ է կըսուի:

Կուք նաւապետը իրեք անգամ բոլոր աշխարհքս պտըտելէն ետև 1779ին այս կղզին հասաւ. մէկէն 3 հազար հոգի բնակիչներէն եկան ծովու քով Ինկլիզներուն կը նայէին:

Նայիս թագաւորին որդին Կուքին նաւը եկաւ և Ինկլիզներէն շատ պատիւ տեսաւ . և մէկէն հրաման տուաւ որ դուրս ելլեն . և իրենց տունն տուին որ հանգիստ ըլլան, նաև ամէն պիտուական բաները միամտութեամբ կը բերէին :

Յետոյ Թագաւորն ալ եկաւ հոն . Գուգ իրեն խաղալիք բաներ տուաւ և ապակի աման մը . որ այնչափ մեծ բանի տեղ անցաւ, մինչև մեծ պարգևներով զինքը կերակուրի հրամցուց :

Բայց նախ տարաւ իրենց կռատունը, և կուռքին թագը առաւ Գուգին գլուխը դրաւ, մեծ ա̃ծ անուանելով : Վասն զի երբոր տեսան թէ Անկլիզները հրացաններ նետելով և թուր խաղցնելով կրթութիւն կընեն . կարծեցին թէ անմահ են, անոր համար կը պատուէին :

Սակայն նոյն օրերը Գուգին մէկ մարդը մեռաւ, թափօրով տարին թաղեցին : Այս բանը տեսածնուն պէս բնակիչներուն միտքը աւրեցաւ : Տեսան որ ասոնք ալ կը մեռնին՝ ա՛լ զիրենք բանի մը տեղ չի դրին :

Իսկ Անկլիզները թագաւորէն համարձակութիւն ունենալով սկսան անհամնալ : Անկէ ետև ժողովուրդը անոնց բաները սկսաւ գողնալ, մինչև մակոյկն ալ (սանտալը) գողցան ․ ուստի Գուգ բարկանալով գնաց Թագաւորին ստիպեց որ գայ նաւակը գտնել տայ ։

Այխաին ժողովուրդը կատղեցաւ ․ և անհամար բազմութիւն եկան Ինկիլիզներուն վրան թափեցան ․ զարկին մեռցուցին Գուգը իրեք ընկերով, և մեծ տօնախմբութիւն տարին անոնց մարմինը կերան ։

Իսկ Ինկիլիզները սասանելով ելան այն կղզիէն ․ և այն երևելի Գուգ նաւապետը կերակուր եղաւ վայրենիներուն, որ իրեք անգամ պտըտելով՝ բոլոր աշխարհքիս մէկ գլխէն մտաւ մէկալէն ելաւ ։

Արդ ահա մենք ալ Ասիային մէկ կողմէն սկսանք պատմել մինչև հասանք Ովկիանոս ․ և կղզիներն ալ պատմելով կատարեցինք ։ Ուստի ահա Ամերիգայի մօտեցանք ․ պէտք է անծանօթ երկիրներէն ետ դառնալ ու Աֆրիկէի վրայ պատմել, որ այս մասին ալ հմուտ ըլլաս ։

Արդ մեր աշխարհէն որչափ հեռացար,
Այնչափ վայրենի ազգերու գիտար.
Որոնք չեն կրթած և քաղաքավար,
Ասանկ կան յիմար անբան և թշուառ:
Դուն որ ազնիւ տեղն աշխարհքիս ծընար,
Եւ ազնիւ զարմէ՝ բողբոջ մը բուսար.
Շնորհակալ եղիր իմաստուն հոգւով,
Նայէ որ չըլլաս անկիրթ անյարմար:

ԽԹ. ՀԱՄԱՐ

Ո՞րն է աշխարհիս երկրորդ մասն ։

229. Աշխարհքիս երկրորդ մասն է Ափրիկէ, որ Ասիայէն փոքր է և Եւրոպայէն կրկնին է: Ափրիկէ Աբրահամուն թոռան անունն է կըսեն, որ կը թարգմանի երկիր հացաւէտ(160):

Այս մասը կը բաժնուի Ասիայէն Կարմիր ծովով. և Սուէզէն կըսկսի կերթայ մինչև Սոֆա, և Պապէլմանտէպայ բերնէն կելլէ մինչև Բարէյուսոյ գլուխը կը հասնի. անկէ Ովկիանոսը քերելով կու գայ Ֆէսէն Միջերկրական ծովը և մինչև Եգիպտոս, կամ Սուէզ. այս պարանոցին լայնութիւնը 150 մղոն կը գտնեն մինչև Միջերկրական ծովը:

Ափրիկէի երկայնութիւնը է 4200 մղոն · և լայնութիւնն է 2880 մղոն · իսկ բնակիչներուն թիւը յայտնի չէ · վասն զի մինչև հիմա Ափրիկէի ներսերը մարդ գացած չէ ։ Շատ անծանօթ երկիրներ և մեծամեծ անապատներ կան, ուր Արաբները թափառական կը շրջին ։

Ո՞րէ բնակչեցան ։

230 · Ափրիկէի առաջի բնակիչները Քամայ ցեղէն եղան, որ աշտարակաշինութենէն ետև եկան հոն բազմացան ։ Բայց շատը սև են · անոնց սևութիւնը իրենց կաշիէն է ։ Կըսեն թէ՝ Նոյ նահապետ Քամ որդին անիծելով սևցաւ · իրենց ցեղն ալ սև եղաւ (160) ։

Սակայն Ճերմակ մարդիկ ալ շատ կան հոն, որ զանազան ազգերէ գացեր բազմացեր են ։ Բայց սև արապները ամէն ազգերէն տարբեր ըլլալով վայրենի և անգութ են անասունի պէս · որ մէկզմէկ կը ծախեն, մինչև բուն իրենց զաւակը եղբայրը կը ծախեն ։ Ուստի տարուէ տարի 60 հազար գերի կառնէին Եւրոպացիք կը տանէին Ամերիկա · որոնք հոն սոսկաու աշխատանքէն չէին դիմանար կը մեռնէին շուտով ։

Ո՞րն է իր բաժնումը ։

231․ Ափրիկէ 16 աշխարհք կը բաժնուի ընդհանրապէս, և ամէն մէկը մեծ թագաւորութիւններ են․ որոնց գլուխն է Եգիպտոս․ որ Ասիայէն կը բաժնուի Սուէզի պարանոցով ։

Եգիպտոսի տէրութեան երկայնութիւն է 600 մղոն, և լայնութիւնը 150 ։ Հին ատենը շատ քաղաքներ ունէր, և 32 միլիոն բնակիչ ։ Հիմա շատ քաղաքները աւրած ըլլալով, 20 հազար գեղ կելլէ, և 5 միլիոն բնակիչ ունի ։ Բուն Եգիպտացիք Ղփտիներն են, որ հին ատենը խիստ շատւոր էին, բայց հիմայ շատ պակսեցան․ իսկ Արապները ետքէն եկած են ներսերէն ։

Ի՞նչ տեսակ թագաւորութիւնը ։

232․ Այս ազգին իշխանութիւնը շատ հին է․ զի Հայր Աբրահամին ատենը մեծ թագաւորներ կային․ օրէնք ունէին, դատաւոր՝ տաճար և քահանայ․ նաև ամէն արուեստ կար ։

Հին թագաւորներն էին Փարաւոնի ցեղէն․ ետքը Աղեքսանդր Թագաւորը երբոր առաւ, նորոգեց Աղեքսանդրիա քաղաքը իրեն անունը դրաւ ։ Անկէ ետև Պտղոմեանք Թագաւորեցին անկախ մինչև քրիստոնէութեան ատենը ։

Յետոյ անցաւ Հռոմայեցոց, մինչև Կոստանդիանոս Թագաւորը Աստամպօլ եկաւ՝ ան ատենը Յունաց անցաւ ։ Ապա անցաւ այլազգներուն․ ուր ինքնագլուխ Խալիֆաներ կը նստէին Թաթար սուլդաններէն ։ Հուսկ յետոյ Եաւուզ Սուլդան Սէլիմ պատերազմով տիրեց Եգիպտոսի, և անցաւ Օսմանցոց ։ Թէպէտ 24 Պէկ կային գերութենէ առաջ եկած, որ բռնութ՟ը տիրեր էին բոլոր Եգիպտոսի․ մինչև Պօնաբարթէն առաւ Եգիպտոս 3 տարի տիրեց ։

Անկէ ետև նորէն անցաւ Օսմանցոց․ որ Պէկերը վերցուցին ու իշխանութիւնը տուին փաշային ։

Ո—նէ՞ն ու—ս—ու—մն ։

233․ Եգիպտացիք հին ատենէն՚ի վեր ուսումնասէր ըլլալով ամէն ուսման և արուեստի սկիզբն եղան․ նախ նշանագիրներ հնարեցին ու վերէն

՚ի վար կը գրէին . ինչպէս հին քարերուն վրայ կերևնան ։ Ետքէն ալ գիրը հնարեցին . բայց երբոր Արաբները եկան տիրեցին իրենց , հին լեզուն և հին գիրը խափանեցան . և Արաբներուն լեզուն եղաւ գործածական ։

Մովսէս մարգարէին ատենը գրեթէ ամէն գիտութիւն ծաղկած էր Եգիպտոս . մանաւանդ երկրաչափութիւն , թուաբանութիւն , աստղաբաշխութիւն և փիլիսոփայութիւն ։

Իսկ քրիստոնէութեան ատենը այնչափ ուսումը պայծառացաւ , որ ամէն քաղքէն Աղեքսանդրիա կերթային բան սորվելու ։ Բայց երբոր այլազգները տիրեցին ամէն բան վերջացաւ . միայն կախարդութիւնը մնաց ։

Ի՞նչ կրօն ունէին ։

234 . Հին Եգիպտացիները խիստ կռամոլ ըլլալով ամէն բան կը պաշտէին , մինչև օձը և սոխը կը պաշտէին ։ Խիստ շատ կախարդութեան ետևէ ըլլալով կըսէին թէ երբոր իրենց հոգին կելլէ , զանազան կենդանիներու մէջ մտնելով ժուռ կու գայ մինչև 3000 տարի . անկէ ետև կու գայ նոյն մարմինը կը մտնէ ։

Անոր համար իրենց մեռելնին դեղերով կը պահէին քարէ գերեզմաններու և հորերու մէջ, որ անփնաս մնան, մինչև որ իրենց հոգին դառնայ գայ։

Իսկ Թագաւորները մեծամեծ գերեզմաններ, և սոսկալի բուրգեր կը շինէին մեծ քարերով, ինչպէս մինչև հիմա կան. և հորերուն մէջէն դեղած մարմիններ և մումիաներ կելլեն։

Սակայն ահա 3000 տարին անցաւ մարմինները կան առանց հոգիի՝ ամբողջ և անարատ. անանկ որ վրաներնուն ներկերը, մատուըներնուն հինան, և պատանքներնուն վրայի գրուածները ամբողջ կան, ինչպէս տեսանք։

Ե՞րբ քրիստոնեայ եղան։

235. Ղփտի ազգին առաքեալը Մարկոս աւետարանիչն ըլլալով Եգիպտոս քարոզեց, և իր աթոռը Աղէքսանդրիա դրաւ, բոլոր ժողովուրդը լուսաւորեց։ Նաև Նուբէացիք և Եթովպացիք ալ լուսաւորեց։ Փառաւոր եկեղեցի շինեցին, և մեծամեծ հայրապետներ ելան իրենցմէ, Աթանաս, Կիւրեղ, ևն։ Սակայն

կռապաշտութեան ատենը այնչափ հալածանք քաշեցին Խփտիներն որ Ծնունդի օրը միայն 80 հազար հոգի ջարդեցին ։ Նոյնպէս Յունաց ատենն ալ շատ պակսեցան հալածանքով ։

Ոմանք Քաղկեդոնի ժողովքն ընդունելով Մէլքիթ այսինքն թագաւորական կոչուեցան ։ Ոմանք ալ այս՛ը ժողովքը չընդունելով Եւտիքական եղան ։ Սակայն այլազգները տիրելէն ետև թանձր տգիտուե՟ մէջ մնացին ։

Քանի՞ գաւառ կը բաժնուի ։

236. Գլխաւորաբար իրեք կը բաժնուի, Ստորին, Միջին, և Վերին Եգիպտոս ։ Ամէն մէկը զանազան իշխանութիւն են, շատ քաղաքներով ։ Հիմա բոլորը փաշային տակն են ։ Ստորին Եգիպտոսի մէջն է Թագաւորանիստ Մսըր քաղաքը մեծ և բազմամարդ, որ կէս մղոն Նեղոս գետէն հեռու է ։

Ձևն եռանկիւնի . շրջապատն է 10 մղոն . իբր 26 հազար տուն, և միլիոն մը բնակիչ կայ շրջակայ ժողովուրդով . ուստի մինչև 30 հոգի մէկ տան մը մէջ կը բնակին ։

Շատ երևելի հին շինուածներ և

պալատներ նաև ճամիներ կան Մսըր։ Հին ատենը 30 հազար Հայ կային· հիմա խիստ քիչ մնացին· ուր ունին եկեղեցի։

Այս գաւառին մէջն է հին Եգիպտոս և Աղեքսանդրիա· որ ետքէն շինեցին· հիմա 16 հազար մարդ կայ մէջը։ Բայց հին Աղեքսանդրիա շատ փառաւոր քաղաք էր, որ Աղեքսանդր Թագաւորը շինեց։ Ուր էր Թագաւորական պալատը խիստ մեծագործ և գեղեցիկ։ Նոյնպէս էր Պտղոմէոսի փառաւոր գրքատունը, որ անհամար գրքերով լեցուն էր մինչև 700 հազար գիրք կար։

Նաև շատ սքանչելի շինուածք էր Սերապիոն կուռքին տաճարը բլուրի մը վրայ· ուր 100 աստիճանով կելլէին։ Մինչև հիմա մէկ սիւնը կայ, որ է Սօմաքի, 90 ոտնաչափ երկայն միակտուր· և 25 ոտնաչափ շրջապատն է։

Շատ զարմանալի բաներ կան հինուց մնացած· մեծամեծ աշտարակներ սիւներով· և երկու կոթող (տիքիլի Թաշ)· և ուրիշ շատ սիւներ կան խորհրդաւոր գրուածներով հինուց մնացած։

Աղէքսանդրիայ մօտ է Փարոս կըղզին · որուն մէջ քարաշէն բարձր աշտարակ մը կար այնչափ զարմանալի շինած, որ եօթն սքանչելեաց մէկը կըսուէր · ուր կրակ կը վառէին ամէն գիշեր նաւերուն համար որ չի մոլորին :

Կա՞ն ուրիշ տեղեր :

237 · Միջին և ստորին Եգիպտոսի մէջն ալ հին ատենը շատ երևելի քաղաքներ կային : Ինչպէս է Սայտա, Թեբէ, Արեգ քաղաք, Թեբայիդ, և այլն :

Նաև անապատն սբյն Պօղոսի, և սրբոյն Անտոնի · որ ընդարձակ տեղեր ըլլալով անհամար ճգնաւորներ կային · և մինչև հիմա Ղփտիներէն կը գտուին ճգնաւորներ · ուր լեցուն արմաւենի ծառեր են :

Հին շէնքերուն մնացորդները մինչև հիմա կերևնան · նաև յայտնի է Լաբիւրինթոսին տեղը, որ հին ատենը ահագին շինուածք էր :

Ասն զի 12 մեծամեծ պալատներ էին մէկմէկու խիստ նման · և այնչափ ալ շէնքեր կային գետնին տակը, որ Թագաւորներուն գերեզմաններն էին . Լաբիւրինթոսը անանկ վարպետութեամբ շինուած էր, որ մէջը մտնողը ա՛լ դուրս չէր կրնար ելլել, կը կորսուէր ։

Այս տեղիս մօտ են Եգիպտոսի բուրգերը, որ 3 բարձր շինուածներ են այնչափ մեծ որ լեռան պէս կերեւնան։ Անուանոր մէկը որուն բարձրութիւնն է 499 ոտնաչափ . բոլորը ահագին մեծ քարերով շինուած են, որ 207 աստիճանով վեր կելլուի ։ Մէջը զանազան բաներ և սիւներ կան . նաև մեծ սօմաքի աւազան ։ Այս ահագին շինուածը 100 հազար աշխատաւոր շինեցին, 3000 տարիէն աւելի է . որ 7 սքանչելեաց մէկն է ։(Տե՛ս. 546) ։

Ո՞ր է Նեղոս գետ ։

238 . Այս գետս Հապէշիստանէն կելլէ, և մեծ պտոյտ ընելով կանցնի Արապստանէն 7 լեռներէ վար կիջնի սարսափելի կերպով . որուն տակէն մարդիկ կանցնին ։

Երբոր Եգիպտոսի կը մօտենայ երկուս կը բաժնուի . մէկը դէպ 'ի Րէշիտ կերթայ, մէկալը դէպ 'ի Տիմիադ . և եռանկիւնի Տելթա կղզին ձևացնելով՝ 5 բերնէ կը վազէ միջերկրական ծովը (168) ։

Այս գետէն զանազան առուներ բացած են . որ մայիսէն ետև առատանալու ատենը կը բանան ու բոլոր երկիրները ոռոգանելով կը պարարտացընեն . անանկ որ առանց աշխատանաց կը պտղաբերի երկիրը միայն սերմանելով ։

Այս պատճառաւ օդոստոսի երբոր ջուրը բաւական կաճի, մեծ ցնծութի՟ կըլլայ . բոլոր քաղաքացիք հոն կերթան հանդէսով առուները կը բանան ։ Ուստի հին ժողովուրդը կը պաշտէր այս գետը Փրկիչ կոչելով ։

Այս մեծ աշխարհքներն ինչո՞վ են շինուած ,
Այսչափ գեղեցիկ այնչափ մեծապանծ .
Խելքով գիտութեամբ երբեմն մեծցան ,
Երբ անկարգ եղան բան մը չի մնաց ։
Թէ գիտուն ըլլաս բարեպաշտ չըլլաս ,
Ի՞նչ օգուտ երբոր միտքդ է խաւարած .
Իմաստութեան հետ բարեսէր եղիր ,
Միտքըդ ըլլայ քեզ ճըրագ մը փայլած ։

Ծ. ՀԱՄԱՐ

Ի՞նչ ազգ են Բարբարոսները.

239. Այս անունը առած են Պէրպէր ազգէն. որ են սեւ Աֆրիկեցիք բնակիչ անապատի. որոնցմէ եկած են հիմակուան սեւ Արապները, որ դաշտերուն և անապատներուն մէջ աւազակութիւն կընեն։ Ծովին մօտ քաղաքներուն մէջ Ճերմակ Արապները և այլազգները կը բնակին. զորօրինակ Ալճէզայիր, Թունուզ, Տարապլուս, և այլն։

Բայց սեւերն են գազանաբարոյ, անգութ, և աւելորդապաշտ։ Իրենց կեանքն է նման գազանի, մինչև իրար կուտեն։ Ասոնց աշխարհքը Եգիպտոսէն կըսկսի մինչև Ֆէս կանցնի, երկայնութիւն է 1980 մղոն. իսկ լայնութիւն է 390։ Առջի տիրողներն եղան Փիւնիկեցիք, վերջը Արապները և Օսմանցիք տիրեցին. և զանազան տէրութիւն բաժնեցին։

240 . Այս Տրապոլսոյ աշխարհքը 420 մղոն երկայն ըլլալով կը հասնի Թունուզ Եգիպտոսէն սկսելով . որ իրեք քաղաք ըսել է . ուր զանազան ազգեր տիրեցին . ետքը Օսմանցոց անցաւ :

Սակայն քաղքին գլխաւորները կամայ կամայ գլուխ քաշեցին Թագաւորի պէս կը տիրէին : Հիմա իրենց գլխաւորը Տայի կըսուի որ ինքնագլուխ կը տիրէ . տարուէ տարի քիչ մը բան տալով Օսմանցոց :

Բուն բնակիչները Մուղրի են, որ առաջ ծաղկած էին քրիստոնէութբ̃ և արուեստներով . ետքը բոլորը դարձան : Յունաց ատենը հոս Հայ փաշայ մը կը կառավարէր . ուր փարթամ վաճառականներ կային :

Շատ երևելի մայրաքաղաքներ, կային այս աշխարհքիս մէջ . հիմա շատ աւրած են : Մինչև հիմա երևելի շինուածներու մնացորդներ, արձաններ, և գերեզմաններ կան, որ զարմանալի կերպով փորած են ապառաժէ, մինչև 25 հազար կելլէն :

Դաշտի մը մէջ ջրհորներ կան,

վրանին լատինի գրեր գրած . ուր առաջ մեծ քաղաք մը կար 100 գեղերով . հիմա բան մը չի կայ ։

Այն լեռներուն կողմը վայրենի մարդիկ կը բնակին, որ ոչ օրէնք գիտեն, և ոչ թագաւոր, ինքնագլուխ են ։

Այս տէրութեան մայրաքաղաքը Տարապոլուս կըսուի . որ առաջ շատ գեղեցիկ և հարուստ էր, բայց պատերազմի պատճառաւ շատ աւրեցաւ ։

Առաջ Հնդոստանու ապրանքը հոս կը հաւաքուէր . հիմա միայն քրքում (զաֆրան) և ուրիշ ապրանքներ կը հանէ նաւերով ։ Ասան գլի ունի նաւահանգիստ անպակաս զանազան նաւերով ։

Ուր է Թունուզ ։

241 . Այս աշխարհքը Տարապոլուսին ու Ճէզայիրին մէջ կիյնի . և 12 հազար մղոն ընդարձակութիւն ունի . որ առաջ Կարքեդոն կըսուէր . և շատ զօրաւոր տէրութիւն էր ։ Առջի բնակիչներն էին բարբարոս Արապներ . որոնց նախ տիրեցին Եգիպտացիք, վերջը Փիւնիկեցիք ։

Ահա ասոնք շինեցին Կարքեդոն

Հին մեծ քաղաքը, որ շատ տարի շատ պատերազմեցաւ Հռովմայեցոց հետ․ վերջապէս չի կրցաւ դիմանալ, ըն֊կաւ անոնց տակը, որ այն մեծ քաղաքը բոլոր կործանեցին․ որուն մէջ միայն 70 հազար զօրք կար։

Յետոյ նորէն Արաբներուն անցաւ Թունուզ․ և վերջի ատենները Օսմանեօլները կը տիրէին մինչև սուլդան Մ՝ուրատ, որ առաւ տիրեց․ ուստի 8 գաւառ բաժնուեցաւ այս տէրութիւնը, ուր իշխաններ կը կառավարէին։

Բայց քիչ ատենէն ետև Պէկ մը զըլին․ որ մինչև հիմա թագաւորի նման բացարձակ կը տիրէ Օսմանեան պաշտպանութե՟ տակը, որուն քիչ մը բան կը ղրկէ տարուէ տարի։

Ի՞նչ կրօն ունին։

242․ Հին ատենը կռապաշտ էին․ բայց Հռովմայեցոց տակն անցնելէն ետև երրորդ դարուն շատ ծաղկեցաւ քրիստոնէութիւնը, և շատ երևելի հայրապետներ ելան․ ինչպէս է Ս՟բն Կիպրիանոս, Տերտուղիանոս, Օգոստինոս, և՟ն։ Որ մինչև հիմա կը պա֊

տունէն քաղաքացիք, Թէպէտ այլազգ են ամէնքը :

Ո՞րն է մայրաքաղաքը :

243. Թունուզ կըսուի մայրաքաղաքը, որ 8 մղոն հեռու է ծովէն, մեծ և բազմամարդ. 100 հազար բնակիչ կայ մէջը : Պէկլին պալատը շատ փառաւոր և մեծաշէն է, զանազան աշտարակներով զարդարած, և 4 դուռ ունի :

Երևելի շինուածներ և դպրատուններ կան հոն. ուր տղաքը կը կրթեն, և աղէկ կը սորվեցնեն Թուաբանութիւնը և վաճառականութիւնը :

Այս քաղքին կարգը կանոնը Եւրոպայի նման կանոնաւոր է. անգործ և ծոյլ մարդ չի կայ. նաև մուրացկանութիւնը խիստ ամօթ է իրենց մէջ. ամէն մարդ պէտք է որ բանի հետ ըլլայ : Միայն իրենց չէյխերը անգործ և անառակ ըլլալով կիսամերկ կը մուրան :

Ո՞րն է Կարքէդոն :

244. Այս է հին Թագաւորանիստ քաղաքը, որ կը նշանակէ Նոր քաղաք. որ էր աշխարհքիս երևելի մէկ քա-

ղաքը, լեցուն գանձով վաճառականով և գիտութեամբ, նաև ամէն բարեկարգութեամբ :

Պատերը 30 կանգուն բարձր էին. չորս դին բոլոր մեծ աշտարակներով զարդարած էր. քաղքին շրջապատն էր 45 մղոն :

Նաւահանգիստը խիստ գեղեցիկ էր, և բերանը 720 ոտնաչափ ըլլալով շղթայով կը կապէին : Մէջը կղզի մը կար, որ ամէն ծովային զէնքերը հոն կը պահէին, և ծովապետ իշխանն ալ միշտ հոն էր :

Այս քաղաքը Հռովմայեցիք կործանելէն ետև Յունաց ատենը շինուեցաւ. բայց առջի մեծութիւնը գնաց (241) :

Հին շինուածներուն մէջ ջրի ճամբայ մը կայ, որ շատ երևելի շէնք է. կամարին բարձրութիւն է 130 ոտնաչափ, որ 60 մղոն հեռաւորութենէ կու գայ քաղաքը :

Ո՞ւր է Ճէզայիր :

245. Այս աշխարհքն որ զանազան կուսակալութի կը բաժնուի, Թունուզին ու Ֆէսին մէջ կիյնի. ընա-

կիչները հին բարբարոսներէն եկած են, բայց զանազան ազգերով խառնած են ։

Հին ատենը ինքնագլուխ Թագաւոր ունէր, յետոյ Հռովմայեցւոց նաև Արաբներուն անցաւ. որ քրիստոնէութիւնը ջնջեցին անկէ ետքը բոլոր ժողովուրդը դարձուցին ։

Շատ մեծ պատերազմներ քաշեց. վերջապէս Օսմանցիք Սպանեօլները այն կողմերէն հալածեցին, իրենց անցաւ. ուր փաշայ կը նստէր ։

Յետոյ զինուորները իշխելով փոխեցին տէրութիւնը Տայի դրին. որ թէպէտ թագաւորի պէս ինքնիշխան էր, բայց զօրքին ձեռքն ըլլալով, ուզած ատենին կը փոխէին Տային ։ Վասն զի զօրքը դաժանաբարոյ ապստամբ ըլլալով միշտ տէրութիւնը խռովութեան մէջ էր, թէպէտ զօրաւոր և քաջ մարդիկ էին ։

Անոնց գործքը միշտ աւազակութի̃ էր. և ծովի վրայ զօրաւոր ըլլալով Եւրոպացոցմէ բան կառնէին որ իրենց նաւերուն չի դպչին ։

Տային 40 զօրապետ ունէր որ իրեն խորհրդականներն էին. և 12 հազար պատրաստական զօրք որ տէրութի̃ը կը կազմէին ։ Նաեւ 30 հազար ալ Արապ ձիաւորներ ։ Հիմա այս աշխարհքին Գաղղիացիք տիրեցին ։

Ո՞րն է մայրաքաղաքը ։

246․ Տային Ճէզայիր մայրաքաղաքը կը նստէր․ որ է անուանի մեծ եւ բազմամարդ․ չորս կողմը բոլոր աշտարակներով ամրցած է ։ Վեց դուռ ունի եւ 16 հազար տուն կայ մէջը, իսկ շրջապատն է 8 մղոն ։

Արեւին տաքութենը համար ճամբաները խիստ նեղ շինած են, որ շուք ըլլայ․ զի տաք երկիրներ են, թէպէտ ծովուն մօտ է քաղաքը, ուր շատ նաւերով լեցուն է նաւահանգիստը ։ Քաղքին մօտերը քանի մը հին բերդեր կան ։

Այս տէրութիւնը 3 մասն կը բաժնուէր, Արեւելեան, Արեւմտեան, եւ Հարաւային․ ամէն մէկը առանձին Տայի ունէր, որ Ճէզայիրի Տայիէն կախումն ունէին ։

Այս գաւառներուն մէջ զանազան քաղաքներ եւ տեղեր կան․ բայց երեւելի բան մը չի կայ ։ Սակայն Ճէզայիրի եւ Մաղըրպի մէջ քանի մը քաղաք եւ բերդ կայ․ զորօրինակ ()-

րանս, որ Սպանիացիք առած են. և մինչև հիմա իրենց ձեռքն է ։

Իսկ Պօնքօ գաւառին բնակիչներն են ինքնագլուխ Արապ. որ Ճէզայիրլիներուն հետ մահուչափ թշնամի են. Սպանեօլներուն հետ խիստ աղէկ ըլլալով առուտուր կընեն ։ Իբր զի՝ անտառիկ լեռներուն մէջ ամըրցած ըլլալով վախ չունին. և իրենց թագաւորը կը կառավարէ հանդարտութեամբ ։

Ո՞ւր է Փէսի տէրութիւնը ։

247. Փէսի տէրութիւնը Ճէզայիրլիներէն կը սկսի, մինչև Ովկիանոս կը հասնի ։ երկայն 500 մղոն և լայն 200. բոլոր տարածութիւնը 80 հազար մղոն ըլլալով Փռանսայի կէսուն չափ կայ. որ է Սպանիայի դիմացը ։

Այս աշխարհք Մաղրըպ կըսուի, որ արևմուտք ըսել է. իսկ բնակիչներն են Մաւրիտանացիք, որ հին Պէրպէր կամ Բարբարոս ազգէն եկած են. հիմա Արապներուն հետ խառնուած են. ուր Հրեաներ ալ շատ կան ։

Շատ վաճառականութե՛ տեղ է. ուսկէ՛ց կելլէ շատ ոսկի և փղոսկր ։ Բայց Արապները վրանաբնակ են աանապատներուն մէջ : Շատ գաւառներ և քաղաքներ ունի :

Ն՞րէ օչօաւ :

248 . Այս տէրութիւնը հին ատենը աւելի զօրաւոր ըլլալով ինքնիշխան էր . յետոյ Հռովմայեցիք և Սարակինոս Արաբները տիրեցին :

Յուլիոս Կեսարին ատենը այնչափ զօրաւոր էին որ իրենցմէ օգնութիւն առաւ և յաղթութիւն ըրին : Զինուորները առիւծի մորթ կը հագնէին . և հասարակ ժողովուրդը ուրիշ կենդանիներու մորթ կը հագնէին :

Իսկ Արաբներուն ատենը այնչափ զօրացան որ գացին Սպանեօլի տիրեցին երկար ժամանակ : Այնպէս հիմա իրենց թագաւորը ինքնագլուխ է, Խալիֆէ և Սուլթան կըսուի : Ինքն է օրէնքը հաստատող իբր Շէյխիսլամ և փոխանորդ Մահումէտին . իբր զի Ֆադմային ցեղէն եկած է : Ասոր բոլոր հոգևոր և մարմնաւոր իշխանութիւնը իրեն ձեռքն է . որ 80 հազար զօրք ունի :

Ի՞նչ կրօն ունին :

249. Առաջ կռապաշտ էին. յետոյ քրիստոնէութիւնը շատ ծաղկեցաւ մինչև հինգերորդ դարուն ատենը. և երևելի գիտուններ ելան Սուղրիներէն : Բայց Արաբները աւրելէն ետև ամէնքը այլազգ եղան :

Սակայն օտարական քրիստոնեաներ շատ կան. վասն զի այնչափ դաժան չեն. անուշ բարք ունին, և բարակ մարդիկ շատ կայ մէջերնին, որ գիտութե տեղեակ են. մանաւանդ Թուաբանութե, երկրաչափութե, աշխարհագրութեան, աստեղաբաշխութեան, և բժշկութեան :

Եւրոպա շատ պարտական է այս ազգին. որ պատճառ եղաւ իրենց գիտութիւն սորվեցնելու. վասն զի երբոր Եւրոպա զուրկ էր այս ուսումներէն, Սուղրինները իններորդ դարուն Սպանեօլի տիրելով գիտութիւն մտցուցին Եւրոպա. որ յետոյ այսչափ ծաղկեցաւ :

Ո՞ւր կը նստի Թագաւորը :

250. Թագաւորանիստ քաղաքն է Ֆէս, որ իրեք քաղաք կը բաժնուի.

և առաջ ամէն մէկը զանազան իշխաններ կը նստէին, վերջը ամէնը մէկ ըրին։ Բայց գլխաւորը հին Ֆէս քաղաքն է. մեծ և բազմամարդ. 80 հազար բնակիչ ունի, և զարմանալի գեղեցիկ շինուածքներով զարդարած է. նաև թուաբանութեան և երկրաչափութեան դպրոց ունի։

Մեծ ջամի մը կայ երկայն 150 կանգուն և լայն 80. իսկ շրջապատը կէս մղոն. 30 դուռ ունի և 400 լուացուելու աւազան կայ մէջը։

Ինքնակալը Մէքնէս քաղաքը կը նստի, որ 30 մղոն հեռու է Ֆէսէն. ուր առաջ 300 հազար բնակիչ կար, հիմա այնչափ չէ. նաև 15 հազար Հրէայ կայ։

Իսկ քրիստոնեաները քիչ են, որ Սպանեօլցի կրօնաւորները կը հովուեն. ուր վանք ալ ունին։ Թէպէտ Եւրոպացի դեսպանները Ֆէս կը նստին։ Այնպէս զանազան գաւառներու մէջ Եւրոպացի վաճառականներ պակաս չեն. ուր հին ատենը շատ փարթամութի՟ և մեծութի՟ կար, ինչպէս է Թէմէնա գաւառը, Բըկար, Հապաթ, Թիֆ, Կարէթ, Իուս, Մաղըրպ առանձին, և այն.

որոնք ընդհանուր անուամբ Մաւրիտանիա կըսուին :

Ո՞ր է Պիլէտ-ուլ-ճէրիտ :

251 . Այս ընդարձակ աշխարհք՝ Ֆէսին մէկալ կողմը կիյնի . որ ըսել է Արմաւենիի քաղաք . վասն զի տաք ըլլալով, շատ արմաւենի կայ . Թէպէտ օդը լաւ է , ոչ հիւանդութիւն ծաղկի կայ և ոչ ժանտամահ :

Բնակիչներն են բարբարոս խառն Արապներուն հետ . որ Թափառական կը շրջին իրենց անասուններովը . և առանց Թագաւորի ինքնագլուխ են :

Բայց ՚ի վայրենիներէն ուրիշ ժողովուրդներ ալ կան զանազան քաղաքներու մէջ : Այս աշխարհքին մէկ մասը անապատ է . և 11 գաւառ ունի , ուր Ֆէսի տէրութեան իշխան կամ Պէկ կը նստի :

Ի՞նչ է Սաառա :

252 : Սաառա անապատ ըսել է . որ է ընդարձակ անապատ աւազոտ 60 օրուան ճամբայ . որուն վրայէն անցնելով խիստ տաք կըլլայ : Միայն փուշ կը բուսնի հոն , ու մեծամեծ

օձեր և կարիճներ կան ։ Բայց տեղ տեղ քաղաքներ շինած են, և գետեր կան ։

Բնակիչները կէս մը բարբարոս են կէս մը Արաբ · որ զանազան ցեղ կը բաժնուին, և ունին իշխան դատաւոր · որոնք ուրիշ ցեղերէն կուգան զիրենք կը կառավարեն · զի իրենք կարդալ բան չգիտեն ։

Այս ժողովուրդը վայրենի ըլլալով՝ միայն այլազգին ըլլալ գիտեն, ուրիշ բան չգիտեն ։ Ասոնց մարմինը սևագոյն է, միայն հաստ շապիկ մը կը հագնին · և գլուխնին սև բան կը փաթթեն ու ծայրը վար կը կախեն, և անով իրենց բերանը կը ծածկեն · զի շատ մեծ ամօթ սեպելով ամենևին բերաննին մարդու չեն ցըցներ, օրը անգամ մը կերակուր կուտեն շատ կաթ կը խմեն ։

Ասոնք բոլոր գող ու աւազակ են · ոմանք աւազին մէջ բնակարան շինած են · տեղ տեղ գեղեր ալ ունին, շէյխերը զիրենք կը կառավարեն ։ Ու այս անապատը 6 մեծամեծ անապատ կը բաժնուի ։

Արդ այս մեծ աշխարհ մարդուս համար է,
Որ իմաստութեամբ կարգէ կանոնէ.
Բայց երբ ինքն է բիրտ կարգ կանոն չունի,
Աշխարհըս ալ կըլլայ տեղ մը անբանի:
Ջանա՛ որ շինող ըլլաս աշխարհի,
Շահող ընկերաց ազգիդ ալ բանի.
Եթէ միանգամ կանոնէ ելլես,
Այս անբան մարդկանց կարգը կը մտնես:

ԾԱ. ՀԱՄԱՐ

Ո՞ւր է Նիգրիտիա:

253. Այս աշխարհքը Սահարայի ու Եթովպիայի մէջն է. և այնչափ ընդարձակ է, որ Եւրոպայի կիսուն կը հաւասարի: Նաև արեգակը վրայէն անցնելով սաստիկ տաք կընէ:

Բնակիչները սաստիկ սև են. որ առաջ վայրենի ըլլալով ոչ օրէնք ունէին և ոչ իշխան. այլ անասունի նման ինքնագլուխ կը շրջէին: Թէպէտ կռապաշտ էին, բայց կուռք չունէին. միայն արեգակին ելած տեղը երկրպագութիւն կընէին:

Երբոր Արաբները եկան ասոնց տիրեցին, բոլորը այլազգ ըրին, ու իրենց մէջ արուեստ և օրէնք մտցուցին, և անկէ ետև առուտուր ալ սորվեցան։ Սակայն շատ չանցաւ իրենց ՚Նիկրիտացի զօրապետը թագաւորին ցեղը վերցուց, ինքն եղաւ թագաւոր. և մինչև հիմա իրենք կը տիրեն. շատ գաւառներ կը բաժնուի այս տէրութիւնը, զորօրինակ Թօմպուգ, Սենեկալ, և այլն։

Ի՞նչ բարք ունին։

254 ։ ՚Նիկրիտացիք քաղցրաբարոյ և ուրախ են. այնչափ երաժշտութիւն կը սիրեն, որ ամէն իրիկուն դուրս կելլեն՝ ու բան չալելով կը խաղան։ Անոնց ստակը ոսկիի կտորտուկ է. և փարայի տեղ ծովու խխմունքներ կը գործածեն։

Կնիկներուն երեսը միշտ բաց է. թէպէտ գերի կնիկները բաց շրջելով ուտելու բան կը ծախեն։ Ամենեւին Հրէայ չեն խոթեր հոն, զի մեծ ատելութիւն ունին։

Այս ազգը Եւրոպացոց նման շատ թագաւորներ ունի. բայց Թօմպուգին թագաւորը ամենէն մեծ և զօրաւոր ըլլալով շատ մանր թագաւորութիւններ ունի տակը։ Իրեն գանձը բոլոր ոսկի տախտակներ են, այնչափ շատ, որ միայն մէկ տախտակը իբր հազար հօխայ կու գայ ։

Ունեցած զօրքը անթիւ է. միայն 3 հազար ձիաւոր ունի ։ Ներքեւն մեծ փառքով քաղաքները կը պտըտի ուղտի վրայ հեծած, և շատ ձիեր ալ ետևէն ։

Սովորութիւն ունին, որ երբ մէկը Թագաւորին քովը կերթայ՝ պէտք է որ ծնկան վրայ գալով գլուխը մինչև գետինը ծռէ, ու գլխուն վրայ աւազ ցանէ ։

Ս՛ուր նը Նուպի ։

255. Թագաւորանիստ քաղաքն է Թօմպուգ, որ մեծ և բազմամարդ է. բայց անշուք են շէնքերը ։ Ունի մէկ բերդ մը և մեծ ջամի մը ։ Նոյնպէս կան քանի մը մեծ քաղաքներ՝ ինչպէս Կապրա. և ուրիշ զանազան գաւառներ և քաղաքներ ։

Մօտ եղած տէրութիւնները թէպէտ շատ փարթամ են ոսկիով լեցուն, այլ վայրենի ըլլալով իրենց քաղաքն ալ անշահ են ։ Այս երկիրներէն շատ պիտանի ապրանք ելլելով Եւրոպացիք շատ վաճառականութիւն կընեն ։

Ո՞ւր է Սէնէկալ։

256 ․ Այս աշխարհք մինչև Ովկիանոս կը տարածի, և շատ զանազան կենդանիներ և բուսեր ունի ։ Մայիսին խիստ տաք կընէ, և սեպտեմբերէն մինչև յունիս տաք ու չոր է, ծառերը բոլոր ծաղկած ։ Իսկ յունիսէն մինչև սեպտեմբեր անձրև կու գայ և օդը ապականելով շատ հիւանդութիւններ կըլլան ․ մինչև վրայի ստակնին կը ժանկոտի և մարմիններնուն մէջ որդ կը գոյանայ 6 ոտնաչափ երկայն ․ որ երբ ատենը կու գայ՝ կը ծակէ դուրս կելլէ կամաց կամաց ․ որ փայտի մը վրայ փաթթելով կը հանեն ։

Ո՞ւր է Գամպիա ։

257 ․ Այս աշխարհքը Սէնէկալին մասն է, բայց այնչափ հարուստ է, որ հողը լեցուն է ոսկիով, և որչափ որ փորեն, այնչափ ոսկի կելլէ ․ թէպէտ հազիւ 8 ոտնաչափ կը փորեն թող կուտան ։

Բնակիչները կուտան թէ ոսկին հոգի ունի, ուստի երբոր կը փորեն ու չեն գտներ, կըսեն թէ խորամանկ ըլլալով իմացաւ փախաւ ։

Նմանապէս Սենեգալցիք, որ մօտ են, շատ ոսկի ունին, ու աղի հետ կը փոխեն․ վասն զի հոն աղը շատ ծանրագին է․ ուր Մաղրըպները 70 օրուան ճամբայէ կը բերեն ։

Իրենց օդը անշահ ըլլալուն համար՝ կտոր մը աղ ջուրը կը ձգեն և երբոր կը խմեն հոգի կառնուն, և անով իրենց առողջութիւնը կը պահեն ։

Ասոնց գետին մէկալ կողմը անծանօթ ազգ մը կը բնակի․ հոն մարդ չի կրնար երթալ․ գետին ասդին վաճառականները աղ կը դնեն, ու կը հեռանան անկէ ։

Յետոյ մէկալ կողմէն նոյն անծանօթ մարդիկ աղը կառնեն, և տեղը ոսկի կը դնեն կերթան ։ Անկէ ետև վաճառականները կերթան ոսկին կառնեն, և ամէն տարի առանց իրար տեսնալու այսպէս վաճառականութիւն կընեն ։

Ո՞ւր է Նուպիա ։

258․ Այս աշխարհք է Նիկրիտիայի ծովեզերեայ կողմը, այնչափ ընդարձակ է որ 11 թագաւորութիւն կը բաժնուի․ բայց շատը կռապաշտ ըլլալով վայրենի են և երևելի քաղաք մը չունին։ Պարզամիտ ըլլալով օտարականը կը սիրեն․ իրենց գլխաւորները այլազգ են։ Նիկրիտիայի ծովուն մէջ մէկ քանի կղզիներ կան, նաև գլուխ Պալարի բռնած սարը հան է․ որ շատ երկնցած է ծովուն մէջ և անուանի տեղ է նաւավարներուն։

Կորէա կղզին Հոլանտացիք գտան․ վերջը Ինկլիզները տիրեցին․ որ իրենց նաւերուն շատ հարկաւոր է։ Մէկ քանի մանր կղզիներ ալ կան Սենեկալ գետին բերանը որ Եւրոպացոց ձեռքն են։ Այս գետը լեցուն է Կոկորդիլոս կենդանիներով, որ գերանի նման կերթան ջրին վրայէն։

Այս կողմս Փորդուքալները բնակութիւն ունին, որ կռապաշտներուն հետ կը բնակին․ բայց ունին եկեղեցի և քահանայ։

Իսկ Պիսեան կղզիներն են 14․ բնակիչները Բաւէլ ազգէն են, բոլորը կռապաշտ․ իրենց թագաւորը կայր է․ բայց անգութ օրէնք ունի, որ պզտի յանցանքով մը մարդը կը ծախէ, զի ուրիշ պատիժ չի կայ հոն։

Շատ անգամ դրացի մը կերթայ թագաւորին կը ծախէ դրացիին տունը առանց անոր գիտութեանը · ան ալ մէկէն կը տիրէ , ու նորէն տիրոջը կը ծախէ ։

Բնակիչները գրեթէ մերկ կը շըրջին , և կիներուն մարմինը զանազան գունով ներկած է ։ Ոմանք հեզ են և ոմանք գազանաբարոյ · որ քիչ մը նեղուի՛ տեսնեն յուսահատելով ծովը կիյնին և կամ կը կախուին ։

Որովհետև իրենց առջին մեռնիլը գերի ըլլալէն աղէկ է · ուստի կը ջանան որ յանցանք չընեն ։ Բայց 'ի իրենց կուռքէն Ճերմակ մարդիկներն ալ կը պաշտեն · երբոր Եւրոպացիք հոն գացին , աքաղաղ մը բերին իրենց զոհ ըրին , նաև նաւուն ալ պատիւ ըրին իբր հոգիաւորի · երբեմն շունն ալ կը զոհեն ։

Երբ իրենց թշնամիներէն 'մարդ կը բռնեն , գլուխը կը կտրեն մորթը հանեն կը չորցնեն և անով իրենց տունը կը զարդարեն ։ Որուն տունն որ աւելի գլխու մորթ կայ , շատ մեծ և զօրաւոր մարդ է ։

Իսկ Ոէռալիան նահանգին բնակիչները թէպէտ անհամար կուռքեր կը պաշտեն, բայց հայր Աբրահամի կուտան ու Թլփատութիւն կընեն, և ալէս ալէս սովորութիւններ ունին: Երիկ մարդիկ ունքերնին կածիլեն· մօրուքաւոր են, և ամէն օր մազերնին կը զարդարեն:

Ամէն գեղ պար խաղալու դպրատուն կայ, և հոն ծեր մը իրենց կը սորվեցնէ: Ուստի ամէն տարի ժողվուրին կը խաղան, որ տեսնեն Թէ որչափ առաջ գացած են: Նաև հոն կու գան կարիճները հաւնած աղջիկնին կառնեն:

Նիկրիտիա շատ առիւծ կը գտնուի· և տեսակ մը կապիկ կայ որ մարդու նման ըլլալով երկու ոտքի վրայ կը շրջի: Երբ խեցմորթ մը կը տեսնէ բացուած, կամաց մը կերթայ քար մը կը ձգէ մէջն ու բանէ կուտէ: Պզտիկունէ առենը բռնեն կը սորվեցնեն, որ ցորեն կը մաղէ, հորէն ջուր կը քաշէ, միս կը խորվէ, և ուրիշ շատ ծառայութիւն կընէ:

Արդ այս աշխարհքներ մարդուն են տրուած,
Ոչ անխուծներուն և ոչ գազանաց·
Զի մարդուն խելքն է պահապան երկրիս,
Կարգող կանոնող ամէն աշխարհաց:

՚Նայէ որ խելքըդ միշտ պահես փայլած ,
Որ նախ քեզ լոյս տայ և ամէն տեղաց ·
Չըլլայ նըմանիս բարբարոս ազգաց ,
Որոնց աշխարհքն է մութ խաւար տիրած ։

ԾԲ. ՀԱՄԱՐ

Ո՞ւր է Կուինէա ։

259 · Այս աշխարհք Ափրիկէի գլխաւոր մասն է արևմտեան Ովկիանոսին դին · օդը անշահ և շատ տաք է ։ Ամառը հոկտեմբերին կըսկսի և կը տևէ մինչև մարտ · իսկ ձմեռը ապրիլէն մինչև սեպտեմբեր կերթայ սաստիկ անձրևներով ։

Շատ բազմամարդ երկիր ըլլալով զանազան տէրութի կը բաժնուի ։ Շատը վաճառական են, և իրենց վաճառքն են ոսկիի մանրուք, որ գետերէն կը ժողվեն, նաև ՚Նիկրիտիայէն ալ կը բերեն · փղոսկր, որ շատ կայ հոն · և գերի, որ Եւրոպացիք գնեն ու Ամերիկա կը տանին ։

Ուստի ամէն տարի Եւրոպայէն 6 միլիոն եալտըզ ոսկիի երկաթեղէն, կտաւեղէն և ուրիշ բան կու գայ ։

Ծովու մօտ եղած բնակիչները առուտուրի մէջ ըլլալով քիչ մը բարակ են . բայց ներսի ժողովուրդը բոլոր վայրենի են ։

Ասոնց տները եղեգներով և տերեւներով շինուած են . մէջի բաներն են սապատ, փսխաթ (խսիր) և կաւէ ու դդումէ ամաններ . հագուստնին կապերտ է մինչև մէջքերնին . իսկ կերակուրնին որս և ձուկ . չունին տեղեկութիւն բարակ արուեստի ։

Ունէ՟ն Ռափաւար ։

260 . Որովհետև այս ազգը զանազան ցեղ բաժնուած է տարբեր բընութ՟ք և սովորութ՟ք, ամէն ցեղի ծերերը կը կառավարեն . բայց մէկը միայն կընտրեն որ ամենուն հրամայէ ։

Տեղ կայ որ քուրմերը թագաւորութ՟ի կընեն . թէպէտ ամէն մարդ իրեն կուռք մը կը շինէ ու կը պաշտէ . բայց քուրմերն ալ մեծապէս կը պատուեն, կարծելով թէ անոնք են չար հոգիներուն բարեկամը . ուստի կախարդութեանց շատ կուտան ։

Շատ այլազգիներ ալ կան Արապներուն նման . քիչ մ' ալ քրիստոնեայ կայ, որ Փորթուգալցիներուն քարտզութեամբ լուսաւորած են ։

Փռանսըզները հոն շատ համարձակութիւն ունենալով, Թագաւորէն հրաման առին ու քարտզիչներ տարին. որ յայտնի քարտզելով շատ մարդ դարձուցին ։ Բայց Անկլիզները ու Հօլանտացիք քուրմերը ոտք հանեցին, ու յանկարծ օր մը կրակը տուին եկեղեցին երեցին, և շատ քրիստոնեայ ջարդեցին ։

Նորէ Գաւառ ։

261. Առաջ այս աշխարհքը անծանօթ էր Եւրոպացոց. բայց 450 տարի առաջ Փռանսայէն երկու նաւ գացին հոն երկաթ ձգեցին ։ Որովհետև սև ըլլալով բնակիչները ճերմակ մարդ չէին տեսած. երբոր զանոնք տեսան զարմացան, և ամէն ցեղէ եկան հոն դիզուեցան ։

Անոնք տեսնելով թէ Եւրոպացիք իրենց հետ անուշութեամբ կը վարին. պարգև ալ տուին. իրենք ալ անոնց բերին շատ փղոսկր, ամպէր, մորթ, և այլն ։ Եւ այսպէս ամէն տարի հոն երթալով, և իրենց ապակեղէն ու երկաթեղէն բաներ տանելով առուտուր կընէին ։ Անկէ ետև ամէն ազգ սկսաւ նաւ ղրկել այն կողմերը, և անբաւ գանձ կը վաստըկէին մինչև հիմա Եւրոպացիք ։ (Տե՛ս Ովկիանոսն) ։

Քանի՞ կը բաժնուի ։

262 . Այս աշխարհք վեց մեծ տէրութիւն կը բաժնուի, առջինը կըսուի Եզերք պղպեղի . բոլոր երկիրը լեցուն է այս ծառերով որ է վարդի նման ։ Այս երկրին մէջ շատ գաւառներ և ժողովուրդներ կան, որ զանազան սովորութիւններ ունին ։ Երկրորդ կըսուի Եզերք փղոսկրէից, որ է Ովկիանոսի մօտ, ուր շատ փիղ ըլլալուն համար, Եւրոպացիք շատ փղոսկր կառնեն անկէ, և մեծ առուտուր կըլլայ ։

Բնակիչները երկու կը բաժնուին Չար ազգ, Բարի ազգ ։ Չար ազգը արևելեան կողմերն են գազանաբարոյ վայրենի մարդիկ . որոնց ակռան խիստ սուր է . իրենք ալ անանկ կը սրեն, որ շան պէս մարդ կը պատռեն ։

Իսկ բարի ազգը անոնցմէ անդին են, որ ծովը կը պաշտեն . երբոր Եւրոպացոց նաւը կը տեսնեն, միաբերան կաղապաղակէն ուրախութիւն · բայց կը վախնան անոնց նաւն երթալու · մինչև որ Եւրոպացիք ծովուն ջրովը աչքերնին չի լուան՝ իրենց չեն մօտենար · որ անոնց երդումն է ։

Երուդը կըսուի Ենիսէի [illegible] շատ ոսկի ելլելուն համար · խիստ տաք և վնասակար է օդը ։ Ամառը կարմիր անձրև մը կու գայ հոն շատ վնասակար, մինչև ամէնքը տուն կը փախչին · զի ամէն բան կապականէ, լաթերնին ալ կը փտեցընէ ։ Նմանապէս մէկ սաստիկ հով մը կելլէ, որ բոլոր կենդանիները կը մեռցընէ · մարդ չի կրնար դուրս ելել ։

Այս աշխարհքին ոսկին խիստ ազնիւ է · որ գետերէն և հանքերէն կը հանեն ։ Պատուական աղ կելլէ, որ ներսերէն կու գան կառնեն, մէկ բուռ մը աղին՝ երկու գերի կուտան ։

Աստեղայ շները չեն կրնար հաչել · բնակիչները կը շատցընեն ու կուտեն ։ Շատ զարհուրելի գազաններ, օձեր, և մողէսներ կան, որ եղջիւր և սուր ակռաներ ունին ։

Բնակիչներն ալ գազանի նման անգութ են · թէ որ իրենցմէ մէկը հիւընդնայ ձգեն կը փախչին · թէ որ գերի և ստակ չունենայ անանկ կը մեռնի. մինչև զաւակը հայրը կը ձգէ անտէր՝ որ կը մեռնի, ու մարդու հոգը չէ. իսկ թէ որ ըռընտնայ նորէն կընդունին :

Խիստ ուրախ են, և այնչափ խաղալ կը սիրեն, որ եթէ մէկին տունը երի, չեն ձգեր խաղն ու երթար մարեր. զի աւելի կուզեն իրենց ունեցածը կորսնցնել, քան թէ ուրախութենէն ետ մնալ քիչ մը ատեն :

Այնչափ հպարտ են, որ մեծերը աղքատներուն հետ չեն խօսիր, ու միշտ առաջնին կը նային, թէպէտ Եւրոպացոց հետ աղէկ են :

Ասոնք երկու կուռք կը պաշտեն. մէկը ճերմակ մէկալը սև. ճերմակը բարի ըլլալով՝ կըսեն թէ Եւրոպացոց ա͞ծն է. իսկ սևն է իրենց չար ա͞ծը :

Նաև մեծամեծ լեռներ ալ կը պաշտեն. երբեմն կերակուր կը տանին լեռներուն տակը կը դնեն, որ կուռքերն ուտեն :

Երբոր ամպ կը գոռայ՝ սաստիկ վախնալնուն չորս դին կը փչեն, ու թևերնին բանալով Եւրոպացոց ճերմակ ա͞ծը կաղաչեն, որ զիրենք պահէ : Եւ ամէն տարի խենդ կերպերով իրենց չար ա՟ծը կը հալածեն , ու քաղքէն դուրս կընեն ։

Առուստուրի այնչափ ճարպիկ են և թուաբանութեան այնչափ յաջող , որ առանց գիր և բան գիտնալու բարակ հաշիւները քիչ ատենին մէջ կը կատարեն . մինչև Եւրոպացիք կը զարմանան ։

Այս տէրութե՟ մէջ շատ երևելի գաւառներ , և զանազան ազգեր կան , որ ինքնագլուխ են . զորօրինակ Փէթու , Ագրա , և Խասինի ։ Ասոր բնակիչներն են վայրենի և խաբեբայ , գողութիւնը իրենց մէջ մեծ պատիւ է ։

Այնչափ ագահ են որ ոչխարի մը կամ հաւի մը համար մինչև 8 օր կուլան ։ Միշտ կը ջանան որ ոսկին շատցընեն . թէպէտ իրենք մերկ և ողորմելի են ։ Ամէն առտու կերթան գետին քով կը լուացուին ու աղօթք կընեն ։

Բոլորը սև են և վրանին մազ չի կայ , որ եղով կը փայլեցընեն ։ Գրեթէ մերկ կը շրջին . բայց իրենց մեռելը աղնիւ կտաւով լաւ կը փաթթեն , և ոսկիի կտորուանքով կը զարդարեն . կարծելով թէ այսպէս շատ պատիւ կը գտնեն մէկալ աշխարհքը ։ Ասոնց բնակարանը ողորմելի խըրճիթ է, դուռը այնչափ պզտիկ որ օձի պէս սողալով կը մտնեն ․ ամենեւին ծակ մը չի կայ, եւ գիշերը կրակ կը վառեն գազաններուն վախէն ․ ու ոտքերնին դէպ 'ի կրակը կը պառկին ։

Ո՞ւր է Երկիր Գերեաց ։

263 ․ Այս աշխարհք չորրորդ մասն է Գուինէայի, ուսկից շատ գերի կառնեին Եւրոպացիք ․ որ է ընդարձակ Թագաւորութիւն Արտրայ ․ Թագաւորն է ինքնիշխան, որ Աստուծոյ պէս կը պաշտեն ։

Կերակուր կերած ատենը զինքը մարդ չի կրնար տեսնել ․ գինի խըմած ատենը թէ որ մէկը Թագաւորին նայի, կը մեռցնեն ․ վասն զի խըմելու ատենը նշան մը կուտան եւ ամէնքը երեսի վրայ կիյնին ։ Երբեմն Թագաւորին քով տղայ մը կը քնանար ․ երբոր նշան տուին՝ տղան արթընցաւ, տեսաւ որ գինի կը խմէ ․ քրմապետը տղան մորթեց, ու արիւնը Թագաւորին վրայ ցանեց, որ չար պատահմունք մը չի գայ ։

Նոյնպէս Թագաւորին կերակուր եկած ատենը ամէնքը երեսի վրայ կիյնին, ու որ կերակուրը տեսնէ, կը մեռցընեն:

Ասոնք բոլոր կռապաշտ ըլլալով անհամար կուռք կը պաշտեն· բայց քաղաքական են, և առուտուրի աչքաբաց:

Գիր կարդալ չունին, սակայն երկայն թելի մը վրայ ամէն բան կը համրեն, և գրի պէս կը կարդան զանազան կապերը:

Այս տէրութե՛ տակն եղած գաւառները գրեթէ բոլորը միակերպ են: Բայց տեղ կայ որ մեծ մեծ ծառեր կը պաշտեն:

Ոմանք քիչ մը նեղութեան համար զիրենք կը թունաւորեն, և կը մեռցընեն· ոմանք ալ բան չուտելով կը մեռնին մանաւանդ գերիները: Շատը սաստիկ գող են:

Ո՛չէն Լուսայէփ:

264· Ասոնք ալ ինքնագլուխ ազգ են, և այնչափ կը պատուեն իրենց իշխաններն որ երբ տեղ մը հանդիպին, մէկէն ծնկան վրայ գալով իրեք անգամ գետինը կը պագնեն· և մինչև որ չերթայ, չեն ելլեր անկէ. նաև ոտքերնին չեն ցցըներ մեծամեծներուն:

Զաւկըներն ալ ասանկ պատիւ կընեն իրենց հօրը. և բան մը տուած ատեննին ծնկան վրայ կու գան երկու ձեռքով կու տան պատուելու համար:

Երբոր թագաւորը կը մեռնի, մեծ փոս մը կը փորեն և 8 կնիկ թագուհիներէն հետը կը թաղեն ողջ ողջ, յետոյ քանի մը թագաւորական մարդիկ ալ ողջ կը թաղեն, որ անդին իրենց ծառայութիւն ընեն:

Թագաւորին անդրանիկ որդին հովիւներուն քով կու տան, որ անոնք մեծցընեն. և ամէն ծառայական գործքերու սորված ըլլան. անոր համար թագաւորը խիստ թանձրամիտ է:

Օրէնք ունին որ ամէն ծնողք կրնայ իր զաւակը ծախել. երբեմն թագաւորն ալ իր թագուհիներէն շատը կը ծախէ:

Ի՞նչ կը պաշտեն:

265. Ասոնք ալ անհամար կուռք կը պաշտեն. նաև կըսեն թէ ձեր-

տակ մարդկանց ա̃ծը բարի է․ իսկ մեր ա̃ծը չար է, և անողորմ․ պէտք է պաշտել, որ մեզ չի ջարդէ ։

Եւրոպացի քարոզիչները շատ անգամ իրենց քարոզեցին, թէ ամենուս Աստուածը մէկ է՝ բարի և ողորմած, բայց մտքերնին չի փոխուեցաւ ։

Ասկէ 'ի զատ ծովը կը պաշտեն ձկանց համար, ծառ կը պաշտեն իրենց կենացը համար․ նաև գորտի ձևով սև կուռք մը կը պաշտեն, որ իրենց լաւ խորհուրդ տայ․ և ինչ որ ընեն անոր քուրմին կը հարցընեն ։

Ամենէն աւելի մէկ ողջ օձ մը կը պաշտեն, որ երկայն է 7 ոտնաչափ, գլուխը մեծ, աչքը խոշոր ու բաց․ մարդու չափ հաստ է ։ Բայց մարդու վնաս չի տար, և թոյն չունի ։

Այնչափ բազմացած են որ բոլոր ճամբաները լեցուն շան պէս կը պըտըտին ։ Ամենևին մարդ չի կրնար անոնց դպչիլ․ թէ որ յանկարծ դըռնէն ներս մտնեն, պէտք է որ ընդունելով բան կերցընեն մինչև որ ինքնիրեն երթայ․ չեն կրնար բռնութե̃ դուրս հանել ։

Անգամ մը օձ մը մտաւ Հօլանտացւոց բնակարանը՝ 15 օր մնաց, թագաւորը կով մը զրկեց որ կերակրեն օձը ։

Ինկիլիզները չգիտնալով գիշեր մը ատոնցմէ օձ մը կը մեռցընեն . առաւօտուն անհամար ժողովուրդ վրանին թափեցան, ամէնքը ջարդեցին ու տեղերնին ալ երեցին ։

Երբոր իրենք օձ մը կը տեսնեն, կը սիրեն, և գրկելով կերակուր կուտան . վասն զի մեծ բան կը սեպեն այն գարշելի կենդանին պատուելը ։

Հին ատենը Իւտայիք Թշնամիներուն հետ պատերազմած ատեննին, այս օձերէն օձ մը կու գայ Թշնամիներէն իրենց բանակը ։ Քրմապետը տեսնելով թէ անփսաս կենդանի է՝ աւելորդապաշտութեամբ բարի նշան կարծեց, ու գիրկն առաւ վեր վերցուց իրենց զօրքին ցցուց ։ Ասոնք ալ երկրպագութիւն ըրին ու սիրտ առնելով սկսան ծեծկուիլ, և այնպէս յաղթեցին իրենց Թշնամեացը ։ Ասկէ ետև տաճար մը շինեցին, ու սկսան պաշտել ։

Երբոր օձը կը սատկի, տեղը ուրիշ մը կը գտնեն քուրմերը, ժողովուրդը կը խաբեն, թէ միշտ ողջ է այն առաջին օձը . զի քուրմերէն 'ի զատ մարդ չի կրնար տեսնել այս օձը ։

Այս տէրութե̃ մէջ ամէն քաղաք տաճար շինած է, մէջը օձ մը դրեր կը պաշտեն ։ Երբոր օձին տօնը կու գայ, մեծ հանդէսներով թափոր կելլեն ։ Ասոնց քրմուհիներն ալ մեծ պատիւ ունին ։

Թագաւորանիստ քաղաքն է Սաւի . որ 12 մղոն հեռու է ծովէն, մեծ է, բայց անշուք ։ Եւրոպացոց դեսպաններն հոս կը նստին . և մեծ ըզգուշութեան մէջ են որ չըլլայ թէ օձերուն մարդ դպչի ։

Ո՞ւր է Գինէն ։

266 . Այս ընդարձակ տէրութիւնը հինգերորդ մասն է Կուինէայի, բնակիչները քաղաքավար և առատաձեռն են . իրենց հին սովորութե̃ վրայ կը մեռնին . ոչ միայն իրար շատ կը սիրեն, այլև Եւրոպացիներն ալ կը պատուեն, բաց 'ի Փորդուգալցիներէն ։ Անանկ որ եթէ մէկը իրենցմէ Եւրոպացոց ծառա նայի, մէկէն ձեռքն ու ոտքն կը կապեն ու գլուխը կը կտրեն ։

Ամէնքը մերկ կը շրջին մինչև որ

կարգուին , երբոր լաթ հագնելու հրաման կառնեն Թագաւորէն , մեծ ուրախութիւն կընեն : Շատ որկրամոլ են , և մսեղէն կերակուր շատ կուտեն :

Երեւան քաղքին բնակիչները սաստիկ սովորութիւններ ունին : Երբոր իրենց երկու տղայ միատեղ կը ծնին , մայրն ու տղաքը մեռցնելով զոհ կընեն դիւին , որ մօտ անտառին մէջ կը բնակի կըսեն :

Երբոր Թագաւորը կը մեռնի , մեծ և խորունկ հոր մը կը բանան բերանը նեղ . հոն կը ձգեն Թագաւորին մարմինը , յետոյ կնիկներէն և ծառաներէն ալ շատ մարդ ողջ հոն կը ձգեն , ու բերանը կը գոցեն : Գիշեր ցորեկ ժողովուրդը հոն է . բայց առաւօտուն հորին բերանը կը բանան ու Թագաւորը կը հարցընեն : Թէ որ ներսէն ձայն մը լսեն , մէկէն կը գոցեն բերանը :

Քանի մը օր ասանկ ընելէն ետև , երբոր կը տեսնեն որ ձայն չի կայ ու ամէնքը զոհ եղած են Թագաւորին , նոր Թագաւորին իմաց կուտան . ան ալ հանդէսով հոն կու գայ , և հորին վրայ մեծ քար մը դնել կու տայ , և նոյն քարին վրայ շատ կերակուր կը գտնէ ։ Ուր ժողովուրդը բոլոր նոյն գիշերը այնչափ կուտեն կը խմեն, որ կը կատղին կելլեն ճամբաները կիյնին ուր որ գտնեն գլուխը կը կտրեն, և կը բերեն նոյն հորին մէջ կը ձգեն իբր նոր զոհ ։

Թագաւորը թէպէտ ինքնագլուխ է, բայց ժողովներ ալ ունի և անոնցմով կը կառավարէ ։ Ասոնք մեծ ա՟ծ մը կը ճանչնան, որ կը կառավարէ աշխարհք․ թէպէտ կուռքեր ալ ունին և կախարդութեան ետևէ են ։ Նաև դիւին ալ պատիւ կընեն որ իրենց վնաս չի տայ ։

Ասոնք տարին 12 ամիս կը բաժնեն և շաբաթը 5 օր ։ Հինգերորդ օրը չեն բանիր զոհ կընեն դիւաց և կռոց ։ Նաև ամէն տարի մեռելներուն տարեդարձը կընեն․ և 25 մահապարտ զոհ կընեն ։

Ուլէր նահանգին մէջ քրիստոնէութեան նշաններ կան մինչև հիմա․ եկեղեցի մը կայ խաչելու՟է և ա՟ծածնայ պատկերքներով․ բնակիչները կերթան հոն աղօթքի պէս բաներ կընեն ձեռքերնին համրիչ (թեզպիհ)․ բայց ուրիշ բան չգիտեն ։

Ո՞ւր է Պիաֆարա :

267. Այս աշխարհք է ծովեզերեայ ընդարձակ տէրութիւն և վեցերորդ մասը Կուինէայի, ուր կան զանազան ազգեր . զորօրինակ Բալպարցիք, Կապոնցիք, և պէսպէս կղզիներ, որոնց ամենուն բնակիչներն են կռապաշտ, և վայրենի : Այնչափ իրար կատեն որ գիշերով կերթան իրար կը կողոպտեն, և մեռցնելով իրար կուտեն :

Կապոնի թագաւորութիւնը հասարակածին տակն ըլլալով սաստիկ տաք կըլլայ հոն, և կէսօրը արևը շուք չի ձգեր վրայէն շիտակ անցնելուն համար : Բնակիչները անգութ և անառակ են . օղի (ըրախի) շատ կը սիրեն . բայց մինչև որ պարգև մը չառնեն չեն խմեր :

Կուինէայի ծոցին մէջ 4 կղզիներ կան Եւրոպացոց ձեռքը, սուրբ Թովմա, Կղզի Իշխանի, Ֆերնանդոբեան, և Աննոպոն : Բնակիչներն են սև . Եւրոպացիք զանազան բարիք կը հանեն անկէ : Փորդուգալցիները աւելի կիշխեն այս կղզիներուն :

Տե՛ս ինչ աշխարհքներ ինչ մեծ տեղեր կան,
Որ մարդուս համար են եղած միայն.
Բայց երբ մարդ ունի կեանք անտանական.
Աշխարհքս ալ կըլլայ գաղտնի կայան:
Դուն որ ըստեղծար մարդ քաղաքական,
Ջանա՛ որ ըլլաս նախ հոգւոյդ իշխան.
Խելքով գիտութե՟ աշխարհ ծաղկեցուր,
Որ ժառանգ ըլլաս ամէն բարութեան:

ԾԳ. ՀԱՄԱՐ

Ո՞ւր է Գուինէօ:

268. Այս ընդարձակ աշխարհքը Ափրիկէի երեւելի մասն ըլլալով արեւմտեան Ովկիանոսի կողմը կիյնի. երկայնութիւնն է 960 մղոն և լայնութիւնն 700:

Մէջէն մեծ գետ մը կանցնի, որուն բերանն է 28 մղոն: Ուսկից ձուկ մը կելլէ ձեւով խոզի նման և երկու ձեռք ունի, որ մինչեւ 250 հօխա կու գայ:

Ամենեւին հոն ձմեռ չըլլար, մեր ձմեռը հոն տաք ամառ է. և մեր ամառուան մէջ հոն անձրեւ կու գայ միայն: Շատ զարմանալի գազաններ, մեծամեծ օձեր, և մարդակերպ կապիկներ կան ։ Իշու նման կենդանի մը կայ, որուն մէկ ոտքը լուսնատութեան դեղ կըլլայ · երբոր լուսնոտին ձեռքը տաս, կը զգաստանայ ։ Մէկ օձ մը կայ որ թոյնը հեռուէն կը նետէ, ու մարդուս աչքը կը կուրացնէ, թէ որ կնկան կաթով չի լուան ։

Ուրիշ օձ մ՚ ալ կայ, որ պոչէն զանգակի ձայն կելլէ քալած ատենը, և անով կը փախչին մարդիկ կազատին ։

Ի՞նչպէս են բնակիչները ։

269 · Գոնկացիք այնչափ վայրենի չեն, և մարդու հետ աղէկ կը վարուին ։ Բոլորը սև են, և գրեթէ մերկ կը շրջին · բայց Գոնկոյ և Անկոլայ աշխարհքին բնակիչները քրիստոնեայ ըլլալով, Փորթուգալցոց նման կը հագուին ։

Շատը վաճառական և արուեստաւոր են, որ ծառի թելերէն զանազան կերպասներ կը շինեն · զորօրինակ ատլաս, խասթիֆէ, և այլն ։

Քանի որ Փորթուգալները հոն չէին մտած, ամենևին գիր բան չգիտէին · իրենց ձմեռը մայիսին սկսելուն՝ տարին ալ անկէ կըսկսէին, և ամիսը լուսնին լըմանէն։ Իսկ շաբաթը իրենց տօնավաճառէն։ Սակայն Եւրոպացիք գացին իրենց ուսում և գիր սորվեցուցին, ու քրիստոնեայ ըրին։ Թէպէտ մեծ մասը կռապաշտ ըլլալով թանձր տգիտութեան մէջ են։ Այս աշխարհքը 4 մեծ թագաւորութիւն կը բաժնուի, որ անկախ կը կառավարուին։

Ո՞րն է առաջինը։

270․ Առաջինը կըսուի թագաւորութիւն Լոանկօյի, որ Կուինէայէ կըսկսի մինչև 300 մղոն կերթայ, և շատ գաւառներ և տեղեր ունի։

Երկիրը շատ պտղաբեր ըլլալով զարմանալի բոյսեր ունի։ Ծառ մը կայ հոն, թէ որ ճղքես գինիի պէս նիւթ մը կը վազէ։ Ուրիշ հաստ ծառ մը կայ, երբոր ծակեն՝ շատ ջուր կը վազէ։

Այս աշխարհքին բնակիչները բարձրահասակ և զօրեղ են։ Կնիկները իբր գերի են էրիկներուն․ որ մինչև 10 կին կառնեն։ Երբոր կուզեն կարգուիլ կերթան աղջիկը իրենց ծնողքէն կը գնեն։

Նախ երիկ մարդիկ կուտեն, վերջը կնիկնին անոնց մնացածէն առանձին կուտեն ։ Մինչև որ ծնկան վրայ չի գան՝ երիկներուն հետ չեն խօսիր ։ Երբոր տուն կուգան, կնիկնին դէմ կերթան երկրպագութիւն ընելով տուն կը բերեն ամէն անգամ ։

Ասոնք խիստ բազմածին են ․ տըղաքնին ծնած ատենը ձերմակ են ․ և երկու օրէն ետև կը սևնան ։ Նաև մեռելի գունով դեղին մարդիկ ալ կը գտուին որ ցորեկը լաւ չեն կրնար տեսնել, բայց գիշերը լաւ կը տեսնեն ։

Հասարակօրէն ասանկները թագաւորին կընծայեն ․ որ հմայութիւն սորուելով մոգ կըլլան և կախարդութիւն կընեն ։ Ժողովուրդին աչքին այնչափ յարգ ունին որ ինչ տեսնեն տեղ մը՝ կրնան առնել, և մարդ բան չի կրնար ըսել ։

Ասոնց թագաւորը Սամպա կըսուի, որ ա՟ծ ըսել է ․ զի ա՟յ պէս կը պաշտեն ։ Եօթը հազար կնիկ ունի, և ասոնց գլուխն է թագաւորին մայրը ․ որուն իշխանութիւնը այնչափ մեծ է որ կրնայ զթագաւորը մեռցնել, և պարտական է թագաւորն որ ամէն խորհուրդը անկէ առնէ ։

Թագաւորին կերակուր ուտելը ամենեւին մարդ չպիտի տեսնէ, թէ չէ՝ կը մեռնի ։ Երբեմն չգիտնալով Թագաւորին տղան ներս մտաւ, խեղճին գլուխը կտրեցին ։ Մտքերնին դրեր են թէ Թագաւորը իրենց անձրև կուտայ ․ Ասոր պէտք եղած ատենը՝ ամէնքը հոն կը գիզուին, և զարհուրելի ձայներով կը խնդրեն ։

Յետոյ աթոռ մը կը դնեն Թագաւորը կը նստի, ու աղեղը կառնէ դէպ 'ի երկինքը կը նետէ ․ թէ որ նոյն օրը անձրև գայ, մեծ շնորհակալութիւն կընեն, թէ չի գայ, մեր մեղքեն եղաւ կըսեն ։

Ի՞նչ կրօն ունին ։

271 ․ Անցած դարուն Փորթուգալցի քահանայից քարոզու՟բը Թագաւորն իրեն մարդիկներով քրիստոնեայ եղաւ, և մեծ ազատութ՟ի ունեցան Եւրոպացիները ։ Բայց անզգամ քուրմերը ժողովուրդը ոտք հանեցին ու Թագաւորը մեռցուցին, նորէն կռապաշտութիւնը հաստատեցին ։ Թէպէտ սակաւ քրիստոնեաներ ալ կան ։

Շատ այլակերպ կուռքեր ունին

որ Մոգէս կըսեն . իրենց քուրմերուն ալ ասանկ կըսեն որ աստուած ըսել է որոնք կախարդութենէ 'ի զատ ուրիշ բան չիյտեն :

Ամենևին թող չեն տար որ ուրիշ ազգերուն մեռելները հողին մէջ թաղեն . կը վախնան որ անձրև չի գար . ուստի Եւրոպացիք կը պարտաւորին որ իրենց մեռելը ծովը ձգեն :

Ասոնց նման աւելորդապաշտ ժողովուրդ չի կայ , ուր որ երթան տօպրակ մը լեցուն կախարդական բաներ կը տանին հետերնին , ու ծանրութ՟ի չեն սեպեր իրենց . իբր թէ անով կը թեթևնան և յաջողու՟ի կը գտնեն :

Մայոմպա գաւառին մէջ սովորութիւն է , որ քիչ մը բանի համար իրենց կնիկնին կը ծեծեն չարաչար , և իրենց մէջ սիրոյ նշան է . թէ որ կնիկ մը ծեծ չուտէ , տրտմելով կը տրտնջայ , թէ ընկերս զիս չի սիրեր :

Այս գաւառին մէջ թզուկ ազգ մը կայ , որ այնչափ մանր են որ ամէնքը տղու պէս կարճ են . բայց հաստ ըլլալով ուժեղ և սրտոտ են : Ասոնք ուրիշ ցեղերու հետ չեն խառնուիր : Սակայն երիկ կնիկ վարժ են զինուորութե՟ . մինչև մինակ անտառները կը մտնեն , ու պաղամներուն հետ կը ծեծկուին ։

Ո՞րն է Երկրորդը ։

272 . Այս մասը կըսուի Թագաւորութիւն Գոնկոլայ , որ խիստ բազմամարդ երկիր է , և հոն շատ փիղ ըլլալուն համար փղոսկրի վաճառականութիւն շատ կըլլայ ։

Բնակիչներն առաջ վայրենի կռապաշտ էին . յետոյ քրիստոնէութիւն մտնելով մէջերնին քաղաքավար եղան, օտարականը շատ կը պատուեն ։

Ասոնք ամենևին հետաքրքրութի՟ չունին . թէ որ մէկը երթայ իրենց սեղանը նստի , ամենևին չեն հարցըներ թէ ո՞վ ես և ինչո՞ւ եկար ։ Իրենց մէջ ամօթ է որ ուրիշի բան հարցընելով նեղութիւն տան ։

Երբոր սեղան կը նստին՝ մէկը կը բաժնէ բոլորը ամենուն . յետոյ որչափ մարդ կայ իրենց սեղանը , ամենուն կերակուրէն քիչ քիչ կառնէ անոնց ալ կու տայ ։ Սովորաբար գիշերը կընեն իրենց հարկիքը մեծ ծառի մը տակ խոտի վրայ ։ Թէպէտ սևագոյն են , բայց դէմքերնին և մարմիննին շնորհքով են նման Փորդուքալցոց, և անոնց պէս կը հագնին ։

Ի՞նչ կրօն ունին ։

273 . Գլխաւորն է քրիստոնէական կրօնը . որ շատոնց Փորդուքալցի քահանաները մտցուցին ։ Սակայն կռապաշտութենէ մնացած գէշ սովորութիւններ և կախարդական բաներ ալ ունին մինչև հիմա, որ չի կրցան քահանաները վերցնել ։

Երբոր Թագաւորը կը մեռնի, բազմութիւն կը ժողվուին սուրբ փրկիչ եկեղեցին . մէկը կելլէ խրատ մը կը խօսի Թագաւորին որդուն, որ մէջերնին խառն կեցած է ։

Ետքը երկու իշխան կելլեն ժողովուրդին մէջ փնտռելով կը գտնեն Թագաւորն ու կը բերեն գահը կը նստեցընեն գլուխը Թագ և Թևերը ապարանջանք դնելով ։

Յետոյ քահանայ մը աւետարանը կը բերէ իրեն . որուն վրայ ձեռք դնելով երդում կընէ, որ այն խրատները պահէ ։ Անկէ ետև ժողովուրդը քիչ մը աւազ կը ցանէ վրան . և 12 իշխան կառնեն զինքը պալատը կը տանին ։

Թագաւորանիստ քաղաքը սուրբ Փրկիչ կըսուի, որ մեծ և բազմամարդ է. շատ վաճառականութիւն կըլլայ, և 12 երևելի եկեղեցիներէն 'ի զատ փառաւոր շինուածներ ալ կան : Մայր եկեղեցին և Ճիզվիթներուն եկեղեցին շատ երևելի են :

Քաղքին դուրսը տեղ մը կայ Բոմպօ կըսեն. երբոր Փորդուքալները նախ հոն գացին, տեսան որ մարդու միս կը ծախեն քաղաքացիք. որ անատենը մարդակեր էին, ու կովի մսի պէս խանութնին կախեր էին : Անկէ ետև սկսան անոնցմէ ողջ գնել և Ամերիկա տանիլ. և այսպէս վերցուցին անկէ այս բանը :

Ո՞րն է երրորդը :

274. Երրորդ մասը Գօնկօյի Անկոլայի Թագաւորութիւն կըսուի. որ զանազան գաւառ և քաղաք ունի, նաև շատ բարիք կելլէ անկէ :

Բնակիչները սև են, բայց Ճերմակ Փորդուքալցի վաճառականներ և եկեղեցականներ ալ շատ կան : Ասոնք այնչափ պատիւ ունին հոն, որ իբր բուն տէր բնակիչներուն վրայ տիրած են :

Այս ազգը չորս ցեղ կը բաժնուի․ առաջինն է ազնուականաց․ երկրորդը արուեստաւորաց, որ կըսուին ազատ կամ որդիք Թագաւորութեան։ Երրորդն է ազնուականաց գերիներուն․ իսկ չորրորդը հասարակ գերիներուն։

Ասոնք ամէնքն ալ չափաւոր մարդիկ են․ երբոր իրենց զաւակ կըլլայ, նոր տուն մը կըսկսին շինել․ քանի որ տղան կը մեծնայ, տանը պատերն ալ կը բարձրացնեն․ և երբոր կը կարգեն, տանը վրան ալ կը գոցեն ու կը տանին հոն կը բնակեցընեն։

Թագաւորն է ինքնագլուխ, որ շատ իշխաններով կը կառավարէ։ Կրնայ միլիոն մը զօրք հանել․ բայց սրտոտ չըլլալուն համար 600 հազար հոգիով ծեծ ըրաւ Փորդուքալցոց հետ յաղթուեցաւ, որ 10 հազար հոգի էին։

Ու մինչև հիմա քանի մը գաւառի կը տիրեն Փորդուքալցիք, և մեծ իշխան կը նստի՝ նը Գօղոս քաղաքը բազմամարդ, ուր եպ՟ս կը նստի․ 3000 Փորդուքալցի կան հոն․ ամէն մէկը 50 և մինչև 300 գերի ունի։

Երկու վանք կայ հոն . Անգղիթներն ալ վանք և դպրոց ունէին :

Ինչ կրօն ունին :

275 . Թէպէտ քարոզիչներուն ջանքովը քրիստոնէութիւնը ծաղկած է հոն՝ բայց աւելորդապաշտութիւններ ալ շատ ունին, որ ճար չեղաւ վերցընելու :

Շատ կռապաշտներ ալ կան զանազան գաւառներու մէջ, որ կերպ կերպ սովորութիւններ ունին : Ասոնց քուրմերը Լամա կըսուին, որ մ՟ծ ըսել է . իսկ քրմապետը շատ մեծ պատիւ ունի, մինչև կարգիլէ ժողովուրդին որ միս և ուրիշ բան չուտեն . որուն կընծայեն նոր ելած պտուղները :

Միշտ կը պարծենայ թէ հողին պտղաբերութիւնը ես կուտամ : Նաև հաւատացուցեր է ժողովուրդին թէ չի մեռնիր : Իբր զի՝ երբոր կը տեսնէ թէ ծեր է կամ՝ հիւանդ, այլ պիտի մեռնի, կը կանչէ քովը իր մէկ աշկերտը, և անոր կու տայ իր ամէն կախարդական արուեստն, ու հրաման կու տայ որ երբոր ժողովուրդը գայ դիզուի, ամենուն առջին զարնէ զինքն սպաննէ :

Խեղճ ժողովուրդը կարծէ թէ անոր հոգին աշկերտին անցաւ և ինքը մէկալ աշխարհք գնաց բնակելու համար, և այսպէս այն կըլլայ իրենց քրմապետ․ ուսկից սաստիկ կը դողան որ չըլլայ թէ պտղաբերութիւն չի տայ իրենց :

Ո՞րն է ՆՈՐՈՐՈՒՏԸ :

276․ Այս աշխարհքին վերջի մասը Պանքէլլա կըսուի, որ թէպէտ շատ զանազան գաւառներ ունի, բայց երևելի բան մը չի կայ մէջը :

Ժողովուրդը կռապաշտ և խիստ վայրենի ըլլալով անասունի վարք ունին : Ոչ դրամ ունին, ոչ բան, միայն փոխելով առուտուր կընեն :

Օդը այնչափ գէշ է որ բնակիչները մեռելի կը նմանին․ և օտարականներուն շատ վնասակար է : Ասոնք առաջ թագաւոր ունէին․ հիմա վերի թագաւորին հարկատու են :

Փորդուքալները քանի մը քաղաք շինեցին, և մինչև հիմա իրենց ձեռքն է : Ասոնք փուճ բաներ և ապակիներ կուտան, ու երկրին բարիքը կառնեն իրենց աշխարհքը կը տանին :

Արդ ի՞նչ բաներ կան՝ ինչ մեծ աշխարհքներ,
Կարդացիր տեսար արտառոց ազգեր·
Աղէկ հասկըցար թէ ուր խելք չիկայ,
Խելքէ դուրս բաներ հոնտեղը կըլլայ:
Ջանա որ արթուն ըլլաս քու վրան,
Չըտիրէ քեզի մութ տգիտութեան.
Հոգւոյդ աշխարհքը աղուոր զարդարէ,
Չըլլայ թէ ըլլաս սեւերուն նման:

ԾԴ. ՀԱՄԱՐ

Ո՞ւր է Կաֆրարիան:

277. Այս ընդարձակ աշխարհք Գոնկոյէն կըսկսի մինչեւ կը հասնի գլուխ Բարեյուսոյ, եւ իրեք կողմէն ալ շրջապատած է Ովկիանոսը: Երբոր Արաբները հոն գնացին տեսան ժողովուրդին կռապաշտութիւնը քէաֆէր կոչեցին զանոնք, որ անհաւատ ըսել է:

Այս երկրին օդը առողջ ըլլալուն համար բնակիչները 100 տարիէն աւելի կապրէին. բայց Եւրոպացիք հոն մտնելէն ետեւ որ անոնց ուտել խմել սորվեցուցին, հիմա՝ քիչ կապրին: Երբոր հոս ամառ է հոն ձմեռ է:

Գլխաւոր բնակիչներն են Օդէն

գացէք, որ լեռներն ու դաշտերը կը բնակին խրճիթներու մէջ : Ներսերը շատ անծանօթ տեղեր և ժողովուրդներ կան, որ գազանի նման վարք ունին :

Ի՞նչ բարք ունին :

278 · Այս ժողովուրդը 17 ցեղ կը բաժնուի · և ամենուն կերպը մէկ է : Գոյներնին սև է · պռկունքնին հաստ և քիթերնին տափակ : Վասն զի պզտիկութեան ատեններնին կը տափկցնեն, զի իրենց մէջ աղուոր է :

Երիկմարդոց ոտքերնին խոշոր և լայն՝ է · եղունգնին չի կտրելով գազանի նման կերկըննայ : Շատ ուժով են և ձիու չափ կրնան՝ վազել · ուստի տղոցը մէկ ամորձիքը կը հանեն որ թեթև ըլլայ :

Անանկ յաջող նշան կառնեն որ չի նայելով շիտակ կը զարնեն : Թէպէտ խիստ կոշտ են, այլ բարեսիրտ և անկեղծ են : Միշտ կը ջանան ուրիշի օգնութ̃ի հասնիլ և աղէկու̃ի ընել · Նաև օտարականները կը սիրեն : Ընդհանրապէս ծոյլ են · միայն պէտք եղածին չափ կաշխատին, անկէ ետև մուխ կը քաշեն :

Ազգականութիւն կընային կարգըվելու ատեննին . և դժուար կը զատուին այր և կին : Ովէ որ զատուած կինը կարգուիլ ուզենայ, պէտք է որ մատին մէկ խաղը կտրեն . և որչափ կարգուի, այնչափ խաղերը կը կտրեն : Որդիքնին մինչև 18 տարի մօրերնուն իշխանութեանը տակն են . և մինչև ան ատենը արգիլած է երիկմարդու հետ չեն կրնար խօսիլ, այլ միայն կնիկներու հետ . Թէպէտ խիստ պարկեշտ են :

Սակայն երբոր 18 տարուան կըլլայ տղան, բոլոր ժողովուրդը կու գան կը ժողվըուին, տղան ալ հոն կը բերեն . և ծեր մարդ մը կելլէ ամենէն հաւանուն կառնէ : Վերջը հրաման կու տայ տղուն, թէ ասկէ ետև եղած ըլլաս մօրդ իշխանութեան տակէն, և երիկմարդոց կարգը մտնես . բայց ջանա՛ որ ամէն խօսքդ և գործքդ կատարեալ ըլլայ : Անկէ ետև նոյն ծերը քիչ մը ջըվալթ կառնէ տղուն գլուխը կը լեցընէ, և անով կըլլայ մարդ . անանկ որ մինչև կրնայ իր մայրը ծեծել :

Երիկմարդիք անխտիր կուտեն որդ ձձի և ոջիլ, բայց կնիկները չեն կրնար ուտել․ և կնիկները արիւն կուտեն, էրիկնին չեն կրնար ուտել· ամենևին աղ չեն գործածեր ։

Ասոնք միշտ մէկ տեղէն մէկալ տեղը ժուռ կու գան, իրենց խրճիթնին հաւկթաձև ցած և դռներնին նեղ է, որ սողալով կը մտնեն․ ու 12 հոգի կը բնակին մէջը, և մէկ գլխաւոր մը ունին ։

Ամէն մարդ զատ զատ իրեն համար տեղ կը փորէ ու հոն կը նստի ։ Խիստ կը սիրեն պար խաղալ, շատ անգամ մէկ տեղ գալով հօ՞ հօ՞ հօ՞ կանչեն կը խաղան, մինչև ձայներնին կը մարի ։

Երբոր մէկը գաղան մը կը մեռցնէ, ամէնքը կը ժողվուին․ ետքը իրենց ծերը քիչ մը ջրվալթ կառնէ անոր գլխուն վրայ լեցնելով աղնուական կընէ զայն․ և ամէնքը կերթան անոր շնորհակալութ՟ի կընեն որ մեռցուց գաղանը․ իսկ աղնուականութեան նշանն այն է որ գաղանին հալաբուճը մազէն վար կը կախեն ։

Ի՞նչ կրօն ունին ։

279․ Այս ժողովուրդը միշտ կը ծածկէ իր կրօնը․ բայց գերագոյն տեր մը կը Ճանչնայ կռանկա անուանով որ ըսել է աստուած աստուծոց : Նաև լուսինն ալ կը պաշտեն իբր անոր սպասաւորը · և լրում եղած ատենը տօնախմբութիւն ընելով բացը կելեն անասուն կը զոհեն :

Հոն տեսակ մը Ճանճ կայ կէս մատի մեծութեամբ երկու թեւով գոյնզգոյն , շատ պատիւ կուտան այս Ճանճերուն · կը ժողվեն կը պահեն իբր երկնից եկած աստուածներ : Ասոնց քուրմերը Մուրբ կըսուին :

Այնչափ իրենց մոլար կռապաշտութե՟ յամառ են որ շատ անգամ քարոզիչները փորձեցին , անհնար եղաւ մտքերնին փոխել : Հոլանտացիք ասոնց տղաքը առին քրիստոնէութիւն սորվեցուցին · բայց երբոր չափահաս եղան նորէն դարձան իրենց աղանդը :

Երբոր հիւընդնան և կամ ծերանան կը ջանան պարապ չի կենալ, այլ բան մը բերել, և անպիտան չըլլալ · գէթ գաւազան մը կարենան դրսէն բերել · որչափ որ կարողութե՟ ունին ընտանիքը զիրենք լաւ կը նային : Սակայն տկարանալով երբոր այլ բան չեն կրնար բերել, դուրս կը ձգեն որ կամ անօթի մեռնին , և կամ գազաններուն կերակուր ըլլան , ու ազատին աշխարհքէն ։ Շատ որ կը ծերանան իրենք զիրենք կը մեռցընեն , որ վշտաց ազատին ։

Երբոր իրենց ջուխտակ զաւակ կը ծնի ու երկուքն ալ մանչ կըլլան , շատ ուրախութիւն կընեն . Թէ որ երկուքն ալ աղջիկ ըլլան՝ մէկը կը մեռցընեն , ո՛րն որ տգեղ է ։ Իսկ թէ որ մէկը մանչ ըլլայ՝ կը կանչեն բոլոր ժողովուրդն ու հաւանութի՟ կառնեն . վերջը էգ տղան ողջ ողջ կը թաղեն ։ Երբեմն ծառին վրայ կը դնեն որ կենդանիներն ուտեն ։

Այս տղոցմէ Եւրոպացիք առին մեծցուցին , բայց չափահաս եղածնուն պէս գային վայրենի ծնողքներուն քով . և փախչելով այն գարշահոտ խրճիթներուն մէջ բնակեցան ։

Ասոնց վրայ միշտ եղ քսած է . և գլուխնին ապակիներով զարդարած է , որ իրենց մէջ անդամանդի յարգ ունի ։

Ինչ գիտեն ։

280 . Ասոնք ամենևին ուսում չգիտեն . բայց վարպետ բժիշկներ և վի

րաբուժներ կան իրենց մէջ · որ դիւրաւ կառողջացնեն, և ոսկորով դիւրին կը կտրեն ։ Դարբնութիւն ալ գիտեն, որ կարծր քարերով կը ծեծեն երկաթն ու բան կը շինեն զարմանալի կերպով ։ Իրենց ասեղը ոսկորէ շինած է · և անշահ դանակով անանկ բաներ կը շինեն, որ կը զարմանաս ։

Գիր չունին և իրենց լեզուն այնչափ կոշտ է որ լեզունին բեկբեկելով կը խօսին ։ Միայն 10 թիւ ունին, անկէ ետև տասն տասն կը համրեն ։ Ամէն ցեղ իշխան ունի, որ զիրենք կը կառավարէ ։

Երբոր հարկ կըլլայ կը ժողվըուին յանցաւորը կը քննեն, թէ որ հաստատուի յանցանքը, մէկէն կը վճռեն · և իշխանը բան մը կը զարնէ յանցաւորին գլխուն, ամէնքն ալ վրան կը թափին ու կը մեռցնեն · յետոյ փառաւորապէս կը թաղեն ։

Այս աշխարհք նախ Փորթուգալները գտան 364 տարի առաջ · որուն մէկ մասն է երկիր Նադալայ · ուր վայրենի ազգ մը կայ սև կարճահասակ, որ լեռներուն խոռոչները կը բնակին ։

Այս երկրին երևելի մասը Հոլան

տայի ընկերութեան ձեռքն է ․ ժողովուրդը իրենց թագաւորով թափառական կը շրջին ։

Ո՞ւր է Հրուանդան ։

281 ․ Հրուանդան կամ գլուխ Բարեյուսոյ է մեծ սար մը ծովը մտած , որ հարաւային Ափրիկէի ծայրն է ․ և ունի ընդարձակ ծոց և լաւ նաւահանգիստ ։ Ասոր մասն է առիւծներուն և ինձերուն լեռները՝ ուր շատ առիւծներ և ինձեր կան ։

Իսկ քաղաքն է փոքրիկ, 300 տուն ունի և բերդ, որ Հոլանտացիք ծախու առին ընդարձակ երկիրներով ։ Այս երկիրը շատ հարկաւոր է Եւրոպացոց նաւերուն ․ որ Հնդստանէն երկար ճամբորդութիւն ընելով հոս կու գան հանգիստ կառնուն ջուր և պաշար առնելով ։

Նոյնպէս Սավարէն գաւառը ընդարձակ է , և վերջի սահմանն է Հոլանտացոց ․ ուր բնակիչներն օրէօր կը շատնան տէրութեան խնամքովը ։

Կա՞յ ուրիշ տեղ ։

282 ․ Քաֆրաստանի ծայրը երկու թագաւորութի̅ ալ կայ որ Ովկիանոսի

արևելեան կողմը կիյնին · Ինհամպան, և Սապպիա :

Սապպիա Թագաւորութիւնը աւելի հարուստ և զօրաւոր է, ունի հանք ոսկւոյ, և իրեն գլխաւոր քաղաքն է Սոնպոն :

Իսկ Ինհամպանի Թագաւորութեան մայրաքաղաքն է Դոնկա : Փորդուքալները հոն երթալէն ետև ջանացին քահանաները զանոնք լուսաւորել · ուստի 1560ին Թագաւորը բոլոր իշխաններով քրիստոնեայ եղաւ :

Այսպէս տիրող է աշխարհքիս համայն,
Չէ զէնք բազմութիւն՝ այլ խելքը միայն ·
Թէպէտ և անբաւ բազմութիւն ըլլան,
Շուտով կը յաղթէն խելաց զօրութեամբ :
Ի՞նչ օգուտ ըլլայ մեծատուն փարթամ,
Երբոր խելք չի կայ անպիտան կըլլան ·
Թէ խելքդ է զօրեղ խոհեմ և արթուն,
Դիւրին կը տիրես աշխարհքիս վըրայ :

ԾԵ · ՀԱՄԱՐ

Ո՞ւր է Նուպիա :

283 · Այս աշխարհք Ափրիկէի մէջ տեղն ըլլալով Եգիպտոսի ետևի կողմը կիյնի՝ Նուպիայէն անդին և կը

համնի մինչև Հապէշ · որուն մէջ շատ զանազան ազգեր և վայրենի ժողովուրդներ կը բնակին ։ Ազգ մը կայ զօրաւոր, որ կըսեն թէ մենք Հայաստանէն եկած ենք ։

Գլխաւոր բնակիչները Անգլիքօյացիք կըսուին, որ ուժով քաջ և հաւատարիմ են ։ Սակայն վայրենի ըլլալով մարդու միս կուտեն ։ Նաև խանութը դնեն կը ծախեն ինչպէս հոս կովլի միսը ։

Երբ կը տեսնեն թէ իրենց գերիները պարարտ են, մորթեն միսը կը ծախեն ։ Թէ որ նեղութիւն մը ունենան, ձանձրանալով կերթան զիրենք թագաւորին կընծայեն, որ մորթէ ուտէ ։

Թագաւորը ինքն իշխան ըլլալով Մաֆօֆօ կըսուի, այսինքն կայսր · որ այս ընդարձակ աշխարհքին կը տիրէ · թէպէտ շատ տեղը անծանօթ է ։ Այս աշխարհք շատ գաւառներ ունի, որ հասարակածին տակն ըլլալով խիստ տաք կընէ ։

ՈՂԷՆ ՆԱԿԱՑԷ* ։

284 · Նակացիք աւելի գազանաբարոյ ըլլալով թափառական կը շրջին

մերկ՝ քաֆրաստանի կողմը · բոլորը սեւ եւ տգեղ են ։ Անոնց գործքը աւազակութիւն է, որ պատերազմ ընելու ատենը զարհուրելի աղաղակ կը հանեն ։ Կնիկնին թէպէտ բազմածին են, բայց աւազակութե՟ հետ ըլլալով նոր ծնած տղաքը ողջ ողջ կը թաղեն նայելու ատեն չունենալնուն համար ։ Եւ ասոր տեղը լեցընելու համար երբոր քաղաք մը կառնեն, բոլոր մէջի մեծերը կըսպաննեն կուտեն, եւ 12 տարուան տղաքը կը պահեն, որ իրենց զաւակ ըլլան ։

Տղոցը վզերնին անուր (հալղա) մը կը դնեն · մինչեւ որ քաջութիւն մը չընեն ու իրենց թշնամիին գլուխը չի կտրեն, այն կապը չեն կրնար հանել ։

Ճամբորդները կը պատմեն թէ այս ազգի թշնամիներն են Ամազունի քաջ կնիկները, որ Մոնամոդաբա կը բնակին, եւ միշտ կը պատերազմին ։ Մասն զի իշխանութիւնը կնիկներուն ձեռքն է, որոնք կը նային որ երիկ մարդիկ չի զօրանան · ուստի արու զաւկնին չեն շատցըներ կը մեռցընեն ։ Հիմա սուտ կը հանեն այս պատմութիւնը ։

Ո՞ւր է Սօֆալա :

285 . Այս թագաւորութիւնն է արեւելեան կողմը Ափրիկէի . բնակիչներուն շատը սեւ են . ոմանք կռապաշտ, ոմանք այլազգ :

Շատ փարթամ են . զի այնչափ առատ է հոն ոսկին որ միլիոնաւոր հանք կելլէ, ու Արաբիա կերթայ : Կըսեն թէ Սողոմոն հոն ղրկեց նաւերն որ իրեն ոսկի բերեն :

Թագաւորը Սօֆօլա քաղաքը կը նստի, որ է բազմամարդ և հարուստ : Սակայն 244 տարի առաջ Փորդուքալները առին այս քաղաքն, ու թագաւորը իրենց հարկատու ըրին . ուսկից տուրք կառնեն :

Ո՞ւր է Մօնօմօթափա :

286 . Այս աշխարհքս է մեծ թագաւորութիւն . և բնակիչներն են սեւ և կռապաշտ . որ տարին երկու անգամ տօն ունին . չունին կուռք, այլ երկու չա՟ծ կը գնեն՝ չար, բարի : Տօնախմբութ՟ե ատենը հանդէս կընեն թագաւորին պալատը մինչև 8 օր . վերջի օրը թագաւորը ժողովուրդին կերեւնայ ու չուզած իշխաններուն

գլուխը կտրել կուտայ ժողովուրդին ։

Փորդուգալները 214 տարի առաջ եկան այս աշխարհքը, և Թագաւորին սիրտը շահելով մեծ գաւառ մը առին և բոլոր ծովեզերին տիրեցին. ու շատ տեղ ալ քրիստոնէութիւն մտցուցին. մինչև Ճիզվիթներուն քարոզովը Թագաւորն ալ դարձուցին. որ յետոյ այլազգ եղան ։ Այս աշխարհք 25 փոքր տէրութիւններ կը բաժնուի, որ Ովկիանոսի դին կիյնի ։

Ի՞նչ ըսել է Զէնկիպար ։

287. Զէնկիպար սևերու աշխարհք ըսել է. որ ընդարձակ երկիր է արևելեան Ովկիանոսին դին. բնակիչները սևագոյն և կռապաշտ են. կան հաւատքով այլազգներ ։ Կան նաև գաւառներ, որ Փորդուգալներուն ձեռքն են. և քանի մը կղզիներ ալ կան անոնց ձեռքը, ուր վանքեր և շատ եկեղեցիներ կան ։ Թող ուրիշ կղզիներ և զանազան տէրութիւններ, որ Հնդոստանու դին կիյնին ։

Ո՞ւր է Այան ։

288. Այս աշխարհքին շատ տեղը անապատ է. և զանազան ազգեր կը

բնակին մէջը ։ Պէտուվացիք ինքնագլուխ կը շրջին առանց օրինաց և կառավարուէ̄ ։ Բայց Ադէլ աշխարհքը Թագաւոր կը նստի, որ ընդարձակ և բազմամարդ տէրութիւն է ։ Ամէնքը այլազգ են, առաջ Հապէշու տակն էին, վերջը ինքնագլուխ եղան ։ Նաև երեք տէրութիւններ ալ կան ։

Այս աշխարհքներուն մէջ շատ տեսակ կենդանիներ կան ․ տեսակ մը կով կայ, որ ճակատին մէջ եղջիւր մը ունի ։ Տեղ կայ որ ամենևին անձրև չի գար ․ բայց գետին ջուրը կը պտղաբերէ երկիրը ։ Ադէլ աշխարհքին ծայրն է Կուարտաֆուի սարը, որ է Ափրիկէի ծայրը և Հնտըստանու դիմացը կիյնի ․ անկէ անդին կարմիր ծովին բերանն է, որ երջանիկ Արաբիան կը զատէ Ափրիկէէն ։

Ո՞ր է Հապէշ ։

289 ․ Այս Թագաւորութ̄ի Ափրիկէի շատ տէրուէ̄ն ընդարձակ է, և կարմիր ծովուն բերնին մօտենալով Հնտստանի ծովին դիմացը կիյնի ․ որ այրեցած գօտիին տակն ըլլալով շատ տաք կըլլայ տեղ տեղ, և գիշեր ցորեկ միշտ հաւասար է ։

Արևը մտածին պէս մութը կը կոխէ. և հոն մէկ տարուան մէջ երկու անգամ ամառ կըլլայ. ձմեռը ապրիլին կըսկսի ու կը տևէ մինչև սեպտեմբեր անձրևներով, և փոթորիկներով: Եւ այն միջոցը գետերը կառատանան բոլոր դաշտերը կը կոխեն, և լեռներէն ոսկիի մանրուք կը բերեն (158):

Հոս այս աշխարհքէն կը բղխի Նեղոս գետը. և հոն շատ զարմանալի կենդանիներ, սոսկալի գազաններ, և մեծամեծ օձեր կան. նաև մրջունները խոշոր կարմիր և թունաւոր են:

Ո՞Վ ԵՆ ԲՆԱԿԻՉՆԵՐԸ:

290. Հապէշները մեր գրոց մէջ ՔՈՒՇԷԿ կըսուին. որ Քուշին ցեղէն գալով հին ազգ են (157). և իրենց տէրութիւնը Եգիպտացոց ատենէն է: Սակայն հիմակուան ցեղը կըսեն թէ Սողոմոն իմաստունէն եկած է: Իբր զի՝ դշխոյն Սաբայ Հապէշի թագուհի ըլլալով Սողոմոնին հետ տեսնըվելէն ետև, անկէ զաւակ մը ունեցաւ. երբոր մեծցաւ տղան հօրը ղրկեց գիտութիւն և քաղաքավարութի՟ սորվելու համար: Աւստի Սողոմոն

Թագաւոր օծել տուաւ այս տղան, ու Դաւիթ դրաւ անունը ։ Յետոյ քահանաներով մօրը ղրկեց, որով Հապէշները սորվեցան մովսիսական օրէնքը ու հրեայ եղան ։

Սակայն խիստ տգէտ և հաստ են · գիր գրել իրենց մէջ մեծ իմաստութիւն է ։ Ամէն մարդ մէյմէկ կտոր աղ կախած են գօտիէն · երբոր բարեկամ մը կը տեսնեն, հանեն կուտան որ լզէ · զի իրենց մէջ մեծ պատիւ է ։

Սաթնագոյն են և պռկունքնին թանձր · մազերնին երկայն և դէմքերնին բարքերնին անուշ, գլուխնին և ոտքերնին բաց կը շրջին ։ Կերակուրնին կաթնեղէն է · բայց միսը հում կուտեն ։

Նաև մեծամեծները ձեռքով չեն ուտեր, հապա ծառաները իրենց կը կերցընեն ։ Ասոնց մէջ մեծ ամօթ է պզտի կտոր բերանը դնել և կամաց ուտել ։

Այնչափ օտարասէր են որ ամենուն տանը մէջ սեղանը պատրաստ է օտարականի համար · բայց ամենևին այլազգիներուն չեն մօտենար, և միատեղ չեն ուտեր ։ Սեղանին վրայ այնչափ հաց կը դիզեն, որ ձեռքերնին չի հաւնիր կերակուր առնելու, և իրար չեն կրնար տեսնել. Թէպէտ աղքատները ասանկ չեն: Նոցա լեզուն Արաբներուն հնչմանը մօտ է. այլ տարբերութիւն շատ ունի, և դժուար է սորվիլ. իրենց թուաբանութիւնը բակլայով և սիսեռով կըլլայ: Բայց ետքերս Հայ վաճառականներէն սորվեցան թուաբանութիւն:

Ի՞նչպէս է Թագաւորը:

291. Հապէշներուն թագաւորը կայսր կըսուի. որ թէպէտ շատ իշխաններ և դատաւորներ ունի. բայց դատաստանական գիրք և օրէնք չունենալնուն համար՝ մէկէն կը կտրեն ամէն դատաստան:

Թագաւորը շատ մեծ պատիւ ունի, և տէր է ժողովուրդին ապրանքին. երբոր մեծ մարդ մը մեռնի՝ ապրանքին երրորդ մասը իրեն կիյնի. երկու մասն ալ տղոցը կու տայ:

Թագաւորին տղաքը մէկ բարձր լեռան մը վրայ արգելուած կը բնակին, ամենևին հաղորդակցութիւն մը չունենալով մարդու հետ. ամէն բան ունին հոն:

Երբոր թագաւորը կը մեռնի՝ մեծ

իշխան մը կերթայ այն լեռը, և ո՛ր տղան որ յարմար տեսնէ, ընտրուի կընէ, ու ականջը ոսկի օղ կը դնէ և Թագաւոր կը կոչէ ։ Ան ատենը հոն եղողները երկրպագութիւն կընեն Թագաւորին, վերջը անոնցմէ կը զատէ վար կը բերէ. և ամէնքը երկըրպագութիւն ընելէն ետև եկեղեցին կը տանին, որ պատրիարգը կօծէ զինքը Թագաւոր ։

Յետոյ վրան կարմիր հանդերձ կը ձգեն. և գլուխը նախ փուշ պսակ մը կը դնեն, ետքը Թագաւորական Թագ. որուն վրայ խաչ մը կայ, կըսեն թէ երկինքէն իջած է ։ Յետոյ Թագաւորին ձեռքը սուր մը կուտան, և մատը մատնի մը կը դնեն, որ կըսեն թէ Սողոմոն տուած է Սաբայ դշխոյին ։ Այն միջոցը մեծ իշխան մը կելլէ կը հրատարակէ ամենուն. և ժողովուրդը մեծ տօն կատարելով կանչեն կեցցէ՛ ՆԵԿՈՒՍ, որ ինքնակալ ըսել է ։

Ի՞ՆՉ ԿՐՕՆ ՈՒՆԻՆ ։

292. Մատթէոս աւետարանիչը քարոզեց կրօնն, և լուսաւորեց Հաբեշները. թէպէտ շատ չանցաւ թողու-

ցին քրիստոնէութիւնը հրէութիւն դարձան, ինչպէս որ սորված էին։ Սակայն սուրբ Աթանասի ատենը Փրումենտիոս եպիսկոպոսը հոն գընաց շատ հրաշքներով նորէն ծաղկեցուց քրիստոնէութիւնը։

Իսկ 214 տարի առաջ այլազգները մտան Հապէշ բովանդակ տէրութ՟իը և քրիստոնէութիւնը պիտի ջնջէին․ բայց Փորդուգալները օգնութ՟ի հասան թագաւորին ու հանեցին անկէ այլազգները։

Նաև Ճիզվիթ քարոզիչներ տարին, որ քիչ քիչ Եւտիքական աղանդը անկէ վերցուցին․ վասն զի Քաղկեդոնի ժողովքէն ետև մոլորութ՟ե մէջ ընկած էին։

Իսկ Ճիզվիթները այնչափ ծաղկեցան, որ թագաւորը և մեծամեծները բոլոր ուղղափառ ըրին։ Երբոր պիտի իրենց ծէսն ալ փոխէին, ժողովուրդը ոտք ելաւ, մինչև բոլոր Լատին քահանաներն ու ժողովուրդը ջարդեցին, և վռնտեցին իրենց աշխարհքէն։ Եւ անկէ ետև իրենց հին սովորութիւններն ու աւելորդապաշտական բաները հաստատեցին․ և հերետիկոս Ղփտիներէն իրենց պատրխարդ ուղեցին ․ և մինչև հիմա նոյն մոլորութեանց մէջն են ։

Իբր զի՝ բաց 'ի մկրտութ՟է թլփատութիւն ալ ունին հապէշները, իբր հին սովորութիւն ․ շաբաթ օրն ալ կիրակիի նման կը պահեն ։ Սակայն ամէն ամիս ա՟ծածնայ վերափոխումը կը տօնեն ջերմեռանդութ՟բ ։ Աղէկ պաք կը պահեն, և եկեղեցնայ մէջ անանկ պարկեշտ կը կենան, որ ոչ կը նային և ոչ քթերնին կը սրբեն ։ Եւ 10 տարուան կը կարգուին, ու մինչև որ չի կարգուին պարտական չեն ծոմ պահելու ։

Այս աշխարհքիս մէջ եղած վանքերն ու եկեղեցիները տեղ մը չի կան ։ Ամէն վանք երկու եկեղեցի ունի, մէկը կնիկներուն, մէկալը էրիկ մարդոց համար ։ Եկեղեցնայ ձևը միշտ բոլորակ է և խորանը մէջ տեղն է ։ Կարգուածներն ու չի կարգուածները զատ տեղ կը նստին ․ ով որ ծանր մեղք ունի ներս չի մտներ, մեղաւորներուն տեղը կը կենայ ։

Եկեղեցականներուն ձեռքը մէյմէկ թմբուկ (թէֆ) կայ, որ ժամասացու՟է ատենը երգելով կը չալեն ։ ու ոտքով ալ գետինը կը զարնեն ։

Նախ կամաց կերգեն․ բայց յետոյ երգելով կը տաքնան, և անանկ պոռալով կը ցաթկեն ու կը ծափեն, որ սոսկալի անկարգ բան մը կըլլայ այն հոգևոր երգը։

Ո՞ւր կը նստի Թագաւորը։

293․ Այս աշխարհք հին ատենը 40 տէրութեան կը բաժնուէր, բայց հիմա 7 նահանգ ունի։ Թագաւորը Տէմպէա աշխարհքին մէջ Կէօտէր քաղաքը կը նստի։ Հոն է Ծանա լիճը, որուն շրջապատն է 300 մղոն։

Շատ կղզիներ և վանքեր կան մէջը։ Ուր շատ ծովու ձի կան, որ նման են ձիու․ երբեմն ջրէն կելլեն ոչխար կուտեն։ Հապէշները կուտեն անոնց միսը։

Թէպէտ Թագաւորական քաղաքը երևելի է իրենց մէջ․ բայց շինուածքները անզարդ և անձոռնի են․ ինչպէս ամէն քաղաքները այս կերպ են։ Շրջապատն է 12 մղոն․ 100 եկեղեցի ունի․ և պատրիարգական եկեղեցին կըսուի Գըէնղաքրէստօս․ այսինքն յարութիւն Քրիստոսի։ Նաև Թագաւորին պալատը խիստ մեծ է և 4 եկեղեցի ունի · ուր 100 կրօնաւորք ժամերգութիւն կընեն ։

Բայց ՚ի 7 նահանգէն ընդարձակ երկիր մը կայ Կալլա անունով · որուն բնակիչներն են պատերազմող աւազակ վայրենի · որ թափառական կը շրջին , ոչ կրօն ունին և ոչ օրէնք ։

Հաւատարմուե̃ երդում կընեն ոչխարին գլխուն վրայ ։ Միայն թլփատուե̃ ունին · էրիկ մարդիկ գլուխնին չեն կընար սանտրել , մինչև որ թշնամի մը կամ գազան մը չի մեռցընեն ։ Բոլոր ինքնագլուխ են , որ 70 գըլուխ կը բաժնուին · թէ որ օտարական մը իրենց երթայ , նախ կը ծեծեն , ետքը պատիւ կընեն ։

Սոր է Նուպիա ։

294 · Այս աշխարհք հին ատենը Հապէշի տակն էր , որ կարմիր ծովուն արևմտեան դին է , և 700 մղոն երկայնութիւն ունի ։ Սակայն հիմա ինքնագլուխ թագաւոր ունի · որ թագաւոր նստած օրը բոլոր եղբայրները կը մեռցընէ · և դուրս ելած ատենը երեսը կը գոցէ որ մարդ չի տեսնէ ։

Այս ժողովուրդը սեւագոյն և թանձրաշուրթն է · բայց զօրեղ և խորամանկ են ։ Առաջ բոլորը քրիստոնեայ էին Մատթէոս աւետարանիչին քարոզութեամբը · բայց յետոյ քիչ քիչ ամէնքը այլազգ եղան ։

Այս աշխարհքէն էր Ներքինին Կանդակայ տիկնոջ կամ այս աշխարհքի թագուհին · որ մկրտուելով նը Փիլիպպոսէն՝ եկաւ զանոնք լուսաւորեց ։ Ուր մինչև հիմա փլած վանքեր և եկեղեցիներ կան · նաև պատկերքներ ալ կը գտուին ։

Կան ուրիշ տեղեր ։

295 · Արդ ահա Սուէյշի կիրճէն, կամ կարմիր ծովին մէկ ծայրէն սկըսանք ուստի կըսկսի Եգիպտոս անկէ անցանք բարբարոսի աշխարհքը և հասանք Ֆէս և Ճիպիլթէռուայի բերանը ։ Ասկից մտանք Ովկիանոս և բոլոր Ափրիկէի աշխարհքները պտտելով հասանք կարմիր ծովին բերանը, և մինչև Նուպիա որ Եգիպտոսի միւս կողմը կիյնի ։

Եւ այսպէս բոլոր Ափրիկէի բնակիչները պտտելով եկանք կարմիր ծով · որուն երկայնութիւնն է իբր

900 մղոն, և լայնութ՛ին տեղ տեղ 12 մղոն ։

Զիլլա քաղաքին առջին է նեղուցը կարմիր ծովուն, որ կըսուի Պապէլմանտէլ. ուսկից դէպ 'ի Ովկիանոս կը վերջանայ Կուարտաֆուի սարը ։

Ափ՞ն կղզիներ ։

296. Ափրիկէի ծովին մէջ շատ երևելի կղզիներ կան. ինչպէս է Մատակասքար, որ Հրուանդանին մօտ կիյնի Ովկիանոսին մէջ. որուն շրջապատն է 2400 մղոն ։ և բնակիչներն են սև ու ճերմակ խառն ։

Ասոնք բոլոր վայրենի ըլլալով միշտ կռիւ ունին իրարու հետ. ոչ տաճար ունին և ոչ կրօն. միայն իրենց մեռելներուն գերեզմանը կը պաշտեն. և մէկ տեսակ մը մարախ (չէքիրկէ) կը պաշտեն ։ Նաև թըլփատութիւն ունին ։

Գաղղիացիք 150 տարի առաջ բերդ շինեցին հոն, այլ բնակիչները ոտք ելան բոլորը ջարդեցին ։ Սակայն Պուրպոն կղզին անոնց ձեռքն է, և այլ զանազան կղզիներ ալ կան Եւրոպացոց ձեռքը. որ Հնտստան երթալու գալու ատեննին հոն կը հանգչային ։

Ո՞ւր են Քանարեան կղզիները ։

297․ Ասոնք են Երանելեաց կղզիները, որ Մաղրըպին դիմացը կիյնին 127 մղոն հեռու ցամաքէն ։ Հին կռապաշտները կըսէին որ հոն է Ելիւսեան դաշտը կամ դրախտը ։

Եւրոպացիք 400 տարի առաջ հոն հասան․ տեսան որ բնակիչներն էին սեւ բարբարոս, բայց իրարու հետ սիրով էին, եւ թագաւոր ունէին․ ոչ երկաթ եւ ոչ գործիք ունէին․ խիստ կը վախնային մարդ մեռցընելու ։

Ասոնք արեւ լուսին եւ աստղ կը պաշտէին․ նաեւ մեռելներնուն շատ պատիւ կընէին ։ Երբոր թագաւորը կը մեռնէր մարմինը զմըռսելով քարանձաւի (մաղարայի) մէջ կը կայնեցնէին թագաւորական գաւազանը ձեռքը․ երկու քովն ալ ամանով կաթ ու գինի կը դնէին, որ ճամբու պաշար ընէ ։

Այս կղզիները եօթն են, որը մեծ, որը պզտիկ․ բայց գլխաւորն է Փալմա, նաեւ Երկաթի կղզին․ որուն շրջապատն է իբր 72 մղոն ։

Ասոնց մէկն ալ Դէնէրիֆֆա կղզին է . ուր է Փիքօ լեռը բարձր 17 հազար ոտնաչափ . որ հեռուէն սրածայր վառարան մը կերևնայ . մէջը հնոց մը ունի , որ միշտ բոց կը հանէ . որուն սատանայի կաթսայ կըսեն բընակիչները . վասն զի մտքերնին դրեր են թէ դժոխքը հոն է : Այս լեռը ամէներէն բարձր ըլլալով ոչ անձրև կու գայ հոն և ոչ հով կըլլայ :

Արդ այս կղզիները Սպանեօլներուն ձեռքն են , որ քիչ քիչ տիրեցին : Կան 6 մանր կղզիներ ալ , որոնց մէջը լեցուն քանարեայ թռչուն է : Խոզ . Բօմբրեան և Գալարի կղզիները , ուսկից շատ բարիք կելլէ : Նաև Փորդուքալներուն ձեռքի կղզիները , որ Հնտստանու և Ամերիկայի ճամբուն վրայ ըլլալով՝ նաւերուն շատ հարկաւոր են :

Ո՞ւր է սուրբ Հեղինէ :

298 . Սուրբ Հեղինէին կղզին Ափրիկէին ու Ամերիկային մէջ տեղն է , և ասոր նման ցամաքէ հեռու կղզի չի կայ . զի ահագին Ովկիանոսին միջոցը ամէն ցամաքէն հեռու է :

Ասոր շրջապատն է 18 մղոն , և 200

տուն ունի · բոլոր կղզին լեռնոտ ըլլալով հեռուէն զարհուրելի կերևնայ, և անառիկ է ։

Նախ Փորթուգալները գտան 310 տարի առաջ, և հոն մարդ տարին ու բնակութիւն և բերդ շինեցին · բայց յետոյ Անկլիզները տիրեցին ։

Ահա այս կղզին քշեցին Նաբոլէոն Պօնաբառթէն Ֆռանսզներուն կայսրը, և հոն մեռաւ ։

Քանի՜ անհիմն է վիճակ մարդկային,
Որ իբրև երազ շուտով կը փոխուին ·
Որուն նեղ կու գար բոլոր գունտ երկրին,
Կը սըղմի եղեր մէկ պզտի կղզին ։
Օրինակ ըլլան քեզ ասանկ մենծեր,
Որ զիրենք կարծեն տէր 'ի տիեզեր ·
Իրենց առաջինն չափէ ընդ վերջեր,
Երկնից տուածին գոհ և ուրախ լեր ։

Վախճան

Գ· ՄԱՍԻՆ

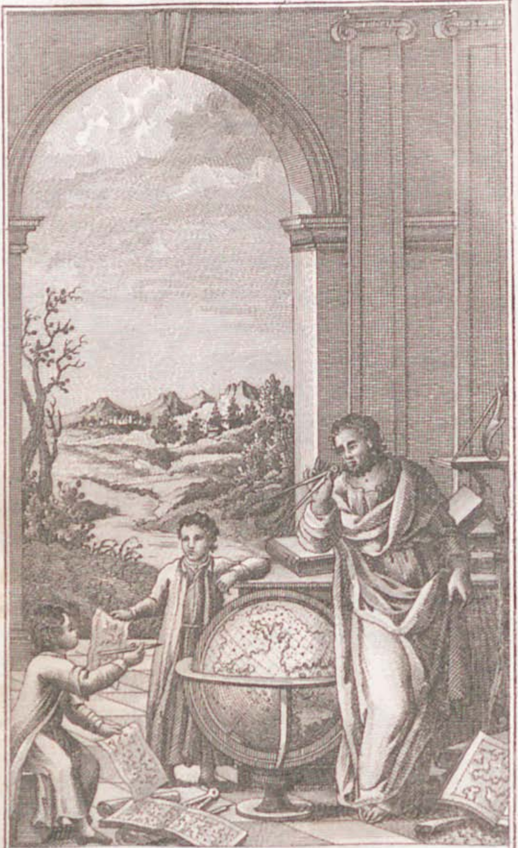

՚Ի չափ կարկնի աշխարհագրին,
Երագ պատես յեզերս երկրին:

ՀՄՏՈՒԹԻՒ՛Ն

ՄԱՆԿԱՆՑ

ՄԱՍ՛Ն Դ.

ԾԶ. ՀԱՄԱՐ

Որո՞նք են Եւրոպայի ազգերը։

299. Եւրոպա՝ աշխարհքիս երրորդ մասն ըլլալով թէպէտ փոքր է, այլ մեծամեծ թագաւորութիւններով, և խելացի ազգերով՝ գիտուններով լեցուն ըլլալով ամենէն գերազանց է։ Իսկ բնակիչները Յաբեթի ցեղէն եկած են, որոնք Ասիայէն Եւրոպա անցան. ու բազմացան քաղաքներ շինեցին և զօրացան. որք են Մոսկով, Հոռոմ, Նէմցէ, Ֆռանսըզ, Սպանեօլ, Պոլիան, Ինկլիզ, Իսվէթ, Պուլղար. և այլն (161)։

Եւրոպա անունը Փիւնիկեցիք դըրեր են ․ որ սպիտակ գոյն ըսել է , զի բնակիչները Ճերմակ են ։ Ուր զանազան ազգեր երբեմն երբեմն գնացին լեցուեցան ․ զորօրինակ Պուլղարները , Թաթարները , և ՝Նէմցէները Ասիայէն հոն գնացին յետոյ զօրացան ։ Ուստի հիմա 150 միլիոնի չափ մարդ կայ Եւրոպայի մէջ , և առաջ աւելի շատ էին ․ զի պատերազմները շատ մարդ պակսեցուցին , և շատն ալ Ամերիգա գնացին ։

300 ․ Այս աշխարհքս 16 երևելի թագաւորութիւններ ունի ․ մէկ ծայրը Ապաղային մօտ Տօնաւիս գետէն կըսկսի , ու սև ծովէն Ստամպօլէն և Ճերմակ ծովէն անցնելով կերթայ Ճիպիլթէռռայի նեղուցէն դուրս կելլէ արևմուտքին դին ։

Ուստի Ովկիանոսէն անցնելով , և Սպանիա՝ Փորթուգալ՝ Ինկիլթէռա մէջ առնելով կը հասնի Տանիմարքա , Շվէտ և Մոսկով ։ Ուր Պալթիկ ծովը մէջ առնելով կերթայ հիւսիսային Ովկիանոս , և մինչև Զէմպլա կղզին Ամերիգայի մօտ ։ Անկէց ալ Սիպէրիայի լեռներէն անցնելով նորէն կը հասնի Տօնաւիս գետ ։

Այս աշխարհքին տարածութիւն է

իբր 2 միլիոն ու կէս մղոն, սկսեալ Ապաղայի ծայրէն մինչև Փորդուքալ հանդերձ կղզիներով։

Սակայն մեծ մասը Մոսկովներուն ձեռքն է. որոնց տէրութիւնը ամենէն ընդարձակ ըլլալով գրեթէ միլիոն մը քառակուսի տեղ ունի Եւրոպայի մէջ։

Ասոր կրկինն ալ Ասիայի մէջ ունին, որ կերթայ Աժտերխան, Սիպերիայ, և մինչև Չինումաչին։ Բոլոր բնակիչներն են 26 միլիոն մարդ. 400 քաղաք ունին, և ահագին պարապ երկիրներ անապատի նման։

Ուսկէ՞ց են։

301. Մոսկովներուն սկիզբը Մոսոքէն կու գայ, որ Յաբեթի պզտի որդին էր. որոնք յետոյ զանազան ազգերու տիրելով և անոնց հետ միանալով աւելի բազմացան (157)։

Մոսկովները 700 տարի առաջ իրեք իշխան ունէին, որ էին իրեք եղբայր, գլխաւոր իշխանն էր Ռուրիկ, որ յետոյ բոլոր ազգին տիրեց ինքնիշխան տէր եղաւ։

Ասոր ցեղէն Թագաւորելով. քանի գնաց մեծցաւ Ռուսին տէրութիւնը։

Սակայն 1353 Թուականին Թաթարներն եկան իրենց տիրեցին ․ նաև Լէհերուն ալ տակն ընկան ։

Այլ շատ չի տևեց իշխանները միաբանելով շատ քաջութիւն ըրին, ու ազատեցին տէրութիւնը, և նորէն ինքնագլուխ ըլլալով շատ տեղերը ետ առին ։

Ի վերայ այսր ա՟մի Մոսկովստան միշտ խռովութեան մէջ էր մինչև որ Պետրոս Թագաւորը նստաւ յամի 1672ին ․ որ ամէն բան կարգի դրաւ, շատ բերդեր և քաղաքներ շինեց ․ և ամէն կերպ գիտութիւն արուեստ իրենց մէջ մտցուց ։

Վերջապէս անանկ կարգաւորեց բոլոր ժողովուրդն ու զինուորու՟ին՝ որ լուսաւորիչ ըսուեցաւ անոնց ։ Թէպէտ այս բաներն ընելով շատ աշխատանք քաշեց, և չի քաշողներէն շատ հալածուեցաւ ։ Սակայն խոհեմութեամբ երկայնմտութեամբ ամէնը ամըչցուց և ամէն ուզածն ըրաւ ․ մինչև հայր կոչուեցաւ Մոսկովաց ։ Ահա ասոր ցեղէն մինչև հիմա կը թագաւորեն ։

Ի՞նչ բարք ունին։

302․ Մոսկովստան շատ զանազան ազգեր կան, որ կերպ կերպ բարք և սովորութիւն ունին։ Պետրոս Թագաւորէն առաջ ամէնքն ալ բարբարոս և վայրենի էին։ Անանկ թանձրամիտ էին, որ գիտութիւն սորվիլը մեղք կը սեպէին։

Իսկ նոյն Թագաւորը երբեմն քաղցրութեամբ և երբեմն սաստկութեամբ հազիւ կրցաւ զիրենք կրթել․ նախ լաթերնին փոխելով և մօրուքնին ածիլելով․ և մինչև որ Եւրոպացոց նըմանցուց հոգին ելաւ։ Շատ մարդ մեռնիլը յանձն կառնէր ու մօրուքը չէր ածիլեր, շատ մարդ ալ ունեցածը տալ կուզէր, միայն թէ առջի կերպը չի փոխէ։

Սակայն հասարակ ժողովուրդը նոյն թանձրամտութեան մէջ է․ թէպէտ հաւատարիմ են և հնազանդ․ մինչև կուրօրէն կը մեռնին Թագաւորին համար։ Նաև շատ ուժով և դիմացկոտ են․ աւելորդապաշտութիւն ալ շատ ունին։

Պետրոս Թագաւորը Փեդրպուրկ շինելէն ետև՝ Ճեմարան մը շինեց ամէն գիտութե՛ց . և շատ զանազան դպրատուններ ալ հաստատեց : Նաև ամէն ազգերէն գիտուններ բերել տուաւ իր ազգը կրթելու համար : Այն անանկ կարգ դրաւ՝ որ օրէ օր ամէն արուեստ և ուսում կը ծաղկի :

Ասոնց լեզուն Սկլաւոններուն լեզուէն ելած է . բայց 42 գիր ունին . որոնց հիմն է Յունաց գիրը . ետքի ատենները Կիւրեղ անունով մէկը այնչափ աւելցուց , և դրաւ այն տառերն որ իրենց հնչմանը հարկաւոր էին :

Ի՞նչ կրօն ունին :

303 . Մոսկովներն առաջ բոլոր կռապաշտ էին . բայց Օլկա թագուհին 955 ին Ստամպօլ եկաւ քրիստոնեայ եղաւ : Երբոր ասոր թոռը մկրտուեցաւ , բոլոր ժողովուրդն ալ դարձաւ յա̅ծպաշտութիւն . և մինչև հիմա Յունաց դաւանանքով մնացին : Թէպէտ կըսեն թէ նախ Անդրէաս առաքեալը քարոզեր էր Մոսկովստան :

Այս ժողովուրդը եկեղեցեայ մէջ շատ ջերմեռանդ են և պատկերքներու շատ յարգութի՟ կուտան . իրենց եկեղեցական երգերն ալ անուշ են ։ Սակայն մինչև հիմա ներսերը շատ կռապաշտներ ալ կը գտուին, և շատ աւելորդապաշտութիւն ունին ։ Անոր համար Փեդրպուրկ դպրատուն մը հաստատեցին որ անհաւատները դարձընեն ։

Բոլոր Ռուսիա իրեք եպ՟սութի կը բաժնուի ․ գրեթէ ամենուն իշխանութիւնն ալ հաւասար է ։ Առաջ գլխաւոր եպ՟ը Յունաց պատրիարգին տակն էր ․ իսկ ՚ի 1589ին Ֆէտոր Թագաւորը ինքնիշխան պատրիարգ դրաւ ․ բայց Պետրոս Թագաւորը 1701 ին վերցուց նոյն պատրիարգութ՟ին ու ինքն եղաւ իրենց եկեղեցնայ գլուխը ։ Ասան գլի եկեղեցական ժողով մը հաստատեց եպիսկոպոսներուն, և ինքն ալ անոնց գլուխն եղաւ, որ սուրբ սինհոդոս կըսուի ․ և ամէն եկեղեցական բաները այս ժողովքը կորոշէ ․ ուր առանց Թագաւորին բան չեն կրնար կտրել ։

Ի՞նչպէս կը բաժնուի ։

304 ․ Այս ընդարձակ աշխարհքը ընդհանրապէս կը բաժնուի երկու Եւրոպական, և Ասիական ։ Առաջինը

9 մեծամեծ նահանգ ունի· գլխաւորն է Ինկրիա, որ երկայն և լայն է 120 մղոն։

Այս նահանգին մէջն է Փէդըրպուրկ Թագաւորանիստ քաղաքը· որ մեծն Պետրոս Թագաւորն շինել տուաւ 1803 ին, և հոն փոխադրեց աթոռն ու հրաման հանեց որ ամէն տեղաց մեծամեծները հոն երթան տուն շինեն, անանկ որ քիչ ատենին մէջ 34 հազար տուն շինուեցաւ։

Այս քաղքին շինուածները խիստ գեղեցիկ և կարգաւորեալ են· երկայնութիւնն ու լայնութիւնը 4 մղոն է։ Փառաւոր շէնքերով և եկեղեցիներով զարդարուած է։

Շատ երևելի դպրատուններ, ուսումնարաններ և գործատուններ կան մէջը· ամէն տեսակ գիտութեանց ծաղկած է, և ամէն ազգ՝ եկեղեցի ունի հոն։

Սակայն ամենէն փառաւոր շէնքն է Թագաւորական պալատը ընդարձակ և սիւնազարդ, անգին քարերով լեցուն։ Այս քաղաքին բնակիչներն են իբր 420 հազար հոգի։

Փառաւոր շէնքերուն մէկն ալ սբ Աղէքսանդրի վանքն է, որ ընդարձակ քառանկիւնաձև շինուած է , չորս կողմը չորս եկեղեցի ունի ։ Մետրապօլիտը հոս կը նստի , 60 կրօնաւորով , և ունի դպրոց ամէն ուսմանց ։ Ամէն տարի նր Աղէքսանդրի օրը Թագաւորը մեծ հանդէսով ուխտ կերթայ այս վանքը , և մետրապօլիտը պատարագ կընէ ։

Ո՞ւր է Մօսքա ։

305 . Մօսքա մայրաքաղաքն է Մոսքովիա նահանգին մէջ , և անով Ռուսները Մոսկով կոչուեցան . շըրջապատն է 20 մղոն , և կէս միլիոն բնակիչ ունէր . Ճամբաները լայն և քարաշէն . նաև շատ երևելի շինուածներով զարդարուած էր ։ Առջի Մոսկովի Թագաւորները 400 տարի հոս նստան . 29 վանք և 270 եկեղեցի ունէր . շատին գմբէթները ոսկեզօծ էին . եկեղեցիները մեծամեծ զանգակներ ունէին ։ Ծածնայ եկեղեցնայ մէջ ջահ մը կար 910 հօխա , և այլ զանազան արծաթեղէն և ոսկեղէն զարդերով լեցուն էին եկեղեցիները ։ Ուր անանկ մեծ զանգակ մը կայ վար ընկած , որ սանդուխով մէջը կը մտնեն . և ահագին բան է ։

Այս քաղաքս 4 մեծամեծ թաղ կը բաժնուի · և ամէն մէկին մէջ մեծագործ բաներ կային · Նոյնպէս քաղքէն դուրս շատ տեղեր ալ կային լեցուն բնակիչներով և շէնքերով ։

Սակայն մեր օրը երբոր Պօնաբարթէն առաւ այս քաղաքը, Մոսկովները կրակ տուին ու չարաչար երեցին · Թէպէտ Փռանսզները քիչ մը մարեցին · բայց յետոյ նորէն շինուեցաւ առաջինէն փառաւոր և վայելուչ ։ Թէ որ այս քաղաքը չէրէին, Պօնաբարթէն կը տիրէր Մոսկովստանին · և Մոսկովները գերի կըլլային ։

Իսկ այս քաղաքը նախ շինել սկսան 1147 ին և հետզհետէ ծաղկեցուցին մինչև Պետրոս Թագաւորին օրը ։

Ռուրիկ իշխանը Նօվկորոտ նահանգին մէջ կը նստէր, և հոն սկըսաւ այս ազգին իշխանութիւնը · անկէ ետև Մոսկա շինեցին ։

Ո՞ւր է Արխանկէլ ։

306 · Այս աշխարհք հիւսիսային կողմն ըլլալով մինչև սառնապատ ծովը կերթայ · և անկէ անդին ծովը

տուած ըլլալով չեն կրնար առաջ երթալ ։ Բնակիչները «Սըրօյէտէօյ» կըսուին, որ հումուտող ըսել է ։

Ասոնք հասարակօրէն հում կերակուր կուտեն . և աւելորդապաշտութ՟ լեցուն են ։ Միջահասակ են և մանրաչք, մեծաբերան, և տափակքիթ ։ Սևագոյն են, և բաց 'ի մօրուքէն ու գլխու մազէն, ուրիշ տեղերնին մազ չի կայ ։ Շատ զօրաւոր և արագ են . էրիկ մարդ՝ կնիկ մարդ նման ըլլալով թէ դէմքով և թէ հագուստով՝ դժուար կորոշուին իրարմէ ։

Կնիկնին սըրկով կը գնեն իրենց ծնողքէն . երկու կին կառնեն . և երկու արարիչ կուտան մէկը բարեբար, մէկալը պատուհասող ։

Նաև արև լուսին կը պաշտեն, կուռք և քուրմ ունին, ուրիշ օրէնք չունին . բայց հնազանդ են Մոսկովին . ուր իշխանը Արխանկէլ քաղաքը կը նստի, և շատ զանազան գաւառներ ունի ։

Այս աշխարհքին դիմացն է Լապպոնիան Ռուսաց, ուսկից Հիւսիսային ծովը բերանով մը ներս մտնելով՝ սպիտակ ծովը կը ձևացնէ Մոսկովին ու Շվէտին մէջ ։

Նոյնպէս Նիժնէի նահանգին բընակիչներն են կռապաշտ, և եզան գլուխ կը պաշտեն: Կան նաև Մոսկոֆներ, բայց ամէնն ալ վայրենամիտ են, և ուրիշ ազգերը անհնարին կատեն, մինչև քարով փայտով կը հալածեն: Ամենևին ուրիշի տեղ չեն տար. թէ որ իմանան թէ օտար ազգ մը իրենց տունը նստած է, մոխիր ջրով կը լուան պառկած նստած տեղը: Շատ երկիրներու մէջ ալ ցեղ ցեղ Ղազախներ կը բնակին, որ հաւատքով և սովորութեամբ նման են Մոսկոֆներուն:

Իսկ Վօրօնէժքօյի նահանգին մէջ բոլորը Ղազախ են. ուր Հայերը շինեցին 1779 ին Նախիջևան քաղաքը և Գրիգորիպօլիս 1792 ին. քանի մը հազար տուն կայ. ունին եկեղեցիներ, դպրոցներ, և դատաստանարան. ուր Հայ իշխանները կը կառավարեն:

Ո՞ւր է Ասիական Ռուսը:

307. Այս աշխարհք Մոսկոֆներուն՝ շատ ընդարձակ է մինչև Չինումաչին կերթայ. և Թաթարստանու մասն ըլլալով շատը Թաթար են. և

զանազան ցեղ կը բաժնուին, ու կերպ կերպ սովորութիւններ ունին ։ Ուր պզտի ծով մը կայ երկայն 288 մղոն և լայն 12 . որ ձմեռը կը սառի ։

Թաթարներուն շատը այլազգ են, բայց շատ կռապաշտներ ալ կան, որ կենդանի կը պաշտեն . երբոր իրենց բանը չի յաջողիր, կը ծեծեն կուռքը ։ Նոյնպէս Աժտէրխանու նահանգն էր Թաթարներուն . որ 1544 ին Մոսկովներն առին . ուր ամառը սաստիկ տաք կընէ ։

Այս աշխարհքը ընդարձակ անապատ մը կայ . Գալմուխներուն և Նողայի Թաթարներուն անասունները հոն կարածեն ։ Մայրաքաղաքն է Աժտէրխան . ուր 70 հազար բնակիչ ունի, 3300 տուն կայ Հայոց ։

Ո՞ւր է Սիպերիա ։

308 . Այս ընդարձակ աշխարհքը Թաթարներուն Ովկիանոսէն կըսկըսի, մինչև սառնապատ ծովը կը հասնի ։ Երկայնութիւնն է 3200 մղոն, և լայնութիւնը 1200 . և 3 մեծ տէրութիւն կը բաժնուի ։

Այնչափ ցուրտ է որ սեպտեմբերի կըսկսի ձիւնը ։ Իրենց պատուհանները սառուցով գոցուած են, ուսկից լոյս կառնեն ։ Հիւսիսային կողմը ամիսներով ցորեկ չեն տեսներ, ուստի բնակիչները բոլոր քնով կանցընեն ատեննին (158) ։

Բնակիչներն են վայրենի և կռապաշտ . տարին անգամ մը զոհ կընեն անտառին մէջ ։ Կան որ շատ այլատարազ կուռքեր ունին ։ Ոմանք երբոր երդում կընեն շուն մը կը մորթեն, ու արիւնը կը խմեն, և շունն ալ կերեն ։

Ասոնցմէ շատը դարձան քրիստոնեայ եղան, ու Մոսկոֆներուն հետ միատեղ կը բնակին . բայց Ղրիմու Թաթարները բոլոր այլազգ են . որոնք փոքր Թաթարստանու մէջն են ։ Իսկ Գամչեաքները Սիպերիայի ծայրը կիյնին ընդարձակ ցամաքակղզւի մէջ . որ էին վայրենի ծոյլ և աղտոտ . ոչ կը լուացուէին և ոչ ըղունգնին կամ մազերնին կը կտրէին ։ Մեռելնին շուներնուն առաջը կը ձգեն որ շներն ուտեն ։ Ասոնց պէս Թանձրամիտ և գարշելի ազգ չի կար . բայց Մոսկոֆներուն տակը մնալէն ետև քրիստոնեայ ըլլալով քիչ մը մարդ եղան ։

Գամչեաքի արևելեան կողմը քանի մը կղզիներ կան Մոսկովին տակն, որ Չինումաչինին կը մօտենան ։ Բնակիչները գետնին տակը կը բնակին մեծամեծ փոսերու մէջ, մինչև 200 հոգի միատեղ, վրանին փայտերով գոցած են ։

Ամենևին կրակ չեն վառեր, զի ծառ քիչ կայ հոն . միայն խոտ կը վառեն ու բոլիկ վրայէն կանցնին որ տաքնան ։ կերածնին որս և ձուկ է ։ Էրիկմարդ կնիկմարդ երեսնուն վրայ կերպ կերպ սև նշաններ կընեն . վարի պռկունքներուն վրայ իրեք ծակ կընեն, ու ոսկորէ և քարէ զարդեր կը կախեն ։ Քթերնուն մէջ ալ ոսկոր կը դնեն ու կը կախեն . որով դէմքերնին անձռունի կըլլայ ։ Հասարակօրէն տափակքիթ և սևամազ են ։

Իսկ՝ Նոր Զէմլա թէպէտ մեծ կղզի է, բայց ամենևին բնակիչ մարդ չի կայ . միայն տարուէ տարի Մոսկովները կերթան որսորդութեն համար ։

Ասկէ անդին մարդ չի կընար երթալ, զի ծովը սառած է և մարդ չի դիմանար ցրտէն՝ հիւսիսային բևեռին մօտ ըլլալով (431) ։

Ահա քեզ բերի այն մասն աշխարհքի,
Որ խելքով մտքով կը կառավարուի.
Գիտնոց գրքերով պայծառ կը փայլի,
Մինչ օրէնք կանոն կուտայ ուրիշի:
Առաջ այս մասն էր անարգ և տգէտ:
Ոչ օրէնք ունէր և ոչ գրագէտ.
Հիմա ինքն եղաւ այլոց վարժապետ,
Ամէն ազգերուն գլուխ է և պետ:

ՃԺԵ. ՀԱՄԱՐ

Ո՞ՎԷՆ ՕՍՄԱՆՑԻՔ:

309. Ինչպէս առաջ ալ ըսինք, այս ազգը կասպից ծովուն կողմէն եկաւ Ասիայի շատ տեղերու տիրելէն ետև, Եւրոպայի մէջ երևելի աշխարհքներու տէր եղաւ (188):

Ուստի Օսմանեան տէրութիւնը Պաղտատէն և Ապազայէն կըսկսի կերթայ մինչև Ֆէս Եէմէն և Պարա: Յետոյ Եւրոպա անցնելով կը հասնի մինչև Խրվաթի երկիրը, և Ուլահ Պուղտան մէջ առնելով կերթայ Դունա գետ, և անկէ Ստամպօլ: Եւ այսպէս բոլոր այս տէրուն՟ երկայնութիւնն է արևելքէն արևմուտք 2400 մղոն. և լայնու՟թը 2100:

Միայն Եւրոպա 15 միլիոն ժողովուրդ ունի, և Ասիայի մէջը 30 միլիոն ։ Եւ են Տաճիկ, Յոյն, Հայ, Արապ, Քիւրտ, Ասորի, Հրեայ, Պուլղար, Արնաուտ, Ուլահ, Խըրվաթ, Սըրփ, և այլն ։

Եւրոպայի մասը 7 աշխարհք կը բաժնուի Դունայէն սկսելով մինչև Լէհ, Նեմցէ, և Ստամպօլ կը հասնի ։ Այս մասին տարածութիւնն է 10 հազար 544 քառակուսի մղոն․ որ կըսուի Ռումէլի, այսինքն հռոմի քաղաք․ զի էլ երկիր ըսել է ։

Սակայն առաջին նահանգ և գլուխ քաղաքներուն է Ստամպօլ կամ Իսլամպօլ, այսինքն բազմութիւն հաւատացելոց ։ Նաև Կոստանդինուպօլիս, այսինքն Կոստանդիանոսի քաղաք․ որ հին ատենը կըսուէր Բիւզանդիոն կամ Վիզանդիոն ։ Որովհետև նախ Վիզաս իշխանը շինեց այս քաղաքս․ ետքը Կոստանդիանոս թագաւորը գեղեցիկ շէնքերով զարդարեց և մեծցուց 1505 տարի առաջ ։

Ո՞րն է մայրաքաղաքը ։

310. Այս տէրութիւնը մէկ քանի թագաւորանիստ քաղաքներ ունի. իբր զի՝ սուլթան Օսման 20 գաւառ տիրելէն ետև, 1299ին Պրուսա դըրաւ իր աթոռը ։ Նոյնպէս ասոր որդին և թոռները շատ տեղերու իշխեցին և Եւրոպայի մէջ երևելի տեղեր առին ։

Իսկ սուլթան Մէհէմմէտ 200 քաղաք առնելէն 'ի զատ Ստամպօլ ալ առաւ Հոռոմներէն 39 տարի առաջ. և իր աթոռը հոն փոխադրելով ըրաւ թագաւորանիստ քաղաք. թէպէտ Ետիրնէ ալ կըսուի արքայանիստ, զի հոն ալ նստաւ ։

Արդ ահա այս փառաւոր քաղաքը կը նստի Թագաւոր փատիշահ անունով, որ կը նշանակէ մեծ իշխան կմ աշխարհակալ ։ Ունի վէզիր իրեն փոխանորդ, որ կը նշանակէ բեռնաբարձ. և է փաշա, որ անդրանիկ որդի ըսել է ։ Իբր զի՝ առջի վէզիրն եղաւ սուլթան Օսմանին անդրանիկ որդին ։

Ասկէ 'ի զատ 8 գլխաւոր պաշտօնատէր կան իբր խորհրդական կառավարիչ տէրութեան, և այլ ուրիշ պաշտօնատէրք և կարգադրողներ, որ կը կառավարեն այս մեծ տէրութիւնը : Սակայն թագաւորն է բացարձակ ինքնիշխան :

Ի՞նչպէս է քաղաքը :

311 . Ստամպօլ է եռանկիւնի ձևով 7 բլրի վրայ շինած . մէկ կողմն է ցամաք և երկու կողմն է ծովուն դին : Շրջապատն է 16 մղոն . ծովուն կողմը 20 դուռ ունի, և 6 դուռ ցամաքին դին :

Այս քաղաքս երևելի շինուածներով լեցուն է . և շատ մեծամեծ ջամիներ կան : Ամէնը 4494 ջամի են . բայց գլխաւորները 10 են . և ամենէն մեծ և փառաւորն է Այա Սօֆիա, որ առաջ էր եկեղեցի :

Ասոր երկայնութիւնն է 252 ոտնաչափ, և լայնութիւն է 228 : Խաչաձև ըլլալով մէջ տեղի գմբեթին տրամագիծն է 104 ոտնաչափ, իսկ բարձրութիւնն է 180 . նաև 5 դուռ ունի . մէկը կըսուի Հայոց դուռ որ Սարգան իշխանը Յունաց ատենը շիներ է Հայոց յիշատակ ըլլալու համար :

Այս եկեղեցին մեծն Կոստանդիանոս շինեց յանուն իմաստութեան Աստուծոյ : Իսկ սուլթան Մէհէմմէտ Ճամի ըրաւ :

Կան ուրիշ երևելի եկեղեցիներ, որ հիմա Ճամի են : Եւ ուրիշ երևելի շէնքեր, և հարիւրաւոր բաղնիքներ :

Ո՞րչափ Թաղ կայ :

312 . Հասարակօրէն 80 հազար թաղ (մահալլէ) կայ կըսեն . սակայն միայն Ստամպօլու բերդին մէջ 88 հազար 185 տուն կայ . և 100 հազար խարաճի թուղթ կու տան այս վիճակին մէջ :

Իսկ թագաւորական պալատը առջի լեռանը վրայ շինած է ծովուն կողմը, ուր հին ատենը բերդ էր : Պալատին շրջապատն է 4 մղոն, և 7 դուռ ունի . երկու պզտի դուռ ալ կայ որ թագաւորը անոնցմէ չանցնիր, և 3 մեծամեծ գաւիթներ կան :

Առաջինին մէջն է փողարանը (զարբխանան), որ առաջ Գուշան դաշին կըլլար, ետքը հոս բերին, և Հայոց յանձնեցին . նաև Սահապ այարն ալ Հայոցմէ կըլլար առաջ :

Երկրորդ գաւիթին մէջն է Գուպպէ ալթըն, ուր է քառակուսի խորհրդարան գմբէթաւոր․ և ունի հրապարակ ։ Իսկ երրորդ գաւիթին դուռը կըսուի դուռն երջանկութե՟․ ուր է մեծ գանձատունը, Ճամին, բաղնիքը, Պաղտատ քէօշքին, Խաս օտան, Հարէմը, և Խաֆէսը․ որ է ընդարձակ բնակարան Թագաւորին որդոցը․ ուր կը պահեն տղաքը հայրը մեռնելէն ետև ։

Այս պալատին մէջ երևելի շինուածներ կան․ 48 բաղնիք և 6 Ճամի կայ․ 2 գրքատուն ունի, 5000 գրքէն աւելի կան հանդերձ Յոյն և Լատին գրքերով ։

Այս պալատը սուլդան Մէհէմմէտ շինեց 1478 ին․ իսկ հին պալատը (էսկի սարայ) 20 տարի առաջ շիներ էր ։ Հիմա ուրիշ պալատներ ալ շինուեցան, ուր կը բնակին Թագաւորք ։

Ե՞րբ շինուեցաւ ։

313․ Պատմիչները կըսեն թէ 2500 տարի առաջ Յունաստանէն ժողովուրդ մը եկաւ, նախ Քաղկեդոն քաղաքը շինեց բնակեցաւ ։ Բայց 17 տարիէն ետև տեսան որ Ստամպօլու դիրքը աւելի գեղեցիկ է, Վիզաս իշխանը եկաւ Սարայ պուռնիին տեղը պզտի քաղաք մը շինեց, վերջը Պարսից Թագաւորը առաւ:

Յետոյ Մոռւայի Թագաւորին առաւ ու մեծցուց. անկէ ալ Աթենացիք առին. որ ան ծով գացող նաւերէն տասանորդ կառնէին: Վերջը անցաւ Հռովմայեցոց ձեռքը, որ իշխան մը կը դնէին արխօնդ անունով:

Սակայն յամի տ͞ն 326 ին Կոստանդիանոս եկաւ գեղեցիկ զարդարեց Ստամպօլ, և 14 մաս բաժնեց՝ Թագաւորական քաղաք անուանելով Ա͞ծածնայ ընծայեց ու 40 օր ուրախու͞ի ըրաւ: Բայց առաջ Պօղազ Հիսարը գում գալէին քով քաղաք մը շինեց: Ատեն անցնելէն ետև շատ զանազան ազգեր լեցուեցան Ստամպօլ մանաւանդ Օսմանցոց ձեռքն անցնելէն ետև: Ուր հիմա միլլիոնէն աւելի մարդ կայ:

Սուլթան Մէհէմմէտ Յոյներէն կասկածելով շատ Հայեր բերել տուաւ Պուռսայէն և ուրիշ տեղերէն, և զանոնք տեղ տեղ բնակեցուց, ու 6 ժողովուրդ ըրաւ. և անոնց տեղերուն անունը օտալար դրաւ:

Առջինը կըսուի Գարա կէօմրիւկ օտալարը. 2 Մալթա օտալարը. 3

Չարշամպա օտալարը . 4 Թէքքէ օտալարը . 5 Քէօմիւրճի օտալարը . 6 Ախըռ գափու օտալարը ։ Յետոյ եւելցաւ եօթներորդ Դօփխանա օտալարը ։ Ասոնց ամէնը պալատներուն մէջն են . հիմա անոնց մէջ աղքատները մնացին այն հին ժողովուրդէն ։

Առջի պատրիարքը Հայոց նստաւ Ստամպօլ Յովակիմ եպիսկոպոսը Պրուսայու . որ 1461 ին սուլդան Մէհէմմէտ բերել տուաւ ։

Ինչպէս առին ։

314 . Ստամպօլ շատ փոփոխութեն տակ իյնելէն ետև, 1204 ին Լատինացիք եկան կոխեցին առին Հոռոմներուն ձեռքէն, և 57 տարի տիրելէն ետև նորէն Հոռոմներուն անցաւ ։

Իսկ Օսմանցիք զօրանալէն ետև նախ Իլտըրըմ սուլդան Պայէզիտ և սուլդան Մուրատը պաշարեցին Ստամպօլ, բայց շատ բան և տեղ Հոռոմներէն առնելով ետ կեցան ։

Մինչև սուլդան Մէհէմմէտ 1452 ին նախ շինեց Ռումէլի հիսարին , ու տարիէն ետև անթիւ զօրքով պաշարեց քաղաքը ։

Ուր Սարայ պուռնիէն մինչև Դօփխանան շղթայ կապած ըլլալով նաւերը չի կրցան ներս մտնել . ուստի պէտք եղաւ 80 չէքտիրի ցամաքէն անցընել մինչև Թէրսխանէ ։

Եւ այսպէս սկսան ծովով և ցամաքով ծեծկուիլ զարհուրելի, և ամէն կողմէն կատաղութեամբ քաղաքին վրայ յարձակիլ ։ Ուր Յունացմէ 5 հազար զօրք կար և Լատիններէն 2000 ։

Կայսրը շատ ջանաց որ հաշտութիւն ընէ, ճար չեղաւ ։ Յետոյ սուլդան Մէհէմմէտ իր զօրքին 3 օր ծոմ պահել տուաւ, և իրենց խօսք տուաւ թէ 3 օր թող կու տայ որ քաղաքը կողոպտեն ։

Ուստի մայիսի 29 ին ամէն դիէն սոսկալի կռուեցին մինչև Յոյնք յուսահատեցան ։ Ան ատենը ծածուկ դուռ մը կար բացին ու դուրս թափեցան Յոյներն որ թշնամիներն շփոթեն ։

Նախ Օսմանցիք վրանին թափեցան մեռցուցին . ու մտան այն դռնէն ներս՝ սկսան ջարդել, և մէկալ դռներն ալ բացին ներս լեցուեցան, ընկսան կոտորել. անանկ որ արիւնը գետի նման կը վազէր. նաև 60 հազար հոգի ալ գերի ըրին քաղաքացիներէն ։

Թագաւորն ալ այն խռովութեան մէջ շփոթած՝ տեսաւ որ բանը բանէն անցաւ, աղաչեց որ զինքը մեռցընեն. ուստի մէկը վարկաւ մեռցուց, վերջը մարմինը պտան գլուխը կտրեցին ու Թագաւորին դրանն առջին դրին ։

Նաև 3 օր բոլոր քաղաքը կողոպտեցին. եկեղեցիներն ու տները թալլեցին, և սոսկալի մարդ ջարդեցին. յետոյ ամենուն գլուխը տարին Աթմէյտանին լեռան պէս դիզեցին ու կուրախանային ։

Անկէ ետև Պալատխան ալ առին առանց ծեծի, որ Ենիչէրիներուն ձեռքն էր, իշխանը եկաւ Թագաւորին ոտքն ընկաւ. վասն զի այն ժամանակը Ենիչէրիներուն նաւերը շատ ըլլալով զօրացած էին այն կողմերը ։ Ուստի երբոր Հռոմները առին Ստամպօլ Լատիններէն, Ենիչէրները մնացին Պալատխա. և կամաց կամաց բերդ ալ շինեցին, որ 12 դուռ ունի, Գալադիային ու Ստամպօլու մէջ եղած ծովուն լայնութիւնն է իբր 4 մղոն, որ Աեահատխանան կը վերջանայ, և կերթայ մինչև սև ծովին բերանը և միւս կողմէն մինչև Մարմարայի ծովը :

Այս նեղուցը 18 մղոն է, և երկու կողմը զանազան գեղեր և գեղեցիկ տներ կան մեծամեծներուն, ուր ամառը կը բնակին. որ Տօլմապաղչայէն և Իւսկիւտարէն սկսեալ մինչև Գաւաք կերթան : Նաև քանի մը զօրաւոր բերդեր ալ կան թէ սև ծովին բերանը, և թէ Ճերմակ ծովին :

Տես փոփոխութիւն ունայն աշխարհին,
Որ ծովու նման կը տարուբերին.
Կարծեն թագաւորք կը տիրեն երկրին,
Բայց աշխարհքն է տէր իրենց վրանին:
Քանի՛ թագաւորք եկան ու գացին,
Իրենց աթոռնին այլոց թողուցին.
Մերն է այս աշխարհքս ամէնն ալ ըսին,
Աշխարհքս իր տեղն է՝ իրենք գնացին:

ԾԸ. ՀԱՄԱՐ

Ո՞րն է Ուլահ Պուղտան ։

315. Ուլահ Պուղտան Օսմանեան տէրութեան երևելի նահանգներն էին. ուր Հոռոմ իշխան կամ Պէկ կը նստէր Օսմանցոց կողմանէ ։ Ուլահ կամ Վալաք [illegible] ըսել է. իսկ Պուղտան [illegible] ։ Այս աշխարհք Դունայէն կըսկսի կերթայ մէկ ծայրը մինչև Նեմչեստան և մէկալ ծայրը Լէհ. նաև մէկ գետով մը իրարմէ կը զատուին ։

Ուլահու երկայնութիւնն է 100 ժամու ճամբայ, և լայնութիւնն է 50. նաև շրջապատն է 700 մղոն ։ Իսկ Պուղտանի երկայնութիւնն և լայնութիւնը 60 ական ժամ կը քշէ ։

Բնակիչները զանազան ազգէ եկած են. բայց սկիզբը Հռովմայեցոցմէ են. վասն զի Տրայիանոս կայսրը շատ մարդ հոն ղրկեց բնակիչ ըրաւ. ինչպէս լեզունին կը վկայէ, որ Լատինին աւրած լեզուն է ։ Միայն Ուլահի մէջ 13 հազար տուն կայ, շատ գեղեր . և միլիոն մը բնակիչ երկու աշխարհքին մէջ կելլէ . որ առաջ կռապաշտ էին , բայց 6 դարուն քրիստոնեայ եղան Հռոմի դաւանանքով :

Այս աշխարհքին մէջ ամէն բան առատ է . ունի աղի հանքեր խիստ առատ , միլիոնաւոր աղ կելլէ տարուէ տարի : Նաև ունի ոսկիի հանք անգործ մնացած . բայց երբոր գետերը կառատանան՝ հանքերէն ոսկիի մանրուք կը բերեն :

Սակայն ժողովուրդը միշտ աղքատ ողորմելի է մեծամեծներուն զրկողութեանցը համար : Որ հին ատենէն 'ի վեր բիրտ և անգութ ազգ են , ծոյլ և անպիտան . ամենևին տանջանքէն չեն վախնար :

Ի՞նչպէս կը կառավարուին :

316 . Անոնք հին ատենը թագաւոր ունէին . յետոյ Հռոմայեցոց տակը մնան : Անկէ ետև Սրփերէն Վօյվօտա կը նստէր . ու Պօյարներով կը կառավարէր : Սակայն 1383 ին Եըլտըրըմ սուլթան Պայէզիտին հարկատու եղան , որ սուլթան Մէհէմմէ-

տէն օրը 12 հազար ոսկի տուրք կու տային ։

Բայց միշտ խռովութիւնը մէջերնին պակաս չէր ։ Երկու Պէկ ալ Հայոցմէ նստաւ Պուղտան, Գասպար և Ահարոն ։ Ան ատենը Պօյարներուն ձեռքն ըլլալով իշխանութիւնը իրենք կընտրէին Պէկը ․ բայց այնչափ խռովութիւն հանեցին որ Օսմանեան տէրութիւնը մտածեց որ Ֆէնէրցի Հոռոմներէն Պէկ դնէ ։ Ուստի 1716ին տէրութիւնը Պէկ դրաւ Նիկողայոս Մաւրոգօրտատը ․ որ անկէ ետև Հոռոմներուն անցաւ ։ Յետոյ տիվան թէրճիմանութիւնն ալ առին ։ Հիմա այս երկու նահանգներուն ազատութիւն մը տրուած է, բայց հարկատու են Օսմանեան տէրութեան ։

Այս Պէկերը երկու դուղով փաշայի մեծութիւն ունին, եկեղեցնայ մէջ կօծուին, ամէն պաշտօնատէր և գործակալ կանոնաւորելով թագաւոր կը ձևանան ։ Սակայն տէրութիւնը զիրենք Վօյվօտա կը կոչէ, թէպէտ բացարձակ կը կառավարեն թագաւորի նման, և ամէն եկամուտը կը ժողվեն ․ որ ամէն մէկունը 7 հազար քսակէն աւելի է ։

Մէկը Պուքրէշ կը նստի, մէկալը Եաշ, որ այս տէրութեան մայրաքաղաքներն են. և ամէն ազգէ մարդ կայ, շատ վաճառականութիւն կըլլայ: Իսկ կառավարող Պօյարներն են 23:

Ո՞ւր է Սօֆեա:

317. Օսմանեան տէրութեան անուանի նահանգն է Սօֆեա. որ 16 գաւառ կը բաժնուի: Հին ատենը Թըրակիա կըսուէր և ինքնագլուխ թագաւոր ունէր, ետքը Պուլղարք բռնեցաւ. վասն զի Էտիրնէէն մինչև Դունա Պուլղարներն ու Առնաւուտներն են այս աշխարհքիս գլխաւոր ժողովուրդը:

Իսկ Սօֆեա մայրաքաղաքն է Պէլիրղատի մօտ, մեծութիւն է 3 մղոն, և դիրքն է զուարճալի. ուր Պէյլէրպէյի կը նստի: Բնակիչներն են Պուլղար, և Տաճիկ: Այս քաղաք Այասօֆիային շինուած ատենը շինած է. որ Պալապան փաշան առաւ: Այս աշխարհքին մէջ երևելի քաղաքն է Էտիրնէ կամ Ադրիանուպօլիս. այսինքն Ադրիանոսի քաղաք որ 7 օրուան ճամբայ հեռու է Ստամպօլէն · 9 մղոն է շրջապատը, և 12 աշտարակ, 9 դուռ ունի ։ Բնակիչներն են 100 հազար հոգի · 600 տուն ալ Հայ կայ ։

Ուր երկու թագաւորական պալատ կայ որ հին թագաւորները նըստան, և 10 մեծամեծ ճամիներ կան ։ Բայց մէկը շատ փառաւոր է, 1000 պատուհան ունի, և ազնիւ սիւներով զարդարուած է ։

Հին ատենը Հայոց ազնուականներէն շատը հոս կը բնակէին · որոնցմէ եղաւ Վասիլ կայսրը · բայց 1358 ին սուլդան Մուրատն առաւ · և զանազան փոփոխութե՟ց տակ ընկաւ ։

Ասկէ անդին է Պուլղարիան որ կը հասնի Դունա · այս զօրաւոր ազգը Ասիայէն եկած է հոն · առաջ թագաւոր ունէր · և շատ պատերազմներ ըրած է ։ Ասոնք առաջ կռապաշտ էին · բայց Վօկօրիս թագաւորը քրիստոնեայ եղաւ 866 ին, ու Միքայէլ կոչուեցաւ · իրենց մայրաքաղաքն էր Դրնովա, և Նիկէպօլի ։

Ո՞ւր է Մակեդոնիա ։

318. Մակեդոնիա Սօֆեայէն կըսկըսի կը հասնի մինչեւ Մօռա, որ հին ատենը պզտի թագաւորութիւն էր ինքնագլուխ, բայց Աղեքսանդր թագաւորին ատենը այնչափ մեծցաւ որ բոլոր աշխարհք տակն առաւ ։ Հիմա 8 գաւառ կը բաժնուի, եւ մայրաքաղաքն է Սելանիկ. որ է երեւելի քաղաք վաճառականաց, ուր ամէն ազգէ մարդ կը գտնուի. 3 եկեղեցի Յունաց եւ 1 եկեղեցի Լատինացոց կայ ։ Նաեւ 36 սինոլայ, եւ 48 ճամի կայ ։ Պասըմիէ ճամին առաջ եկեղեցի էր. որուն մէջ 1000 սիւն կայ ազնիւ քարերէ, եւ ուրիշ գեղեցիկ բաներ ։

Մօտ է հոն Այնօռօզ լեռը այնչափ բարձր որ 400 մղոն հեռուէն Ստամպօլ կերեւնայ կըսեն. որ է իբր ցամաքակղզի, եւ ցամաքին լայնութիւն է մղոնուկէս ։ Հին ատենը 5 քաղաք կային այս լեռան վրան, որ փիլիսոփաներու տեղ էին. բայց հիմա 22 մեծամեծ վանքեր կան Յոյն կրօնաւորաց. որ խիստ կեանք ունին եւ միս չեն ուտեր. մէջերնին աղէկ եղանակներ կան . ասոնց գործքն է երկրագործութիւն ։

Այս աշխարհքին կից է Ալպանիա կամ Իսկենտէրիէ . այսինքն Առնաւուտլուխ ։ Բնակիչներն են բուն Առնաւուտ, որ հին ատենէն 'ի վեր զօրաւոր և Ճարտար են . և պատերազմի մէջ դիմացկոտ քաջ ։ Ասոնց սահմանակից են Սրփերը, որ նոյնպէս քաջ և զօրաւոր են . շատ անգամ ապստամբութիւն ըրած են . և ասոնց մայրաքաղաքն է Պէլըրղատ ։ Նոյնպէս և Պօսնացիք են սահմանակից, և ասոնք ամէնը Ըսքլաւոններէն եկած ըլլալով շատ կորիՃ են . և հին ատենը կռապաշտ ըլլալով մեռելնին կերէին ։

Ասոնք սովորութիւն ունէին որ 3 անգամ միայն պիտի լուացուէին . մէյմը ծնած, մէյմը կարգուած, մէյ մ' ալ մեռած ատեննին ։ Ու երբոր թշնամիներէն մէկը կը բռնէին, գլուխը կը կտրէին ու արիւնը կը ծծէին ։

Եւրոպայի մէջ կան ուրիշ ընդարձակ նահանգներ և գաւառներ, որ փաշայութիւն և դատիութիւն կըսուին . զորօրինակ Սէրէս, Կէլիպօլու, Օզու և այլն ։ Բայց ժողովուրդը դրեթէ միակերպ է, նոր բան մը չի կայ ։

Ո՞ւր է Մօրա ։

319․ Մօրա Մակեդոնիայի և Յունաստանի ծայրն է ընդարձակ ցամաքակղզի Միջերկրական ծովուն մէջ․ ամէն դիէն ծովով պատած է միայն ցամաք լեզու մը ունի 3 մղոն լայն․ որ հին ատենը շատ ուզեցին որ բանան, չի կրցան ։

Մօրայի լայնութիւնը է 150 մղոն․ երկայնութիւն է 180․ իսկ շրջապատն է 600 մղոն ։ Նաև 19 գաւառ կը բաժնուի, և շատ քաղաքներ ունի ։

Բնակիչները հին ատենէն ՚ի վեր զօրաւոր կտրիճ ըլլալով շատ թագաւորներու հետ ծեծկուեր են ։ Միայն Մանեայ պուանին 30 հազար հոգի կան․ ամէնքը աւազակ են ծովու վրայ ։ Հոն է Ստիւգեան լիճը, որուն ջուրը սաստիկ պաղ և հանքային ըլլալով խմողը կը մեռցընէ․ հիները դժոխքի լիճ կըսէին ։

Հին ատենը քանի մը թագաւոր կը նստէր Մօրա․ Լակեդեմոնացոց թագաւորք աւելի զօրաւոր ըլլալով շատ տեղերու և կղզիներու տիրեցին ։ Յետոյ Հոռոմներու անցաւ · անոնցմէ ալ Օսմանցին առաւ ։ Վերջը Վենետիկցիները առին ու երկար ատեն մնաց իրենց ձեռքը ։ Ուր երջանիկ Մխիթար Աբբահայրը գնաց 1703 ին · և Մեթոն քաղաքը վանք շինեց գեղեցիկ եկեղեցիով ։ Բայց 12 տարիէն ետև Օսմանցիք նորէն գացին տիրեցին Մօռայու 1715 ։ Ուստի ան ատենը վանքն ալ կործանեցին · Վենետիկ փոխադրեց վանքը նոյն Րաբունապետը ։

Առաջ շատ երևելի քաղաքներ կային Մօռա · ուր Ոլիմպիական խաղն որ կը խաղային բոլոր աշխարհք հոն կը թափէր · ուր էր նաև Դիոսին տաճարը այնչափ մեծագործ և փառաւոր, որ 7 հրաշալեաց մէկը գրին · (տե՛ս Ճեմ՛՛ 546) ։

Ցամաքին մօտ էր Կորնթոս քաղաքը մեծ և հարուստ, որ առաջ շատ երևելի քաղաք էր · բայց հիմա ոչ մեծութիւնը մնաց և ոչ շէնքերը ։

Աթինա քաղաքը բերդաւոր նոյնպէս Մօռայի մօտ է, որ հիմա 16 հազար բնակիչ ունի Յոյն և այլազգ ։ Հին ատենը շատ փառաւոր քաղաք էր երևելի շինուածներով և ուսումնաւաններով լեցուն ։ Մինչև հիմա հին մեծագործ կռատուններուն և դղրոցներուն մնացորդը կայ ․ ո՛րն ալ ձամի շինած է ։

Գլխաւոր ձամին կռատունն էր ․ որուն երկայնութիւնն է 217 ոտնաչափ ․ իսկ լայնութիւնն է 89 ․ որ 46 մեծամեծ մէռմէռ սիւներու վրայ կեցած է ․ ամէն մէկին բարձրութիւնն է 42 ոտնաչափ ։ Այս շէնքին վրայ գրած կայ անճանօլէյն թյ ․ մէջը շատ սքանչելի բաներ կան ․ պատին վրայ երկու քար կան, որ լոյս կը հանեն փէնճէրէս տեսակէն ըլլալով ։

Նաև կան աշտարակներ և կուռքերու տեղեր, որ հին ատենը սքանչելի բաներ էին ․ հիմա անասուններ կը բնակին ։

Հին քաղաքին շրջապատն էր 22 մղոն, և բնակիչներն էին 400 հազար հոգիէն աւելի ։ Իւր արխօններ կը տիրէին ․ վերջը Յունաց անցաւ ։ Այս քաղաք էր մի միայն ուսումնական տեղ ․ ամէն տեղէ հոս կու գային բան սորվելու ։ Շատ փիլիսոփաներ և երևելի մարդիկ ելած են անկէ, որ աշխարհք լուսաւորեցին գիտութ․ ։ Թէպէտ ամէն ուսում վերջացաւ և հին մեծութի̃ը գնաց ։ Աս գաւառը՝ Մօռա և քանի մը կըղզիներ, 1830ին Յունաց նոր թագաւորութիւն մը ձևացաւ, Եւրոպայի տէրութեանց պաշտպանութեամբը ։

Ո՞ւր է Կրետէ ։

320․ Այս կղզին գրեթէ Ճերմակ ծովուն մէջ տեղն է․ զի Ասիայէն 140 մղոն հեռու է․ և Մօռայէն 130․ իսկ շրջապատն է 600 մղոն․ 4 գաւառ կը բաժնուի ։

Հին ատենը 100 քաղաքէն աւելի կար, և 200 հազար բնակիչ․ բայց հիմա շատ նուազ են ։ Բնակիչները զօրաւոր և քաջ են․ հին ատենները թագաւոր ունէին ։ Իբր զի՝ առաջին թագաւորը Դիոս անունով էր Հայր Աբրահամու ատենը․ ետքը Մինոս թագաւորը աղէկ օրէնքներ դնելով շատ կարգաւորեց․ և երկար ատեն ասոր օրէնքներով գացին, ետքը քրիստոնեայ եղան Պօղոս առաքեալին քարոզուե̃բը ։ Այս կղզին շատ տէրուե̃ց ձեռք անցնելէն ետև Վենետիկցիք առին 1280ին, և երկար տիրեցին․ բայց 1669ին Օսմանցին առաւ, և մինչև հիմա կը տիրէ ։

Ո՞ւր է Կիպրոս։

321 • Այս կղզին Ասիայի ցամաքին կողմը կիյնի իբր 42 մղոն հեռու Լաթաքիայի ցամաքէն։ Երկայնութիւնն է 210 մղոն և լայնութիւնը 60 • իսկ շրջապատը 700։

Բնակիչները են Յոյն, Տաճիկ, Հայ և Լատին • բոլորը 50 հազար հոգի կ'ելլէն, որ խորամանկ մարդիկ են։ Հին ատենը շատ բազմամարդ էին։ Առաջ 9 գլխաւոր քաղաքին մէջ 9 թագաւոր կը նստէին, որ Աօ կըռուէին • յետոյ Եգիպտացիք տիրեցին, և անկէ Հռովմայեցւոց անցաւ • վերջը Յոյնք տիրեցին։ Անոնցմէ ալ Լատինացւոց ձեռքը մնաց որ թագաւոր դրին։

Յակոբոս թագաւորը՝ մեր Լեւոն վերջի թագաւորին ազգական ըլլալով Հայաստանու թագաւոր կոչուեցաւ 1393 ին • վերջը Օսմանցին առաւ։ Նոյնպէս Ասիայի ցամաքին մօտ է Ռոտոս կղզին և 2 մղոն ու կէս հեռու է ցամաքէն • շրջապատն է իբր 100 մղոն։

Առաջ ծովին տակն էր այս կղզին ետքը վեր ելաւ • և մինչև հիմա քաբացած խեցեմորթներ կը գտուին լեռներուն վրան ։ Բնակիչներն են Յոյն և Տաճիկ . հին ատենը ամէն արուեստ հոն ծաղկած ըլլալով անուանի էին ։ Մանաւանդ զի այնչափ ուսում կար, և այնչափ երևելի շինուածներ և կռատուններ, նաև 300 արձան կուռ, մինչև ամէնքը կը զարմանային ։ Նաւահանգստին բերանը մեծ ահագին արձան մը կար արեգական, որուն բարձրութիւնն էր 80 կանգուն . մէկ ոտքը մէկ կողմն էր, մէկալ ոտքն մէկալ կողմն էր նաւահանգստին ։

Մինչ զի տակէն մեծ նաւեր կանցնէին . որ 56 տարիէն ետև ընկաւ երկրաշարժութեամբ ։ Ուր 4 անգամ մեծ շարժ եղաւ, և 4 անգամ ջրհեղեղով ապականեցաւ ։

Ո՞ւր է Սաքըզ ։

322 . Այս կղզին Քիոս կըսուի, որ ձիւն ըսել է, 12 մղոն հեռու է Ասիայէն Իզմիրի դէմ . շրջապատն է 120 մղոն . բնակիչներն են 220 հազարէն աւելի . շատը Յոյն և Լատին ։ Հին ատենը երևելի գիտուններ ելան անկէ . հիմա շատը վաճառա-

կան են ճարպիկ և քաղաքավար ։ Հին բնակիչները Յոնացիք էին զօրաւոր և քաջ . վերջը Միհրդատ Հայ Թագաւորը զանոնք հարկատու ըրաւ ։

Անկէ ետև Յունաց և Ճենովիզներուն անցաւ երկար ատեն . վերջապէս 1566 ին սուլթան Սիւլէյման առաւ Փիալէ փաշային ձեռքով ։ Թէպէտ յետոյ Փիրէնցացիք և Վենետիկցիք առին, բայց շատ չանցաւ նորէն առին Օսմանցիք ։ Ճերմակ ծովին մէջ շատ կղզիներ կան մեծ և պզտիկ . բայց շատը անբնակ են ։ Երևելիներն են 48, որոնց բնակիչները 180 հազար հոգի կելլեն . շատը Յոյն են, որ Տաճկի տակն են ։ Ասոնք առաջ մէյմէկ տէրութիւն էին և զանազան թագաւորութեանց տակն ընկան ։ Վերջի կղզին կը սեպուի Պօղճա ատան Մառմառայի ծովին բերանը . որ առաջ Վենետիկցոց ձեռքն էր, և 1657 ին առին Օսմանցիք ։

Այսպէս խեղճ մարդիկ միշտ կը փոփոխին,
կարծեն թէ ժառանգ կըլլան բոլորին.
Աշխարհքս իր տեղն է, մարդիկ գընացին,
Մերն է ըսելով կը խըռովային:
Ի՞նչ զօրաւոր մարդ տիրող բոլորին,
Քան ըզՄիհըրդատ սարսող աշխարհին.
Բայց ան ալ ձըգեց աշխարհքս իր կային,
Գընաց խառնեցաւ անցողաց կարգին:

ԾԹ. ՀԱՄԱՐ

Ո՞ւր է Լեհաստան:

323. Լեհաստան Պուղտանէն կըսկըսի մէկ ծայրը Մոսկով կերթայ, մէկալը Մաճառստան նաև Բրուսիա: Տարածութիւնն է 214 հազար մղոն. և բնակիչներն են 12 միլիոն:

Առաջ Հայոց ազգէն ալ շատ մարդ կար հոն 60 հազարէն աւելի. որ նախ օգնութիւն ընելու գնացին Մոսկովներուն Դեմետրեայ դքսին աղաչանքովը:

Որոնք ապա 1062 ին հաստատուեցան Լեհաստան: Բայց յետոյ պակսելով հիմա 10 հազար հոգի հազիւ մնացին. անոնք ալ իբր Լեհ դարձած են ։ Իսկ Լեհերուն սկիզբը Սկլաւոններէն եկած են, ինչպէս լեզունին ալ յայտնի կընէ․ որոնց Թագաւորութիւնը 964 ին սկսաւ ։ Նաև Մեշգա առաջին Թագաւորը Թագաւորելէն ետև, ազգն ալ իրեն հետ քրիստոնեայ եղաւ ։

Յետոյ զանազան ազգերէն ալ Թագաւոր նստեցան, որ զօրաւոր մարդիկ ըլլալով Լեհաց տէրութիւնը մեծցուցին ։ Նաև Օսմանցոց դէմ շատ պատերազմելով Նեմցէները ազատեցին ։

Սակայն ժամանակէն ետև իրենց անմիաբանութեանը համար այս տէրութիւնը քիչ քիչ տկարացաւ ։ Մինչև իշխաններուն նախանձելովը Թագաւորը ձգեցին ու տէրութիւնը Մոսկովներուն ձեռքը մատնեցին ։ Որոնք Ստանիսլաւոս վերջի Թագաւորը Պետերպուրկ տարին․ ուր 1798 ին մեռաւ ։

Ինչպէս էր կառավարութիւնը ։

324 ․ Առաջ Թագաւորին ձեռքն էր կառավարութիւնը ․ որ նախարարներով կը կառավարէր ․ յետոյ իշ-

խաններուն անցաւ՝ անանկ որ Թագաւորը բան մը չէր կրնար ընել։

Այս իշխանները 146 հոգի էին որ կըսուէին խորհրդական Թագաւորութեան. և 5 դաս կը բաժնուէին։ Առաջին դասն էր եպիսկոպոսներուն որ երկու տարին անգամ մը ընդհանուր ժողով կընէին։

Ժողովքին մէջ ամէն ազնուականներու խօսքը կանցնէր. ուր Թագաւորն ալ կու գար իր հագուստովը կը նստէր։

Թէ որ ամէնքը միաբան բան մը որոշէին Թագաւորին հետ միատեղ, կը լմննար. Թէ որ մէկ հոգի մը չի միաբանէր ոչինչ կըլլար։ Անոր համար շատ անգամ կը ժողվուէին, ու բան մը չէին կրնար որոշել ամենուն սիրտը մէկ չըլլալուն համար. մինչև կործանեցին տէրութիւնը։

Ինչպէս կը բաժնուէր։

325. Այս տէրութիւնը ընդհանրապէս կը բաժնուէր Լեհ և Լիդվանիա։ Լեհը կը բաժնուէր 3 նահանգ։ Սակայն 1773 ին՝ Նէմցէները 2700 մղոն տեղ առին Լեհերէն։ Մոսկովն ալ 3440 մղոն տեղ առաւ,

որ էր գլխաւոր մասը . վերջը մնացածն ալ բաժնեցին ։ Այնպէս Բըրուսներն ալ Վարսավիա Թագաւորանիստ քաղաքն առին Տանձքայով և բոլոր գաւառներով ։

Ահա այսպէս իշխաններուն անմիաբանութ̃ը երեք տէրութ̃ե մէջ բաժնուեցաւ այս քաջ տէրութ̃ին , որ այնչափ աղէկութ̃ի ըրեր էր ամենուն օգնութ̃ի հասնելով Օսմանցոց դէմ ։

Ուստի 1773 ին վերջացաւ Լեհի տէրութիւնը . որ սկսած էր Լէխօ իշխանէն յամի տեառն 550 և ետքը Թագաւոր անուանեցան ։

Ո՞ւր է Վարսավիա ։

326 . Վարսավիա Թագաւորանիստ քաղաքն է Լեհին Մասովիա գաւառին մէջ . որ է մեծ բազմամարդ և փառաւոր ։ Շատ երևելի եկեղեցիներ և մեծամեծ շէնքեր ունի ։

Մէկ սքանչելի գրքատուն մը ունի . ուր 200 հազար տպած գիրք , և 4 հազար ձեռագիր կան ։ Առաջին Թագաւորանիստ քաղաքն էր Կրակով . որ է նոյնպէս մեծ և փառաւոր քաղաք . ունի մեծ եկեղեցի , ուր Թագաւորները Թագ կը դնէին ։

Մեծ ուսումնարան մը կայ հոն 11 դպրոցով, ուր ամէն գիտութիւն կը սորվեցնեն ։ Նոյնպէս և Լվով է իշխանանիստ և մեծ քաղաք, որ 70 հազար բնակիչ ունի ։

Հոն կը նստի Հայոց արքեպիսկոպոսը, որ առաջ 16 եկեղեցի ունէր տակը ․ ա̅ծածնայ եկեղեցին աթոռանիստ շատ փառաւոր է ։

Մ՟որ է Լեհաստանիա ։

327 ․ Այս մեծ աշխարհքը Մոսկովին գին է ․ որ առաջ ինքնագլուխ ըլլալով կռապաշտ էին բնակիչները, և բոլոր երկիրն էր անտառ ։

Սակայն ժդ̅ դարուն Յագեղոս իշխանը մկրտեցաւ ու փեսայ եղաւ Լեհ թագաւորին, և բոլոր ժողովուրդն ալ քրիստոնեայ եղաւ ։

Ան ատենը այս ընդարձակ աշխարհքը Լեհաստանի հետ միացաւ ․ անկէ ետև քաղաքականու̅ի և վարուցան սորվեցան ու շատ ծաղկեցան ․ որ շատ գաւառ և քաղաք ունի հիմա, բայց բոլոր Մոսկովին տակն է ։

Ո՞ւր է Բոհեմիա :

328 . Բոհեմիայի տէրութիւնը Չէհին ու՝ Նեմցեին մէջն է . սկիզբը՝ Նեմցեէն զատուած էր . յետոյ ուրիշ տէրութեանց հետ միանալով մեծցաւ , ու ինքնագլուխ երեւելի Թագաւորութիւն մը եղաւ :

Տարածութիւնն է 3 հազար մղոնէն աւելի և 5 միլիոն մարդ ունի բաց 'ի Չէհէն : Իրենց լեզուն ալ՝ Նեմցեի լեզուն է , ազգն ալ . Թէպէտ ուրիշներէն ալ շատ խառնած կայ :

Սակայն Պրանտէպուրկ նահանգին բնակիչներն են Սուէվիացիք , որ իրենց Թագաւորովը եկան հարկատու եղան՝ Նեմցեներուն՝ հինգերորդ դարուն մէջ :

Յետոյ գլուխ քաշեցին ինքնագլուխ եղան : Իսկ 1135 ին Ալբերտոս իշխան ըլլալով շատ կարգաւորեց տէրութիւնը ուսում և արուեստ հաստատելով . մինչև ամէնքը քրիստոնեայ եղան :

Անկէ ետև երբեմն՝ Նեմցեներուն կը հնազանդէին , և երբեմն ինքնագլուխ էին ամէնքը միաբան : Այլ 1411 ին՝ Նեմցեի կայսրը իրենց ինքնագլուխ իշխան դրաւ . որուն ցեղէն Փէտէրիկոս դուքսը Թագաւոր եղաւ 1701 ին, ու Թագաւոր կոչուեցաւ Բրուսիայի : Անկէ ետեւ հետզհետէ պայծառացուցին եւ զօրացուցին իրենց ազգը . եւ հիմա երեւելի տէրութիւն եղաւ : Սակայն 1535 էն ետեւ հերետիկոսական աղանդ մտաւ մէջերնին, եւ քիչ քիչ բոլոր տէրութիւնը լուտերական եւ կալվինական եղաւ :

Թագաւորն է գլխաւոր կառավար . որ 4 ատեան ունի, եւ իշխաններով ժողով կընէ ու կորոշէ իր վճիռը :

Ինչպէս կը բաժնուի :

329 . Բրուսիա 4 մեծամեծ նահանգ կը բաժնուի . Պրանկտէպուրկ, Բօմէռանիայ, Բրուսիա, եւ Պռուշ Լեհաց : Պրանկտէպուրկ շատ քաղաքներ եւ զանազան գաւառներ ունի 650 հազար բնակիչներով : Այս նահանգին մէջն է Պէռլին Թագաւորանիստ մեծ քաղաքը . որուն շրջապատն է 8 մղոն . 15 դուռ ունի, եւ 150 հազար բնակիչ :

Շատ երեւելի շէնքեր եւ դպրոց

ներ ունի ։ Այս քաղաք 5 քաղաքէ միացուցած է . բայց ասկէ մէկ քանի երևելի քաղաքներ ալ կան , որ զանազան Թագաւորներ շինած են . բոլորն ալ զարդարած և բազմամարդ են . նաև ամէն պիտուական բան ունին . իսկ Բոմէրանիա Պալդիկ ծովին քով կիյնի . երկայնութին է 60 միլոն , և լայնքն է 13 միլոն ։ Առաջին բնակիչներն էին Վանդալ և Սլաւ ազգերը . ետքը Բրուսիայի հետ միացաւ ։

Ուր շատ գաւառներ և քաղաքներ կան ։ Նաև մայրաքաղաքը կըսուի Շդէդդին՝ բարեշէն և գեղեցիկ ։

Նոյնպէս Բրուսիայի նահանգն է ընդարձակ 62 քաղաք , և 600 հազար բնակիչ ունի . որուն գլխաւոր քաղաքն է Պրոլէվից մեծ և բազմամարդ . որ մեծամեծ շինուածներով և եկեղեցիներով զարդարուած է ։

Ո՞ւր է Տանչա ։

330 . Այս ազատ քաղաքը Լեհաց սահմանին մէջն է Պլուշի կողմը . իսկ բոլոր նահանգին տարածութին է 1936 միլոն և 4 գաւառ կը բաժնուի ։

Առաջ ինքնագլուխ իշխան ունէր, ետքը Պրուսիայի հետ միացաւ ։

Այս կողմը քանի մը քաղաքներ կան ․ բայց գլխաւորն է Տանձքա փարթամ և բազմամարդ քաղաք, որ շատ երեւելի տեղ է վաճառականութեան ․ որ 4 մղոն հեռու է Պալթիկ ծովէն ․ ուր տարին 1000 նաւէն աւելի կերթայ ։

Բնակիչներն են իբր 50 հազար ․ հին քաղաքը 800 տարի առաջ շինուեցաւ, իսկ նորը 500 տարի ։ Առաջ ազատ ինքնագլուխ դատաստան ունէր ․ բայց ետքը բոլոր Պրուշներուն անցաւ ․ ուր օգոստոսի ամսուն մեծ տօնավաճառ (բանայիր) կըլլայ ։ Մեծ վաճառ կըլլայ Քէհրիպարի, որ Պալթիկ ծովէն կելլէ կտոր կտոր ․ նաև անտառներուն մէջ ալ կը գտուի հողին տակը ։ Ելած կտորը ձիւթի նման է ․ բայց կեղեւին տակը պատուական Քէհրիպար կայ ։

Այս ազգերն ըլլան քեզ խըրատ կանոն,
Որ միշտ կը ջանան ըլլալ մեծանուն ․
Գիտութեամբ ուսմամբ բարի նախանձով,
Օր օրէ եղան ուրիշին կանոն ։

Թէ նոյն կանոնով հոգիդ մեծարես,
Նոյնն կրթութեամբ քեզ կարգաւորես,
Աշխարհքին վրայ դուն միայն տէր ես,
Կանոն օրինակ իրենց կընեն քեզ։

Կ. ՀԱՄԱՐ

Ո՞ւր է Գերմանիա։

331. Գերմանիա է՝ Նեմչէստան, որ Լէհէն կըսկսի մէկ ծայրը կերթայ Սաձաւստան և մինչև Պալթիկ ծով. մէկալ ծայրը Գօմնայէն մինչև Իդալիայ կերթայ և Վենետիկի ծովէն կանցնի մինչև Հօլանտա և Ովկիանոս կը հասնի շիտակ գծով։

Շատ զանազան ազգեր և աշխարհներ ունի. զորօրինակ Սաձաւ, Պալիան, Խուվաթ, և այլն։ Սակայն միայն Գերմանիային տարածութիւնն է 178 հազար մղոն. 2300 քաղաք ունի. 80 հազար գեղ, և 27 միլիոն բնակիչ։

Հին ատենը այնչափ վայրենի էր այս ազգն որ ոչ քաղաք ունէին և ոչ բնակութիւն։ Ուստի նախ Հռոմայեցիք սկսան քաղաք շինել Նեմցէստան․ վերջը իրենք ալ սկսելով քիչ քիչ ծաղկեցուցին․ անանկ որ հիմա երևելի աշխարհք եղաւ թէ գիտութ՟բ և թէ վաճառականութ՟բ։

Ուստէ՞ կու գան։

332․ ՚Նեմցէները Յաբեթի ցեղէն են և զանազան ազգերու հետ խառնուած են․ ինչպէս յայտնի է իրենց բնութ՟էն և լեզուէն․ որ են անկեղծ քաջասիրտ և գիտնաւոր մարդիկ․ վասն զի տպագրութիւնը, վառօդը, պատկերք փորելը, և ուրիշ շատ բաներ անոնք հնարեցին։

Հին ատենը հինգ իշխան կը նստէին հոն․ յետոյ Գաղղիացոց տէրութ՟եը հետ միանալով մեծ Կարոլոսին օրը մէկ տէրու՟ի մը եղաւ․ որ 800ին Կարոլոս Հռոմայու կայսերութեան պատիւ առաւ․ յետոյ 843ին իր որդին Լուդովիկոս առաջին թագաւոր նստաւ ՚Նեմցէստանու։

Ասոր ցեղէն թագաւորելով շատ ընդարձակեցին տէրու՟իը մինչև 911ին։ Անկէ ետև զանազան իշխաններէն թագաւոր նստան, և երբեմն անգլուխ մնացին․ մինչև 1273ին

Ռոտոլֆոս կոմսը Թագաւոր եղաւ ՚Նէմցէի։

Ահա մինչև հիմա ասոր ցեղէն կու գան ՚Նէմցէի Թագաւորները, որ կըսուին կայսր Հռովմայ· բայց զանազան իշխաններով կը կառավարեն, և գըլխաւորներն են 10· որ ստակ ալ կը կտրեն։

Ինչպէս կընտրեն Թագաւորը։

333· Թագաւորին ընտրութիւնը 9 իշխանաց ձեռքն է, որ կըսուին **կայսրընտիր**· իրեքը արքեպիսկոպոս են, մէկալոնք աշխարհական։ Ասոնք դաշինք կընեն կայսեր հետ թէ ինքնագլուխ ծանր բան մը չի կտրէ։ ՚Նաև երդումն ալ ընել կուտան որ իր զաւակներուն չի սեփականէ կայսերութիւնը։

Երբոր Թագաւորը կը մեռնի՝ Մակոնցայի կայսրընտիր արքեպիսկոպոսը կը հրաւիրէ մէկալ կայսրընտիրները· որոնք միատեղ խորհուրդ ընելէն ետև, ամէնքը փառաւոր հագուստով զարդարուած մեծ հանդէսով կերթան սբ Բարդուղիմէոսի եկեղեցին· պատարագէն ետև խորանին առջին երդում կընեն, որ ամենէն արժանաւոր անձն ընտրեն ։

Յետոյ կերթան մատուռին մէջ միաբան վիճակ կը ձգեն ․ երբոր վիճակը կելլէ Թագաւորին տղուն կամ եղբօրը վրայ, կը հրամցնեն որ գայ Թագաւոր պսակուի ։ Ուստի նորէն մեծ հանդէսով կու գան եկեղեցին նոր կայսեր հետ, ու պատարագ կըլլայ ։ Պատարագէն ետև կայսրը երդում կընէ հաւատարիմ մնալու համար, և Հռովմայի Հայրապետին հնազանդ ըլլալու համար ։

Ան ատենը արքեպիսկոպոսը եօթն անգամ կօծէ զինքը ․ և Թագաւորական հագուստը կը հագցընեն ։ Նաև նոյն արքեպիսկոպոսը Թագը գլուխը դնելով կը պսակէ կոչելով Հռովմայի կայսր ։

Ի՞նչ կրօն ունին ։

334 ․ Նեմցէները առաջ կռապաշտ էին ․ բայց 7 դարուն Կէլիանոս եպիսկոպոսը Իռլանտայի՝ քարոզելով լուսաւորեց զանոնք ․ և յետոյ ուրիշ եպիսկոպոսներ աւելի ծաղկեցուցին քրիստոնէութիւնը ։

Իսկ 723ին Բոնիփակիոս եպիսկոպօսը աւելի աշխատելով Լուդովիկոս Թագաւորին օրը բոլոր ազգը քրիստոնեայ ըրաւ :

Սակայն Մարտինոս Լուտեր և իր աշկերտը Կալվին 1517 ին իրենց գարշելի հերետիկոսութիւնը ծաւալեցին Նեմցէստան . մինչև Սաքսոնիացիները և Պրուսմները հերետիկոս եղան : Թէպէտ կայսերական տէրութեան կրօնն է ուղղափառ, և ամէն տեղ ծաղկած է . նաև ամէն իշխան պարտական է որ ժողովուրդը ազատ պահէ ուղղափառ կրօնը պահելու :

Որա՞նք կը բաժնուի :

335 . Գերմանիա 9 շրջանակ կը բաժնուի . առաջինը կըսուի Աւստրիա, որ Մաճառստանու և Իդալիայի մէջ տեղը կիյնի : Տարածութիւնն է 2025 մղոն, և ամենէն մեծ ըլլալով շատ գաւառներ ունի :

Հիմակուան Թագաւորները Աւստրիայէն են . որուն գլխաւոր քաղաքն է Վեննա կամ Պէչ . որ երևելի մայրաքաղաք է բոլոր այս տէրութեն, հարուստ և մարդաշատ . Դունա գետին հարաւակողմը կիյնի . 10

դուռ ունի և 330 հազար բնակիչ․ նաև ամէն ազգէ մարդ կայ հոն ։

Ս՟բ Ստեփաննոսի մայր եկեղեցին շատ փառաւոր է 37 խորանով ։ Ուր շատ մեծաշէն գերեզմաններ կան թագաւորներուն ։

Նոյնպէս շատ երևելի շինուածք է կայսերական պալատը և գրքատունը , որուն մէջ անհամար գրեանք կան․ և մեծաշէն դպրոցներ և ուսումնարաններ , որ ամէն գիտութի՟ և արուեստ կը սորվեցնեն ։ Մինչև բնական խուլերուն և համրերուն գրել շարագրել կը սորվեցնեն (11) ։ Այս մայրաքաղաքս առաջ պզտի քաղաք էր․ բայց 1237 ին Փէտէրիկոս կայսրը մեծցուց և ազատ քաղաք ըրաւ ։

Ո՞րն է երկրորդ շրջանակը ։

336․ Այս տէրութե՟ երկրորդ մասն կամ շրջանակն է Պաւառիա․ որուն տարածութիւնն է 1020 մղոն․ 20 իշխանութի՟ և շատ քաղաքներ ունի ։ Բնակիչները Գաղղիացոցմէ եկած են․ որ 589 ին եկան Պօհէմիա ։ Դունա գետը այս աշխարհքէն կելլէ , որուն գլուխն է Սալցպուրկ ։

Այս աշխարհք հին ատենը կամ և թագաւոր ունէր • ետքը կայսեր անցաւ ։ Սակայն վերջի տարիներս Գաղղիացիք թագաւոր դրին հոն • հիմա նորէն կայսեր անցաւ ։

Մէկ միլիոն ոսկի եկամուտ ունի և 30 հազար զօրք • գլխաւոր մայրաքաղաքն է Մօնաքօ գեղեցիկ և բազմամարդ • որ 50 հազար բնակիչ ունի ։ Ուր 19 վանք, 19 եկեղեցի և շատ երևելի շէնքեր կան ։ Նոյնպէս Սալիզպուրկ է գեղեցիկ և փառաւոր քաղաք աղուոր շէնքերով ։ Ուր կը նստի արքեպիսկոպոսը , որ է կայսրընտիր և իշխան ։

Ո՞ր են [illegible] ։

337 • Երրորդ շրջանակն է Սուէվիա կամ Ալմանիա • որ 494 ին Ալմաններէն եկան հոս բնակեցան • այս պատճառաւ բոլոր Նէմցէստան Ալմանիա կըսուի ։ Տարածութի՟ն է 729 մղոն • ունի 8 իշխանութի՟, 31 ազատ քաղաք , և այլ շատ գաւառներ և քաղաքներ ։ Ինչպէս է Վիրդեմպերկ , որ 68 քաղաք ունի • և Աւկուսդա , որ 60 հազար բնակիչ ունի ։ Նաև Ֆռանքֆօրդ կայսերական

հին քաղաքը 60 հազար բնակիչ ունի · շատ անգամ թագաւորը հոս կընտրեն ։

ՙՆոյնպէս ՙՆորէնպերկ ազատ քաղաք է մեծաշէն · որ 41 իշխաններ կը կառավարեն, կէսը ծեր՝ կէսը երիտասարդ · որոնք միշտ միատեղ խորհելով բան կը տեսնեն · ծերը երիտասարդին խորհուրդ կու տայ, երիտասարդը սիրտ կու տայ ։ Կան և շատ եպիսկոպոսանիստ և աբբայանիստ մեծամեծ քաղաքներ զանազան շրջանակներուն մէջ, ամէնն ալ փառաւոր և բազմամարդ, որ ունին ուսումնարաններ և երևելի գրքատուններ ։

Ո՞ւր է Սաքսոնիա ։

338 · Այս աշխարհք ութերորդ շրջանակին մէջն է, և 1950 մղոն է տարածութիւնը · 9 իշխանութիւն, շատ գաւառներ և քաղաքներ ունի ։

Մայրաքաղաքն է Տրէզտա՝ գեղեցիկ մեծ և փառաւոր · որ Էլպա գետին երկու դին շինած է երկայն կամուրջով 800 քայլ, 19 կամարով ։ Այս քաղքին մէջ 90 հազար ժողովուրդ կայ · շատ երևելի շէնքեր և ուսումնարամններ ու եկեղեցիներ ունի : Հոս կը նստի կայսրընտիրը · որուն թագաւորի պատիւ ալ տուին, վարի Սաքսոնիային ալ տիրելով :

Իսկ Վարի Սաքսոնիային տարածութիւնն է 1420 մղոն, որ շատ գաւառներ և քաղաքներ ունի · մինչև 40 հազար զօրք կը հանէ · և միայն Մակտէպուրկ նահանգը 300 հազար բնակիչ կայ · շատը լուտերական են : Իսկ Համպուրկ քաղաքը 100 հազար մարդ կայ, որ Էլպա գետին քով շինած է, և վաճառականի տեղ է : Սաքսոնիացիք հին Նէմցէներէն եկած են · բայց Լուտերի և Կալվինի հետևելով հերետիկոս եղան, թէպէտ իրենց իշխանը ուղղափառ մնաց :

Ո՞ւր է Պօհէմա :

339 · Այս աշխարհք Նէմցէստանէն դուրս, Պավէրիայի կողմը կիյնի · տարածութիւնն է 961 մղոն, և 2 միլիոնէն աւելի բնակիչ ունի · որոնք Շքլաւոններէն եկած են, և անոնց լեզուն կը գործածեն տեղ տեղ :

Առաջ ատենք Յունաց ծէսով էին · յետոյ Լատինի ծէս մտան : Ուր 589 տարի Յսէն առաջ Պօյացիք եկան այս տեղերը տիրեցին ետքը Սքլաւոններն եկան զանոնք հանեցին, իրենք տիրեցին. Թէպէտ հին ժողովուրդին անուամբ Պօհեմիա կըսուի:

Ասոնց առաջին դուքսն եղաւ Պրիմիսլաւոս ութերորդ դարուն, որ ինքնագլուխ տիրեց որդւոց որդի. ետքը Թագաւորի անուն առաւ, և մինչև հիմա իրենց իշխանը Թագաւոր կըսուի. որ կայսրընտիր է, և Նէմցէի կայսեր հպատակ:

Պօհեմիացիք 6 դարուն Յոյն քաղաքներով քրիստոնեայ եղան. որոնց մայրաքաղաքն է Պրակա՝ գեղեցիկ և բազմամարդ. ուր 100 հազար քրիստոնեայ և 16 հազար Հրեայ կան:

Այս քաղաք չորս մասն է. և մեծ գետ մէջէն անցնելով, մեծ կամուրջ մը շինուած է երկու կողմը սբերու արձաններով զարդարուած. ուր կան շատ երևելի շէնքեր և դպրոցներ:

Պօհեմիայի տակն է Մօռավիա, որ 99 քաղաք ունի. և Լուսացիա, որ 29 քաղաք ունի. նաև Սլէզիա նահանգն որ Մաճառի սահմանն է. որուն տարածուին է 650 մղոն. 180

քաղաք ունի և միլիոն ու կէս բնակիչ։

Ո՞ւր է Մաճառ։

340. Մաճառստան կիյնի՝ Նեմցէին՝ Սքլաւոնի և Ուլահին մէջ տեղը. տարածութիւնն է 76 հազար մղոն. 51 քաղաք և իբր 5 միլիոն բնակիչ ունի։

Որոնց սկիզբն է Հունկար Թաթարներէն, որ հին ատենը եկան հոն տիրեցին՝ շատ պատուական երկիր ըլլալուն համար։ Ուր յետոյ շատ զանազան ազգեր ալ գնացին խառնուեցան. անոր համար իրենց բարքն ալ զանազան են։ Առաջ շատ կոպիտ էին. հիմա ազնուականները բարկըցած են ու մեծասիրտ են։ Բայց հասարակ ժողովուրդը հաստ և ծոյլ են, այլ սրտոտ և պատերազմող մարդիկ են։ Ունին դպրոցներ և ուսումնարաններ. սակայն իմաստուն մարդիկ քիչ կելլեն իրենցմէ։

Ի՞նչ լեզու կը խօսին։

341. Մաճառներու լեզուն Թաթարէն եկած ըլլալով՝ մինչև հիմա շատ բառ ունին Թաթարէ առած։ Աստի հին ատենը Թաթարի գիր

կը գործածէին , բայց քրիստոնեայ ըլլալէն ետև Լատինի գիր կը գործածեն ։ Նոյնպէս եկեղեցնայ մէջ Լատինի լեզուն և ծէսն է · Թէպէտ երգերը իրենց լեզուով կերգեն ։

Այս ազգը Զինումաչինի կողմէն եկած է · որ 374 ին Մաճառստան գացին միլիոնէն աւելի · որոնց առաջնորդն էր Պալամպար զօրապետը ։

Անոր Թոռը Ատտիլաս այնչափ զօրաւոր մարդ էր , որ բոլոր Եւրոպայի տիրեց ու մինչև Սպանիա գնաց , և շատ մեծ բաներ ըրաւ ։ Սակայն որդիքը իր տեղը չի բռնեցին , Թէպէտ ասոնց տէրութիւնը ժամանակ մը տևեց · մինչև որ մեծն Կարոլոս բոլոր Մաճառներուն տիրեց , ու քարոզիչներ ղրկեց որ բոլոր ազգը քրիստոնեայ ըրին ։

Երբոր Արդաւ խանին օրը նորէն եկան Հետերնին միանալով շատ տեղ առին աւրեցին , մինչև 110 տարի քշեց անկէ ետև սկսաւ խաղաղիլ , մանաւանդ Կէիզ խանին օրը · որ սկսաւ ծաղկեցնել ամէն արուեստ , նաև քրիստոնէութիւն ։

Մինչ զի Ռովմա քաղաքէն քրիստոնեաներ երթալով հոն մէկէն 50 հազար հոգի դարձուցին, և խանն ալ մկրտեցին։ Ասոր որդին՝ որ Ալպերտ եպիսկոպոսէն մկրտուեցաւ ու Ստեփաննոս կոչուեցաւ. որ թագաւոր օծուելով առաջին թագաւորն եղաւ Մաճառներուն 1000 ամին։

Այս բարեպաշտ թագաւորը այնչափ սրբակաց էր որ քիչ ատենին մէջ բոլոր ժողովուրդը հաւատքի բերաւ, ու շատ վանքերով և եկեղեցիներով աշխարհքը զարդարեց։ Նաև գեղեցիկ կանոններ և օրէնքներ դրաւ, ու 38 տարիէն ետև սրբութեամբ մեռաւ. որ սրբի կարգ դրին և տարուէ տարի տօնը կը կատարեն։

Ան ատենը հատաւ թագաւորին ցեղը. ուստի ուրիշ ազգերէն թագաւոր կընտրէին։ Բայց 1705 ին սկսան Նէմցէին թագաւորին ցեղէն թագաւոր դնել. և մինչև հիմա Նէմցէի թագաւորը իրենց թագաւոր կօծուի, և անոր հպատակ են։

Ի՞նչպէս է կառավարութիւնը։

342. Թէպէտ Մաճառի տէրութեան գլուխն է Նէմցէի թագաւորը, բայց կառավարութիւնը իշխաններուն ձեռքն

է ։ Ոմանք աշխարհական իշխաններ են , ոմանք ալ եպիսկոպոսներ են ․ և 3 տարի անգամ մը ժողով կընեն ամէնքը միատեղ ․ բայց որոշմունքը Թագաւորը կընէ ։

Ասոնց գլխաւոր ատեանը Վիեննա է , և մեծամեծ բաները հոն կը վըճռեն ։ Բայց ուրիշ բաներու համար 3 ժողով ալ Մաճառստան ունին , որով կը կառավարեն տէրութիւնը ․ և իրենց զօրքը 100 հազարէն աւելի է ։

Ի՞նչպէս կը բաժնուի ։

343 ․ Այս աշխարհքը կը բաժնուի ստորին և վերին Մաճառ ․ ստորինը արևելեան կողմն ըլլալով Դունա գետին դին է ․ որ 13 իշխանութիւն և շատ քաղաքներ ունի ․ զորօրինակ Բրեսպուրկ , որ է ազատ մայրաքաղաք , շատ երևելի շէնքերով և եկեղեցիներով ․ ուր կըլլայ իշխաններուն ժողովը ։

Նոյնպէս Բեշտ գեղեցիկ քաղաք է ․ ուր է Մաճառներուն մեծ ատեանը ։ Իսկ Պուտիմ է հին քաղաք փառաւոր ։ Բայց ասոնցմէ այս մասին մէջ ուրիշ շատ քաղաքներ և գեղեր կան ։

Բայց վերի մասը դէպ 'ի Լեհաստան և Դրանսիլվանիա կիյնի, որ շատ գաւառներ և քաղաքներ ունի ։ Հոն է Սարատինի մեծ բերդը անուանիկ, որ Պուշնա գետին վրայ շինած է ։ Աւր կան Հայեր, և փոքր վանք մը ունէին Մխիթարեան վրդ՟պք ։ Նաև Դոմբշվար փառաւոր քաղաքը, ուր շատ շէնքեր կան ։

Ո՞ւր է Դրանսիլվանիա ։

344 . Այս աշխարհք ալ Մաճառստանու մասն է Աւլահի դին, որուն տարածութիւնն է 950 մղոն, շատ գաւառներ և քաղաքներ ունի ։ Բնակիչներն են մէկ միլիոն և 250 հազար հոգի որ են Մաճառ, Սաս, Աւլահ, և Հայ ։ Սասերը Գերմանացոցմէ եկած են հին ատենը . բոլորն ալ աղանդաւոր են . խիստ շատ կը մտածեն, ետքը բանի մը ձեռք կը զարնեն ։

Իսկ Հայերը 17 դարուն եկան Դրանսիլվանիա, ու քաղաք շինեցին . ուր 10 հազար հոգի կելլեն . իրենց քաղաքները ազատ են, Պաշպալով, Եբալէ և Ճուճով . ուստի իրենք կը կտրեն իրենց դատաստանը ։ Հին ատենը Հռովմայեցիք տիրեցին այս աշխարհքին․ երբ Մաճառներու անցաւ, որ սուրբ Ստեփաննոս Թագաւորը միացուց Մաճառստանու հետ ։ Հիմա ՚Նեմցէ իշխան կը նստի Գրուծ քաղաքը, ուր ժողով կընեն ։

Կան նաև ուրիշ երևելի քաղաքներ․ զորօրինակ Սիպլին, որ է Թագաւորական քաղաք բազմամարդ․ և Պրաշով, որ է իբր սահմանագլուխ ՚Նեմցէի տէրութեան Ուլահի մօտ ։ Պաշպալով քաղաքը շատ Հայեր կան․ ուր Վենետիկոյ Մ՝խիթարեան վարդապետները վանք ունին գեղեցիկ եկեղեցիով, և դպրատունով ։

Այս պատմութիւններն են խըրատ քեզի,
Որ հմուտ ըլլաս ամէն աշխարհի․
Աղէկին գնայ՝ գէշէն հեռացիր,
Որ տիրող ըլլաս ծովու ցամաքի ։
Թէ կուզես ըլլալ հանուրց սիրելի,
Մի՛ դպչիր բնաւ ուրիշին սրտի․
Ամենուն կամքին պէտք է յարմարիս,
Որ ամէն ազգաց ըլլաս ցանկալի ։

ԿԱ. ՀԱՄԱՐ

Ո՞ւր է Շվէտ։

345. Այս աշխարհք Եւրոպայի ընդարձակ տէրութեանց մէկն է, որ հիւսիսային ծայրը կիյնի Պալթիկ ծովին քով. որուն տարածութիւնն է 204800 մղոն. շատ տեղ պարապ է, 102 քաղաք ունի և 3 միլիոն բնակիչ։

Անանկ դիրք ունի որ ձմեռը 9 ամիս երկննալով սաստիկ կըլլայ, ու 2 ամիս արև չեն տեսներ, միշտ գիշեր է։ ՝Նոյնպէս ամառն ալ շատ տաք կընէ, և երկու ամիս միակերպ ցորեկ է։

Բնակիչները հին ատենը վայրենի մարդիկ էին. անանկ որ հինգերորդ դարուն բոլոր Իտալիա տակն ու վրայ ըրին, որ շատ քաջ պատերազմող և գազանաբարոյ էին։ Սակայն յետոյ կամաց կամաց մէջերնին ուսում մըտաւ բարկըցան, և հիմա երևելի ազգ եղան։ Ասոնց լեզուն ՝Նէմչէին շատ մօտ է։ Տեղ տեղ ՝Նէմչէի լեզու կը խօսին, տեղ տեղ ալ իրենց հին լեզուն ։ Անոնք կռապաշտութե՟ ատենը հին գիր մը ունէին, որ ռունօր կըսէին. և մինչև հիմա հին գերեզմաններուն վրայ կը գտուի ։

Ո՞րէ Սվետի տէրութիւնը ։

346. Այս թագաւորութիւնը հին է. և իրենց սկիզբն է Գոթայ ազգէն, որ մինչև հոս կը տիրէին ։ Առաջ երկու թագաւորութի՟ բաժնուած էր. յետոյ 1132 ին միացուցին ։ Անկէ ետև Տանիմարքային տակն ընկան. և 200 տարի անցնելէն ետև գլուխ քաշեցին, ու 1523 ին ինքնագլուխ եղան մինչև հիմա ։ Ասոնց կառավարու՟ին է միապետական. թէպէտ թագաւորը երդում ունի որ ինքնագլուխ բան չընէ առանց ժողովքին. որ 16 իշխան են, և ամէն բան անոնք կորոշեն համդերձ թագաւորով ։

Ասկէ 'ի զատ ուրիշ ժողովքներ ալ ունին զանազան բաներու համար ։ Թագաւորական եկամուտը 4 միլիոն ոսկի է. պէսպէս հանքեր կելլեն այս աշխարհքէն ։ Ցուրտ երկիր ըլլալով՝ բոյսը քիչ է և ցորենը ուրիշ տեղաց կը բերեն ։ Անոր համար բնակիչները ծառին կեղևները և յարդը կը ժողվեն կը մանրեն և չորցընելով ալիւր կընեն . ետքը գարիի ջրով կը շաղուեն հաց կընեն կուտեն ։

Շվէտները առաջ թանձր կռապաշտութեան մէջ էին մինչև Մեծ Կարոլոս թագաւորին օրը, որ քարոզիչ ղրկեց իրենց որ լուսաւորին ։ Սակայն Լուդովիկոս կայսեր ատենը 829 ին աւելի ծաղկեցաւ քրիստոնէութիւնը ։ Իսկ 1593 ին Լուտերի աշկերտներէն մէկը գնաց հոն հերետիկոսութիւն սերմանելով բոլորը ազանդաւոր ըրաւ, և ապականեց ուղղափառութիւնը ։

Ինչպէս կը բաժնուի ։

347 . Այս աշխարհք 5 գլխաւոր նահանգ կը բաժնուի զանազան գաւառներով և քաղաքներով ։ Առաջինը կըսուի Շվէտիա, որ առաջ ինքնագլուխ թագաւոր ունէր, և 1132 ին միացաւ ։

Նոյնպէս Գոթիա նահանգը ինքնիշխան էր, որ Գերմանիային և Պալթիկ ծովին մէջն է, որուն տակն են Էօլանտ և Կօթլանտ մեծ կղզիները Պալթիկ ծովին ։

Իսկ՝ Նորտլանտ նահանգ՝ կռապաշտութեան ատենը թագաւոր ունէր և 7 գաւառ կը բաժնուէր ։ Այսպէս էին Ֆինլանտիա և Լաբբոնիա նահանգները ։

Սթօքօլմ թագաւորանիստ քաղաքն է Շվէտիա նահանգին մէջ, գեղեցիկ և մարդաշատ, Պալթիկ ծովին մօտ ։ Շրջապատն է 10 մղոն, և 100 հազար բնակիչ ունի ։

Շատ երևելի շէնքեր կան մէջը և 20 եկեղեցի ։ Շատ տներուն վրայ պղնձով և երկաթով ծածկած են ։ Մեծամեծ ուսումնարաններ ունի գիտութեանց և արուեստներու համար․ որոնք մեքենական արուեստներու մէջ շատ երևելի են ։ Այս քաղաքս 1260 ին շինուեցաւ, և յետոյ թագաւորական քաղաք եղաւ ։

Ո՞ՒՐ Է ԼԱԲԲՈՆԻԱ ։

348․ Այս նահանգն ընդարձակ մասն է, որ Շվէտին ծայրը կիյնի․ ուր ձմեռը սաստիկ ըլլալուն համար բնակիչները շատ չեն բազմանար․ ամիսով արև չեն տեսներ, ուստի ամառն ալ խիստ տաք կըլլայ ։

Այս ժողովուրդը հիւսիսային աղգերէն են . տարբեր լեզու և բարք ունին ։ Միջահասակ են , սևադոյն , երեսնին լայն և դունչերնին սուր է ։ Իրենց առողջութիւնը միայն աղէկ կը պահեն ։

Խիստ քիչ մարդիկ ըլլալով՝ ոչ երկրագործութիւն գիտեն և ոչ արուեստ ։ Միայն որսորդութիւն կընեն , և իրենց մեծութիւնն է անասուն . ուստի միշտ վրանով կը շրջին խոտ եղած տեղերը ։

Առաջ թագաւոր ունէին , այլ 1276ին Շվէտին տակը մտան . թէպէտ կառավարութենէ դարձան քըրիստոնեայ եղան , բայց շատը մկըրտութենէ ՚ի զատ բան մը չգիտեն ։

Շատն ալ զանազան կուռքեր կը պաշտեն ։ Ամէն բանի մէյմէկ չա̅ծ ունին , բարի՝ չար ։ Նաև ծառ և քար ալ կը պաշտեն . կախարդութիւնը շատ մեծ բան է իրենց մէջ ։

Այս աշխարհք 7 մասն կը բաժնուի թէպէտ երևելի քաղաք մը գեղ մը չունի . ոմանք անտառը կը բնակին , ոմանք ալ լեռները անասունի նման կապրին ։ Լափոնիայի մէկ մասն է Ռուսաց , մէկ մասն ալ Դանիմարքային , որ է Հիւսիսային ծայրը ։

Ո՞ւր է Տանիմարքա :

349 . Այս աշխարհք է Գերմանիայի ծայրը . մէկ կողմն է Ովկիանոս, մէկալ կողմն է Պալթիկ ծով . որուն երկու մասը կղզիներ են Պալթիկ ծովին բերանը, և մէկ մասն է ցամաք Դանեաց : Այս տէրութեան երկայնութիւնն է 13600 մղոն . 15 իշխանութիւն, 68 քաղաք, և միլիոն ու կէս բնակիչ ունի . որոնք հին ատենը վայրենի էին, և բարբարոսութեամբ շատ ազգերու վրան ելան տիրեցին :

Սակայն հիմա կիրթ և չափաւոր են, Նէմցէներուն և Շվէտներուն նման : Խիստ աղնուական կը համարին զիրենք . ուսումնական են և աշխատասէր : Բայց ամենեւին արբեցութիւն և որկրամոլութիւն չի կար մէջերնին . յետոյ Նէմցէներէն մտաւ : Լեզունին Շվէտներուն նման է : Մեծամեծները Նէմցէի լեզու կը խօսին :

Ի՞նչ անցած :

350 . Այս տէրութիւն հին ըլլալով՝ շատ զանազան թագաւորներ կը կառավարէին . իսկ 7 դարուն Ծիւտեգլանդ թագաւորը ամէնը միա-

ցուց իր տակն առաւ, ու մինչև Սաքսոնիային և Շվէտին տիրեց ։

Այսպէս որդւոց որդի Թագաւորելէն ետև Փրետերիկոս Թագաւորը աւելի ծաղկեցուց այս տէրութիւնը և շատ գեղեցիկ կանոններ և օրէնքներ դրաւ, որ մինչև հիմա կը գործածեն ։

Անչափ զարմանալի օրէնքներ են, որ քիչ ատենին մէջ ամէն կերպ դատաստան մէկէն կորոշուին ասոնցմով ։

Թագաւորը 6 ատեան ունի, և անոնց խորհրդով կը կառավարէ բացարձակ իշխանութեամբ և կարգով ։ Եկամուտն է 3 միլիոն ոսկի ․ շատ նաւ և զօրութ̃ի ունի ծովին վրայ ։

Կռապաշտութ̃ե ատենը 5 կուռք կը պաշտէին, օտին չ̃ածն էր գլխաւորը ․ բայց 822 ին Էբբոն եպիսկոպոսը Գաղղիոյ նախ քարոզեց, և ապա Արալտոս Թագաւորը գնաց Փռանսա մկրտուեցաւ, ու քանի մը կրօնաւորներ բերաւ հետը, որոնք լուսաւորեցին ազգը ։

Սակայն նորէն զօրանալով կռապաշտութ̃իը՝ շատ հալածանք հանեցին, մինչև 1000 տարին ․ ան ատենը բոլորովին դարձան ուղղափառ եղան :

Թէպէտ 1537 էն Քրիստիանոս Թագաւորին օրը լուտերական աղանդ մտան . կան ուղղափառներ ալ իրենց մէջ :

Քանի՞ կը բաժնուի :

351 . Այս տէրութիւն 3 աշխարհք կը բաժնուի . Դանիք , Նորվեկիա , Իսլանտիա : Դանիք երկու մեծ կղզի է , Զելանտիա և Ֆիոնիա . որ Պալթիկ ծովին բերանն են : Նաև ունի Յուլանդ ցամաքը Սաքսոնիայի ծայրը :

Այս նահանգին մէջն է Քոփէնհայկ մայրաքաղաքը Թագաւորանիստ , գեղեցիկ և բազմամարդ , շըրջապատն է 5 մղոն : Շատ երևելի շէնքեր և եկեղեցիներ ունի :

Շատ դպրոցներ և ուսումնարաններ կան . Թագաւորական գրքատանը մէջ 70 հազար գիրք կայ : Նաև 4 Թագաւորական պալատներ կան . 11 վաճառանոց , և 186 փողոց կան՝ որ ամէն գիշեր ճրագներով կը լուսաւորեն : Բնակիչներն են 93 հազար հոգի :

Առաջ գեղ էր, յետոյ 1254 ին քաղաք շինեցին . և հիմա երևելի քաղաքներուն մէկն է, ամէն գիտութ̃ և վաճառականութ̃ ծաղկած : Որ է Օելանտիա կղզին մէջ, որուն երկայնութ̃ին է 66 մղոն . շատ երևելի գաւառներ և քաղաքներ ունի : Նաև շատ մանր կղզիներ ալ կան տակը :

Ո՞ր է Նորվէկիա :

352 . Այս մասն Տանիմարքայի՝ հիւսիսային Ովկիանոսի քովն է Սուկոլին ծայրը . որ է իբր ցամաքակղզի : Տարածութիւնն է 84 հազար մղոն . շատ կղզիներ ունի տակը՝ մեծ ու պզտիկ : Միայն 18 քաղաք ունի և 700 հազար բնակիչ :

Խիստ սաստիկ ցուրտ ըլլալով հոն՝ շատ տեղ ապարապ է, և լեռները միշտ ձիւնով պատած են :

Բնակիչները Շվէտի լեզու կը խօսին . որ հին ատենը շատ գազանաբարոյ էին, և թագաւոր ունէին . նաև ատեն մը փոքրիկ տէրութիւններ էին . բայց 875 ին Դանեաց հետ միացան մէկ տէրութիւն եղան :

Անկէ ետև սկսան քաղաքավար և

հմուտ ըլլալ · նաև աղէկ վարժ եղան նաւավարութեան մէջ ։ Այն միջոցին քրիստոնէութիւնն ալ ծաղկեցաւ ։ Սակայն մինչև հիմա մէջերնին կռապաշտ կայ, և մնացած ժողովուրդն է լուտերական ։

Այս աշխարհք 4 գաւառ կը բաժնուի, և շատ քաղաքներ ունի · իսկ մայրաքաղաքն է Քրիստանիա, որ է գեղեցիկ և մեծ, ուր կը նստի մեծ իշխանը ։

Ո՞ւր է Լապոնիա ։

353 · Լապոնիա է մեծ կղզի սառնապատ ծովուն կողմը · երկայնութիւնն է 490 մղոն, և 50 հազար բնակիչ ունի ։ Ուր ոչ երևելի քաղաք կայ և ոչ տուն · շատը գետնին տակը կը բնակին ցրտին համար ։

Շատ անգամ գետնաշարժութիւն կըլլայ ։ Հոս ձմեռը 9 ամիս կը քշէ · ամառը երկայն օրը 23 ժամ է · և ձմեռը կարճ գիշերը 1 ժամ է · իսկ երկայն գիշերը 23 ժամ (158) ։

Բարձր և մեծամեծ լեռներ շատ կան Լապոնիա, որ երբեմն երբեմն կը բռնկին ահագին ձայներ հանելով, ետքը հրեղէն գետ կը վազէ ։

Կան աղբիւրներ որ եռալով տաք ջուր կը բղխեն, ու վեր կը ցատկեն ։ Ուր լայնբերան հոր մը կայ որ քիչ ջուր ունի, ամէն օր այնչափ կը բարձրանայ ջուրն որ բերանը կու գայ, և կըսկըսի վեր ցատկել 60 կանգուն թանձր ծխով. յետոյ քիչ քիչ կիջնի ։

Առաջ այս կղզին անծանօթ էր, բայց 860 ին աւազակ մը հոն իյնելով տեսաւ, և յետոյ Շվէտ մը գնաց ծանօթացաւ ։ Վերջապէս Նորվեկիացիք տիրեցին 870 ին, և հոն բընակութ՟ի շինելով բազմացան ։ Բնակիչները ուժով և զօրաւոր են. ուսումնականութ՟ե յարմար, բայց չունին փոյթ, և ոչ բժիշկ կը պահեն ։ Ունին ինքնագլուխ իշխան որ Տանիմարքայէն կախում ունի ։

Ասոնց լեզուն խառնած է Նորվեկիացոց հետ. իսկ քրիստոնէութ՟իը ծաղկեցաւ հոն 1000 ին. բայց յետոյ դարձան լուտերական եղան ։

Ո՞ւր է Գրէնլանտա ։

354. Այս աշխարհք է ընդարձակ կղզի արևմտեան կողմը Իսլանտիային 160 մղոն հեռուն. որ Ամերիգայի դիմացն ըլլալով Գրէնլանտիայի նե-

ղուցով անկէ բաժնուած է ։ Շատ տեղը անծանօթ է, զի նաւ չի կըրնար ամէն տեղը մօտենալ՝ բոլորը սառած ըլլալով ։

Այս երկիրէն անդին դէպ'ի հիւսիս չեն կրնար երթալ․ վասն զի կըղզիներու նման և լեռան պէս լեցուն սառեր են ծովին մէջ ։ Ամառը 3 ամիս ցորեկ է հոն․ ձմեռն ալ 3 ամիս գիշեր շարունակ․ ուստի անհնարին ցուրտ կընէ ։

Բնակիչները գետնին տակը կը նստին․ կարճահասակ և սեւագոյն են․ արատաւոր մարդ չի կայ մէջերնին․ նաև ծաղիկ և ուրիշ հիւանդութիւն չի կայ հոն ։ Սակայն երիկմարդիկ 50 տարուան չեղած կը մեռնին․ և կնիկմարդիկ շատ կապրին ։ Չունին ուսում․ իրենց բանաստեղծները և բժիշկները աղանդաւոր են․ ժողովուրդը անոնց բերանը կը նայի ։

Ոչ իշխան ունին և ոչ մեծ, ամէնքը անասունի նման ազատ են․ միայն հայրը կիշխէ զաւակին ։ Ամէնքը խաղաղուե՟ կը վարուին իրարու հետ, թէ որ մէջերնին վէճ մը պատահի, կու գան միատեղ կըսկսին պար խաղալ և ուրախանալ · անկէ ետև կորուշեն ։ Նաև այն միջոցին վաճառականութիւն կընեն ։ Ամենուն իրենց մէջ կռիւ չեն ըներ · երբեմն Տանիմաուքաներուն հետ կընեն ։ Գողութի՟ ընել չի կայ հոն · խաղալ խըմտալ շատ կը սիրեն ։

Առաջ կային հոն եկեղեցիներ · ետքը նորէն կռապաշտ եղան , ամենք ալ լուտերական ։ Այս կղզին Հոլանտիայէն ետև գտան 982 ին · և Նորվէկկիացիք տիրեցին , և տեղ տեղ բնակութի՟ շինեցին · յետոյ ինքնագլուխ եղան երկար ատեն ։ Նաւ չէր երթար · հիմա երթևեկութի՟ կըլլայ ։

Ո՞ւր է Սբիցպէրկ ։

355 · Կրէնլանտիայի մօտ է Սբիցպէրկ կղզին մեծ · որ հիւսիսային բևեռին մօտ ըլլալով՝ արջային շրջանակէն անդին է՝ Ամերիկային կողմը · քարերը մէջն են ։

Անկլիզները 1773 ին հոն գնացին , ոչ ճանճ տեսան հոն և ոչ ճճի · ոչ հանք՝ ոչ աղբիւր և ոչ գետ · իբր 6 ամիս գիշեր է հոն և 6 ամիս ցերեկ · զի արեգակը այնչափ ատեն եղերքին վրայ կը պտըտի՝ առանց մայր մտնելու ։

Բովի ծովը լեցուն սառուց է, ուստի անկէ անցնիլ այլ չերթըցուիր ․ վասն զի ծովը սառած ըլլալով՝ լեռան պէս եղած է ։

Երբեմն այս սառուցները հովէն կոտրելով կու գան իրարու հետ կը միանան մեծամեծ լեռան պէս ծովին մէջ կը շարժին ։

Թէ որ 60 մղոն անդին երթան, բոլոր ծովը սառէ դաշտ եղած է, որ ոչ երբէք կը հալին ․ վասն զի արեգակը եղերքէն ծագելով՝ հոն չի հասնիր ուժը, և տաքութիւն չունի ։

Ահա այս երկիրը կրնայ ըսուիլ Հիւսիսի աշխարհքին ծայրը, և կը մօտենայ Մոսկովի ծովին, և Ամերիկայի հիւսիսային աշխարհքներուն ։

Արդ ահա հասար ծայրը հիւսիսին,
Մօտեցար երկրիս վերի բևեռին ․
Ջանամ որ ըլլաս նըման այն տեղին,
Հաստատ անփոփոխ պայծառ բևեռին ։
Չըլլայ թէ ըլլաս նըման մութ երկրին ․
Այս խաւարութիւն դուն տաս ուրիշին ․
Թէ անպէտ ըլլաս անկիրթ անխոհեմ,
Չես կրնար ելլել այն բարձր կէտին ։

ԿԲ. ՀԱՄԱՐ

Ո՞ւր է Իտալիա։

356. Իտալիա է ընդարձակ ցամաքակղզի մը, որ Ճերմակ ծովէն կըսկսի կերթայ մինչև Գերմանիա և Ֆրանսա. նաև մեծամեծ լեռներով և Ադրիական ծովով զատուած է այն աշխարհքներէն։ Տարածութի՟ն է 72 հազար մղոն. այնչափ բարեշէն և բազմամարդ է որ իբր 20 միլիոն բնակիչ ունի, և ամէնքը սրամիտ արուեստաւոր մարդիկ են։

Հին ատենը այնչափ զօրաւոր էին որ բոլոր աշխարհքի տիրեցին. բայց յետոյ փափկանալով՝ առաջին քաջութիւնը կորսնցուցին։ Առաջ ինքնագլուխ թագաւորներ կը տիրէին, ետքը Հռովմայեցիք տիրեցին։ Թէոդոս թագաւորէն ետև զանազան ազգեր Իտալիայի տիրեցին. զորօրինակ Յոյնք, Գութք, Պուլղարք, Շվէտք և այլն։ Այս ազգերուն խօսքերը Լատին լեզուին հետ խառնուելով՝ Իտալիանին լեզուն առաջ եկաւ։

Ուստի 400 տարի շատ ազգեր մտան Իտալիա . և անկէ ետև զանազան տէրութ՟ի բաժնուեցան, ոմանք Թագաւորութ՟ի ոմանք ալ դքսութ՟ի կը կոչուէին . ինչպէս է Վենետիկ, Հռոմ, Նաբօլի . և ունի երևելի կղզիներ . զորօրինակ Սիչիլիա, Սարդա, Կօռֆու, և այլն :

Ո՞ւր է Վենետիկ :

357 . Վենետիկի տէրութ՟ը կըսկսի Արնավուտի և Խռվաթի աշխարհքէն կերթայ մինչև Նեմցեստան և Հռոմ . Նաև ադրիական ծովն իրենն էր, և 7 կղզիներուն ալ կը տիրէին : Միայն ցամաքի տարածութիւնն է 15 հազար մղոն . 40 քաղաք և 2 միլիոն ու կէս բնակիչ ունի :

Վենետիկցիք հին Վենետիացի ազգէն եկած են . որ Բատուա և Վիչենցա քաղաքները կը բնակէին : Բայց երբոր եկան Գութք իրենց աշխարհքը կոխեցին, փախան եկան Վենետիկի հողը ծովին քով բնակեցան :

Տեսան որ Ռիալթօ կղզին կայ, որուն մէջ ձկնորսներ կային, գացին անոնք ալ հոն բնակեցան յամի տ՟ն

421 ին. և եկեղեցի մը շինեցին սրբ Յակոբին անուամբը, որ մինչև հիմա կայ։

Ահա անկից սկիզբն եղաւ, և հետզհետէ բազմանալով մեծցուցին քաղաքը. և 72 կղզիի վրայ շինեցին, ու կամուրջներով իրարու հետ կապեցին։ Նաև ուրիշ տեղերէն ալ շատ մարդիկ եկան լեցուեցան, ու տեղ տեղ Վենետիկցիք քաղաքներ շինեցին, զորօրինակ Քեօճա, Մուռան և այլն։

Ե՞րբ սկսաւ պետութիւնը։

358. Արդ Ռիալթօի քաղաքը շինելէն ետև 31 տարի անցաւ։ Վենետիկի քաղաքները բնակիչներով լեցուեցան. որ զանազան իշխաններով կը կառավարուէին։

Բայց Լոմպարտացիք Իտալիա մտնելէն ետև շատ խռովութիւններ եղան, անոր համար Վենետիկի քաղաքներուն բնակիչները ժողովք ըրին ու 697 ին իրենց գլուխ մը դրին Դուքս կամ դօժ անունով։

Անկէ ետև զօրանալով ադրիական ծովուն աւազակները վերուցին իրենց տակն առին, ու կարգաւորեալ տէրութիւն մը ձեւացուցին , մանաւանդ 12 դարուն , որ շատ անուանի եղան թէ քաջութեամբ և թէ վաճառականութեամբ :

Օսմանցոց հետ ալ շատ ծեծ ըրին և շատ տեղ յաղթեցին : Ծովին վերայ այնչափ զօրաւոր էին, որ Հնդըստանու ապրանքը իրենք կը բերէին , և շատ կղզի ալ գտան : Սակայն 1797 ին Ֆռանսըզները Պօնաբարթէին առաջնորդութեամբը եկան ցամաքին տիրեցին ու բնակիչները ոտք հանեցին . մինչև բռնադատեցին Տօժն որ տէրութենէն հրաժարի :

Իշխաններուն շատը կաշառով որսալով՝ հանեցին իրենց տէրութիւնը մատնեցին Պօնաբարթէին . որ աղէկ մը կողոպտելէն ետև քաղաքը , հանեց՝ Նէմցէին տուաւ . և այսպէս այս զօրաւոր տէրութիւնը վերջացաւ :

Այս տէրութեան բոլոր իշխաններն էին 2959 ազնուականներ , որ զանազան քաղաքներ կը կառավարէին : Իրենց ծերակոյտը 120 իշխան էին : անոնցմէ տասը գլխաւոր խորհըրդական և կառավարիչ էին . և 3 իշխան ալ կային , որ ամէն բան իրենց ձեռքն էր : Իսկ Տօժը իբր թագաոր էր հանդիսի մէջ · բայց ամէն վըճիռ այն խորհրդականներուն ձեռքն էր, և առանց անոնց բան մը չէր կրնար ընել : Թէպէտ այս տէրութիւն 5 ժողով ունէր · բայց 10 իշխաններուն ժողովը ամէն բան կրնար ընել՝ գերագոյն ըլլալով :

Այս ազգը հին ատենէն 'ի վեր ուղղափառ մնաց, ամենևին հերետիկոսութիւն չի մտաւ մէջերնին : Տէրութիւնը երկու ա͞ծաբան վարդապետ ունէր իբր խորհրդական · և ժողով մը կար ա͞ծաբանի, որ տպած գրքերը քննեն, ու գէշ գրեանքը արգիլեն :

Ի՞նչպէս կը բաժնուի :

559 · Առաջ այս տէրութիւնը 16 գաւառ կը բաժնուէր · Պօնաբարթէն երկու մասն բաժնեց : Վէնէտիկ մայրաքաղաքն է գլուխ ամենուն, ուր էր Տօժը իրեն իշխաններովը :

Այս քաղաքը ադրիական ծովին վերջն ըլլալով՝ իբր լճի մէջ է · Լճին երկայնութիւնն է 26 մղոն, իսկ տարածութիւնն է 180 մղոն : Ծովին կողմէն 2 բերան ունի, ուսկից նաւերը ներս կը մտնեն :

Այս պատրիարգանիստ մայրաքաղաքին շրջապատն է 7 մղոն, 115 հազար բնակիչ ունի ։ Բոլոր տները քարաշէն են և գեղեցիկ ․ Ճամբաներուն մէջ տեղը գետի նման ջուր ըլլալով նաւով ալ կը քալուի քաղքին մէջ ։

Շատ երևելի շինուածներ, ուսումնարաններ և գրքատուններ կան՝ լեցուն հազարաւոր գրեանքով ․ 72 ժողովրդապետական եկեղեցի ունի և 22 մեծ մատուռ ․ 27 վանք կար կրօնաւորաց և 31 կուսանաց ։ Մայր եկեղեցին է ս՟բյն Մարկոսի, ուր է մարմինը ս՟բ աւետարանչին ․ որ շինուեցաւ 977 ին, երկայն 220 ոտնաչափ և լայն 152 ։ Որուն շէնքը շատ հաստատուն է և 500 սիւներով զարդարած ։ Այս եկեղեցնայ ձևը խաչաձև է ․ 5 գմբէթ ունի, և 10 դուռ ․ Ճակատը շատ փառաւոր է՝ խորհըրդաւոր բաներով լեցուն ։

Հոն է Յ՟սի խաչին մէկ գամը և 4 փուշ փուշպսակին, նաև հրաշագործ պատկերք ա՟ծամօրը, որ Ղուկաս աւետարանիչն է քաշեր ։

Ներսէս պատրիկ Հայ իշխանը՝ հին ատենը Գոթաց յաղթելէն ետև Վենետիկ եկաւ 2 եկեղեցի շինեց, սուրբ

Մինասայ և Թէոդորոսի անուամբը ։ Նաև եկեղեցի սուրբ Խաչի՝ Հայերը շինած են ազգին համար ։

Այս քաղաքին չորս դին լեցուն կղզիներ են որ վանք շինած են ․ ուրոնց մէկն է սուրբ Ղազարու կղզին՝ մղոն մը հեռու քաղաքէն հարաւի կողմը, որ մեծ ծովին մօտ ըլլալով օդը աղէկ է և դիրքը զուարճալի՝ ցամաք լեզուն առջին ըլլալով ։

Այս կղզին առաջ հոգետուն շինած էր, ապա 1717 ին տէրութիւնը տուաւ երջանիկ Մխիթար Աբբահօրը, որ բոլորը նորէն շինեց գեղեցիկ՝ կամարներու և սիւներու վրայ ․ մէջն ու դուրսն պարտէզ է ։ Մէկ կողմը նորընծայարանն է՝ մանկանց ուսման տեղ ․ մէկալ կողմն է վարժարան՝ կրթութեան տեղ ։ Իսկ եկեղեցին մէջ տեղն ըլլալով՝ սիւներու վրայ շինած է հին ատենը, քովն ալ ունի զանգակատուն ․ վանքին մէկ կողմն ալ է տպարանը, ուր գրեանք կը տպեն ։

Ո՞ւր է Պատուա ։

360․ Այս քաղաք Վէնէտիկի ցամաքն է ․ գաւառին շրջապատն է

150 մղոն · շատ գեղեր ունի և 310 հազար բնակիչ ։ Իսկ բուն քաղաքը 27 մղոն հեռու է Վենէտիկէն · բերգին շրջապատն է 6200 քայլ · և բնակիչներն են 51 հազար ։

Ուր շատ երևելի հին շէնքեր և եկեղեցիներ նաև ուսումնարաններ կան ։ Շատ փառաւոր է ս՟բ. Յուստինեայ եկեղեցին , որ 7 գմբէթ և 20 խորան ունի բոլոր մարմարէ , և մեծագործ ։ Նոյնպէս սուրբ Անտոնայ եկեղեցին շատ փառաւոր է · ուր կայ գերեզմանը սուրբ Անտոն Պատուացւոյն , և միշտ հրաշքներով պայծառացած է ։ Իսկ լեզուն սուրբ Անտոնին անարատ պահուած է քովի մատուռին մէջ , ինչպէս տեսանք ։

Բայց 'ի զանազան շինուածներէն մէկ բարձր աշտարակ մը կայ քաղաքին մէջ աստղաբաշխութեան համար · ուսկից կը դիտեն աստղերուն շարժումն ու խաւարումը , և այլն ։

Կա՞ն ուրիշ տեղեր ։

361 · Ինչպէս վերն ըսինք , զանազան գաւառներ ունի Վենէտիկ · Փոլէզինէ , որ 3 քաղաք ունի , 28 մղոն երկայն , և 70 հազար բնակիչ ։

Վիչենցա երկայն է 40 մղոն․ 13 աւան և 216 հազար բնակիչ ունի։ Քաղաքը մեծ և բազմամարդ է․ 30 հազար բնակիչ ունի․ ուր կան 75 եկեղեցի և 27 վանք։

Նոյնպէս Վենետիկի գաւառ է 7 հասարակութիւնը, որուն շրջապատն է 35 մղոն․ և 36 հազար բնակիչ ունի։ Որոնք ազատ ըլլալով իրենց օրէնքներով կը կառավարուէին, և իրենց երկիրը անտուիկ է, միայն կիրճեր ունի։

Վէռոնա գաւառին շրջապատն է 200 մղոն․ և 230 հազար բնակիչ ունի։ Իսկ քաղաքին շրջապատն է 7 մղոն և 60 հազար բնակիչ ունի։ Շատ երևելի շէնքեր և եկեղեցիներ կան․ մէկ թէատրոն մը կայ հնուց մնացած, որ 22 հազար հոգի կառնէ։

Իսկ Պռէշեայ գաւառին երկայնութիւնն է 90 մղոն․ և 500 հազար բնակիչ ունի։ Քաղաքին մէջ շատ շէնքեր և եկեղեցիներ կան․ իսկ ժողովուրդն է 30 հազար։ Մայր եկեղեցւոյ մէջ պահած են երկու խաչը Կոստանդիանոս թագաւորին․ մէկը վիզը կը կախէր, մէկալն ալ պատերազմ կը տանէր։

Պեռկամօ գաւառին երկայնութիւնն է 40 մղոն, և 210 հազար բնակիչ ունի։ Քաղաքն է մեծ և փարթամ որ երևելի եկեղեցիներ և 25 հազար բնակիչ ունի։ Իսկ Պռեշվիղին բնակիչներն են 200 հազար. քաղաքին շրջապատն է 3 մղոն, և 13 հազար ժողովուրդ ունի։ Նոյնպէս են ուրիշ գաւառները։ Բայց բոլորը հին ժողովուրդ են և քաղաքները Վենետիկէն առաջ շինուած են։

Ո՞ւր է Տալմաչիա։

362. Այս աշխարհք Սքլաւոն ազգին էր. հին ատենը թագաւոր ունէին, յետոյ Վենետիկին անցաւ, հիմա Նեմցեները կը տիրեն. որ Իստրիայէն սկսեալ մինչև Ալպանիա կերթայ, և շատ կղզիներ ունի ադրիական ծովին մէջ. երկայնութիւնն է 340 մղոն. և 250 հազար բնակիչ ունի։

Այս ազգը հին Սկիւթացոցմէ եկած ըլլալով՝ շատ զօրաւոր են, բայց թանձրամիտ և ոխակալ ըլլալով միշտ իրենց մէջ մարդասպանութիւնը պակաս չէ։ Հին ատենը ընդարձակ տէրութիւն էր. յետոյ մէկ մասը մաճառըստանու հետ միացած 295 մըղոնի չափ․ որ ունէր 12 քաղաք, շատ գեղեր և 250 հազար հոգի ։ Անոնց մասն են նաև Խռվաթները՝ Սավա գետին մօտ․ իրենց երկիրն է 389 մղոն, և 267 հազար հոգի կելլեն ։

Ո՞ւր է Ռակուզա ։

363․ Այս տէրութիւնը Սքլաւոնիին ու Օսմանցուն մէջն է․ ունի մեծաշէն բերդ և քաղաք գեղեցիկ իր սահմաններով, բազմամարդ և վաճառականութեան տեղ է․ ունի նաև քանի մը քաղաք, և շատ գեղեր ։

Ռակուզացիք Սքլաւոններէն եկած են և անոնց լեզուն կը խօսին, որ շատ ատենէն 'ի վեր ինքնագլուխ էին․ բայց կառավարութիւնը իշխաններուն ձեռքն ըլլալով՝ պզտի հասարակապետութիւն էր ։

Նաև ունէր ազնուականաց ժողով մը և գլխաւոր իշխան մը, որ ամեն ամիս կը փոխէին ։ Այս տէրութիւնը տկար ըլլալով՝ Օսմանցուն տուրք կու տար․ բայց Փռանսըզները տիրելով վերջացուցին, և հիմա Նեմցէի հպատակ են ։

Ո՞ր են եօթն կղզիք ։

364 . Այս կղզիները ադրիական ծովին բերանն են Մօրայի մօտ . որ հին ատենը Յունաց տակն էին , ետքը Վենէտիկցոց անցան . անոնցմէ ալ Փռանսըզներն առին . հիմա Ինկլիզի պաշտպանութեան տակն են ։ Սակայն ամէն մէկը ժողով և դատաւորներ ունի և մեծ իշխան մը գլուխ կը դնեն , որ ամէն տարի կը փոխուի ։ Որուն աթոռն է Քօրֆու կղզին , որ մէկալ կղզիներն ալ կը կառավարէ

Քօրֆու կղզին գլուխ կը սեպուի ամենուն . 2 մղոն հեռու է ցամաքէն , Վենէտիկի ծովին ծայրն է . շրջապատն է 180 մղոն . 78 գեղ , և 60 հազար բնակիչ ունի . շատը Յոյն են , կամ Հրէայ և Լատին ։

Քաղաքը ամուր և շատ շէնքեր և եկեղեցիներ ունի . բնակիչները զօրաւոր և քաջ են . հին ատենը ինքնագլուխ էին . ետքը Հռովմայեցոց և Յունաց տակը մտան ։ Իսկ 14 դարուն ինքնակամ Վենէտիկի տակը մտան ։

Առաջ այս կղզիին կպած էր Պաքսօ կղզին, և յետոյ երկրաշարժութ՟ բացուեցաւ կըսեն : Ուստի 10 մղոնով հեռու է անկէ. և շրջապատն է 25 մղոն : Այամաւրա կղզին աւելի մօտ է ցամաքին, որ առաջ կից է եղեր. ետքը Կորնթացիք բացին ու վրան կամուրջ շինեցին. որուն երկայնութիւնն է 30 մղոն. և քաղաքին մէջ 6000 բնակիչ կայ :

Քեֆալոնիա կղզիին շրջապատն է 170 մղոն. երկու հարիւրէն աւելի գեղ ու բերդ ունի, և բնակիչներն են 40 հազար : Նոյնպէս Զանդա կղզիին մէջ 40 հազար բնակիչ կայ, որ շատ զօրաւոր և անզգամ մարդիկ են. որուն շրջապատն է 60 մղոն : Քաղաքը շատ հին է, առաջ թագաւոր ունէր : Իսկ Թէաքի կղզիին շրջապատն է 50 մղոն. և Չերիկօ կղզիին է 60 մղոն :

Ո՞ւր է Մալթա :

365 . Մալթա երևելի կղզին միջերկրական ծովին մէջ է, Աֆրիկէի դիմացը և Իտալիայի կողմը. որ 80 մղոն հեռու է Սիջիլիայէն, և շրջապատն է 80 մղոն. բայց բազմամարդ ըլլալով 100 հազար բնակիչ ունի :

Հին բնակիչները Քօւֆուէն եկած էին. երբ Փիւնիկեցիք զանոնք հանեցին, և իրենք բնակեցան. և մինչև հիմա Ափրիկեցոց բարքն ունին, և շատը Արաբերէն կը խօսին:

Այս կղզին շատ անառիկ, և ժայռերով ամրցած է: Ուր հող քիչ կայ, բոլոր Ճերմակ քար է, ուստի շատ անբեր է. բայց ամենևին թունաւոր կենդանի չի կայ հոն:

Այս կղզին շատ զանազան տէրութեց ձեռքն անցաւ, երբ Սիկիլիայի հետ միացաւ: Յետոյ Մալթայի ասպետներուն տրուեցաւ, որ կըսուի կարգ Մալթայի: Այս կարգը անհաւատներուն դէմ պատերազմելու համար հաստատուեցաւ: Բայց հիմա Անկլիզներուն անցաւ կղզին:

Քանի մը քաղաքներ ունի. և մայրաքաղաքն է Վալէդդա, մեծաշէն և գեղեցիկ, եկեղեցիներով և վանքերով զարդարած: Ուր կը նստի կարգապետը, որ կըսուի մեծ վարդապետ, որ ինքնիշխան կը կառավարէր:

Այսպէս են մարդիկ միշտ փոփոխական,
Աշխարհքս ալ ըրին միշտ իրենց նման.
Որչափ ջանացին ուրիշին տիրել,
Այնչափ աշխարհներ կորան քանդեցան:
Ջանն որ տիրես չէ սուտ աշխարհին,
Այլ անձիդ վրայ և բոլոր աթոռին.
Խելքդ ու միտքդ ըլլայ կառավար իշխան,
Որ կառավարուիս ըստ բանականին:

ԿԳ. ՀԱՄԱՐ

Ո՞ւր է՛ Նաբօլի:

366. Այս թագաւորութիւն միջերկրական ծովէն կըսկսի մինչև Հըռոմ կերթայ. որուն տարածութիւնն է 20 հազար մղոն. և 3 միլիոն բնակիչ ունի:

Այս աշխարհք 3 մեծ նահանգ կը բաժնուի, շատ գաւառներ և հազարաւոր բերդեր քաղաքներ ունի: Այնչափ գեղեցիկ և բարեբեր երկիր է որ պարտէզ և համբար Իտալիայի կըսուի: Բնակիչները ուսումնասէր և սրամիտ են. մեծամեծները ազնուաբարոյ են. իսկ հասարակ ժողովուրդը կոպիտ և տգէտ, բայց միամիտ ջերմեռանդ են: Թեպէտ Իտալիաներէն կը խօսին, բայց խիստ աւրած ըլլալով՝ շատ անշահ կը խօսին ։

Ե՞րբ սկսաւ ։

367 . Այս ազգը հին ատենը զանազան թագաւորներ ունէր, որ ինքնագլուխ կը կառավարէին ։ Վերջը Հռովմայեցոց տակն ընկան . ՝Նաև Հռոմներն ալ տիրեցին ։

Ժամանակէն ետև Հռուգերոս Սիջիլիայի իշխանը՝ Նաբօլիի թագաւոր եղաւ 1130 ին ։ Բայց ատեն անցնելէն ետև Ֆռանսըզները տիրեցին ։ Յետոյ Սպանեօլներուն անցնելով, Կարոլոս՝ Նաբօլիի թագաւոր եղաւ ։

Ահա մինչև հիմա ասոր ցեղէն կը թագաւորեն . Թէպէտ առաջ Սպանիայի հետ միացած էր, և հիմա շատ ատենէն 'ի վեր ինքնագլուխ կը կառավարէ թագաւորը զանազան ժողովքներով ։

Ո՞րն է մայրաքաղաքը ։

368 . Թագաւորը՝ Նաբօլի քաղաքը կը նստի . որ շատ երևելի գեղեցիկ

և փարթամ քաղաք է ։ Շրջապատն է 20 մղոն և 500 հազար բնակիչ ունի իր շրջակայովը ։ Ճամբաները խիստ գեղեցիկ և լայն են ․ շատ երեւելի շէնքեր՝ ուսումնարաններ՝ դըպրոցներ՝ վանքեր և եկեղեցիներ կան ։ Լուսաւորչայ եկեղեցին շատ փառաւոր է, որ կուսանաց ձեռքն է ։ Ուր պահած է՝ որ Լուսաւորչայ գլուխը ամբողջ ․ որ Կոպրոնիմոս պատկերամարտ թագաւորին օրը կուսանքն առին Ստամպօլէն հօն փախան ու վանք շինեցին ։ Այս քաղաք 5 արուարձան (վարոշ) ունի, որ շատ զուարճալի տեղեր են ։ Ուր երևելի խոռոչներ և երկան փոսեր կան գետնին տակը ։

Պօլիսիպպոն Ճամբային բարձրութիւնն է 100 ոտնաչափ, և երկայնութիւնն 700 քայլ ․ որ լեռան մէջէն կանցնի, և հին ատենը գերեզմաննոց էր ։ Որովհետև Նաբօլի քաղաքը հին ըլլալով Յոյները շիներ են, ու իրենց հեթանոսական պաշտօնները հօն կը կատարէին, որ յետոյ Հռովմայեցիք տիրեցին ։

Ո՞ւր է Վեսուվ։

369. Վեսուվ լեռը 5 մղոն հեռու է ՝Նաբօլիէն. բարձր 3600 ոտնաչափ։ Այս լեռան գլուխը հնոց մը կայ, որ միշտ կը վառի. երբեմն ալ բոց կելլէ, ու զարհուրելի ձայներ կը լսուի։

Երբեմն անանկ կը վառի, որ մեծամեծ քարեր դուրս կը նետէ, և հրեղէն գետ կը վազէ. որ պաղելով քար կը կտրի։ Յամի տեառն 79 ին անանկ բորբոքեցաւ, որ մոխիրը քաղաքները ծածկեց, ու ծուխը արեգակը խաւարեց։

Հոն մօտ է մեռելոց լիճը, որ ծովուն հետ հաղորդակցութիւն ունի. կան նաև ուրիշ լիճեր և հին բաներ այս կողմն։

Հին բանաստեղծները կըսէին թէ մեռելներուն հոգիները պէտք է որ այս լճէն անցնին ու Եղիսեան դաշտը երթան, որ քովը կիյնի։ Այս տեղս փառաւոր ըլլալով դրախտին տեղը դրեր էին հիները, (Ձեմ. 746)։

Ո՞ւր է Քալապրիա :

370 . Այս գաւառն է վերջի մասը Նաբօլիի, որ ծծմբալից երկիր ըլլալով՝ երկրաշարժութիւնը պակաս չէ . և բնակիչներն են կոպիտ և անմիտ : Գլխաւոր քաղաքն է Քօսէնցա գեղեցիկ և բազմամարդ :

Կան շատ երևելի գաւառներ և քաղաքներ այս տէրութեան մէջ, ինչպէս Լուքանիա , Ապրուծցօ , Պուլիա , Օդրանդօ , և այլն :

Առաջ ուրիշ շատ քաղաքներ ալ կային , որ երկրաշարժութեամբ կործանեցան . վասն զի երկրին տակը վառելու նիւթեր շատ ըլլալուն համար երկրաշարժը միշտ պակաս չէ :

Ո՞ւր է Սիճիլիա :

371 . Այս ընդարձակ եռանկիւն կղզին Նաբօլիի դիմացը կիյնի, որուն կպած է եղեր հին ատենը , յետոյ երկրաշարժութեամբ բացուած : Անոր համար մէկ տէրութիւն կը սեպուի :

Այս կղզին Ճերմակ ծովին ամէն կղզիներէն մեծ է . տարածութիւն է 9376 մղոն, և շրջապատն է 600 մղոն :

Նաև 47 աշտարակ ունի ու ամէն կողմէն անառիկ է ։

Բնակիչները միլիոնէն աւելի են . միայն 47 հազար եկեղեցական կայ ։ Իսկ հին բնակիչներն են Սիքուլիացի Գալլիանները . յետոյ Ափրիկեցիք և Յոյնք տիրեցին ։ Անոր համար այս երեք լեզուն ալ կը գործածեն հոն ։

Այս կղզին զանազան տէրութեանց ձեռքն անցնելէն ետև Սպանեօլներուն անցաւ ։ Իսկ անկէ ետև Նաբօլիի հետ միացած մնաց . ուր փոխարքայ կը նստի ու ինքնագլուխ կը կառավարէ եպիսկոպոսներով և աշխարհական իշխաններով ։ Նեղուցը Սիկիլիային ու Կալաբրիայի մէջ կլինի . որուն երկայնութին է 25 մղոն, և լայնութին 3 ։ Այս ջրին վրայ առտուները զարմանալի երևոյթներ կըլլան, անտառներ՝ շինուածներ և կենդանիներ կերևնան օդին մէջ, որ ջրին ցոլանալէն կը պատճառի ։

Քանի՞ կը բաժնուի ։

372 . Սիկիլիա եռանկիւն ձևով ըլլալով 3 մաս կը բաժնուի . Առաջին գաւառն է Մածառա, որ 117 քաղաք և 300 հազար բնակիչ ունի ։

Ուր է Պալէրմօ թագաւորանիստ քաղաքը, Ֆռանսուզներէն շինուած, որ շատ գեղեցիկ և մարդաշատ ըլլալով լեցուն է եկեղեցականներով և ազնուականներով :

Շրջապատն է 5 մղոն, և 150 հազար բնակիչ ունի . շատ վանքեր՝ փառաւոր եկեղեցիներ և ուսումնարան դպրոցներ ունի :

Այս գաւառին մէջն է նաև Էտնա լեռը՝ բարձր 30 հազար քայլ . որուն գլուխը հնոցի պէս կը վառի . երբեմն երբեմն հրեղէն գետ կը վազէ բերնէն . իսկ 1693 ին այնչափ գետնաշարժութիւն ըրաւ որ 15 քաղաք վար անցան, և 93 հազար հոգի մեռան :

Երկրորդ գաւառն է Տէմօնա, որ Գալապրիայի դէմը կիյնի . 331 հազար բնակիչ ունի : Մայրաքաղաքն է Մէսինա գեղեցիկ և պայծառ . շրջապատն է 5 մղոն և 24 հազար բնակիչ ունի : Նաև փառաւոր շէնքերով լեցուն է :

Երրորդ գաւառն է Նօթօ . որ 55 քաղաք և 283 հազար բնակիչ ունի : Մայրաքաղաքն է Գադանիա, որ Նագշա կղզիին բնակիչները շինեցին, ու յետոյ Հռովմայեցիներուն անցաւ ։

Այս գեղեցիկ քաղաքը առաջ Թագաւորանիստ էր, և հիմա 26 հազար բնակիչ ունի ։ Ասոր մօտ էր Սիրակուզա քաղաքը բազմամարդ՝ Կորնթացոցմէ շինուած ։ Առաջ շատ անուանի քաղաք էր և Թագաւոր ունէր, բայց հիմա այնչափ չէ ։

Ո՞ւր է Սարտէնիա ։

373 ․ Սարտէնիա կղզին Իտալիայի դիմացը կէյնի, որ երևելի կղզի է ։ Տարածութիւնն է 440 մղոն ․ բայց բնակիչները այնչափ շատ չեն ։ Իսկ առաջին տիրողներն են Թունուզցիք ․ յետոյ Հռովմայեցիներուն և Ճէնիվիզներուն անցաւ ։

Մերջը ինքնագլուխ դատաւորներ կը կառավարէին ։ Անկէ ետև Սպանեօլներուն անցաւ, ուսկից փոխարքայ կու գար ։ Սակայն ժողովուրդը քանի գնաց խեղճ եղաւ ։

Իսկ 1718 ին Սավօյայի դուքսը ուրիշ տեղ տալով առաւ այս կղզին ։ ու սկսաւ ծաղկեցնել, մինչև Սարտէնիայի Թագաւոր եղաւ, որ մինչև մեր օրը անոնց տէրութեան տակը մնաց ։

Այս կղզին զանազան քաղաքներ ունի․ բայց մայրաքաղաքն է Քալիարի․ որ հին ըլլալով երևելի շէնքեր ունի։

Ո՞ր է Քօռսիքա։

374․ Այս կղզին Ճէնովայի դիմացը կիյնի․ երկայնութ̃ին է 32 մղոն, և լայնութ̃ին է 12․ իսկ բնակիչներն են 200 հազար հոգի։ Առաջ Հռոմայեցիներուն և Սպանեօլներուն ձեռքն էր, ուր քաղաքներ ալ շինեցին։ Յետոյ Ճինովիզներուն անցաւ․ որ անխոհեմութ̃բ ժողովուրդը կեղեքելով այնչափ ըրին որ ժողովուրդը ոտք ելաւ ու շատ տարի պատերազմելով Ճինովիզները յաղթեցան ու Ֆռանսըզներուն տակը մտան։ Ունի զանազան քաղաքներ․ գլխաւորն է Պաստիա, որ ունի հին շէնքեր և 6000 բնակիչ։

Այս կղզիէն էր Պօնաբառթէն․ որ առաջ Էլպա կղզին քշուեցաւ, և անկէ փախաւ (298)։ Իսկ Էլպա կղզին 37 մղոն հեռու է Քօռսիքայէն․ և շրջապատն է 60 մղոն։ Շատ բարեբեր է, և ունի շատ հանքեր, որ Դոսքանայի տակն է։

Ո՞ւր է Հռովմ։

375 · Հռովմայի տէրութ̃ի է միջին մասն Իտալիայի · տարածութիւնն է 800 մղոն, և 2 միլիոն բնակիչ ունի։ Հին ատենը անանկ փառաւոր և մեծազօր տէրութիւն էր որ բոլոր աշխարհքի կը տիրէր, ու արևելք արևմուտք իր տակն էր։

Իսկ հիմակուան բացարձակ տէրն է Սրբազան Հայրապետը, որ իր իշխաններով կը կառավարէ։ Նոյնպէս կարդինալներն են հոգևոր իշխան · որոնց թիւը 72 պիտի ըլլայ · և 3 դաս կը բաժնուին։ Երբոր Հռովմայու Հայրապետը կը վախճանի, կարդինալները կը ժողվուին խորհրդարանի մը մէջ · ոչ դուրս կելլեն և ոչ իրարու հետ կը խորհին։ Այլ հոգևոր արարողութ̃ ամէն մէկը առանձին կը գրեն ընտրելու հայրապետին անունը, և իբր վիճակ ձգելով կը դնեն խորանին վրայ։

Երբոր օրը կու գայ ամէնքը հոն կը ժողվուին և կը բանան այն թըղթերը · եթէ շատին ընտրուածը միաբանի մէկին վրայ՝ կըլլայ հայրապետ.

ЧИТАЛИЩЕ
„КРАСИРА

որ 8 օրէն ետև եկեղեցւին կերթան, ու մեծ հանդէսներով թագ կը դնեն ։

Ինչի՞ կը բաժնուի ։

376. Հռոմ 13 գաւառ կը բաժնուի, շատ քաղաքներ և գեղեր ունի. բնակիչներն են 2 միլիոն ։ Առաջին գաւառն է Դաշտ Հռոմայ, որ Նաբոլիի սահմանակից է ։

Ահա այս գաւառին մէջն է Հռոմ մայրաքաղաքը մեծ և փառաւոր ։ Հին ատենը ամէն քաղքի գլուխն էր, և աթոռ թագաւորներուն. որ 744 տարի Յսէն առաջ շինուած է Հռոմուլոս առաջին թագաւորէն. բայց շատ փոփոխութիւն տեսաւ ։ Առաջ 7 լեռան վրայ շինուած էր. հիմա 12 լեռան վրայ է ։ Շրջապատն է 10 մղոն. և բնակիչներն են 165 հազար ։

Այս քաղքին մէջ եղած մեծաշէն պալատները՝ վանքերն ու եկեղեցիները տեղ մը չի կայ ։ Բոլոր քաղաքը 14 վիճակ կը բաժնուի. ամենուն մէջ ալ զարմանալի բաներ կան ։

Սբ. Պետրոսի եկեղեցին եօթներորդ վիճակին մէջն է. որ է հրաշալի և մեծագործ ։ Երկայնութիւնն է 840 ոտնաչափ, լայնութիւնն է 725 ։ իսկ բարձրութիւնն է 300 ։ Այնչափ մեծ և փառաւոր է որ կարծես թէ քաղաք մըն է ։ Վրայի գունտը խընձորի չափ կերևնայ, բայց մէջը 30 հոգի կը սղմին ։ Պօղոս Պետրոս առաքելոց գերեզմաններն եկեղեցնայ մէջ տեղն են ։

Այս եկեղեցնայ մօտ շատ երևելի շէնքեր կան ․ մեծ պալատը հազարաւոր խուց ունի, և 22 քառանկիւն շինուածք է ։ Իսկ Վատիկանեան գրքատունը 8 սենեակ՝ ունի լեցուն բիւրաւոր գրքերով ։

Թող Լատերանու եկեղեցին, Հայրապետին պալատը, և հին շէնքերը, աշտարակները, և այլն ։ Այնչափ ուխտատեղիներ և մեծամեծ շէնքեր կան որ չեն հատնիր ։ Իսկ աշխարհական գլխաւոր իշխանը որ Կամբիտոլիոն կը նստի, է փոխանորդ Հայրապետին ։

Ո՞ւր է Անքոնա ։

377 ․ Այս Հռոմայի գաւառը Ադրիական ծովին քով կիյնի ․ շատ քաղաքներ ունի, բայց գլխաւորն է

Անքոնա քաղաքը մեծաշէն՝ շատ վանքերով և եկեղեցիներով։

Փառաւոր մայր եկեղեցինայ մէջն է Ա՟ծածնայ հրաշագործ պատկերքը. որ 1796 ին աչքը բացաւ չորս դին կը նայէր շատ օր, մինչև աշխարհք զարմացաւ։

Անքոնայի մօտ է Լօրէդօ քաղաքը. և հոն է Ա՟ծածնայ տունը Երուսաղէմայ բերած. ուր բնակեցաւ Ա՟ծամայրը, և հոն աւետումն ալ եղաւ, որ էր Նազարէթ։ Այս տանը երկայնութ՟ին է 43 թզաչափ, լայնութիւնն է 18, և բարձրութ՟ին է 26։ Երկու մասն կը բաժնուի. և 3 դուռ ունի. մէջ տեղը խորան կայ. հոն պահած է Ա՟ծածնայ կերակուրին ամանը և կարմիր հագուստը։

Այս սուրբ տանը մէջ խիստ շատ հարստութ՟ի և գանձ կար, մեծագին զարդեր և անգին քարեր. որ թագաւորները հրաշքը տեսնելով ընծայ ըրեր էին. բայց Ֆռանսըզները շատը յափշտակեցին։

Ո՞ւր է Պօլօնէա։

378. Հռովմայու երևելի գաւառն է, շատ քաղաքներ ունի, և 200 հա-

զար բնակիչ ։ Գլխաւորն է Պօլօնեա քաղաք հին և գեղեցիկ, ուր 70 հազար բնակիչ կայ ․ շրջապատն է 3 մղոն և ամէն արուեստ գիտուի̃ ծաղկած է հոն ․ շատ դպրոցներ և եկեղեցիներ կան ։ Գլխաւոր ուսումնարանը Թէոդոս Թագաւորին շինածն է, մեծամեծ սրահներով և խուցերով ․ ամէն գիտութիւն կայ այս դպրոցին մէջ ։

Ասկէց շատ հեռու չէ Ֆէռառա քաղաքը հին և գեղեցիկ ․ բնակիչներն են 32 հազար, որ նոյնպէս Հռովմայու տակն է ․ ուր շատ երևելի շէնքեր կան ։

Ո՞ւր է Դոսքանա ։

379 ․ Այս աշխարհք երևելի մասն է Իտալիայի, որ Հռովմայի տէրուէ̃ն կըսկսի մինչև միջերկրական ծովը կերթայ ։ Տարածութ̃ին է 440 մղոն և բնակիչներն են մէկ միլիոն ։

Այս ժողովուրդը Եգիպտացոցմէ եկած են ․ ինչպէս իրենց սովորուի̃ը կը յայտնէ ․ որ ջրհեղեղէն ետև եկեր հոս աճեր են, ու տէրուի̃ հաստատեր են Հռովմայէն առաջ ։

Բայց ժամանակ անցնելէն ետեւ Լատին ազգն ալ անոնց հետ կը միանայ . որով երեւելի տէրութիւն մը կըլլան , որ միայն 12 մայրաքաղաք ունէին :

Սակայն Հռոմ շինուելէն ետեւ Հռոմայեցիք անոնց տիրեցին . յետոյ Լոմպարտացիք տիրեցին : Իսկ 1531ին , ինքնագլուխ ըլլալով իշխան մը գըլին , որ յետոյ դուքս կոչուեցաւ . եւ հիմա Նէմցէի կայսեր ցեղէն կըլլայ դուքս Դոսքանայի : Այս աշխարհք 3 գաւառ կը բաժնուի :

Ո՞ւր կը նստի դուքսը :

380 . Դուքսը կը նստի Ֆիօրէնցա մայրաքաղաքը մեծ եւ հարուստ : Աշխարհքիս մէջ ատանկ գեղեցիկ քաղաք չի կայ : Առնօ գետը մէջէն կանցնի . 7 դուռ եւ 17 աղուոր հրապարակներ ունի :

Գեղեցիկ արձաններով սքանչելի շէնքեր եւ փառաւոր վանքեր կան , նաեւ 172 եկեղեցիներ՝ անգին քարերով շինած : Ունի փառաւոր ուսումնարան եւ դպրոցներ զանազան արուեստի եւ գիտութեան : Շատ փառաւոր է մայր եկեղեցին զարմանալի քարերով և արձաններով զարդարած ։ Ուր եղաւ Ֆիօրէնցայի ժողովը 1439 ին, և հոն միաբանեցան Յոյներն ու Լատինները, թէպէտ յետոյ Յոյները զատուեցան ։ Իշխանին պալատը այնչափ մեծ շինուածք է որ 900 խուց կայ մէջը, զանազան արուեստներով ձևացուցած ։ Նաև շատ երևելի պալատներ ալ կան անգին բաներով լեցուն ։ Բընակիչներն են 82 հազար հոգի ։

Ո՞ւր է Բիզա ։

381 ․ Դոսքանայի երկրորդ գաւառն է Բիզա, մայրաքաղաքն է գեղեցիկ և հին ․ մէջէն գետ կանցնի, ու շատ փառաւոր շէնքեր՝ մեծամեծ եկեղեցիներ՝ վանքեր և դպրոցներ ունի ։

Երևելի ուսումնարան մը ունի, որուն մէջ 40 վարդապետ գիտութի կը սորվեցնեն ։ Մայր եկեղեցին շատ փառաւոր է, ու գեղեցիկ սիւներով և պատկերքներով զարդարուած է, 3 պղնձէ դռներով ։ Պատուական գերեզմանատուն մը կայ չորս դին աղւոր զարդարած ։ Մէջը տեղ մը կայ, որ հողը Երուսաղեմէ բերած են ․

անոր համար սբ՟ երկիր կըսեն ։ Ասուն մէջ մեռելները երկու օր մնալով հող կը դառնան ։

Երեւելի զանգակատուն մը կայ 95 կանգուն բարձր, որ 7 կանգուն մէկ դի ծռած է արուեստով, և բան մը չըլլար ։

Այս քաղաքը Տրոյայի պատերազմէն դարձողները շինեցին . և հին ատենը շատ զօրաւոր էին . յետոյ տկարանալով Հռովմայեցոց տակն ընկան ։ Բնակիչներն են 20 հազար ։

Ո՞ւր է Սէնա ։

382 . Երրորդ գաւառն է Սէնա, որ ունի 116 հազար բնակիչ և զանազան քաղաքներ . իսկ մայրաքաղաքն է հին և մեծ, երեւելի շէնքերով լեցուն ։ Բայց բնակիչներն են 15 հազար ։

Այս կողմը կիյնի սբ՟ Մարինոսի երկիրը, որ է 40 մղոն . բայց չորս դին լեռ ըլլալով անառիկ է և ինքնագլուխ կը կառավարուին, որոնց սկիզբն եղաւ սբ՟ Մարինոս եպիսկոպոսը, որ ժողովուրդը քրիստոնեայ ըրաւ ։ Հոս մօտ է և Բիօմպինոյի իշխանութիւնը · որ է ինքնագլուխ պզտի հասարակութիւն ։

Ո՞ւր է Լիվօռնօ ։

383 · Լիվուռնա քաղաքն է Միջերկրական ծովին քով · որ թէպէտ շատ մեծ չէ, բայց 45 հազար մարդ կայ մէջը ։ Ունի երևելի շէնքեր և եկեղեցիներ ։

Շատ վաճառականի տեղ ըլլալով Հայ վաճառական իշխանները պայծառ եկեղեցի մը շինեցին 1689 ին, և մինչև հիմա Հայոց ձեռքն է ։

Տես ինչ մարդիկներ այս աշխարհս էին,
փոփոխ աշխարհէս անցին ու գացին ·
Միայն իմաստուն և բարի մարդիկ,
Աղէկ անունով անմահ մնացին ։
Չըլլայ թէ նըման ըլլաս յիմարին ,
Որ ունայն յուսով հովին ջանացին ·
Առաքինութեանց ետևէն եղիր ,
Բարի վարքդ ըլլայ քարոզ քու անձին ,

ԿԴ. ՀԱՄԱՐ

Կա՞յ այլ մաս Իտալիայէ :

384. Իտալիայի վերի մասը մնաց, որ Դոսքանայէն և Վենետիկէն կըսկըսի մինչև Փռանսա̀ կերթայ, ու 7 տէրութիւն կը բաժնուի :

Առաջին տէրութիւնն է Միլանի նահանգն, որ Վենետիկէն սկսելով 108 մղոն երկայն̀ կերթայ . ունի 3 մեծ լճեր հանդերձ կղզիներով :

Այս աշխարհքին առաջ Լոմպարտացիք կը տիրէին . ետքը Փռանսըզներուն անցաւ : Անկէ ետև ինքնագլուխ դքսութիւն եղաւ : Սակայն շատ փոփոխութիւն անցնելէն ետև հիմա՝ Նեմցէներուն տակն է :

Ո՞րն է մայրաքաղաքը :

Այս տէրութե̃ մայրաքաղաքն է Միլան մեծ հին և բազմամարդ : Շրջապատն է 10 մղոն և 150 հազար̀ բնակիչ ունի : Շատ երևելի շէնքեր և դպրոցներ կան̀ մէջը . 61 մեծ եկեղեցի, 61 վանք արանց և

60 վանք կանանց . նաև 100 եղբայրութիւն կայ որ ունին մեծամեծ ժողովարաններ :

Այս եկեղեցին շատ երևելի է, որ 1386 ին շինուեցաւ . երկայն 449 ոտնաչափ, և բարձր 385 . գմբէթը 57 սիւներու վրայ շինած է : Բոլոր շէնքն է ահեղ, մէջը զարդերով լեցուն է : Կան ուրիշ շատ փառաւոր եկեղեցիներ : Ուսումնարանին մէջ փառաւոր գրքատուն մը կայ ուր 40 հազար գիրք կայ . թող ուրիշ բաները : Այս քաղաք շատ հին է . զի 395 տարի Հռովմայէն ետև շինուեցաւ . 41 անգամ պաշարուեցաւ և 21 անգամ առնուեցաւ : Սուրբ Ամբրոսիոս այս քաղքին եպիսկոպոսն էր : Միլանու տակը քանի մը գաւառներ կան . զորօրինակ Բաւիա, Քրէմօնա, և 7 վիճակը :

Ո՞ւր է Բառմա :

385 . Բառմա և Փիաչէնցա երկու տէրութի̄ են Միլանէն անդին : Բառմայի մեծութիւնն է 90 մղոն : Շատ բազմամարդ ըլլալով հին ատենը ինքնագլուխ էր, ետքը Հռովմայեցւոց և Միլանցոց անցաւ : Բայց հիմա

ինքնագլուխ դքսութիւն ըլլալով՝ առանձին իշխանի ձեռքն է ։

Մայրաքաղաքը շատ գեղեցիկ՝ 30 հազար բնակիչ ունի ։ Նոյնպէս Փիաչէնցա փառաւոր քաղաք՝ 24 հազար բնակիչ ունի, գեղեցիկ շէնքերով զարդարած ։

Մօտենայի դքսութ̃իը սահմանակից է հոն, ունի գաւառներ և քաղաքներ ։ Նոյնպէս Մօտենա մայրաքաղաքն է հին և փառաւոր, որ 30 հազար բնակիչ ունի ։

Ասոր նման է և Մանդուայի դքսութ̃իը, որուն մայրաքաղաքն է, մեծ լճի մը մէջ, 4 կամուրջով ցամաքը կելլէ . և 16 հազար բնակիչ ունի ։ Որոնց հիմա կը տիրէ Նեմցէն ։

Ո՞ւր է Լուքքա ։

386 . Այս տէրութ̃ի միջերկրական ծովին կողմն է Տօսքանայի մօտ . իր սահմանն է 170 մղոն, շատ բերդ ունի, և 118 հազար բնակիչ ։

Առաջ ինքնագլուխ ըլլալով՝ կառավարութիւնն էր 200 իշխաններուն ձեռքը, ունէր նաև դուքս . որ շատ խելացի կանոններով կը կառավարելն . այլ յետոյ Փռանսըզները առին . և հիմա Դօսքանայի դքսին ձեռքն է : Մայրաքաղաքն է Լուքքա հին և փառաւոր, 3 մղոն է շրջապատը և 24 հազար բնակիչ ունի : Որուն մէջ շատ գեղեցիկ և մեծագործ շէնքեր և եկեղեցիներ կան : Մայր եկեղեցնայ մէջն է հրաշագործ մարմինը նոյն Դաւիթի, որ Հայ էր ազգաւ . շատ հրաշքներուն համար մեծ ջերմեռանդութիւն կընէ ժողովուրդը :

Սար է Սաւոյա :

387 . Այս աշխարհք Փռանսայի կողմը կիյնի . երկայնութիւնն է 99 մղոն . իսկ բնակիչներուն շատը աղքատ և խեղճ են : Որ առաջ ինքնիշխան դուքս ունէին, յետոյ Թագաւոր եղաւ : Վերջը որդիներուն անցաւ : Ունի զանազան գաւառներ և շատ քաղաքներ : Ասոր մասն կը սեպուի Բիէմոնդէի նահանգը, որուն մայրաքաղաքն է Թուրին մեծ հին և գեղեցիկ :

Շրջապատն է 4 մղոն ու կէս . ունի երևելի շէնքեր, դպրոցներ, և փառաւոր եկեղեցիներ : Իսկ բնակիչներն են 80 հազար հոգի :

Ո՞ւր է Ջէնովա։

388. Այս աշխարհք Ջէնովիզներուն տէրութիւնն է, որ հին ատենը այնչափ զօրաւոր ու արևելք գացին, և մինչև սև ծով հասան, շատ տեղը տիրեցին։ Որուն մէկ կողմն է Պիէմոնթէ, մէկալ կողմն է միջերկրական ծովը։ Տարածութիւնն է 90 մղոն․ ունի գաւառներ և շատ քաղաքներ․ նաև միլիոն ու կէս բնակիչ։

Հին ատենը Լիգուրացիները կը տիրէին․ յետոյ Հռովմայեցոց անցաւ։ Ժամանակէն ետև ինքնագլուխ ըլլալով շատ զօրաւոր, մանաւանդ 12 դարուն։ Սակայն երբոր ջանացին բոլոր Ճերմակ ծովին տիրել, սաստիկ պատերազմելով քիչ քիչ տկարացան ու շատ տեղ կորուսին։

Վերջապէս Ֆռանսայի տակն ընկան․ յետոյ ինքնագլուխ դուքս ունէին, որ իշխաններով կը կառավարէր մինչև Պօնաբարթէին ատենը․ բայց հիմա Սարտենեայի դուքսը թագաւոր եղաւ Ջէնովայի։

Ո՞րն է մայրաքաղաքը ։

Թագաւորանիստ քաղաքն է Ճէնովա գեղեցիկ մեծ և հարուստ, միջերկրական ծովին վրայ ։ Ապահով և մեծ է նաւահանգիստը ․ բարձր աշտարակ մը ունի, ուր գիշերը մեծ լոյս կը վառեն նաւերուն համար ։

Բնակիչներն են բարակամիտ և շահասէր ․ 100 հազար մարդ կելլէ ։ Շատ վաճառականութիւն կըլլայ հոն ։ Մեծամեծ շէնքեր, վանքեր և եկեղեցիներ ունի ։ Մեծ կամուրջ մը կայ, որ երկու լեռը իրար կը կապէ, բարձր 90 ոտնաչափ, և երկայն 170 քայլ ։

Այս քաղաքս շատ հին է ․ և շատ ազգերու ձեռք անցաւ ։ Ետքը Լոմպարտացիք տիրեցին ․ որոնց թագաւորութիւնը Կարոլոս թագաւորը վերցընելէն ետև՝ շատ փոփոխութեանց տակ ընկաւ ։

Ճէնովայի արևմտեան մասն է Սավոնա քաղաքը գեղեցիկ և բարեշէն, որուն տակը քանի մը քաղաքներ և բերդեր կան ։

Ո՞ւր է Զուիցէրը :

389 . Այս տէրութի Իտալիայի՝ Նէմցէի և Ֆրանսայի մէջ տեղն է : Երկայն 270 մղոն, և լայն 99 . որ 102 քաղաք ունի և 2 միլիոն բնակիչ : Ուր սոսկալի բարձր լեռներ կան :

Գոդդարտոս լեռան բարձրութիւնն է 12 հազար ոտնաչափ . ուր անպակաս է ձիւնը : Բայց շատ անգամ գլուխը ձիւն չի կայ՝ բարձրութեանը համար : Այս պատճառաւ շատ ցուրտ և անբեր երկիր է : Սակայն անասունները մեծ են . եզը 100 հօխայէն աւելի կու գայ :

Բնակիչները շատ քաջ և պատերազմող մարդիկ են, նաև սրամիտ և ճարտար . կերակուրնին չափաւոր . խօսք լեզուննին՝ Նէմցէի է, և կրօնքն ըստ մեծի մասին Նորադանդ :

Քանի՞ կը բաժնուի :

390 . Հին ատենը 4 մաս կը բաժնուէր, և հիմա 13 նահանգ : Առջի բնակիչները Գաղղոս ազգէն եկած են, որ Հռովմայեցոց հնազանդեցան : Յետոյ Նէմցէներն ու Ֆրանսըզները փոփոխ կը տիրէին :

Սակայն ՝Նէմցէները այնչափ զանոնք ալխմեցին որ գլուխ քաշեցին ինքնագլուխ եղան, և շատ պատերազմելէն ետև 1332 ին իրենց տէրութիւնը կամ հասարակութիւնը հաստատեցին ։

Ուստի այս 13 նահանգը իրարու հետ միացած են Թշնամիի դէմ . բայց ամէն նահանգ ալ ինքնագլուխ կառավարութիւն ունի ։

Տեղ կայ որ միայն ազնուականները կը կառավարեն . տեղ ալ կայ որ արուեստաւորներն ալ կառավարութեան մէջ կը մտնեն ։

Ամէն մարդ պարտական է զինուորու՟ն սորվելու , և ամէն պէտք եղած զէնքերն ունենալու . որ հարկ եղած ատենը բարձր լեռներուն վրայ կրակ վառելով նշան կուտան ։ Ասով ամէն մարդ իր զէնքը կառնէ կը պատրաստուի իր հայրենիքը պաշտպանելու համար ։

Ո՞րն է մայրաքաղաքը ։

391 . Ցուռիկօ կըսուի իշխանանիստ քաղաքը . շատ հին և երևելի է մեծամեծ շէնքերով և դպրոցներով ։ ՝Նոյնպէս Պէռնա քաղաքն է մեծ և

հին · բայց բնակիչներուն շատը կալվինական հերետիկոս են ։

Այս աշխարհք շատ լեռնոտ ըլլալուն համար քաղաք շատ չունի, շատը գեղեր են ։ Ուր կան նաև մէկ քանի անկախ տէրութիւններ՝ Նէմցէի և Իտալիայի կողմը, որ մէյմէկ մեծ գաւառներ են, և Զվիցցերիի հըպատակ կըսուին ։

Ո՞ւր է Ժէնէվը ։

392 · Այս քաղաք Զվիցցերիի և Ֆռանսայի մէջն է · որ ինքնագլուխ ազատ քաղաք է մեծ՝ հարուստ և գեղեցիկ ։ Շատ երևելի շէնքեր և դպրոցներ ունի · և ամէն արուեստ ծաղկած է հոն, մանաւանդ ժամացոյցը · իսկ բնակիչներն են 27 հազար · շատը կալվինական են ։

Առաջ ինքնագլուխ 3 իշխան ունէին, և 3 ժողովքով կը կառավարէին ։ Հասարակութիւնը տարին 2 անգամ քաղաքական ժողով կընէր տէրութեան հարկին համար ։ Թէպէտ Ֆռանսըզներուն տակը մնան, բայց ետքը նորէն իրենց անկախ ազատութիւնը ձեռք ձգեցին ։

Այս քաղաքին քով երկայն լի

մը կայ, որ 18 ժամու ճամբայ է. իսկ լայնութ̃ին է 4 ժամու ճամբայ. ուր կը մտնէ Ուօտանօ գետը, և Գէնէվլայի քօլէն կելլէ ու քաղաքը 3 մաս կը բաժնէ, որ մեծագործ կամուրջներով կցուած են իրարու հետ։

Խրատ են տամք՝ յատուկ քու անձին,
Որ հմուտ ըլլաս ամէն մէկ ազգին.
Խելացի ազգերն առաջ գընացին,
Իսկ անմիտ մարդիկ միշտ ետ մընացին:
Թէ կուզես ըլլալ պարծանք քու ազգին,
Մի՛ գըրուչիր բնաւ ուրիշի սրտին.
Պէտք է յարմարիլ ամենուն կամքին,
Որ մարդ պիտանի ըլլաս աշխարհին:

ԿԵ. ՀԱՄԱՐ

Ո՞ւր է Փռանսա ։

393. Այս մեծ և բազմամարդ աշխարհք Զվիցցերիէն կըսկսի մինչև Սպանիա, Փլանտրա և Ովկիանոս կը հասնի. տարածութ̃ին է 160 հազար մղոն. 33 նահանգ կը բաժնուի հարիւրաւոր գաւառ, անհամար քաղաք, և 35 միլիոն բնակիչ ունի։

Այս ազգին բնութիւնը անուշ է, հետաքրքիր և փոփոխամիտ։ Շատ ուսումնասէր մարդիկ են . նաև սրամիտ և ճարտար ըլլալով՝ ամէն բանի յարմարութ՟ի ունին և մէկէն ամէն բանի կը վարուին :

Ասոնց լեզուն խառնած է Լատինի և Նեմցէի բառերով . բայց սկիզբն է Կեղտերուն լեզուն . որ թէպէտ շատ օտար բառերով խառնած է , բայց զանազան կանոններով այնչափ կատարելագործեցին , որ գեղեցիկ և անուշ լեզու մը ձևացաւ :

Ուստի՞ եկած են :

394 . Ասոնք Կեղտ ազգէն եկած են . անոր համար Գաղղիացի և Գաղատացի կըսուին : Բայց յետոյ Յուլիոս կայսր տիրեց իրենց՝ Հռովմայու գաւառն ըրաւ : Ետքը Նեմցէի կողմէն Ֆռէնկ ազգը եկաւ կոխեց Գաղղիա . և ասով Ֆռանսըզ կոչուեցան : Այն ժամանակի Թագաւորը մկրտուեցաւ 496 ին . և ուրիշ ազգերու տիրելով շատ մեծցուց իր տէրութ՟ը : Որոնք որդւոց որդի տիրեցին մինչև մեծն Կարոլոս , որ այնչափ մեծցուց և փառաւորեց Ֆռանսա որ Հռովմայու կայսր օծուեցաւ 800 ին :

Ժամանակէն ետև իշխանները

զօրանալով կը տիրէին, և շատ խռովութիւններ ըլլալէն ետև՝ երկար ատեն քանի մը ցեղ թագաւորեցին. մինչև որ Յոհաննէս Պուռկօյն նահանգին իշխանը ժառանգեց թագաւորութիւնը 1361 ին :

Ասոր որդին Կարոլոս աւելի ընդարձակեց տէրութիւնը. և այսպէս որդւոց որդի թագաւորեցին մինչև Ա Լուդովիկոս, որ աւելի կարգաւորեց : Ու ահա ասոր ցեղէն էր ԺԶ երորդ Լուդովիկոս թագաւորը որ մեռուցին 1799 ին :

Այս ապստամբութեան ատենը այնչափ անզգամութիւն և այնչափ անպատմելի չարագործութիւններ ըրին հաւատքի և տէրութեանց դէմ, որ բոլոր Ֆրանսա տակն ու վրայ ըլլալէն ետև ամէն աշխարհք խռովեցին և ամէն բարեկարգութիւն աւրեցին :

Վերջապէս այլ ուրիշ տէրութիւնները չդիմացան, ամէնքը վրանին ելան բռնեցին Պօնաբարթէն իրենց թագաւորը՝ սբ Հեղինէ կղզին աքսորեցին (298), ու Լուդովիկոս թագաւորին եղբայրը դրին իրենց թագաւոր ԺԸ երորդ Լուդովիկոս կոչելով. Բայց հիմա նորէն հասարակապետական եղաւ այս տէրութիւնը, որ ունի զանազան ժողովներ, որով կը կառավարէ ամէն գաւառները։ Եւ միշտ մեծամեծ փոփոխութեանց մէջ է, թէ տէրութիւնը և թէ կառավարութիւնը։

Ի՞նչ կրօն ունին։

395. Հին ատենը կռապաշտ էին, բայց Յոհի աշակերտներուն ատենը քրիստոնեայ եղան Ե դարուն. և իրենց ուղղափառ հաւատքը անարատ պահեցին։ Թէպէտ 1598ին կալվինականները շատ զօրացան Փռանսայի մէջ, բայց շուտով հալածական եղան։

Սակայն վերջի ատեններս անհաւատներու գրքեր կարդալով՝ իրենց հին աստուածպաշտութիւնը մոռցան, ու սկսան անհաւատ ըլլալ։ Եւ այնչափ չարացան որ եկեղեցիները քանդեցին, պատկերքները վերուցին, և շատ քահանաներ ջարդեցին։ Ետքը աւելի կատղելով սկսան իրենք զիրենք ջարդել, և շատ անպատմելի անօրէնութիւններ ըրին. մինչև որ Պօնաբառթէն Եգիպտոսէն դարձաւ՝ քօնսօլ եղաւ, ու թոյլ տուութիւն տալով եկեղեցիները բացաւ, և ուղղափառութիւնը հաստատեց։ Եւ հիմա նորէն պայծառացաւ հաւատքը Ֆրանսայի մէջ․ Թագաւորը ամենաքրիստոնեայ կըսուի։

Ո՞ւր է Փարէզ։

396 · Փարիզ թագաւորական քաղաքը՝ Ֆրանսայի առաջին նահանգին մէջն է, որ կըսուի կղզի Գաղղիոյ։ Այս քաղաքը հին ատենը Կեղտերը շինեցին ընդարձակ դաշտի մէջ։

Նոյն ազգը Փարէզ կոչուելուն համար այս քաղաքս ալ Փարիզ ըսուեցաւ․ որ յետոյ Յուլիանոս Թագաւորը և ուրիշները ընդարձակելով շատ գեղեցկացուցին ։ Անանկ որ հիմա Եւրոպայի փառաւոր քաղաքն է ։

Այս մեծագործ քաղքին շրջապատն է 19 մղոն․ զոր՝ ութը տարի առաջ ամէն կողմէն ահագին պարըսպի մէջ առին․ բուն քաղաքը 20 թաղ կը բաժնուի․ 11 դուռ ունի, և 967 մեծ ճամբաներ, և 900 հազարէն աւելի բնակիչ ։

Հարիւրաւոր վանքեր և եկեղեցիներ կայ մէջը, մեծամեծ ուսումնարաններ և փառաւոր դպրոցներ ։ Ամէն գիտութիւն և արուեստ ծաղկած է․ շատ երևելի գիտուններ և վարդապետներ ելած են ։

Ամէն թաղին մէջ երևելի շէնքեր, մեծագործ կամուրջներ և զարմանալի եկեղեցիներ կան ։ Աւելի փառաւոր է մայր եկեղեցին՝ երկայն 65 ձողաչափ, լայն 24, և բարձր 17 · սքանչելի խորաններով և սիւներով ։ Նաև շատ երևելի է ա̄ծածնայ եկեղեցին, որ լեռան վրայ շինած է 40 տարուան մէջ, և 40 միլիոն ստակ գացեր է ։ Պատերուն չորս դին արուեստաշէն արձաններով զարդարուած էին, որոնք ա̄ծաշունչին պատմութիւնը կը ձևացնէին Ադամէն սկսելով ։

Գմբէթին վրայ Տ̄ն բանալիքները Պետրոս առաքելոյն կուտար, ան ալ իր աշակերտաին, և այսպէս բոլոր Հայրապետներին իրարու կուտային մինչև վերջինը ։

Նոյնպէս ամէն վարդապետներու և մարտիրոսներու պատկերները կային նոյն եկեղեցւոյն մէջ ։ Սակայն ապստամբութեան ատենը անա̄ծներուն կամքովը մէջի բաներն աւրեցին, ու գերեզմաննոց ըրին ։

Ո՞րն են ուրիշ տեղերը ։

397 · Ինչպէս ըսինք, հազարաւոր մեծ քաղաքներ կան Փռանսայի մէջ·

վան զի ամէն մէկ նահանգ ունի երևելի մայրաքաղաք փառաւոր և մարդաշատ ։ Օռլէան մայրաքաղաքն է Աւրելիա նահանգին մէջ, որ լեցուն է երևելի շէնքերով. ուր ատեն մը թագաւոր կը նստէր ։

Նոյնպէս Լիօն է մեծ հին և փառաւոր մայրաքաղաք. 120 հազար բնակիչ ունի. զանազան արուեստի, ուսման, և վաճառականութեան տեղ է ։

Կան նաև մեծամեծ քաղաքներ ծաղկած Նորմանտիայի մեծ նահանգին մէջ, Պրեթայն, և Լանկըտոք նահանգին մէջ ։ Այս նահանգին մէջ Լուդովիկոս թագաւորը մեծագործ ջրի ճամբայ մը բացաւ 120 մղոն երկայն. որ միջերկրական ծովէն մինչև Ովկիանոս կրնան անցնիլ պզտի նաւով. ուր մէկ միլիոնէն աւելի Վենետիկի ոսկի գնաց ։

Իսկ Թուլօն քաղաքը Պրովանս նահանգին մէջն է, որ է հին և անուանի քաղաք ծովին վրայ ։ Որ պատուական նաւահանգիստ և նաւի գործարան ունի. Փռանսայի նաւերը հոն կը շինուին ։ Երևելի է Աւինեօն քաղաքը մեծ և հին, որ շատ մեծագործ շէնքեր ունի ։ Նաև փաաւոր է Տիժօն քաղաքը Պուրկօյն նահանգին մէջ։

Նոյնպէս կան երեւելի քաղաքներ Շամբանիայի եւ Լօռէնայի նահանգներուն մէջ։ Սակայն ամենէն աւելի վաճառականութեան տեղ է Մարսիլիա հարուստ քաղաքը մեծ ու հին, եւ երեւելի շէնքերով զարդարուած. որ ծովուն մօտ ըլլալով՝ ամէն օր լեցուն է զանազան նաւերով։

Ո՞ր է Հոլանտայի աշխարհը։

398. Հոլանտա Փռանսայի՝ Նեմցէի եւ Ովկիանոսի մէջ տեղը կ'իյնի, որ 2 մաս կը բաժնուի, Փլանտռա, եւ Հոլանտա. Փլանտռայի տարածութին է 21 հազար մղոն. եւ Հոլանտա անոր կէսն է, որ շատ գաւառներ եւ քաղաքներ ունի։

Փլանտռա 17 նահանգ կը բաժնուի, եւ Հոլանտա 7. բնակիչներն են իբր 4 միլիոն։ Շատը կալվինական հերետիկոս են՝ բայց ուղղափառ ալ կան։ Լեզունին խառնած է՝ Նեմցէի Փռանըզի եւ Սպանեօլի բառերով. Փլանտռացիք աւելի բարակ կը սեպուին։

Այս աշխարհք հին ատենը Նեմցէները կը տիրէին, յետոյ Սպանեօլներուն և Փռանսըզներուն անցաւ։ Սակայն վերջը ինքնագլուխ հասարակապետութիւն եղան, որ իշխաններուն ժողովքովը կը կառավարուէին մինչև հիմա։

Փլանտրայի գլխաւոր քաղաքն է Առաս բերդաքաղաքը մեծ հին փարթամ, և զօրաւոր։ Ունի փառաւոր դպրոցներ և շատ վանքեր եկեղեցիներ և գործարաններ, որ Արտէսիա գաւառին մէջն է։ Կան շատ քաղաքներ ամէն նահանգի մէջ։

Ո՞ւր է Հոլանտա։

399. Հոլանտա պալթիկ ծովին և Ովկիանոսին կողմը կիյնի. բայց երկիրը ծովէն ցած ըլլալով զարհուրելի մեծ պատեր շինած են որ ջուրը չի կոխէ։ Բայց զանազան ճամբաներ բացին ու ջուրը գետերու խառնեցին։ Հիւսիսային Ովկիանոսի կողմէն Հոլանտա մտնելու բերան մը կայ իբր ծովակ, որ Ովկիանոսէն ձևացած է։ Առաջ լիճ էր, երբ ծովին ալիքները ճամբայ բացին, որ նաւերուն շատ աղէկ եղաւ։

Անոր համար այս երկիրը մէկ հատիկ վաճառականութեան տեղ է։ Ամէն առուեստ և ամէն գիտութիւն ծաղկած է․ փառաւոր ուսումնարաններ և գործարաններ ունի։

Հոլանտացիք բնական ուսումնասէր և շատ աշխատաւոր մարդիկ են։ Մեծ պզտիկ ուրիշ բան չեն հոգար, բայց եթէ շահիլ և մեծնալ․ նաև ամէն օգտակար բան ծաղկեցընել իրենց մէջ։ Առաջ շատ զօրաւոր էին․ իրենց կառավարութիւնն է ազնուականներուն և արուեստաւորներուն ձեռքը, որ խոհեմութ̃ե կը կառավարեն։ Առաջ աւելի նաւեր ունէին, և մինչև հիմա երևելի նաւեր ունին ընկերութ̃ե․ որով մէկ հատիկ եղան վաճառականութեան մէջ։

Ո՞րն է գլխաւոր նահանգը ։

400․ Գլխաւոր նահանգը Հոլանտա կըսուի, որ է շատ բազմամարդ․ 37 քաղաք և մէկ միլիոն բնակիչ ունի։ Մայրաքաղաքն է Ամսդըրտամ մեծ հարուստ և փառաւոր, նաև երևելի շէնքերով լեցուն։

Եւրոպայի մէջ ասանկ բազմավաճառ քաղաք չի կայ․ որ ջրոտ տեղ ըլլալով շատ կղզիներու վրայ շինած է ու կամուրջներով միացած է ։ Քաղքին ամէն ճամբայէն ջուր կանցնի , և ամէն տեղ գիշերը լոյս վառած է ։

Այս քաղաքը կիսաբոլորաձև է ․ ցամաքին դին 26 բերդեր կան , և երկու կարգ ցիցեր զարկած են՝ 50 հազար ոտնաչափ տեղ ։ Այս շրջապատին մէջ նաւերը կը կապեն այնչափ շատ , որ հեռուէն անտառի պէս կերևնան ։

Ամստէլ գետը մէջէն անցնելով երկուք կը բաժնէ այս քաղաքը , որուն տարածութիւն է 13 մղոն ․ և 200 հազար բնակիչ ունի՝ կէս մը ուղղափառ , շատը հերետիկոս են ։

Շատ երևելի եկեղեցիներ և դպրոցներ ունի ․ 24 եկեղեցի ուղղափառներն ունին ։ Հայոց ազգէն ալ քանի մը տուն կան և եկեղեցի ունին ։ Այս քաղքին կառավարութիւնը 90 իշխանաց ձեռքն է ։

Կա՞ն ուրիշ քաղաքներ ։

401 ․ Հոլանտայի գաւառներուն մէջ շատ երևելի քաղաքներ կան ․ զորօրինակ Հարլէմ մեծ քաղաք և

Տելֆթ, ուր երևելի շէնքեր և բաներ կան։ Լէյտա քաղաքը մայր ուսումնարան ունի փառաւոր մեծ, նաև լեցուն գրքերով և զարմանալի բաներով։

Շապիկ մը կայ հոն, որ մարդու աղիքով գործած են. և ջուխտ մը հողաթափ կայ մարդու կաշիէ շինած։

Նաև երկու հատ մարդու կաշի կայ թանած. և վահան մը կայ միակտուր սէտէֆէ. և այլ շատ գիտութեան բաներ կան հոն։

Հոլանտայի քովերը զանազան կղզիներ կան բարելից, որ առաջ ցամաք էին, ետքը ջուրը կոխելով կղզի եղան։ Ամէն տեղ և ամէն քաղաքի մէջ ծաղկած է վաճառականութիւն և ամէն պիտուական ուսում։

Ո՞ւր է Փրուսիա։

402. Այս նահանգ վերջի մասն է Հոլանտայի՝ Ովկիանոսին կից, ուր ծովը երբեմն երբեմն բարձրանալով երկիրը կը կոխէ։

Անոր համար առաջ լեռներ շիներ էին, ու անոնց վրայ կը փախչէին բնակիչները մինչև որ ծովը քաշուէր։

Այս աշխարհք 3 գաւառ կը բաժնուի, և 11 քաղաք ունի. հին ատենը Թագաւոր ալ ունէր, վերջը Հոլանտայի հետ միացաւ. թէպէտ կառավարութիւնն է ինքնագլուխ:

Ասոնք շատ հին և զօրաւոր ժողովուրդ են որ հին ատենը եկան հոն բնակեցան: Մայրաքաղաքն է Լէվառտէն մեծ գեղեցիկ և բազմամարդ, փառաւոր շէնքերով և եկեղեցիներով լեցուն:

Առաջ Ովկիանոս ճամբայ բանալով մտեր էր այս աշխարհքին մէջ, մեծ ծոց կամ լիճ ձևացընելով. յետոյ ջուրը քաշուեցաւ ցամաք եղաւ, և հիմա ընդարձակ արտեր են, ուր բան կը ցանեն:

Տես մարդկային ջանքն ինչ բաներ կընէ,
Ինչ աշխարհի մէջ ինչե՞ր կը շինէ.
Ամենայն բանի յաղթէ կը տիրէ,
Ուրիշին վաստակն իրեն կը ձգէ:
Հոլանտեցք խելքով մեզի յաղթեցին,
Հայոց առուտուրն իրենց անցուցին.
Ջանա որ գործքիդ ուշադիր ըլլաս,
Օրինակ առնես խելացի ազգաց:

ԿԶ. ՀԱՄԱՐ

Ո՞ւր է Սպանիա.

403. Այս թագաւորութիւն դէպ 'ի արևմուտք կիյնի. որուն մէկ կողմն է Ֆռանսա մէկալ կողմն է Փորդուքալ։ Մէկ դին ալ միջերկրական ծովն է Մաղրըպլին դիմացը (247). և միւս կողմերը Ովկիանոս պատած է։

Բոլոր տարածութիւնն է 136 հազար մղոն. 139 մեծ քաղաք ունի, և շատ մանր քաղաքներ. իսկ բնակիչներն են 10 միլիոն. որ փարթամ և ծոյլ ըլլալնուն համար շատ չեն աճիր, նաև իրենց երկիրն ալ անբեր է։

Թէպէտ շատ դպրոցներ ունին և 28 մեծ ուսումնարաններ ամէն արուեստով և գիտութ՟ք, բայց չունին ուսումնասիրութ՟ի. Նաև լաւ կանոնով չի սորվելնուն համար, գիտութիւնը չէ ծաղկած իրենց մէջ, և գիտուն մարդ չի կայ։

Աշխատանքէ փախչող թոյլ մարդիկ են, մեծամիտ և հաստատ. ինչ սովորութիւն որ ունին, չեն ուզեր փոխել . խիստ մեծութի՛ սիրող են ։

Ամէնքը ուղղափառ ըլլալով ամենեւին աղանդաւորներուն երես չեն տար ու չեն մօտեցըներ ։ Ասոնք սուրբ Յակոբ առաքեալէն լուսաւորեցան ։ Ամէն բաներնին հաստատ է . մարմիննին սեւագոյն և վայելուչ է ։

Ուսկէ՞ց եկած են ։

404 . Սպանեօլները հին ազգ են , որ Փիւնիկեցոց ատենը կային . և իրենց լեզուն ալ Աֆրիկէի լեզուներուն հետ խառնուած ըլլալով տարբեր լեզու մը եղած է . բայց աւելի Լատինի լեզուին մօտ է ։

Այս աշխարհք շատ ազգերու ձեռքն անցաւ . վերջը Գոթերը տիրեցին . և իրենց հետ միանալով ազգ մը եղան , և Թագաւոր դրին 5 դարուն մէջ ։ Սակայն 712 ին Արաբները եկան Սպանիայի մէկ մասին տիրեցին մինչև 400 տարի , և շատ լաւ կառավարելով ուսում և խելք սորվեցուցին իրենց . մինչև դպրատուններ բանալով Արաբներուն մէջ եղած աստղաբաշխութիւն , փիլիսոփայութիւնն և բժշկութիւնը Սպանեօլներուն սորվեցուցին (248) ։

Ժամանակէն ետև Սպանեօլները հալածեցին զանոնք իրենց աշխարհքէն, ու ինքնիշխան եղան. որ մինչև հիմա կերթայ. թէպէտ շատ փոփոխութիւններ տեսան Ֆռանսըզներուն ձեռքէն, բայց միշտ հաստատ կենալով յաղթեցին:

Թագաւորը ինքնագլուխ է, որ առաջ մեծ բանի համար ժողով կընէր իշխաններով և եպիսկոպոսներով, անանկ կորոշէր: Բայց հիմա ժողովներ ունի, անոնցմով կը կառավարէ:

Ինչպէս կը բաժնուի:

405. Այս աշխարհք 14 մեծամեծ նահանգ կը բաժնուի. որ առաջ մէյմէկ թագաւորութիւններ էին: Միայն նոր Քաստիլիայի երկայնութիւնն է 250 մղոն. որ 3 գաւառ կը բաժնուի և երկար ատեն մնաց Մուրըներուն ձեռքը:

Այս նահանգին մէջ է թագաւորանիստ Մատրիտ քաղաքը դաշտի մը մէջ շինուած. որուն շրջապատն է 3 ժամու ճամբայ, և 200 հազար բնակիչ ունի: Շատ երևելի շէնքեր պալատներ և դպրոցներ ունի.

96 վանք և շատ եկեղեցիներ կան ։ Շատ մեծագործ է հրաշալի վանքը սուրբ Լօրէնցիոսի, որ 7 մղոն հեռու է Մատրիտէն ․ շրջապատն է 1000 քայլ և 40 մատուռ ունի, ամէնը մեծագործ և զարմանալի ։

Մէկ խորան մը կայ վերէն 'ի վար յասպիս քարէ շինած է, որուն 5 միլիոն գացած է ։ Ուր կան անհամար եկեղեցական զարդեր ոսկիէ մարգրտէ և անգին քարերէ ։

Աւելի հրաշագործ շէնք է Թագաւորներուն գերեզմանը, որ է գետնափոր՝ լեցուն զարմանալի բաներով նշխարքներով և անգին զարդերով ։ Իսկ հին Կաստիլիայն մասնաւոր Թագաւորութիւն կը սեպուի ․ որ է երկայն 231 մղոն ․ 4 գաւառ ունի և գլխաւոր քաղաքն է Բուրկոս, ուր կան շատ վանքեր եկեղեցիներ և դպրոցներ ։

Ո՞ւր է Անդալուսիա ։

406 ․ Այս աշխարհք Թէպէտ Սպանիայի նահանգն է, բայց ընդարձակ ըլալով Թագաւորութի կըսուի ․ Նաև Թարշիշ կը կոչուէր ։ Ունի 3 մեծամեծ

նահանգներ ունի․ միայն Սիվիլլիայի գաւառին մէջ 160 պզտի քաղաք և 15 մեծ քաղաքներ կան ։

Հոն է Գատիչէ բազմավաճառ քաղաքը մեծանուն․ որուն ընդարձակ նաւահանգիստը լեցուն է նաւերով ։ Շատ երևելի շէնքեր կան և ամէն ազգէ լեցուն մարդ է․ իսկ բնակիչներն են 70 հազար ։

Այս քաղաքին մէջն է վաճառականներուն ժողովը, և ամէն բան հոն կորոշեն ։ Իբր զի՛ Ամերիգայէն եկած նաւերը հոն կը թափեն իրենց բեռը, և ամէն վաճառական հոն կերթայ կը գնէ ։

Փիւնիկեցիները այս քաղաքին անունը Կատիր դրին․ որ 2 նաւահանգիստ և մուտ ունի ։ Հոն մօտ է Ճիպրալթար բերդը քարաժայռին վրայ, որ Ափրիկէի դիմացը կիյնի, և Անկլիզներուն ձեռքն է ։

Այս բերդին առջին ձերմակ ծովը նեղնալով Սեպտէի բերանը կը ձևանայ 7 մղոն լայն․ զի «ՍԷՊԹԷ եօթը ըսել է․ ասկից Ովկիանոս կը մտնեն նաւերը (165) ։

Ո՞ւր է Կրանադա։

407 . Իսկ Կրանադա մեծ և փառաւո՛ր քաղաքն է վեցերորդ նահանգին մէջ, որ առաջ թագաւորութի՟ն էր, երկայն 245 մղոն, որ 4 գաւառ կը բաժնուի և 500 հազար բնակիչ ունի ։

Միայն քաղաքին բնակիչներն են 70 հազար, ուր շատ երևելի շէնքեր և վանքեր կան, փառաւոր հրապարակ դատաստանարան և դպրոցներ ։ Նոյնպէս Վալէնցիա է երևելի նահանգ երկայն 200 մղոն . Ճերմակ ծովուն դին 50 աշտարակ շինած կան, և մայրաքաղաքին մէջ երևելի ուսումնարաններ կան ։

Այսպէս Կալիցիա, Նաւառռա, Արակոնա և Քադալոնիա են երևելի նահանգներ ։ Ունին մայրաքաղաք գեղեցիկ ծաղկած վաճառականութ՟ ։ Սպանիայի տակը դանազան կղզիներ ալ կան միջերկրական ծովուն մէջ . ինչպէս են Պալէարեան կղզիները . ուր Մայօրքա կղզին 52 մղոն երկայն է ։ Ամէնքը հարուստ են և բարելից, նաև վաճառականութեամբ ծաղկած ։ Տե՛ս Ովկիանոսի կղզիները (297) ։

Ո՞ւր է Փորթուգալ ։

408 ․ Այս թագաւորութիւնը Եւրոպայի վերջի ծայրն ըլլալով՝ նախնիք աշխարհքիս ճօթն է կըսէին ․ որուն մէկ կողմը Սպանիա է, մէկալ կողմը Ովկիանոս ․ և անկէ անդին այլ ցամաք չի կայ մինչև Ամերիկա ։

Արդ փորդուքալ ըսել է փօրթօ, այսինքն նաւահանգիստ Գալէ քաղաքին ։ Այս աշխարհքին տարածութիւն է 29500 մղոն ․ և 2 միլիոն բնակիչ ունի ։ Որոնք թէպէտ սրամիտ են և բաւական դպրոցներ ունին , բայց անփոյթ ըլլալով գիտութիւնը չէ ծաղկած իրենց մէջ ։ Նաև մեծասիրտ ըլլալով՝ իրենց գործքը ուրիշին ձեռքը կը ձգեն , ու շատ անգամ անով աղքատ կըլլան ։ Ասոնց լեզուն Արաբացոց և Եւրոպացոց լեզուներուն հետ խառնած ըլլալով անախորժ է ։

Այս աշխարհք նաև Լուսիտանիա կըսուի, ուր քրիստոնէութիւնը քարոզեցաւ Բ դարուն և ամէնքը ուղղափառ են ․ որ նախանձաւոր ըլլալով ամենևին աղանդաւոր մը չի հանդիպցուցին ։ Բայց թէ որ հերետիկոս մը գտնէին կրակով կերէին ։

Ո՞րն էր առջի տէրութիւնը ։

409 . Հին ատենը այս աշխարհքին զանազան ազգեր կը տիրէին . յետոյ Փիւնիկեցիք եկան տիրեցին . անկէ ետև Հռովմայեցոց, նաև Ափրիկեցոց անցաւ անանկ մնաց . մինչև Հենրիկոս Պուռկոնի իշխանը քրիստոնեաները գլխուն ժողվեց ելաւ Թշնամիները վռընտեց, ու տիրեց այս աշխարհքին ։

Անոր համար Գաստիլյայի Թագաւորը աղջիկն իրեն տուաւ ու զինքը կոմս ըրաւ Փորդուգալներուն յամի 1093 ին ։

Անոր որդին Թագաւոր պսակուեցաւ . անկէ ետև շատ տեղերու տիրեցին . յետոյ ընկան Սպանեօլներուն տակը ։ Սակայն 1640 ին գլուխ քաշեցին, և մինչև հիմա ինքնագլուխ կը կառավարեն ։

Ինչպէս կը բաժնուի ։

410 . Այս տէրութ՟ի 6 նահանգ կը բաժնուի . գլխաւորն է Էսդրէմա-

տուրա․ որուն տարածութիւն է 117 մղոն ։ Ուր է Լիզպօնա Թագաւորանիստ քաղաքը, հարուստ, բազմամարդ, և մեծավաճառ ։

Այս քաղաք 7 լեռան վրայ շինած է գեղեցիկ տեսքով ։ Երկայն է 8 մղոն․ 36 դուռ և 77 աշտարակ ունի ։ Լեցուն է երևելի շէնքերով և դպրոցներով․ փառաւոր ուսումնարան մը ունի 100 ազնուական տղոց համար ։

Միայն 31 երևելի եկեղեցի և 50 վանք ունի լեցուն ոսկեղէն և արծաթեղէն զարդերով ։ Մեր ատենը երբոր Ֆռանսըզները հոն պիտի երթային, այս բոլոր գանձերը նաւը լեցուցին ու Թագաւորին հետ միատեղ Ամերիկա փախան․ ետքը նորէն բերին ։

Այս քաղաքս ամէն կերպ վաճառքով լեցուն է․ անպակաս նաւերը կերթան կու գան ։ Շինուածքը շատ հին է․ ոմանք կըսեն՝ թէ Յաբէթի թոռն է շիներ ։ Բնակիչներն են 200 հազարէն աւելի ։ Անկէց էր սուրբ Անտոն Պատուացին և իր տունը մինչև հիմա կայ (360)։

Ամէն գաւառի մէջ երևելի քաղաքներ կամ վաճառականութ՟ ծաղկած ։ Ունին փարթամ եկեղեցիներ վանքեր և դպրոցներ ։ Պիերա մեծ նահանգին մէջն է Էստրէլլա մեծանուն բարձր լեռը ․ որուն մէջը դատարկ ըլլալով տեղ տեղ գետի ձայն կը լսուի որ մէջէն կանցնի ․ և ունի զանազան հանքեր ։ Իսկ Ալկարվիա է վերջի մասն այս աշխարհքին, որ կը հասնի մինչև ծովը երկայն 112 մղոն ․ ունի քաղաքներ և բերդեր ․ նաև 19 հազար տուն, և 14 հազար բնակիչ ։ Անկից անդին չի կայ ցամաք երկիր և տէրութիւն ։

Արդ նորէն հասար աշխարհիս ծնթին,
Անցար Եւրոպա հասար եզերքին ․
Շատ տէրութիւններ տեսար փոփոխած,
Ո՛րն յաւէտ ծաղկած ո՛րը խաւարած ։
Տեսար ամէն տեղ գիտունք կը գովուին,
Եւ անոնց խելքով աշխարհք կը ծաղկին ․
Սորվէ անոնցմէ խելք իմաստութիւն,
Որ ծաղկած քաղաք ըլլաս աշխարհին ։

ԿԷ. ՀԱՄԱՐ

Ո՞ւր է Ինկիլթէրրա :

411. Այս ընդարձակ կղզին Եւրոպիայի՝ որ կըսուի Բրիտանիա, Ովկիանոսի մէջն է Փռանսայի դէմ, 24 մղոն հեռաւորութեամբ : Ձեւն է եռանկիւնի, որ առաջ երկու թագաւորութիւն էր Անգլիա, և Սկովտիա :

Այս երկու տէրութիւնքը 1706 ին միացան, որ երկու գետով իրարմէ զատուած են : Վերջի ատեններս Իռլանտիա կղզին ալ հետը միացաւ. որով եղաւ մեծ և զօրաւոր տէրութիւն հարուստ և անուանի :

Միայն Անգլիայի տարածութիւնն է 46656 մղոն, 18 մեծ քաղաք և 650 պզտի քաղաք ունի. նաև 5 միլիոնէն աւելի բնակիչ, որ են անուանի մարդիկ : Իսկ Սկովտիայի և Իռլանտայի բնակիչներն են 3 միլիոնէն աւելի :

Ի՞նչ բարք ունին ։

412 . Անկլիզները հարաւային ու հիւսիսային ազգերով խառնուած ըլլալով, ունին ծանրութ̅ի և տաքութ̅ի ։ Անոր համար ճարտար և սրամիտ են, ուսումնասէր և հետաքրքիր ։

Ամէն գիտութ̅ի և արուեստ իրենց մէջ ծաղկած և կատարելագործած է ։ Մտածելով և բարակութ̅բ ամէն բանին հնարքը կը գտնեն ։ Որոնք շատ ազնուաբարոյ և պատերազմող են ․ մանաւանդ ծովի վրայ մէկ հատիկ են ։

Ասոնց լեզուն հիւսիսային լեզուներով խառնած ըլլալով, Լատինի և Տանիմարքայի բառեր շատ ունին ։ Վերջի ատենները աւելի կատարելագործելով ամէն ուսման մէջ կը գործածեն, և իրենց լեզուով կը շարագրեն գրեանքը, որ առաջ Լատինի լեզու կը գործածէին ։

Այս ազգը առաջ կռապաշտ էր, և է̅ դարուն քրիստոնեայ եղաւ ։ Սակայն յետոյ կռապաշտ ազգերու տակ ըլլալով նորէն կռապաշտ եղան ։ Բայց 596 ին Սրբազան Գրիգոր հայրապետը քարոզիչներ ղրկելով զասոնք լուսաւորեց ։

Ժամանակէն ետև Հենրիկոս Թագաւորը Հռովմայու դէմ գլուխ քաշելով բոլոր Անկլիզներն ալ Լուտերի Կալվինի աղանդներուն մէջ ընկան, թէպէտ շատ ուղղափառ ալ կայ մէջերնին ։

Ուսկէ՞ց եղած են ։

413. Հին ատենը Գերմանիայի առաջին բնակիչները Անկլիթեռաս անցան, ու ինքնագլուխ ազգ մը եղան ։ Ետքը Հռովմայեցիք տիրեցին ու Քօնսոլ դրին ։ Երկար ատեն անցնելէն ետև Վաղենտիանոս կայսրը երեսէ ձգեց ։

Ան ատենը Սաքսոնիայի կողմէն եկան տիրեցին, ու 7 Թագաւորութիւն ըրին ։ Սակայն 1041 ին ինքնագլուխ Թագաւորութիւն և ազնուապետական տէրութիւն եղաւ, ինչպէս է մինչև հիմա ։

Վասն զի Թագաւորը առանց իշխաններուն բան մը չի կրնար ընել · զանազան ժողովքներով և իշխաններուն խորհրդով կը կառավարէ շատ աղէկ · Երբոր մեծ բան մը կը պատահի, հասարակ ժողովուրդն ալ կը մտնէ ժողովքին մէջ։ Այս Ը՟հանուր ժողովքն որ փառլամէնթ կըսուի, 7 տարին անգամ մը կը գումարեն. որ ամէն գաւառին դատաւորները կու գան 513 հոգի կըլլան։

Մեկալ ժողովները տարին 4 անգամ կըլլան, ու 80 օր կը տեւեն։ Նաև տարին երկու անգամ տէրուե՟ կողմանէ 12 դատաւորներ կերթան 12 նահանգներուն ամէն բանը կարգի կը դնեն. և կըսուին դատաւոր խաղաղութեան։

Անգլիա իր բաժանումը։

414. Անկլիթէռռա առաջ 40 գաւառ կը բաժնուէր, հիմա 7 նահանգ։ Առաջին նահանգն է Եսսէքս. ուրուն մէջն է Լօնտռա կամ՝ Լօնտօն թագաւորանիստ քաղաքը մեծ փառաւոր և բազմամարդ։

Արդ Լօնտօն քաղաքը Թէմզ գետին երկու կողմը շինած է 9 մղոն երկայն. որ ունի 8 դուռ, 120 հազար տուն, և իբր 2 միլիոն բնակիչ։ Այս մայրաքաղաքն 3 քաղաքէ ձևացուցած է. 26 թաղ կը բաժնուի. և ամէն մէկը վերակացու ունի։ Միայն 244 Ինկիլիզի եկեղեցի կայ, և 189 ուրիշ հերետիկոսներու, նաև ուղղափառներու ։ Մեծամեծ հիւանդանոցներ և աղքատանոցներ հարիւրաւոր կան, ամէն մէկին մէջ 600 հիւանդ կան ։ Շատ փառաւոր դըպրոցներ վաճառանոցներ և ուսումնարաններ կան, ուր հազարաւոր տղաք կը կարդան ։

Մայր եկեղեցին սբ Պօղոսի՝ շատ մեծ և փառաւոր է՝ նման Հռովմայու սուրբ Պետրոսին. որ զարմանալի սիւներով դրսէն զարդարուած է ։ Այս սիւները Տրովադայ քաղաքին շինուածներէն են ։

Եկեղեցնայ երկայնութիւն է 500 ոտնաչափ. լայնութիւն է 250, և բարձրութիւն 340. իսկ գմբէթին տրամագիծն է 100 ոտնաչափ ։

Հին ատենը Անահիտ կուռքին տաճարն էր, յետոյ եկեղեցի ըրին ։ Նոյնպէս եկեղեցին սբ Ստեփանոսի, և սուրբ Գէորգի փառաւոր են ։ Թէմզ գետին վրայ մեծ աշտարակ մը կայ, որուն շրջապատն է մէկ մղոն. ուր կը պահեն Թագաւորական գըրուածները, զէնքերը և գանձը. շատ մեծագին քարեր և անգին բաներ կան հոն ։ Երևելի Պանդէօն շինուածը մեծագործ, որ մեծամեծներուն ուրախանալու և խաղի տեղ է. բոլոր սիւներով, գեղեցիկ կամարներով և արձաններով զարդարուած է ։

Գիշերը 4000 մեծ ճրագներ կը վառեն, որ ցորեկի պէս կը լուսաւորեն, ու բոցը չերևնար ։ Կան նաև անհամար մեծագործ շէնքեր և զարմանալի կամարներ և պալատներ, և Թամիզ գետին տակէն երկայն ճամբայ մը ։

Ո՞ւր է Սկովտիա ։

415. Այս աշխարհք արևմտեան մասն է Ինկիլթէռայի, որ Գերմանական ծովուն դին կեյնի ։ Տարածութիւնն է 25600 մղոն ։ Ուր ամառուան օրը 18 ժամէն աւելի է, և գիշերը արշալոյս է միայն ։

Սկովտիացիք հին ատենը՝ Նէմցէի կողմէն եկան տիրեցին, և երկիրն ալ իրենց անուամբը կոչուեցաւ ։ Որոնք առաջ շատ հաստ և բիրտ էին. բայց այնչափ դպրատունները զիրենք բարկրցուցին ։

Անոնք մինչև հիմա շատ արտառոց սովորութիւններ ունին, մանաւանդ հիւսիսային կողմինները · զգեստնին ալ հին Հռովմայեցոց ձեւն է · իսկ հարաւայինները քիչ մը բարակ են աշխատասէր և պարկեշտ :

Առաջ ինքնագլուխ Թագաւոր ունէին, յետոյ միացան · բայց ունին ինքնագլուխ իշխաններ, որ 3 ժողովով կը կառավարեն : Միայն մեծ բաները Ինկիլթէռայի փառլամէնդը կորոշէ : Սկովտիացիք առաջ կռապաշտ էին · վերջը կրօնաւորներ գացին հոն քարոզելով բոլորը լուսաւորեցին Դիոկղէտիանոսին օրը : Թէպէտ ժամանակէ ետև կալվինական եղան, բայց շատ ուղղափառներ ալ կան մէջերնին :

Ո՞ր է մայրաքաղաքը :

416 · Սկովտիա 3 մաս կը բաժնուի բայց մայրաքաղաքն է Էտինպըր Լօթիըն գաւառին մէջ · որ մեծ և բազմամարդ քաղաք է, ունի անառիկ բերդ, մեծ շէնքեր և եկեղեցիներ :

Փառաւոր է ուսումնարանը, որուն մէջ նորանշան բաներ կան : Մէկ մարդու եղջիւր մը կայ երկայն քանի մը մատնաչափ, որ 1671 ին 50 տարուան կնկան մը գլուխն էր բուսած, կարեցին, անկէ ետև 12 տարի ալ ապրեցաւ:

Սկովտիայի չորս գլխն շատ երևելի կղզիներ կան. նաև մանր կղզիներ ալ կան, ուր Հոլանտացիք Առինկ ձուկը կորսան:

Ո՞ւր է Իռլանտա:

417. Այս մեծ կղզին հաւկըլթաձև՝ արևմտեան կողմն է Անկլըթէռային. ուսկից 45 մղոն հեռու է, և 15 մղոն Սկովտիայէն: Տարածութ՟ին է կէսը Անկլըթէռայի, և 2 միլիոն ու կէս բնակիչ ունի:

Բնակիչները հաստ ու բիրտ են, բայց շատ քաջ և զօրաւոր են, ամենևին կեանքերնին չեն խնայեր. հաստատ բարեկամ և անհաշտ թշնամի են: Նաև ինչ որ մտուընին դնեն, չեն փոխեր:

Առաջ ինքնագլուխ թագաւոր ունէին. և հիմա մեծ իշխան ունին, որ Անկլըթէռայի հպատակ ըլլալով կը կառավարէ թագաւորին նման: Այս ժողովուրդին մեծ մասը ուղղափառ է, բայց հերետիկոսներ ալ կան:

Ի՞նչպէս կը բաժնուի :

418 . Իռլանտիա 4 նահանգ կը բաժնուի . ունի շատ քաղաքներ, բայց այնչափ մեծ չեն : Մայրաքաղաքը Տըպլին կըսուի, որ մեծ է և մարդաշատ . մեծամեծ շէնքեր և եկեղեցիներ ունի . իսկ բոլոր կղզին մէջ 168 դպրոցներ կան :

Յանթրիմ գաւառին մէջ դետնին տակը զարմանալի ճամբայ մը կայ, որ բարձր լեռան տակէն կանցնի ծովը կերթայ 600 ոտնաչափ երկայն, 140 լայն, և 30 բարձր, որ հազարաւոր սիւներու վրայ շինած է ահագին :

Իսկ Ուլզոնիա գաւառին մէջ լիճ մը կայ, որուն մէջ ինչ որ ձգեն վրան քար կը կապէ ջրին և հողին ուժէն :

Արդ ահա հոս լմնցուցինք Եւրոպայի աշխարհքները, որ Ազախու ծովէն սկսանք հասանք մինչև Տանիմարքա : Նաև Ստամպօլէն և Միջերկրական ծովէն անցանք հասանք Ովկիանոս . և աշխարհքիս 3 մասը պատմեցինք : Անկէ ետև մնայ Ամերիկա չորրորդ մասն աշխարհի :

Զարմացիր մանուկ այս ազգին վրայ ,
Որ աշխարհին ծայրն ինչե՞ր կը հոգայ .
Այնչափ բարկցաւ այնչափ զօրացաւ ,
Մինչ ուրիշներուն խելք օրէնք կուտայ :
Ի՞նչ օգուտ ծնիլ փառաւոր տեղեր ,
Ի՛նչ շահ մեծ զարմէդ՝ երբոր չես ընտիր .
Թէ ըլլաս գիտուն աշխարհիս եզեր ,
Լոյսդ կը ծագէ ամենայն երկիր :

ԿԲ. ՀԱՄԱՐ

Ո՞րն է չորրորդ մասն աշխարհի :

419. Աշխարհքիս չորրորդ մասն է Ամերիգա, որ է վարի աշխարհք . անանկ որ մեզի նայելով անոնք երկրիս տակն են ու գլխիվար կը շրջին . բայց անոնց նայելով մենք ալ գլխիվար կը շրջինք :

Թէպէտ աշխարհքս կլոր ըլլալով ամենուս գլուխն ալ երկինք կը նայի , և ոտքերնիս գետինն է (158) :

Իսկ Ովկիանոս ծովը բոլոր աշխարհքս պատած է . անոր համար նախ Հայաստանէն սկսելով հասանք Հնդստանու Ովկիանոսը :

Անկէ դէպ 'ի հիւսիս դառնալով Մոսկովստան և մինչև Տանիմարքա գացինք ելանք հիւսիսային Ովկիանոսը ։ Անկէ ալ Փռէնկիստան երթալով հասանք Սպանիա և Փորթուգալ, նաև արևմտեան Ովկիանոսը ։

Նոյնպէս դիմացի Ամերիկէի երկիրներէն անցնելով հասանք հարաւային Ովկիանոս ։ Ուստի աշխարհքիս չորս կողմէն ալ Ովկիանոս դիմացնիս ելաւ և մինչև հիմա որչափ աշխարհքներ որ պատմեցինք, այս շրջապատին մէջն են ։ Իսկ Ամերիկա կղզիի նման զատուած է ։

Ո՞ր է Ամերիկա ։

420. Որօրինակ թէ որ ձմերուկը կոթին դիէն շիտակ կիսես, երկուք կը բաժնուի. ասանկ ալ թէ որ աշխարհքս մտքովդ կիսես բևեռէ բեւեռ, կէսը տակը կը մնայ, կէսն ալ վրան (163)։

Ահա տակի աշխարհքն է Ամերիկա, որ պատմուիը գրողին անունն է ։ Իսկ բուն գտնողն է Քրիստափոր Քոլոմպոս Ճենովացին, որ հին պատմութիւններ կարդալով և աշխարհագրութեան տեղեակ ըլլալով, թէ անծանօթ աշխարհք մը կայ, որոշեց որ դէպ 'ի արևմուտք երթայ ։

Սակայն Ճէնովացիները չուզեցին իրեն օգնել․ ինքն ալ Սպանիայի Թագուհիին ծախքովը նաւերը և մարդիկները շտկեց, ու 90 հոգիով և 2 տարուան պաշարով ճամբայ ելաւ 1492 օգոստոսի 3, որ 8 օրէն Քանարէա կղզիները հասաւ։ Իսկ սեպտեմբերի 7 ին վերջի կղզիէն ելան սկսան երթալ դէպ 'ի արևմուտք խոր Ովկիանոսին մէջ, ոչ ցամաք կար, և ոչ թռչուն։ Որչափ առաջ գացին, այնչափ սկսան վախնալ, մինչև յուսահատեցան։ Բայց 900 մղոն հեռանալէն ետև ծովին երեսը խոտեր տեսան, և քանի մը օրէն ետև թռչուններ ալ տեսան, ուստի ուրախացան որ ցամաքի մօտ են։ Բայց 3 շաբաթ անցաւ, շատ ճամբայ ըրին ու թռչուն բան չի տեսնելով նորէն յուսահատեցան․ մինչև կուզէին ետ դառնալ։

Խորհուրդ ըրին որ Քոլոմպոսը ծովը նետեն, ու իրենք դառնան․ բայց Քոլոմպոսը անուշ խօսքերով անոնց սիրտը շահեցաւ, որ քիչ մ' ալ երթան։ Քանի մը անգամ երկինքը ամպ տեսնալով կարծեցին թէ երկիր է․ բայց պարապ ելան։ Ուտի 3000 մղոն հեռացան Քանարեան կղզիներէն, ու սկսան յուսահատելով լալ ։

Ի՞նչպէս գտան ։

421 . Վերջապէս ամէնքը միաբան Քոլոմպոսի վրան թափեցան, թէ հիմա դարձուր նաւերը ։ Ան ալ խնդրեց որ 3 օր ալ միջոց տան իրեն ։ Սակայն երկրորդ օրուան գիշերը ժամ 2 . Քոլոմպոս հեռուէն լոյս մը տեսաւ հոկտեմ″ 11 ին ։ Հետեւեալ օրն ալ կղզի մը տեսան, ու սկսան փառք տալով Աստուծոյ աղօթք ընել, և ցնծումներով առաջ երթալ դէպ 'ի կղզին ։

Երբոր զանազան ձայներով և նուագարաններով այս 3 նաւը միատեղ դէպ 'ի ցամաք կերթային, Ամերիկացիները ասոնց վրայ զարմանալով եկան ծովին քով լեցուեցան, կարծէին թէ նաւը հոգի ունի ։ Իսկ Քոլոմպոս մեծ հանդէսով և մարդիկներուն ձեռքը սուրերով ցամաքին մօտեցան, բայց նախ Քոլոմպոս ցամաքը կոխեց, և ամէնքը միաբան գետինն ընկան ու խաչ մը դրին երկրպագութիւն ըրին ։

Ամերիկացիք այս գործողութիւնները տեսնալով փախան : Բայց անոնցմէ մէկ քանին բռնեցին ու անուշութիւն ցցընելով պարգև տուին անանկ ճամբեցին :

Շատ չանցաւ նորէն դարձան եկան ուրիշ ընկերներով, և շուտ մը ծանօթ ընտանի եղան : Սակայն շատ կը զարմանային Սպանիօլներուն գունին հագուստին և զէնքերուն վրայ : Նայիս մէկը ձեռքով սուրը բռնեց, տեսաւ որ արիւնեցաւ՝ կարծեց թէ կենդանի է սուրը, և իրենք ալ երկինքէն եկած են :

Ի՞նչպէս էին :

422 . Նոր աշխարհքի մարդիկ բոլոր մերկ էին, և մարմիննին գոյնզգոյն ներկած : Խիստ պարզամիտ ըլլալով հայլիի կոտրտուկներու վրայ անանկ կուրախանային որ ոսկիի հետ կը փոխէին :

Երբոր Սպանիօլներն իրիկունը նաւը դարձան քանի մը Ամերիկացի ալ միատեղ գնացին : Անոնք նոյն կղզիին Կուանահանի կըսէին . իսկ Քոլոմպոս Սը Փրկիչ դրաւ անունը : Լսեց որ մօտ տեղեր ուրիշ կղզիներ ալ կան, անկէ ելաւ քանի մը հոգի ալ բնակիչներէն առաւ գնաց մէկ քանի կղզի գտնելէն ետև ընդարձակ երկիր մը հասաւ ։

Հեռուն գեղ մը կար, քանի մը հոգի զրկեց որ երթան քննեն ։ Գացին տեսան որ տներուն նստարանները ոսկիով պատած էին ․ հարցուցին, եղած տեղը հասկցան ։

Այն տեղը Քուպա կըսուէր, և հիմա ՚նը Դոմինիկոս կըսուի ․ որուն բնակիչները աւելի ճերմակ պարզամիտ և անուշ բարքով էին ։

Ասոնք շատ ոսկի, բամպակ, և թութակ թռչուն կը բերէին, ու փուճ բաներով կը փոխէին ․ մինչև 36 մախալ ոսկին բօժօժի մը հետ փոխեցին ։ Երբոր Սպանեօլները սուր խաղցնելով կրթութիւն ըրին ու թօփ նետեցին, անանկ սոսկացին, որ կարծեցին թէ աշխարհք անցաւ ։ Մինչև եկան խեղճերը իրենց օգնութիւն ընելով բերդ շինեցին ։ Քոլոմպոս նոյն բերդին մէջ քանի մը հոգի և զէնք դրաւ, ու դարձաւ Սպանիա 1493 ին, եօթն ամիս անցնելէն ետև ։

Ինչպէս գնաց :

423. Կոլոմպոս Ճամբան շատ ալեկոծութիւն քաշելով վախցաւ որ կը խղդուին, Ամերիգայի պատմութիւնը գրեց մոմտուկի մը մէջ դրաւ ծովը նետեց, որ մարդու ձեռք անցնի ու գիտնան եղածները : Սակայն ազատեցաւ վտանգէն, ու երկու ամիսէն ետև հասաւ Սպանիա քանի մը Ամերիգացիներով :

Ուր բոլոր ազգով անանկ ուրախութիւն ըրին, մինչև ամէն երկիրէ հոն կերթային զանոնք տեսնելու համար :

Մեծամեծ իշխաններ ալ Թագաւորին կողմանէ դէմ գացին Թափորով, և Թագաւորին ներկայացուցին. յետոյ եկեղեցին գացին փառք տուին : Ժամանակ մը անցնելէն ետև 17 նաւ պատրաստեցին Սպանեօլները. 1500 հոգիով և շատ քահանաներով նորէն Ճամբայ դրին Կոլոմպոս. որպէս զի երթայ ուրիշ տեղերու ալ տիրէ : Սակայն երբոր Ամերիգա հասաւ տեսաւ որ շինած բերդը աւրած է, և 38 հոգիէն մէկը չէր մնացեր, շատ վշտացաւ :

Տեղացիք պատմեցին թէ ձեր մարդիկը սկսան աւազակու̅ն ընել, ժողովուրդն ալ վրանին թափեցան սպանեցին ։ ՙԿոլոմպոս հոն նոր քաղաք մը շինեց, ու անունը Եղիսաբէթ դրաւ թագուհիին անուամբը ։ Ահա այս եղաւ առաջին քաղաքը ․ անկէ ետև զանազան բերդեր շինեց, և շատ տեղերու և հանքերու տիրեց ։

Սակայն ՙԿոլոմպոս Ճինիվիզ ըլլալով երբոր այնչափ փառաւորեցաւ, Սպանեօլները չի քաշեցին, ու սկսան չարանալ և ամբաստանութի̅ ընել իրեն դէմ ։

Մինչև պարտաւորեցաւ նորէն դառնալ Սպանիա ։ Ուր զինքը արդարացընելէն ետև նորէն մարդ առաւ հետը ․ բայց շատը մահապարտ անզգամներ էին ։

Ուստի Ամերիկա որ հասան շատ չարու̅ն ըրին ․ մինչև մարդ ղրկեցին Սպանիա ամբաստանելու համար ։ Թագաւորն ալ մարդ ղրկեց որ երթայ քննէ ՙԿոլոմպոսը ։

ՙՆոյն մարդն ալ անզգամ ըլլալով և նախանձելով, կապել տուաւ ըզ ՙԿոլոմպոս, և առանց քննութեան նաւը դրաւ Սպանիա ղրկեց ։

Ուր երբ հասաւ կապած՝ Սպանիօլները ամըչնալով շուտով ազատեցին · և պատուով նորէն Ամերիկա ղրկեցին ։

Սակայն Կոլոմպոս չդիմանալով Սպանիօլներուն ապստամբութէնը, ձգեց վարի աշխարհքը, նորէն դարձաւ Սպանիա, տեսնելով թէ իր բարերար թագուհին մեռած է՝ յոյսը կտրեց ։

Յետոյ թագաւորին դիմացն ելաւ, գլխուն եկածները պատմեց, ու խնդրեց որ նորէն տայ իրեն առաջին իշխանութիւնը ։

Թագաւորը չի տուաւ · այլ միայն քաղաք մը տուաւ, որ հոն նստի · ան ալ տրտմութէն հիւանդցաւ մեռաւ 1506 ին · որ 66 տարուան էր ։ Կտակ ըրաւ որ զինքը կապած շղթան ալ հետը թաղեն, որ այնչափ ապերախտ եղան իրեն ։ Ինքը այնչափ երախտիք ըրած էր անոնց և բոլոր աշխարհքին՝ նոր աշխարհք մը գտնելով · անոնք զինքը շղթայով կապելով իր գտած երկրէն աքսորեցին անզգամութեամբ ։

Իսկ մարմինը Ամերիկա տարին թաղեցին մատուռի մը մէջ · որ շատ բարեպաշտ և ազնիւ մարդ ըլլալով բոլոր աշխարհք իր անունը կը փայլի, և իւր իշխանութիւնը մեծ որդւոյն տուին ։

Ապերախտ մարդիկ որչափ գէշ կուզեն,
 Այնչափ բարիներն աղէկ բան կընեն ·
 Քոլոմպոս ջանաց նոր աշխարհք գտնել,
 Անոնք ջանացին զինքն երկրէ հանել։
Ջանա երկրիս մէջ լաւ անուն ձգես,
 Թէ և ազգք մարդկան ապերախտ ըլլան քեզ ·
 Դուն աղէկ ըրէ, այն չի կորսուի,
 Ո՛ր աշխարհք երթաս՝ շուտ քեզ կը հանի ։

ԿԻԹ· ՀԱՄԱՐ

Ի՞նչպէս էին Ամերիկացիք ։

424 · Ամերիկացիք տեղ տեղ զանազան ցեղ էին, ու տարբեր բնաւորութիւն ունէին ։ Ոմանք քիչ մը քաղաքականութիւն գիտէին · իշխան և դատաւոր, կռատուն՝ և օրէնք ունէին (433) ։

Բայց շատը գազանի նման ինքնագլուխ ըլլալով մերկ կը շրջէին, գունդ գունդ թշնամիներուն վրայ կերթային՝ մարդ կը բռնէին կուտէին ։

Անոնց մարմինը պղնձի գոյն էր, դէմքերնին կլոր, ճակատնին նեղ, պռկունքնին թանձր, քթերնին սուր և ծուռ, աչքերնին սև մանր և հեռատես, մազերնին սև քիչ և անմօրուք:

Սակայն ցած երկրին բնակիչները քիչ մը տեսքով էին, ընդհանրապէս ամէնքը թոյլ և տկար մարդիկ ըլլալով, խիստ քիչ բան կուտեն:

Ամենուն տեսքը մէկզմէկու նման էր: Մէջերնին ոչ կաղ կար, և ոչ կոյր. բոլորը բարեչափ էին:

Տեղ կար որ տղայ ծնած ատենը գլխուն ձևը կը փոխէին ձեռքով. ոմանք եռանկիւնի ձևով, ոմանք ալ տափակ ձևով կընէին:

Վայրենիները արմատ, կենդանի, ժժմունք, և մողէս կուտէին. նաև ձուկ և մարդու միս ալ երբեմն կուտէին: Որոնց բնակարանը լեռներուն և անտառներուն մէջն էր:

Կար որ ծառերուն վրայ կը պառկէին. ոչ ժամանակ գիտէին ոչ օրէնք և ոչ համրանք, մինչև իրէքը գիտէին համրել. ամենևին ուրիշ քաղաքականութի չգիտէին: Ընդհանրապէս թոյլ և խիստ թանձրամիտ են. մինչ գի հոն ծնած Եւրոպացիք ալ այնչափ մտաւոր չեն կրնար ըլլալ :

Ապագային համար բնաւ բան չեն մտածեր, տղու նման կասկածոտ և ոխակալ են. դատարկութիւնը իրենց երջանկութիւն կը սեպեն : Խիստ շատ պար խաղալ կը սիրեն, և իրենց ամէն ծանր գործքը խաղալով կընեն :

Կնիկնին իրենց գերին ըլլալով ամէն աշխատանք իրենց վրայ կը ձըգեն : Անոր համար շատ ծնողք իրենց աղջիկը կըսպաննէր որ այն ծանր գերութիւնը չի քաշեն :

Երբոր իրենց մէջը ջուխտակ կը ծնէին տղաքը, գէշ սեպելով մէկը կը մեռցընէին : Թէ որ տղաբեր կնիկ մը մեռնէր, ողջ տղան ալ հետը կը թաղէին :

Թող կուտային որ տղաքնին անասունի նման մեծնան, ոչ խրատ գիտէին և ոչ կրթութիւն : Սակայն հիմա ասոնց շատը քրիստոնեայ ըլլալով շնորհքի եկան, կրթութիւն և մարդավարութիւն սորվեցան Եւրոպացոց նման :

Ի՞նչ լեզու կը խօսին ։

425 . Բոլոր Ամերիկացոց լեզուն միակերպ է . թէպէտ Մեքսիքանացոց և Պերուացոց լեզուն աւելի կարգաւորեալ է, տէրութիւն և օրէնք ունենալնուն համար ։ Սակայն ամենևին վերի աշխարհքի լեզուներուն չեն յարմարիր, շատ այլակերպ հընչմունքներ և եղանակներ ունին, որ գազանի ձայն կը հանեն (21)։

Այս ցեղերուն իշխանները ժաղեժէ կըռուէին, որոնք տեղ տեղ օրէնքով կը կառավարէին . վայրենիները ամենևին կրօնք և օրէնք չգիտէին . ոմանք ալ կախարդական բաներ կընէին ։ Տեղ մը կար որ մարդակերպ հոգիի մը կուտար . ոմանք ալ չար հոգիներէն կը վախնային ։ Կային որ արեգակին լուսին և կրակ կը պաշտէին, ու ամէն տեսակ երկրպագութիւն կընէին . ոմանք ալ մարդ մորթելով կուռքերուն զոհ կընէին ։

Գրեթէ ամէնքն ալ կուտային թէ մարդուս հոգին անմահ է . ուստի երբոր իշխաններէն մէկը մեռնէր մեծ փոս մը կը բանային ու կնիկն ալ ծառան ալ հետը կը թաղէին, որ անդին մինակ չի մնայ ։

Արդ՝ այս ամէն աշխարհքները 18 տէրութի̃ կը բաժնուի. ամէն մէկին մէջ զանազան ազգեր և սովորութի̃ններ կային առաջ. հիմա շատը Եւրոպացոց ձեռքն է, բաց ՚ի լեռնաբընակ վայրենի Ամերիգացիներէն, որ մինչև հիմա կան ։

Ո՞ր է Միացեալ Նահանգը ։

426. Այս տէրութիւն Փռանսայէն ընդարձակ է, և հիւսիսային կողմը կիյնի. որ 13 նահանգ միանալով մեծ աշխարհք մը եղած է ։ Բնակիչները Եւրոպացոցմէ եկած են ։

Նախ Անկլիզները շատ մարդ ղըրկեցին հոն, որ աճին. ետքը զանազան ազգերէն մարդ երթալով այնչափ աճեցան, որ 14 տարուան մէջ 6 միլիոն բնակիչ եղան ։

Այս բարելից աշխարհքը առաջ Անկլիզին տէրութե̃ տակն ըլլալով շատ ծանր ծանր տուրքեր վրանին դրին. արգիլած էր որ երկըթէ գործիք մարդ չշինէ, այլ երկաթը հանեն Անկլիթէռա տանին ու տէղը գործիք առնեն՝ ծանր գնով ։

Արգելած էր որ ուրիշ տէրութէ՟ նաւ մը հոն չերթայ, և տէրութեան ամէն ուզածն ընեն ։ Ուստի այնչափ սխմեցին խեղճերն որ ապստամբ եղան ։ Նախ կնիկնին հրաժարեցան, որ Ինկլիզի բան չի հագնին ․ աւելի ուզեցին հաստ բամբակէ լաթեր հագնիլ ազատութեամբ, քան թէ ազնիւ բաներ գերութեամբ ։

Եւ այսպէս այս 13 նահանգին բնակիչները միանալով պատերազմ ըրին Ինկլիզներուն դէմ, ու քաջութեամբ յաղթեցին ։ Անկէ ետև հասարակութիւն մը հաստատելով ինքնագլուխ տէրութիւն եղան 1783 ին ։

Ո՞րն է առաջին նահանգը ։

427 ․ Առաջին նահանգը Նիօրք կըսուի ․ տարածութին է 10 հազար մըղոն, որ առաջ անապատ էր ։ Սակայն անցեալ դարուն մէջ Ինկլթէռա հարուստ Ինկլիզ մը կտակ ըրաւ, որ որչափ պարտական մարդիկ կան պարտքերնին ինքը տայ ազատէ ։

Ինկլիզի տէրութին ալ նոյն պարտական մարդիկները ղրաւ հոն ղըրկեց, որ քաղաք շինելով բազմացան · առաջ 100 հոգի էին, հիմա 30 հազար եղան ։ Որ ունին գաւառական ժողով և կանոն · ուր շատ զանազան քաղաքներ և գեղեր կան · իսկ մայրաքաղաքն է Սէվլըն, որ 6000 բնակիչ ունի ։

Այս տէրութեան առաւել հարուստ և բազմամարդ նահանգներն են Քարոլինա, և Վիրճինիա ։ Առաջինին տարածութիւնն է 38 հազար մղոն, և բնակիչներն են 512 հազար ։ Իսկ երկրորդինն է 21 հազար մղոն, և 650 հազար բնակիչ ունի ։

Ասոնցմէ շատ պակաս չեն միւս 10 նահանգները ։ Ամէնքն ալ ժողով և իշխան ունին, որ միաբանութեամբ կը կառավարուին ։ Եւ ամէն մէկ գաւառ ընդարձակ երկիրներ են ։

Գրեթէ ամէն ազգէ և ամէն աղանդէ մարդ կայ այս տէրութեան մէջ ։ Ամէն մարդ ինչ կրօն ուզէ կը պաշտէ · և ամէնքն ալ իրաւունք ունին իրենց տէրութեան բանին խառնուելու ։

Ո՞ր է Քանատա ։

428 · Այս ընդարձակ աշխարհքը սահմանակից է վերի տէրութեան ·

բայց այնչափ մեծ անտառներ և անապատներ ունի որ չափի չի գար ։ Բնակիչներն են վայրենի Ամերիգացիք, որ գազանի պէս լեռները կը բնակին ցեղ ցեղ ։

Եւրոպացիք սկսան երթալ քիչ քիչ բազմանալ հոն, մինչև 100 հազար հոգի եղան . թէպէտ շատ նեղութիւն քաշեցին վայրենիներէն ։ Առաջ Փռանսըզներուն ձեռքն էր, երբ Ինկլիզներն առին ։ Վայրենի բնակիչներուն գէմքը մութ կարմիր և խիստ սոսկալի է ։ Բոլոր մարմիննին աղտեղութեան մէջ է . և միշտ իրարու հետ պատերազմ ունին ։ Իսկ գլխաւոր ցեղը Իրոքայի կըսուի . որ աւելի պատերազմող և քաջ ըլլալով իրենց տէրութիւնը մեծցուցին, և ամենուն ահաւոր են ։ Դիգ վիլթները ատոնցմէ շատ մարդ մկրտեցին ։

Այս տէրութեան գլխաւոր քաղաքն է Գուէյպէք, որ 10 հազար բնակիչ ունի . ուր իշխան և եպիսկոպոս կը նստի . ունի վանքեր և շատ եկեղեցիներ ։

Իլլէնայիք, որ հոն կը բնակին, աւելի անուշ բարք ունին և վայելուչ են ։ Բոլորը գեղեր ունին, և իրարու հետ միաբան են . բայց նենգաւոր և նախանձոտ են ։

Իսկ Լորիացիք առաջ աւելի մեծ ժողովուրդ էին, և առաւել զօրաւոր, որ լճին քով կը բնակէին . ու երբոր Փռանսըզները հոն գացին ոտք ելան զամէնքը ջարդեցին ։

Նոյնպէս Սակացիք վայրենի ժողովուրդ էին . ուր Ճիզվիթները գեղ մը հաստատեցին, ու քիչ քիչ վայրենի ազգին բան սորվեցընելով շատը դարձուցին ։

Այս կողմերը շատ զանազան ազգեր ցեղեր կան, որ կերպ կերպ սովորութիւններ ունին ։ Ոմանք գեղերը կը բնակին, ոմանք լեռնական ըլլալով ընդարձակ անտառներու մէջ են ։

Ասոնք թէպէտ միշտ ողորմելի կեանքի մէջ են անբան անասունի նման, սակայն ամենևին չեն ուզեր իրենց ազատութիւնը ձգել և Եւրոպացոց ծառայել, նաև բան սորվիլ և քաղաքական ըլլալ ։

Ո՞ւր է Նոր Սկովտիա։

429. Ամերիկացւոց ընդարձակ աշխարհքներուն մէկն ալ Նոր Սկովտիա է. որ 30 հազար մղոն տարածութ̃ն ունի. բայց շատ տեղը անմարդաբնակ է։ Ուր գարուն և աշուն չըլլար. 7 ամիս սաստիկ ձմեռ կընէ, անկէ ետև շատ տաք ամառ կըլլայ։

Նաև Փռանսըզները բնակեցան հոն. ետքը Ինկլիզներուն անցաւ։ Պատուական նաւահանգիստ մը ունի, որ հազար նաւ կառնէ։

Բուն բնակիչները Ապէնիքեցի կըսուէին որ վայրենի ըլլալով պարզութ̃բ կապրէին, և սաստիկ պատերազմող էին։ Սակայն Փռանսըզ քարոզիչները քիչ քիչ զանոնք ուղղափառ հաւատքը դարձուցին։ Ասոնք ամէն բաներնին իրենք կը հոգային. և իրենց դատաստանը ծերերն ու քահանաներն կը վճռէին. որ 1746 ին 18 հազար հոգի էին։

Երբոր երիտասարդ մը կարգուելու կըլլար, ամէնքը միատեղ իրեն համար տուն մը կը շինէին, ու վարուցան ընելով տարուան ուտելիքը կը պատրաստէին, անկէ ետև կը կարգէին ։

Այս աշխարհք զանազան գաւառներ և կղզիներ, նաև շատ գեղեր և քաղաքներ ունի. ուր իշխան կը նըստի Անկլիզներուն կողմանէ ։

Նոր է Լուիզիանա ։

430. Այս ընդարձակ աշխարհք Մեքսիքոյի կողմը կիյնի. որուն բնակիչները զանազան ցեղ ըլլալով, կամ որ բոլորովին մերկ են, կամ որ մորթ կը հագնին ։ Ասոնք առաջ արև կը պաշտէին, և իրենց քրմապետը կը կառավարէր զիրենք, որ կըսուէր մեծ արև. և կը քարոզէր թէ ես արեգակէն եկած եմ. անոր համար կուրծքին վրայ արևի պատկերք մը ունէր ։

Ասոր կնիկն ալ նոյն մեծութիւնը, և նոյն իշխանութիւնը ունէր ։ Ասոնք երբ կը մեռնէին, շատ մարդիկ ալ իրենք զիրենք կը մեռցընէին, որ անդին անոնց ծառայութիւն ընեն ։

Այս աշխարհք նախ Սպանեօլները գտան 1573 ին. ետքը Ֆռանսըզներուն անցաւ. յետոյ նորէն Սպանեօլները տիրեցին ։ Սակայն արևելեան մասն է Անկլիզներուն ձեռքը ։

Ո՞ւր է Փլօրիտա։

431. Այս աշխարհք Լուիսիայէն կըսկսի կը հասնի Մեքսիքոյի ծովը. որ շատ մեծամեծ գետեր և անտառներ ունի։ Բնակիչներն են սևագոյն կարմիր, մազերնին սև և ցցուած։

Ասոնք շատ զարհուրելի ազգ են, նաև վայրենաբարոյ ըլլալով շատ ուժով, և զօրաւոր ու քաջ պատերազմող են։

Երբոր Սպանեօլները հոն գացին, տեսան որ պատերազմէն բռնած գերիները արեգական զոհ կընէին ու կուտէին։ Նաև օձ ճճի, և ամէն կենդանի կուտէին։

Սովորութիւն ունէին որ ձմեռուան ամէն ուտելիքը ամառը կը ժողվէին տեղ մը կը լեցնէին. որ քրմապետին իշխանութեան տակն էր։ Քրմապետն ալ պէտք եղածին չափ ամէնուն կը բաժնէր, որ 6 ամիս կուտէին։

Ասոնց մեծ իշխանը քրմապետն էր որ կըսուէր Փարաուստիս. իսկ քուրմերը կըսուէին Ճօվա, որ բժշկութիւն ալ կընէին, Ասոնք մեծ պատիւ ունէին ժողովուրդին առջին։ Այս երկիրս նախ Սպանեօլները գտան . յետոյ Անկլիըզները յափշտակեցին . ուր զանազան քաղաքներ և բերդեր շինեցին :

Ո՞ւր է Հուտսոն :

432 . Այս աշխարհք Հուտսոնի ղարծը կըսուի , որ Քանատայէն կըսկսի կերթայ մինչև Հիւսիսային բևեռը , և կը մօտենայ վերի աշխարհքին Կրէօլանտիայի , որ Շվէտի դիրքը կիյնի : Անոր համար այնչափ ցուրտ կընէ որ քարերը կը ճաթին . և ամառը 2 ամիս է : Երկայն օրը 21 ժամ է , և իրեք ժամ ալ գիշեր է . ուստի 6 ամիս ցորեկ կընէ և 6 ամիս գիշեր (354) :

Բնակիչներն են Էսքիմացիք , որ կարճահասակ են և գլուխնին մեծ , ոտքերնին ու ձեռքերնին մանր , պռուկունքնին թանձր ու կախ , քթերնին տափակ և դէմքերնին տգեղ և կնճռոտած ծերու նման :

Բնակարաննին խրճիթ է . քարերը սառով իրարու կը փակցընեն ու անանկ տուն կը շինեն : Կրակ չեն վառեր , միայն ճրագ մը ունին , և իրենց շունչը անոր հետ միանալով կը տաքցընէ զիրենք , Սերակուրնին ձուկ ու ծովու շուն է, որ նոյն ճրագին վրայ քիչ մը կը տաքցընեն կուտեն․ և խմելիքնին ալ կէտ ձկան ձէթն է, որ տաք ըլլալով արիւննին կը տաքցընէ․ ուստի ծարաւով ալ կը պապակին։

Ձկան ոսկորէ նաւեր կը շինեն, ու կելլեն մեծ ծովին մէջ ահագին ձկներ կորսան։ Թէպէտ այսչափ խեղճ կեանք ունին, բայց այնչափ հայրենասէր են որ բան մը աչքերնուն չերևնար․ բնաւ չեն ուզեր իրենց հայրենիքէն զատուիլ և բարեխառն երկիր մը բնակիլ։

Ահա հոս կը վերջանայ հիւսիսային Ամերիգա․ որ Բարեբախտ կղզիէն և Յամէս կղզին անցընելով կը հասնի Պաֆինա ծոցը․ անկէ հիւսիսային ցամաքէն, որ Բևեռային շրջանակը կանցնի։

Անկէ անդին այլ երկիր չի կայ, և բոլոր ծովը սառած է լեռներու նման, ինչպէս որ վերը պատմեցինք (354)։

Ուստի մարդիկ այս կողմն աւելի առաջ երթալով շատ մօտեցան հիւսիսային բևեռին․ իսկ հարաւային բևեռին դին այսչափ չի կրցան առաջ երթալ աւելի ծովը սառած ըլլալուն համար (456)։

Այս ամէն ազգերն Ամերիգայի,
Անկիրթ մնալով գազան են վայրենի.
Որ չէ կրթուած, չէ մարդ այլ անբան,
Զի ուսմամբ միայն կըլլայ բանական։
Թէ աղուոր ըլլաս թէ քաջ և փարթամ,
Չես ըլլար անով մարդ քաղաքական.
Թէ տկար ըլլաս կիրթ ուսումնական,
Մարդ ես փառաւոր ազգիդ պիտուական։

Հ. ՀԱՄԱՐ

Ո՞ւր է Մեքսիքոյ։

433. Մեքսիքոյ Ամերիգայի գլխաւոր տէրութիւնն ըլլալով նոր Սպանիա կըսուի, և հարաւային կողմը կիյնի հասարակածին տակը։ Տարածութիւնն է 500 հազար մղոն, և բնակիչները առաջ 10 միլիոն կային, հիմա քիչ են։

Այս տէրութիւն շատ քաղաքներ ունէր, բոլորը կարգով կանոնով հաստատած. որ արուեստ օրէնք և ամէն պէտք եղած բաները ունէին։ Իր կայսր և քաղաքապետներ ալ կային։ Սպանեօլները զանոնք այսպէս գտնելով շատ զարմացան . մանաւանդ տեսնելով եղած ոսկին արծաթն ու գանձը . զի շատ ոսկիի հանքեր կան ։

Ասկէց կելլէ որդան կարմիր (գըրմըզ), որ մանր մանր որդեր են, բազմութեամբ տերևներուն վրայ կը սնանին . որ ժողվելով կը չորցընեն ու գանձ կը շահին ։

Ի՞նչ բարք ունէին ։

434 . Մեքսիքոցիք հին ատենը վայրենի ժողովուրդ էին . ետքը հիւսիսային Ամերիգացոց հետ միանալով իրենք իրենց օրէնքերը հաստատեցին . և իրենց մէջէն խելացին կը կառավարէր ։

Այս կերպով քիչ քիչ իրենց տէրութիւնը մեծցուցին ու ինքնագլուխ թագաւոր դրին ։ Ուստի Սպանեօլներուն հոն հասած ատենը կարգաւորեալ տէրութիւն էին, նաև հանկուրցէ գրեր ունէին, կը կարդային (9)։ Տարին 18 ամիս կը բաժնէին . ամիսն ալ 20 օր, և 5 օր յաւելուած կընէին, և նոյն օրերը միշտ ուրախ կանցնէին ։

Իրենց թագաւորը ոչ նման կը

պաշտէին․ մինչ զի մարդ մը անոր առջին աչքը չէր կրնար վեր վերցընել ։ Բիւրաւոր մարդիկ լուռ և խոնարհ կը ծառայէին ։

Բոլորը կռապաշտ էին առաջ, և ահով դողով չար հոգի մը կը պաշտէին Մէյէւէֆօուղ անունով․ իրենց կռատունները մութ խաւար էր․ պատերուն վրայ վիշապներ օձեր և սարսափելի բաներ գրած էին ։

Քուրմերնին ալ դիւական սոսկալի մարդիկ էին․ զոհերնին աւելի զարհուրելի էր․ վասն զի կուռքին սեղանը նախ մարդու արիւնով կը լուային, և ետքը մարդիկ կը պառկեցընէին սեղանին վրայ, ու քրմապետը մարդուն փորը կը ճղքէր՝ սիրտը կը հանէր կուռքին կընծայէր ։

Իսկ մարմինը կը ձգէին ժողովուրդին առջին որ մէկէն 'ի մէկ կըտրտէին կուտէին, կաշին ալ վրանին կառնէին կը խաղային ։

Ու այսպէս տարին հազարաւոր հոգի զոհ կընէին ։ Վասն զի անմիտ ժողովուրդը կը փափաքէր որ ետևէ ետև զոհ ըլլան կուռքին․ շատ անգամ իրար կը հրէին որ առաջ անցնին և մեռնին․ կռատանը չորս դին մարդու գլխով զարդարուած էր . մինչև 130 հազար գլուխ գտան հոն : Երբոր Թագաւորը կը մեռնէր, իրեն ծառայներն ալ միատեղ կը թաղէին :

Սակայն հիմա բոլորն ալ ուղղափառ եղան, և իրենց աշխարհքը գեղեցիկ եկեղեցիներով զարդարեցին . իսկ բոլորը 10 եպիսկոպոսութիւն կը բաժնուի :

Ի՞նչպէս գտան :

435 . Քոլոմպոսէն ետև Սպանեօլները Ամերիկայի մէջ սկսան նոր երկիրներ փնտռել և շատ տեղեր գըտան : Ուստի 1517 ին 3 նաւով գացին դէպ 'ի Հարաւ, տեղ մը գտան . տեսան քարաշէն բնակութիւններ կան, ու բնակիչներն ալ լաթ հագած են :

Սակայն վախնալով շատ չի կրցան կենալ հոն . շուտով փախան և քանի մը հոգի ալ իրենցմէ կորան :

Բայց տարիէն ետև 240 հոգի եղան, ու 4 նաւով գնացին նոյն կողմերը : Տեղ տեղ ծեծկուեցան, և տեղ տեղ ալ շատ պատիւ տեսան : Վասն զի ասոնց զէնքերը և ուրիշ բաներ տեսնելով կարծէին թէ երկինքէն եկած են . մինչև քուրմերը խունկ ծխելով կը պաշտէին Սպանեօլները։

Այն երկիրները ամէն տեղ քաղաք և բնակութիւն կար․ շատ ոսկի ժողվեցին բնակիչներէն, և 6 ամիսէն ետև դարձան տեղերնին գացին Քուպա․ ուր Սպանեօլներուն մեծ իշխանը կը նստէր,

Այս Սպանեօլ իշխանը լսելով այն աշխարհքին հարստութիւնը, որ էր Մէքսիքոն, շուտ մը նաւեր պատրաստեց ու վրակեցու դրաւ Քորդէս կտրիճը․ որ 1518 ին փութով ճամբայ ելաւ 11 նաւով և 617 հոգւով։

Երբոր մօտեցան Մէքսիքոյին, թագաւորը մարդ ղրկեց թէ ինչո՞ւ համար կու գան․ շատ ոսկի մարգըրիտ և ակունք ընծայ ղրկեց որ ետ դառնան։ Քորդէս այն բաները տեսնելով աւելի բորբոքեցաւ․ ու ոտք կոխեց թէ պէտք է որ թագաւորին հետ խօսին իրենց թագաւորին կողմանէ։

Մէքսիքոյի թագաւորը Մոնթէզուման կըսուէր, որ շատ հպարտ մարդ էր․ և չէր ուզեր որ Սպանեօլները իրեն աշխարհքը մտնեն։ Սակայն Քորդէս վարպետութեամբ Ամերիկացոցմէ իրեն դարձուց, ու սկսաւ առաջ երթալ և պզտի բերդ մ՚ ալ շինեց ։

Ան ատենը 500 հոգի առաւ, 16 ձի, և 6 թօփ ․ նաև բնակիչներէն ալ 600 հոգի, ու գնաց դէպ ՚ի Գոլակալս ։

Ասոնցմէ ալ շատը իրեն որսաց և 6000 հոգի առաւ, սկսաւ դէպ ՚ի Մէքսիքոյ երթալ ։ Բայց Ճամբան քաղաք մը երեց և հազարաւոր մարդ ջարդեց որ վախնան ։ Երբոր Թագաւորական քաղաքը հասաւ, Թագաւորը անհամար բազմութեամբ և մեծ փառքով դէմ գնաց ։ Երբոր Քորդէս ձիէն վար իջաւ, Թագաւորն ալ իջաւ ։ Ան ատենը ժողովուրդը սոսկաց թէ այս ի՞նչ բան էր որ ըրաւ Թագաւորը ։

Վերջապէս տեղերնին գնացին ․ միւս՝ օրը իրարու այցելութ̄ի գացին ։ Բայց Քորդէս խորամանկութեամբ համոզեց Թագաւորն որ իրեն երթայ ու խօսակցին թարգմանով ։

Երբ Թագաւորը քիչ մարդով գնաց Քորդէսին, մէկէն դուռը գոցեցին ․ մնաց Թագաւորը Սպանեօլներուն ձեռքը ։ Ուստի անհամար ժողովուրդ եկան դուռը դիզուեցան կատղելով, որ Թագաւորն առնէ։

Սակայն Սպանեօլները Թագաւորին պատուիրել կուտային, որ ժողովուրդը բան մը չընէ․ անոնք ալ Թագաւորին խօսքէն դուրս չէին կրնար ելլել։ Աստի 6 ամիս մնաց հոն, և ինչ որ ուզէին Սպանեօլները՝ ընել կուտային Թագաւորին ձեռքով։

Վերջը Մէքսիքոցիք պատերազմեցան Սպանեօլներուն հետ, շատ մարդ ջարդուեցաւ, Քորդէս ալ վիրաւորեցաւ․ իսկ Թագաւորը իր խեղճ կեանքին վրայ յուսահատելով այլ կերակուր չի կերաւ, անանկ մեռաւ։

Սպանեօլները ասոր եղբայրը Թագաւոր դրին որ իրենց թշնամի ըլլալով պիտի ջարդէր զամէնքը։ Բայց Քորդէս գիշերով ելաւ փախաւ․ իսկ բնակիչները վրանին Թափեցան, ու շատ ծեծկուեցան զանոնք փախուցին։

Քիչ ատենէն ետև Քորդէս նորէն 1500 մարդ ժողվելով պատրաստուեցաւ, դէպ 'ի Մէքսիքոյ դարձաւ․ բայց չարաչար ծեծկուելով 60 հոգի Սպանեօլներէն բռնուեցան, և կռատանը մէջ զոհ եղան անոնց կեբակուր ըլլալով ։ Սակայն Ռոդոս անդադար ծեծկուելով քիչ քիչ շատ տեղերու տիրեց . և իրեն նորէն օգնութիւն եկաւ սկսաւ առաջ երթալ ։

Վերջապէս թագաւորը չդիմացաւ փախաւ Մէքսիքոյէն, և բռնուեցաւ Սպանեօլներէն , ժողովուրդն ալ յուսահատելով ցիր ու ցան եղան ։

Ուստի 1521 ին Ռոդոս տիրեց Մէքսիքոյի, աւելի իշխաններուն անմիաբանութ՟բը, քան թէ քաջութ՟բ ։ Վասն զի Մոնթէզումա բռնաւոր ըլլալով ազգը զզուեցուցեր էր ։ Որոնք շուտով Ռոդոսի կողմն ըլլալով ջնջեցին իրենց տէրութիւնը ։

Ինչպէ՞ս քաղաք էր ։

436 . Մէքսիքոն մեծ և բազմամարդ մայրաքաղաք էր կղզիի մը վրայ շինած , և չորս դին լեցուն էր քաղաքներով . քաղաքին մէջ կային մեծամեծ շէնքեր , կռատուններ և շատ հրապարակներ ։

Սակայն շինուածները գեղացոց բնակարանի նման էին ։ Այնչափ բազմամարդ էր , որ միայն մէկ հրապարակին մէջ 50 հազար հոգի առուտուր կընէին ։

Սպանեօլները երբոր այս մեծ քաղաքին տիրեցին, մէկէն վառեցին կռատունները և մեծամեծայ տներն որ գանձ գտնէն: Բայց բան մը չի գտան. վասն զի երբոր մտեցան քաղաքին՝ Թագաւորը բոլոր գանձը ծովը Թափել տուեր էր:

Անոր համար երբոր Քորդէս բռնեց Թագաւորը տանջանք տալով կախեց, որով նոյն տէրութիւնը վերջացաւ: Որուն ցեղը 130 տարուընէ ՚ի վեր կը Թագաւորէր:

Թագաւորին որդին և շատ մեծամեծներ քրիստոնեայ եղան, ու նոյն քաղաքին մէջ շատ եկեղեցիներ, վանքեր և պալատներ շինեցին:

Ուստի այնչափ մեծ և փառաւոր քաղաք եղաւ, որ միայն արծըթեղէններու փողոցին մէկ խանութին մէջի եղած ապրանքը մէկ քաղաք մը կը գնէր:

Շատ ատեններ և դատաւորներ ղրուեցան, որ Սպանիայի Թագաւորին հրամանովը կը կառավարուէին, և տարուէ տարի 26 հազար քսակ կերթայ այս քաղաքէն Սպանիա:

Քանի՞ կը բաժնուի ։

437 . Այս ահագին մեծ աշխարհքը 3 մասն բաժնեցին, որ շատ գաւառներ և քաղաքներ ունի բազում ժողովուրդով ։

Մեքսիկոյի լճին կէսը աղի է, կէսը անուշ . աղին ամէն հովէն կալէկոծի, և ձուկ չունի բնաւ . իսկ անուշը հանդարտ է և ձկներով լեցուն . որոնց շրջապատն է 75 մղոն ։

Գլասքալա առաջին նահանգին գաւառն է, որ հացալից ըսել է ։ Երկայն է 300 մղոն, և 300 հազար բնակիչ ունի, որոնք աշխատասէր և աչքաբաց մարդիկ են ։

Ասոնք Մեքսիկոյի թագաւորին թշնամի ըլլալով շուտով միացան Սպանեօլներուն հետ . և ասոնցմով տիրեցին այն մեծ աշխարհքին ։

Անոր համար մինչև հիմա հարկ և տուրք չեն տար Սպանեօլներուն . որոնք շատ փարթամ են . և իրենց մայրաքաղաքը Լօս կըսուի . ուր եպիսկոպոս և իշխան կը նստի ։ Իսկ Կվատալաքսարա երկրորդ նահանգն է, որ երկայն է 600 մղոն . բնակիչներն են առողջ և երկայնակեաց , ծոյլ և փառասէր ։ Նաև շատ կը սիրեն պար խաղալ ։

Սպանեօլներուն իշխանուե՟ տակն են․ բայց ունին իշխան Բազիքէ ։ Ուր այնչափ առատ է ոսկին որ 42 մղոն տեղ ոսկեհանք է․ և անբաւ գանձ կելլէ ։

Սոյնպէս Կվադիմալա է երրորդ նահանգ երկայն 900 մղոն․ շատ զանազան ազգերով և գեղերով լեցուն ըլլալով՝ տեղ տեղ եպիսկոպոս կը նստի․ զի վայրենիները մարդավար և քրիստոնեայ եղած են ։

Ո՞ւր է նոր Մէքսիքոյ ։

438․ Այս աշխարհքը Մէքսիքոյէն կըսկսի մինչև անծանօթ աշխարհք կը հասնի ։ Այնչափ ընդարձակ ըլլալով տարածութիւնը յայտնի չէ․ որ 1553 ին գտան Սպանեօլները ։

Բնակիչները մարդավար են․ ոմանք արև, ոմանք ալ կերպ կերպ բաներ կը պաշտէին ։ Բայց շատը քրիստոնեայ եղան․ ուր շատ գաւառներ և զանազան ազգեր կան ։

Ո՞ր է Պօլինէզիա։

439. Այս աշխարհք ցամաք կղզի է ընդարձակ և բազմամարդ։ Ուսկից շատ պատուական մարգրիտ կելլէ։ Կնիկները բարակ խսիրէ շալիկ կը հագնին, իսկ էրիկ մարդիկ մերկ են։ Որոնք բարակամիտ ըլլալով միշտ բան կը սորվին ու կը դառնան։ Երբոր Սպանեօլները հոն հասան. ոչ կառավարութիւն ունէին և ոչ պաշտօն։ Միայն լուսինը կը պաշտէին առանց երկրպագութեան։ Նաև մազերնին քուրմերուն կուտային որ կախարդութիւն ընեն։

Այս աշխարհքիս Ճիզվիթներուն քարոզութ՟ը տիրեցին Սպանեօլները Մէքսիքոյէն ետև։ Սակայն շատ տեղ ալ կայ որ ինքնագլուխ են։

Ո՞ր են Անտիլեան կղզիները։

440. Այս կղզիները արևելեան կողմն ըլլալով Մէքսիքոյի ծովին մէջն են, որ Կարիպէ կըսուին։ Ոմանց մեծութի՟ն է 150 մղոն, ոմանց 80 և մինչև 18։ Խիստ տաք և թաց տեղեր ըլլալով ամէն բան մէկէն կապականի. մեռած մարդը շուտ մը կը

փտտի . և գինին քացախ կըլլայ ։ Բոլոր երկիրը կաւոտ ըլլալով խոշոր ծառ չի կայ . ծառ մը կայ , երբոր կտրեն գետինը ձգեն՝ քար կը կտրի ։ Կան ուրիշ տեսակ ծառեր ալ ։ Հին բնակիչները վայրենի և մարդակեր էին , որ Գարաիպ կըսուէին . շատ զօրաւոր և անգութ մարդիկ էին ։ Կերպարանքնին տգեղ , աչքերնին սև ու մեծ և դուրս ընկած ։ Մերկ ըլլալով մարմիննին կը ներկէին գոյներով ։

Սակայն Սպանեօլները բոլորը ջընջեցին հիմա մարդ չի մնաց անոնցմէ . Եւրոպացիք յաջորդեցին ։ Գլխաւոր կղզիներն են Քուպա և Հարուստ նաւահանգիստ ։ Զոնք անմահ կը կարծէին Սպանեօլները ։

Ուստի օր մը Սպանեօլ մը բռնեցին գետը ձգեցին՝ տեսան որ խղդըւեցաւ , մէկէն ամէնուն իմացուցին ու պատերազմ բացին , միշտ կը ծեծկուէին ։

Ո՞ւր է սուրբ Դոմինիկոս ։

441 . Այս երևելի կղզին Քոլոմպոս գտաւ առջի բերանն ու բերդ շինեց . յետոյ Սպանեօլները այնչափ

նեղութիւն տուին բնակիչներուն, որ յուսահատելով իրենք զիրենք մեռուցին, մինչև մարդ չի մնաց ։ Այս կղզին գեղեցիկ մայրաքաղաք ունի եպիսկոպոսանիստ և իշխանանիստ ։ Շատ շէնքեր դպրոցներ վանքեր և եկեղեցիներ ունի ։ Կան հոն քանի մը կղզիներ Փռանսըզներուն ձեռքը ։

Իսկ Ջեամայքա կղզին Անկլիզներուն ձեռքն է, որ երկայն է 170 մղոն. և 110 հազար բնակիչ ունի. որ Քոլոմպոս գտաւ 1494 ին. ետքը Անկլիզները տիրեցին ։

Սուրբ Վիչէնցիոս կղզիին բնակիչները՝ կէսը կարմրագոյն են, կէսը սև են, որոնք Ափրիկեցոցմէ ծնած են ։ Կան նաև ուրիշ շատ կղզիներ ալ Հոլանտացոց և Տանիմարքացոց ձեռքը ։

Ո՞ր են Լուքայեան կղզիները ։

442. Ասոնք 500 կղզիներ են արևմտեան կողմը, որ նախ Քոլոմպոս գտաւ ։ Հին բնակիչներէն մարդ չի մնաց. հիմա Եւրոպացիք են անոնց տեղը ։ Իսկ Պերմուտեան և Ազորեան կղզիները Փորդուքալները գը-

տան , ուր զանազան ազգեր կան ։ Ենկրա քաղաքը եպիսկոպոս կը նըստի . ունին շատ եկեղեցիներ և վանքեր ։ Թէպէտ քրիստոնեայ են , բայց իրենց սովորութիւնը պահելով կնիկնին դուրս չեն հաներ ։ Մինակ գեղացիները դուրս կելլեն աղէկ մը գոցուած ։

Այս յիմար ազգերն այսպէս փըճացան,
Որ ուժով էին առիւծի նըման .
Իսկ Եւրոպացիք տըկար Թոյլ մարմնով ,
Զարդուբուրդ ըրին խելաց զօրութեամբ ։
Ջանա՛ ունենալ խելք իմաստութիւն ,
Առաքինութեամբ տիրես ամենուն .
Թէ ուժով ըլլաս՝ անկիրթ և անխելք ,
Շուտ փըճանալով կըլլաս անանուն ։

ՀԱ. ՀԱՄԱՐ

Սա՛ն ուրիշ տեղեր ։

443. Որովհետև վարի աշխարհք 18 մասն կը բաժնուի , 10 մասն հիւսիսային կողմն է , 8 մասն ալ հարաւային ։ Մինչև հիմա 10 աշխարհք պատմեցինք . մնաց հարաւային 8 աշխարհքն , որ կըսկսի Ոսկիաբեր ցամաք երկրէն , Մէքսիքոյէն անդին .

Այս ցամաք երկիրը Քոլոմպոս գտաւ 1498ին, երրորդ ճամբորդութեան ատենը։ Որ է ընդարձակ ցամաք 750 հազար մղոն. բայց շատ տեղը անապատ է։ Բնակիչներուն կէսը Եւրոպացի են, կէսն ալ Ամերիկացի ուղղափառ։

Արեգակը այս երկրին վրայէն անցնելով խիստ տաք կընէ. նաև ոսկիով լեցուն է։ Անոր համար Սպանեօլները շատ ջանալով քիչ քիչ բոլորովին տիրեցին։

Ամերիկացոցմէ քանի մը ցեղ Սպանեօլներուն բռնութեանը չդիմանալով գլուխ քաշեցին ու լեռնաբընակ եղան. և մինչև հիմա մեծ ատելութ̃ի ունին Սպանեօլներուն հետ։

Այս աշխարհք 11 գաւառ կը բաժնուի. գլխաւորն է Բանամա, որ ունի քանի մը երևելի քաղաքներ և բերդեր, բոլոր զարդարած եկեղեցիներով, վանքերով և քարաշէն շէնքերով։ Հոն է գեղեցիկ նաւահանգիստը, ուր շատ վաճառականութիւն կըլլայ։

Ո՞ւր է Պերու ։

444 . Այս գլխաւոր աշխարհքը հարաւային կողմն է, որ ունի մեծամեծ լեռներ և գետեր . նաև 400 հազար բնակիչ ։ Այնչափ զարմանալի առատ են հանքերն որ արծաթը և ոսկին նաւերով Սպանիա կը տանին ։

Այս աշխարհքին բնակիչները պարզամիտ և վախկոտ ըլլալով Սպանեօլները դիւրին կերպով տիրեցին ։ Հասարակ ժողովուրդը մերկ էր . լեռնցիները աւելի ձերմակ էին, մազ մօրուք չունէին ։ Իսկ տներնին խեղճ էր . բայց մէջի բաները բոլոր ոսկիէ ու արծաթէ էին ։

Այս ժողովուրդը ամենէն աւելի քաղաքավար էր ։ Թագաւորը՝ Պերուին քաղաքը կը նստէր . ուր կային օրէնք և կանոն, արուեստ և երկրագործութիւն, որ փայտէ գործիքով կընէին ։ Թագաւորն ալ իր զաւկըներովը երկրագործութիւն կընէր՝ օրինակ տալու համար ։

Կռատունները ահագին մեծ քարերով շինուած էին, որ առանց գործիքի չիներ և առանց երկաթի կապեր և վեր հաներ էին քարերը։ Գետերուն վրայ ծեղերով հիւսած կամուրջ շիներ էին։ Ոչ ստակ ունէին, ոչ գիր և ոչ թուանշան. իրենց գիրն էր զանազան գունով չուաններ. որ հանկուրցներով քանի ըլլալը կը հասկընային, և գոյներով ինչ տեսակ բան ըլլալը կիմանային։

Առաջ ի՞նչպէս էին։

445. Պերուացիք հին ատենը աւելի վայրենի էին անասունի նման։ Ետքը իրենց մէջէն մէկը ելաւ 300 տարի առաջ Սպանեօլներէն, որ Մանքօ Գափաք կըսուէր, իր կնոջը հետ միատեղ սկսաւ ժողովուրդին քարոզել թէ իրենք արեւին զաւակն են. եկեր են որ իրենց քաղաքավարութիւն սորվեցնեն։ Ասոնց հետ շատ ժողովուրդ միանալով՝ Կուսկօն քաղաքը շինեցին. ու Մանքօն էրիկմարդոց երկրագործութիւն սորվեցուց. կնիկն ալ կնիկներուն կտաւ գործել սորվեցուց։ Յետոյ կերակուր ուտել՝ լաւ հագնիլ սորվեցուցին. կռատուն ալ շինեցին, արեւ կը պաշտէին։ Եւ այսպէս Մանքօ թագաւոր եղաւ իրենց. իշխաններ ալ ունէր, որուն իբր ա՟յ

կը հնազանդէին ։ Անկէ ետև հետզհետէ այս տէրութիւնը ընդարձակեցին ու մայրաքաղաքը մեծցուցին ։ Վերջը Կրուասյանոս ինքնակալը ճամբայ մը շինեց 1500 մղոն, որ տէրութեան մէկ ծայրէն մէկալ ծայրը կը հասնէր, լեռներն ու ձորերը հաւասարելով անհնարին աշխատանքով ։

Այս Թագաւորին որդիքը իրարու հետ կռուելով շատ մեծ խռովութիւն հանեցին և տկարացան ։ Եւ այս միջոցս ալ Սպանեօլներն ալ Մէքսիքոյէն ետև Պերու հասան դիւրին տիրեցին ։

Սպանեօլներուն գլխաւորն էր Պիզարրոս որ Դեկոսին հետ միանալով գնաց դէպ 'ի հարաւային Ամերիկա նոր տեղ գտնելու համար, որոնք 1525ին հասան Պերու մեծ ցամաքը․ տեսան որ երկիրը լեցուն էր ոսկիով ու արծաթով, շատ ուրախացան ։

Սակայն նայեցան որ բան չէն կրնար ընել, Պիզարրոս քանի մը ոսկիէ արծաթէ ամաններ առաւ և 2 տղայ ալ անոնցմէ, դարձաւ Պանամա, որ Սպանեօլ իշխանէն օգնութիւն առնէ ։

Սակայն տեսնելով թէ իշխանը օգնուն չի գտար, ելաւ Սպանիա գնաց մեծութիւն առաւ, ու 3 նաւով և ձիերով դարձաւ Ամերիգա։ Եւ միաբան սկսաւ առաջ երթալ և ժողովուրդը կողոպտել։

Պիզարրոս ալ որ կերթար, կըսէր թէ հրեշտակ խաղաղուե՟ եկեր եմ։ Եւ որովհետև անոնց մէջ խռովութիւն կար, գնաց թագաւորին օգնութիւն ընելու, որ եղբօրը դէմ կը ծեծկուէր։

Շուտով ընդունելութիւն գտաւ, ու միւս օրը թագաւորը այցելութիւն գնաց Պիզարրոսի 30 հազար մարդով, և անբաւ մեծութեամբ։

Իսկ Պիզարրոսի քահանան որ իր հետ ընկեր եղած էր, խաչն ու աւետարանը ձեռքն առած դիմացը ելաւ․ սկսաւ քարոզելով ստիպել որ քրիստոնեայ ըլլայ։

Թագաւորը հարցուց թէ ուստի սորվեր ես այդ բաները․ քահանան աւետարանը ցուցընելով ըսաց, թէ այս գիրքս ինծի սորվեցուց, և իրեն տուաւ։

Թագաւորը առաւ աւետարանը ականջը տարաւ տեսաւ թէ ձայն չի հաներ, բարկանալով գետինը ձգեց, զի գիրք չէր տեսած (5) ։ Ըն ատենը քահանան պօռաց թէ ամէնքնիդ ալ զէնք առէք ․ ահա աւետարանը անարգուեցաւ ։

Ինչպէս որ Պիզարրոս առաջ խօսք էր դրեր, իր մարդիկներուն նշան տուաւ որ սկսան խեղճերը ջարդել ։

Ողորմելի Պերուացիք երբոր այն սոսկալի զէնքերն ու ձիերը տեսան, որ չէին բնաւ տեսած, խելքերնին գնաց, և ինչ ընելնին չգիտցան ։ Իսկ Պիզարրոս թագաւորին գահին վրայ հասաւ, ու բռնեց թագաւորը տարաւ իր տեղը երկաթը զարկաւ ։ Ժողովուրդը տեսնելով թէ թագաւորը բռնուեցաւ, ամէնքը փախան ։

Թագաւորը ինչ ըրին ։

446 ․ Սպանեօլները ուրախութե՟ իրենց տեղը դառնալէն ետև, Պիզարրոս՝ թագաւորը առջին բերել տուաւ, կը մխիթարէր ։ Իսկ թագաւորը սաստիկ վշտանալով ըսաց, թէ այս մեծ խուցը ոսկիով կը լեցընեմ, թէ որ զիս թող տաս ։

Պիզարրոս խօսք տալէն ետև, թագաւորը հրամանն ըրաւ, ժողովուրդը սկսան ոսկի բերել և լեցընել ։ Իսկ Սպանեօլներուն խելքը անանկ գնաց որ չի համբերելով սկսան իրենց մէջ բաժնել . և փոխանակ ազատելու՝ վճռեցին որ Թագաւորը ողջ ողջ երեն ։

Սակայն յետոյ կախեցին խեղճը, և Մանքօ քափակ եղբօր որդին Թագաւոր դրին . որ քիչ մը ատենէն ետև Քուսկոն քաղաքէն ելաւ պատերազմ բացաւ, ու շատ վնաս տուաւ Սպանեօլներուն ։

Արդ Բերուին հարստութեան ձայնը Սպանեօլներն առնելով, ամէն կողմանց հոն թափեցան, ու ըրին չըրին տիրեցին այս փարթամ աշխարհքին ։ Իսկ Բիզարրոս՝ Դեկոս ընկերին հետ ծեծկուելով իրար կորուսին և շատ մարդիկ ալ կորան . մինչև Սպանիայէն Պետրոս կասքա իմաստուն քահանան եկաւ խաղաղեց ։

Ահա այսպէս վերջացաւ այս տէրութիւնը ։ Թագաւորները Ինքա կամ արևորդի կըսուէին, իբր երկնից եկած . ինչոր հրամէին՝ պէտք էր որ կատարուէր ։ Մեծամեծները երբոր Թագաւորին դէմը կելլէին, պէտք էր որ կռնակնին բեռ առնէին անանկ երթային, երբ նշան հնազանդութեան:

Թագաւորն ալ զանոնք հօր պէս կը խնամէր. ոչ երբէք մէջերնին խռովութիւն մը եղած էր: Ամենևին դատարկ մարդ մը չկար: Իսկ իրենց երկիրները, 3 մասն բաժնած էր. մէկ մասն արեգական էր, որուն պտուղը քուրմերը կառնէին:

Մէկ մասը Թագաւորին համար կը ցանէին. և մէկ մասն ալ ժողովուրդին, որ ամէն մէկ տանը բաժնած էր: Սակայն նախ և առաջ միաբան արեգական երկիրը կը ցանէին. յետոյ Թագաւորին, և ետքը ժողովուրդին:

Օրէնքին դէմ ինչ յանցանք որ ըլլար՝ իբր այ՟ դէմ եղած կը մեռցընէին: Անոր համար ոչ խռովութիւն կար և ոչ չարու՟ն Պերու աշխարհքը:

Բոլորը արև կը պաշտէին, և Թագաւորը քուրմերուն գլուխ էր: Հին ժամանակը մարդ կը զոհեն եղեր. բայց Թագաւորութե՟ ատենը անասուն կը մորթէին արևուն երախտեացը համար, որ աշխարհք կը տաքցընէ: Մէկ տօն մը ունէին, որ նոյն օրը կռատունը կարկանդակ (պօղաչա) կը տանէին, որ տղու արիւնով շաղուած էր· որուն թեւէն, ճակատէն և քթէն կը հանէին։

Սակայն երբ թագաւորը կը մեռնէր, հազարաւոր հոգի կը մեռցընէին ու հետը կը թաղէին որ անոր ծառայեն։

Բայց հիմա բոլոր ուղղափառ են· 13 եպիսկոպոսարան, շատ վանքեր և եկեղեցիներ կան։

Ինչպէ՞ս կը բաժնուի։

447· Պերու աշխարհքը 3 ատեան կը բաժնուի· առջինը կըսուի նահանգ Գովլիզանի, որ երկայն է 600 մղոն· ուր բոլոր տարին միակերպ է· ունի զանազան գաւառներ և քաղաքներ։ Բայց գլխաւորն է Գովլիզան մայրաքաղաք բազմավաճառ, որ 50 հազար բնակիչ ունի, շատ վանքերով և եկեղեցիներով, որոնք լեցուն են արծաթով և ոսկիով։

Երկրորդն է նահանգն Լիմայի· մայրաքաղաքն է փառաւոր և փարթամ, լեցուն երևելի շէնքերով· ուր կը նստի մեծ իշխանը։

Աս հոն ծնաւ սրբուհին Ռօզա Լիմեցին 234 տարի առաջ· և ամէն տարի փառաւոր տօն կը կատարուի հոն ։ Բնակիչներուն շատը բուն Եւրոպացիք են, ամէնքը հարուստ և փառաւոր ։ Քաղաքին մէջ հազարաւոր կառքեր կան․ խաթուններուն հագուստն է ոսկեզարդ և մարգարտազարդ ։

Այս նահանգին մէջն է Քուսկոն հին մայրաքաղաքը ։ Ուր զարմանալի հին շէնքեր կան․ արեգական տաճարին պատերը և թագաւորին նստած բերդին պատերը ոսկիով պատած էր․ բայց Բիզարրոս բոլորը քանդեց ։

Իսկ երրորդ ատեանը Բլադա կըսուի, որ Քիլի սահմանակից է․ ունի լիճ ։ Երբոր Սպանեօլները հոն մօտեցան, թագաւորը իր գանձը այս լիճը թափել տուաւ ։ Մէկ ոսկիէ մեծ շղթայ մը կայ եղեր որ չափ չունէր ։

Գլխաւոր քաղաքն է Բլադա մեծ և գեղեցիկ, 14 հազար բնակիչ ունի ։ Այս նահանգին մէջ քանի մը քաղաքներ կան շատ փարթամ և բազմամարդ ։ Այնչափ առատ է հոն արծաթի հանքն, որ մէկը դիպուածով իր կենդանին լեռը կը փախցընէ, ինքն ալ ետևէն վեր ելլելու ատենը բոյս մը կը բռնէ․ բոյսը հողէն կելլէ, կը նայի որ հողին մէջ լեցուն արծաթ է. ուստի 200 տարիէն 'ի վեր կը հանեն չի հատնիր։

Պերուլին տակն է Մոյեցոյ գաւառն որ Ճիզվիթներն բոլորն դարձուցին ուղղափառ ըրին. և քաղցր վարդապետութեամբ, իրենց այնչափ քաղաքավարութիւն սորվեցուցին, որ վայրենի Ամերիկացիք սկսան իրենք իրենց լեռներէն իջնիլ, ու մարդ ըլլալ։ Ու հիմա երևելի ազգ եղան, քաղաքներով և բարեկարգութեամբ զարդարուած որ առանց զէնքի Ճիզվիթներուն խելքովը, վաստըկեցան Սպանեօլները։

Արդ խոհեմ վարքով աշխարհ կը շինուի,
 Անկարգ բռնութեամբ շուտով կը քակուի.
 Թէ անոյշ ձայնով օձը կը բռնեն,
 Քանի աւելի մարդն որ միտք ունի։
Ջանա՛ քաղցր ըլլալ ամենուն առջին,
 Մըտիկ դի՛ր շուտով խեղճերուն ձայնին.
 Երբոր դատաւոր կըլլաս տըկարին,
 Գիտցիր որ քեզ ալ տէր կայ երկնային։

ՀԲ. ՀԱՄԱՐ

Ո՞ւր է ՉԻԼԻ։

448. Այս մեծ աշխարհքը Պերուէն կը սկըսի մինչեւ աղի գետը կը հասնի. երկայն 1200 մղոն եւ բոլոր տարածութիւնն է 216 հազար մղոն։ Շատ մեծամեծ լեռներ ունի որ միշտ ձիւնով ծածկած են. շատին ալ գլուխը հրաբուխ կայ։ Զարմանալի օդ ունի, որ ոչ հիւանդութիւն կըլլայ հոն, եւ ոչ թունաւոր կենդանի։

Մէջն բարիքով եւ շատ ոսկիով լեցուն է. ունի պատուական մարգրիտ եւ շատ արծաթ։ Գետերուն մէջն ոսկիի մանրունք կելլէ, նաեւ զմրուխտ եւ յակինթ (եագուդ)։

Շատ մեծ վաճառականութիւն կըլլայ հոն. անոր համար Սպանեօլները տարուէ տարի անբաւ գանձ կը հանեն։

Լեռներուն մէջ զանազան Ամերիկացիք կան, որ ազատ են. եւ երբեմն կու գան վաճառականութիւն կընեն։

Ինչպէս գտան :

449 · Այս աշխարհք առաջ Պերուի տէրուե̃ տակն էր . երբոր Սպանեօլները Պերուէն մարդ ժողվեցին գացին որ տիրեն, բնակիչները դէմ ելան ու վռընտեցին : Սակայն 1540 ին զանազան հնարքներով և Պերուցիներուն օգնութե̃ը տիրեցին Չիլին, և քանի մը բերդերով ամըրցուցին . Թէպէտ Արաուքացի գազանաբարոյ ժողովուրդը ինքնագլուխ մնաց, ու շատ վնաս տուաւ Սպանեօլներուն :

Այս տէրութիւն 14 գաւառ ունի, և ամէն տեղ եպիսկոպոս և իշխան կը նստի : Իսկ մայրաքաղաքը Ս. Յակոբ կըսուի, որ մեծ և փառաւոր քաղաք է գետին քով . այս ջուրը ամէն տուն կը վազէ : Շատ ազնուական հարուստներ կան հոն . բոլոր բնակիչները 46 հազար հոգի են, գեղեցիկ եկեղեցիներ և վանքեր շատ կան :

Ո՞ւր է Արաուքանիա :

450 · Այս նահանգ Չիլիին գըլխաւոր մասն ըլլալով 70 հազար մղոն է . իսկ բնակիչները ազատ ինքնագլուխ են, շատ զօրաւոր : Դէմ

քերնին կլոր է , ճակատնին նեղ , քթերնին ծուռ , և աչքերնին մանր ու փայլուն ։

Անոնց բոլոր մարմինը հաստ է , բայց ոտքերնին մանր են ։ Մօրուք չունին . 60 տարիէն ետև մազերնին կըսկսի ճերմըկիլ , ոչ ակռանին կը թափի , ոչ աչքերնին և ոչ մտքերնին կը տկարանայ . մինչև 100 տարի կապրին ։

Քաջասիրտ հաւատարիմ և փառասէր են , իրենց ազատութեանը վրայ կը մեռնին ։ Մտքերնին դրեր են թէ էրիկ մարդիկ՝ միայն ծեծկուելու համար ծնած են ։

Ուստի ուրիշ բանի չեն աշխատիր , այլ միշտ պատերազմի կրթութին կընեն . ամառը շատ ժամանակ գետերուն մէջ լողալով կանցընեն ։ Անոր համար ամէն աշխատանքը և երկրագործութիւնը կնիկնին կընեն ։

Շատ բան չեն ուտեր . օտարականը՝ շատ կը պատուեն . կնիկնին զարդարանք շատ կը սիրեն , ու մազերնին փայլուն քարերով կը զարդարեն . ունին մատնի , ապրճան ևն ։

Կարգուելու կոլիճները կերթան ճամբային վրայ կը պահուին , երբոր աղջիկները կանցնին բռնեն կը տանին տուն ։

Այս ծնողքը կերթան փեսային տունը պարգև կառնեն, իբր թէ կը ծախեն աղջիկը . անկէ ետև երկանը գերին կըլլայ, մինչև կրնայ մեռցընել ։

Իրենց թագաւորը Պռօֆնի կըսուի . գիր չունին . թագաւորին հրովարտակը կարմիր լար է, որ հանկուրցներով կիմացընեն հրամանը ։ Թէ պէտ բազմաստուած են, բայց ոչ կուռք ունին և ոչ պաշտօն . իրենց քուրմերը բժիշկ են ։

Երբոր մէկը կը հիւընդնայ, կերթան ոչխարին արիւնը վրան կը ցանեն . վերջը երկդիմի խօսքերով հիւանդութիւնը կը պատմեն ։ Երբոր մէկը կը մեռնի, ձին ալ հետը կը թաղեն որ անդին հեծնի ։ Երբոր իրենց արտը որդ և մուկ կըլլայ՝ ամէնքը կը միաբանին . ու կը ժողվեն ամանի մը մէջ կը լեցընեն, կըսկսին նախ իրարու հետ ծեծկուիլ . ետքը կը բանան ամանն ու կենդանիները կը մեռցընեն ։

Երբոր փայլակ կըլլայ՝ կըսեն թէ ԲԷԼԼԱՆՓ, այսինքն չար հոգիներն օգնութիւն եկան Սպանեօլներուն ։ Իսկ երբոր որոտում կըլլայ, կուրախանան որ Սպանեօլները կը հալածուին ։ Երբոր գետնաշարժութիւն կըլլայ, տախտակ մը կառնեն լեռը կելլեն, որ ջրհեղեղը չի կորսնցնէ զիրենք · վասն զի աւանդութեամբ գիտեն ջրհեղեղին պատմութիւնը ։

Չիլիի ծովին մէջ շատ կղզիներ կան, և զանազան ազգեր կը բնակին · որոնց շատը քրիստոնեայ եղած են ։

Ո՞ւր է Պարակուա ։

451 · Այս աշխարհք Չիլիէն կըսկըսի մինչև Պրազիլ կը հասնի, երկայն 1080 մղոն · տարածութիւնն է 650 հազար մղոն, և բնակիչները միլիոնէն շատ են ։ Այս երկիրը Սպանեօլ նաւապետ մը գտաւ 1515 ին բայց 20 տարիէն ետև Սպանեօլները գնացին քաղաք շինեցին, ու Ճիզվիթներուն քարոզութեամբը քիչ քիչ վայրենի ժողովուրդին տիրեցին ։ Որովհետև Սպանիայի թագաւորը խնդրեր էր որ Ճիզվիթները այն կողմն երթան քարոզեն, որոնք գիտնալով թէ Սպանեօլները ատելի են Ամերիկացոց, թագաւորէն թուղթ

ուզեցին , որ ամենևին Սպանիօլները իրենց տեղը չերթան , և մարդ մը չի կարենայ հրամայել :

Երբոր Ճիզվիթները առին այս թուղթը , գնացին Բարակվա , ու մեծ դժուարութեամբ մտան վայրենի ժողովուրդին մէջ , անուշութ̃բ և համբերութեամբ քիչ քիչ զանոնք ընտանեցուցին • մինչև մկրտեցին ուղղափառ քրիստոնեայ ըլլին :

Ահա ասանկ խոհեմութ̃բ գաւառ մը հաստատեցին 600 մղոն երկայնութ̃բ : Ուր կը հաւաքէին անտառներէն ու լեռներէն վայրենի ժողովուրդը , մինչև քաղաքներ շինեցին , երկրագործութ̃ի և արուեստ սորվեցուցին :

Ուստի քիչ ատենին մէջ այն անա̃ծ ազգերը քաղաքավար և ա̃ծապաշտ եղան Ճիզվիթներուն ձեռքովը • որ իբր հայր իրենց զաւակները կը կառավարէին իմաստութ̃բ • և տարուէ տարի անոնցմէ իշխան մը կը դնէին որ ծանր յանցանքը պատուհասէ :

Ամէն քաղաք երկու Ճիզվիթ կային • մէկը հոգաբարձու հովիւ էր , մէկալը դատաւոր ժողովուրդին :

Ամէն մարդ միակերպ կաշխատէր , ու իրենց վաստակը մէկ տեղ մը կը հաւաքէին, Ճ'իզվիԹները ամէն մարդու պէտք եղածին չափ կը բաժնէին Թէ՛ ուտելիք ըլլայ, Թէ հագնելիք ։ Վաճառականուժիւնը և ամէն բան իրե՛նց ձեռքն էր · միայն 300 հազար ղուռուշ տուրք կուտային Սպանիայի Թագաւորին ։

Իսկ մնացած ստրկով քաղաքները և Ժողովուրդը կը ծաղկեցընէին, 60 հազար զօրք ունէին, որ միշտ կրԹուԹիւն կընէին ։

Եւ այսպէս օր ըստ օրէ զօրացան և ծաղկեցուցին ուղղափառուԹ͞իը · մինչև չորս դիէն գունդ գունդ Ամերիգացիք Ճ'իզվիԹներուն կու գային կը մկրտուէին ։

Ինչպէս վերջացաւ ։

452 · Երբոր Ճ'իզվիԹներուն գաւառը սաստիկ կը ծաղկէր, Փորդուքալցիները աչք տնկեցին · ու Սպանիայէն ուզեցին, որ ուրիշ երկրի հետ փոխե՛ն · երբ մէկ մասը առին իրենց անցուցին, Ժողովուրդը ոտք ելաւ չուզեց, և շատ խռովուԹիւն եղաւ ։ Ճ'իզվիԹները տեսան որ դէշ պիտի ըլլայ, Սպանիա գրեցին խնդրեցին որ

իրենց չի դպչին, ժողովուրդը մնայ առջի կացութեան մէջ։

Այս միջոցիս մէջ ժողովուրդն ալ ոտք ելաւ ինքնագլուխ եղաւ, ու իրենցմէ իշխան մը դրին իբր Թագաւոր Նիկողայոս անունով, որ ստակ ալ կտրեց։ Այս բանով Ճիզվիթներուն թշնամիները Եւրոպայի մէջ ձայն հանեցին, թէ թագաւորութիւն մը հաստատեցին Ճիզվիթները։

Ասով աւելի ատելութիւն ըլլալով պատերազմ բացին ու առին Ճիզվիթներուն գաւառը, և քիչ ժամանակին մէջ բոլոր կարգերը աւրեցին, ու խեղճ ժողովուրդը աղքատ և գերի ըրին։

Ահա այս է Ճիզվիթներուն թագաւորութիւնը, և ասով այնչափ նախանձելի եղան. նախանձն ալ ջնջել տուաւ իրենց կարգը. թէպէտ ետքէն շատ փնտռեցին զիրենք. և հիմա շատ տեղ նորէն հաստատուեցան։ Այս աշխարհքը 4 մեծ նահանգ կը բաժնուի, ուր 100 հազար ուղղափառ կան Ճիզվիթներուն ժողովուրդէն. մնացած կռապաշտ ժողովուրդը ինքնագլուխ են։ Եթէ Ճիզվիթները մնային, բոլորն ալ դարձուցեր էին։

Ո՞ւր են Ամազոնէք ։

453 . Ամազոնեաց աշխարհքը այրեցած գօտիին տակն ըլլալով Ճաւպէշի գծին վրայ է (158) . և անհամար գետեր ունի ։

Գլխաւոր գետը 5400 մղոն կերթայ Ովկիանոս կը վազէ . 250 մղոն է բերանը . մէջը լեցուն գազաններ կոկորդիլոսներ և զանազան կենդանիներ կան (168) ։

Այս աշխարհք 1500ին Սպանիացի նաւապետ մը գտաւ . վերջը Ճիզվիթները գնացին շրջեցան ու վայրենի ժողովուրդը քիչ քիչ կրթեցին և քրիստոնէու՟ի սորվեցուցին, ուղղափառ ըրին ։ Բայց նախ Մայնաս գաւառը հաստատեցին, որ 834 մղոն է . ուր զանազան քաղաքներ շինեցին ։

Առաջին քաղաքը սուրբ Իգնատիոս կոչեցին . որ Պարակվայի նման կը կառավարէին . և հիմա կէս մը Սպանեօլներուն, կէս մ՚ ալ Փորթուգալցիներուն ձեռքն է ։

Այս երկրին մէջ շատ զանազան ազգեր կան, որ հիմա բարեպաշտ և հնազանդ են . բայց առաջ վայրենի մերկ էին, ու միշտ կը ծեծկուէին ։

Երբոր իրենց տղայ կըլլար՝ գլուխը երկու տախտակի մէջ սխմելով կը տափկըցընէին, որ եպիսկոպոսի թագի նման կըլլար. զի այս ձեւով գլուխը շատ կը սիրէին:

Ո՞ւր է Պրասիլիա:

454. Այս աշխարհք արեւելեան կողմն ըլլալով՝ մերի աշխարհքին աւելի մօտ է. և շիտակ գծով 1200 մղոն Ափրիկէէն հեռու կիյնի. որ ընդարձակ երկիր է, և 2 միլիոն բնակիչ ունի:

Շատ հարուստ և բարելից տեղ է ու ամէն բան ունի: Միայն 70 հազար քսակի ոսկի կելլէ տարին: Ադամանդը (էլմասը), որ առջի բերանը հօխաներով բերին Եւրոպա. բայց տեսան որ յարգը գնաց, արգելեցին:

Որչափ մեծ քար կելլէ՝ Փորդուգալի թագաւորին կերթայ. քար մը եկաւ իրեն, որ 1680 կուտ էր: Սակայն այս ադամանդը խիստ աղէկ չըլլալուն համար՝ այնչափ գին չունի:

Ինչպէ՞ս ազգ են ։

455․ Երբոր Փորթուգալները հոն հասան՝ բնակիչներն էին վայրենի․ որ զանազան ցեղ բաժնուած մերկ կը շրջէին․ ատոնց շատը Ճիզվիթները դարձուցին ։

Մինչև հիմա կռապաշտներ ալ կան, որ առողջ են, և 100 տարի կապրին առանց հիւանդութե՟, ո՛չ արուեստ գիտեն, և ոչ քաղաքականութի՟ ։ Այս աշխարհքը Փորթուգալցի նաւապետ մը գտաւ 1501 ին․ որ Բարեյուսոյ գլուխն երթալու ատենը հովը զինքը հոն ձգեց․ բայց Փորթուգալի տէրուն՟ը հոգ չըրաւ, միայն դատապարտեալները հոն կը ղրկէր ։

Յետոյ Ճիզվիթները գնացին հոն սկսան քարոզելով ժողովուրդը շահել․ և սքանչելի երկայնմտութ՟ քաղաքավարութիւն սորվեցուցին, ու զիրենք մարդ ըրին, և Փորթուգալցոց հնազանդեցուցին ։

Ուստի անոնց իմաստութ՟ը ասոնք տիրեցին նոյն ազգին առանց աշխատանաց․ և այն բազմագանձ աշխարհքը 15 գաւառ բաժնեցին․ որ շատ գեղեցիկ քաղաքներ ունի · իսկ մայրաքաղաքը սբ Փրկիչ կըսուի :

Կա՞ն ուրիշ տեղեր :

436 · Ամերիկայի ծայրը քանի մը աշխարհքներ կան, որ կըսուին Երկիր Մակելանեան · զի Մակելանոս Փորթուգալցի նաւապետը գտաւ, որ բոլոր աշխարհքիս մէկ դիէն մէկալ դին պտըտեցաւ : Բնակիչներն են Պամբացիք, որ զօրեղ ազգ են և ազատ, ամենևին չի կրցան ատոնց յաղթել Սպանեօլները : Իսկ ներսի կողմերը բոլորովին անծանօթ են :

Ուրիշ զօրաւոր են Պատագոնացիք, որ բարձր են 6 ոտնաչափ, մազոտ, և հաստ հսկայաձև · դէմքերնին բոլորակ, աչքերնին հրայլին · որ միշտ ձիով կը շրջին և քաջ պատերազմող են :

Իսկ ԵՐԿԻՐ ՀՐՈՅ է Ամերիկայի հարաւային ծայրը, որ Պատագոնացոց աշխարհքէն 380 մղոն երկայն նեղուցով բաժնուած է երկրաշարժութ՝ ինչպէս կըսեն : Այս երկիրը վերջի ատենները յայտնուեցաւ · բնակիչներն են կարճ և սևագոյն, Ճակատնին նեղ, աչքերնին պզտիկ, բերաննին մեծ ․ անմօրուք տղեր և գարշահոտ ․ մարմիննին և դէմքերնին կը ներկեն ․ խիստ ողորմելի կեանք ունին ։

Այս աշխարհքին արևելեան կողմը զանազան կղզիներ կան Սպանեօլներուն ձեռքն , որ Մոլուքեան կղզի կըսուին ․ ուր զանազան ազգեր կան ։

Ահա հասանք հարաւային ծայրը Ամերիգայի , և հոս կը վերջանայ վարի աշխարհքը և բոլոր աշխարհքիս պատմութիւնը ։ Նաև հոս կը վերջացընենք այս գործքս ։

Որով ոչ միայն հմուտ եղար բարոյական կրթութեանց , այլև աշխարհքիս մեծութեանը՝ դրից և զանազան ազգաց և տէրութեանց , բարուց և սովորութեանց ։

Ուրեմն պէտք է այսչափ ազգաց վարքը իրարու բաղդատելով աղէկ հասկընաս թէ մարդուս կատարելութիւնն ու երջանկութիւնը ուր կը կայանայ ։ Կամ թէ առաքինի և խելացի ազգ մը ինչպէս օրէնք պահելով կը մեծնայ և կը լուսաւորի ։ Իսկ անկիրթ և տգէտ ազգերը առանց օրինաց և կանոնաց ինչպէս խաւարեալ կը մնան անանուն աշխարհքիս մէկ ծայրը (45) ։

Այսով դիւրին կը հասկընաս աչքի մասերուն մէջի բարոյական հմտութի՟ններն, որ կատարելութե՟ ճամբան քեզ սորվեցուցին. և այս պատմութիւններն ալ կարդալով պէտք է որ սորվածներդ գործք դնես, և կատարեալ առաքինի ըլլաս հաւատքով յուսով և սիրով մինչև ըլլաս ա՟ծանման և երջանիկ (151)։

Ահա այսպիսի կատարեալ և առաքինի ողորմած մարդկանց համար ըսաց Ոսկեբերան, թէ չեմ ամըչնար զանոնք Աստուած կոչելու ։

Ահա քեզ այսօր մանուկ ցանկալի,
Վարի աշխարհին ծայրը հասուցի.
Տեսար նոր աշխարհք տեսար նոր մարդիկ,
Նոր սովորութիւն խիստ զարմանալի ։

Փառք տուր արարչիդ ամենաբարի,
Որ քեզ է ստեղծեր երկիր բարելի.
Խնդրէ ձեռքն անբաւ վերադ հովանի,
Ո՛ր աշխարհ ըլլաս ո՛ր սահման երկրի։

Տեառն է երկիր կլոր սահմանով,
Բոլոր բնակիչք պատած իր ուժով.
Սահման է դրեր ծովու ցամաքի,
Կը կառավարուին իրեն խնամքով։

Ո՛վ ամենագութ խնամք արարչին,
Որ ամէն երկիր պայծառ կը փայլին.
Ասոնք ամէն օր դիր աչքիդ առջին,
Վառէ սրտիդ մէջ սէրն ողորմածին ։

Դուն չի խընդրեցիր որ հոս ստեղծէ,
Բարեպաշտ ծնողաց քեզ զաւակ ընէ.
Միայն իր շնորհքն այս բարիքն ըրաւ,
Քեզ փառաւորեց մեծութեամբ անբաւ:

Մ՛ի մոռնար բընաւ ծընողքիդ բարին,
Հնազանդ և խոնարհ երևնաս առջին.
Երբոր կը յիշես որդիք վայրենեաց,
Վառէ սըրտիդ մէջ քաղցըր սէր ծնողաց:

Նոյն սիրով վարուիս ընկերացդ առջին,
Ամէն բարեկամք քեզ ըլլան անդին.
Թէ մէջն ըլլայիր Գարախալ ազգին.
Եղբայր և ընկեր ի՛նչ քաղցր կըլլային:

Հուսկ յետոյ ըլլայ ազգասիրութիւնն,
Պսակ և վախճան քու սորվածներուն.
Ջանա որ ըլլաս օգտակար անդամ,
Որ անմահ գործքով մընաս մեծանուն:

Վախճան
Դ. ՄԱՍԻՆ

ՑԱՆԿ

Ազնուութիւն · · 86
Ախտաւոր · · 141
Աղբիւր · · · 169
Աղուանք · · 187
Աճումն մարդոյ 153
Ամազոնիք · · 453
Ամերիկա 162 · 419
Ամերիկացիք · 424
Ամոթ · · · 87
Այռն · · · 248
Այնոռոզ · · 318
Անախտ · · · 140
Անբաղդութիւն · 123
Անգղիեան կղզիք 440
Աներկիւղ · · 143
Անիրաւութիւն · · 103
Անխրատ · · 130
Անկիրթ · · · 93
Անհաւատութիւն · 127
Անհնազանդ · 117
Անմահութիւն · · 146
Անմիաբանութիւն · 114
Անուշ լեզու · 89
Անուանի · · 95
Աշխարհ · · 158
Աշխարհապատում 152
Աշխոյժ · · · 96
Ապականութիւն աշխարհի · · 154
Առատաձեռնութիւն 99
Առաքինութիւն · 68
Առնաւուտ · · 318
Առոգանութիւն · 31
Ասիա · · · 159
Ասորիք · · · 186
Ա՟ծանմանութիւն · 149
Ա՟ծաշունչ · · 43
Ա՟ծպաշտութիւն · 71
Արապ · · · 251
Արդար · · · 102
Արդարութիւն · · 101
Ափրիկէ · 160 , 229
Բաբելոն · · 191
Բազմալեզու · 18
Բաժանումն ազգաց · · · 157
Բաղձանք · · 63
Բանաստեղծութիւն 36
Բառմա · · · 385
Բարեսրտութիւն · 110
Բարկութիւն · · 120
Բատուա · · 360

Բարակլա . . 451
Բարբարոսք . 239
Բարեխառնութիւն 65
Բարեկամ . . 147
Բերու . . . 444
Բրուսիա . . 328
Գետ. . . . 168
Գերմանիա (Նէմչէ) 331
Գիտութիւն . 74
Գիր Հայոց . 8
Գրագրութիւն . 2
Գօնկօ . . . 268
Դարապլուս . 240
Դիւցազնութիւն . 150
Դրախտ . . . 152
Դրանսիլվանիա 344
Դօսքանա . . 379
Եակացիք . . 284
Եգիպտացիք . 231
Եգիպտոս . . 236
Եէպլաիք . . 186
Եթովպիա . . 283
Եղբայրսիրութիւն . 55
Երջանկութիւն . . 151
Եւրոպա . . 161
Եւրոպացիք . 299
Եօթն կղզիք . 364
Զաառա . . 252
Զելանտացիք . 224
Զէնկիպար . . 287
Զվիցցերի . . 389
Էսքիմացիք . . 430
Թաթարք . . 181
Թունուզ . . 241
Ժամանակ . . 107
Իդալիա . . . 356
Ինկիլթէռա . 411
Ինքնաճանաչութիւն 56
Իմաստութիւն . 76
Իռլանտիա . . 417
Իսլանտիա . . 353
Իւտացիք . . 264
Լեզու (խօսք) . 14
Լեհաստան . . 323
Լիզպօնա . . 410
Լիճ 167
Լիվօռնօ . . . 383
Լուքքա . . . 386
Լրբութիւն . . 88
Լօնտօն . . . 414
Խոհեմութիւն . . 77
Խոնարհութիւն . 58
Խրատ . . . 129
Ծածկագրութիւն . 12
Ծաղր . . . 91
Ծանրագլուխ . 131
Ծով. . . . 165
Ծուլութիւն . . 97
Կանոն մարդկութեան 44
Կարքեդոն . . 244
Կարմիր ծով . 295
Կենակցութիւն . . 80
Կիպրոս . . . 321
Կիլիա . . . 320
Կիրք . . . 59, 65
Կղզի 170
Կուինէա . . 259
Կրթութիւն . 92
Համբերութիւն . 64, 122
Հայաստան . . 178
Հայոց դպրութիւն և
  կրօն . 176, 177
Հայք . . . 171
Հապէշ . . . 289

Հաստատուն՟ . 125
Հեղուն՟ . . . 119
Հետաքրքրուն՟ . 135
Հեռագրուն՟ . 13
Հնազանդուն՟ . 116
Հնդստանցիք . 192
Հոգեւորուն՟ . . 140
Հոլանտա . . 398
Հպարտուն՟ . . 57
Հռովմ . . . 375
Հրուանդան . 281
Ճարտասանութն՟ 32
Ճեաբոն . . 212
Ճեզայիր . . 245
Ճենովա . . 388
Ճինեվրա . . 392
Ճշմարտախօսուն՟ 81
Մալթա . . . 365
Մակեդոնիա . 318
Մահ . . . 144
Մաճառք . . 304
Մատակասքար . 296
Մարիա . . 455
Մարդավարութն՟ 83
Մարմնասիրութն՟ 106
Մեքսիքոյ . . 433
Մեքքէ . . . 189
Միաբանուն՟ . 113
Միացեալ Նահանգք 426
Միլան . . . 384
Միջագետք . . 190
Մոսկով . . . 301
Մտածուն՟ . . 94
Մօրա . . . 319
Մօսքա . . . 305
Յանդգնուն՟ . 97
Նաբօլի . . . 366
Նախանձ . . 111
Նեղոս գետ . 238
Նիկրիտիա . . 255
Նոր երկիր . . 219
Նոր Սկովտիա . 429
Նուպիա . . 294
Շահեցողուն՟ . 128
Շատախօսուն՟ . 132
Շվէա . . . 345
Ողորմած . . 98
Ուլահ Պուղտան 315
Ուշադրուն՟ . . 134
Չափաւորուն՟ . 62
Չինումաչին . 202
Պաղտատ . . 191
Պամպուկ . . 257
Պաւարիա . . 336
Պատմուն՟ . . 41
Պարսիկ . . . 183
Պարտք մարդոյ . 53
Պէնին . . . 266
Պիաֆրա . . 257
Պուլղարք . . 317
Պրասիլիա . . 454
Պօհէմիա . . 539
Ջրհեղեղ . . 155
Ռակուզա . . 363
Ռօտոս . . . 321
Սագըղ . . . 332 322
Սապպիա . . 282
Սարտենիա . . 373
Սաքսոնիա . . 338
Սէնէկալ . . 256
Սիպերիա . . 380
Սիջիլիա . . 371
Սիրելուն՟ . . 84
Սկովտիա . . 415

Սբ՟ Դոմինիկոս · 441
Սբ՟ Հեղինէ · · 298
Սովորուն · · 70
Սպանիա · · 403
Ստամպօլ · · 310
Ստութիւն · · 82
Վանք սուրբ Ղազարու · · · 359
Վեննա · · · 335
Վենետիկ · · 357
Վիրք · · · 187
Տալմացիա · · 362
Տանիմառքա · 349
Տանճքա · · 330
Տեղեկուն · · 137
Տպագրուն · · 10
Փառասիրուն · 98
Փարիզ · · · 396
Փեդրպուրկ · 304
Փորդուգալ · · 408
Փոփոխամտութեն 126
Քաղդէացիք · 186
Քամպիա · · 258
Քանատա · · 428
Քանարեան կղզիք 297
Քաֆրաստան · 277
Քերականուն · 24
Քիլի · · · 448
Քիւրտ · · · 187
Քօռֆու · · 364
Քօռսիքա · · 374
Քօփէնհայկ · 351
Օդաւիդք · · 226
Օսմանցիք · 188 , 309
Օրէնք · · · 45
Օրէնք մարդոյ · 50
Ֆէս · · · · 247
Ֆլանտռա · · 398
Ֆռանսա · · 393

ՊԵՏԱԿԱՆ
ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ